

UNIVERSAL
LIBRARY

OU_176256

UNIVERSAL
LIBRARY

शेठ हरिवल्लभदास बाळगोविंददास ग्रंथावली नं. ५२

॥ अपभ्रंशपाठावली ॥

मूलपाठनी संस्कृतछाया,
अपभ्रंशव्याकरण, संस्कृतनिवेदन, गूजराती उपोद्घात,
टिप्पणी, शब्दकोश सहित.

सामान्य तंत्री,
दी. बा. केशवलाल हर्षदराय ध्रुव, बी. ए.

. संपादक,
मधुसूदन चिमनलाल मोदी. एम. ए.; एलएल. बी.

छपावी प्रसिद्ध करनार,
गुजरात वर्नाक्युलर सोसायटी तरफथी
हीरालाल त्रिभुवनदास पारेख, बी. ए.
आसि. सेक्रेटरी, अमदावाद.

किम्मत त्रण रुपिया.

मुद्रक : मगनलाल बकोरभाई पटेल, धी सूर्यप्रकाश प्रिन्टिंग प्रेस

पानकोरनाका ; अमदावाद.

નિવેદન

ગુજરાતી ભાષાનો પદ્ધતિસર અભ્યાસ કરવા સારું અપભ્રંશ સાહિત્યનું જ્ઞાન પરમ ઉપકારક છે, એું સૂચન ઘણાં વર્ષોથી દી. બા. કેશવલાલ હર્ષદરાય ધ્રુવ કરતાં આવ્યા છે; પણ તે સાહિત્ય ઘણુંખરું મંદારોની હાથપ્રતોમાં કેટલીક વાર અજ્ઞાત અને અપ્રસિદ્ધ પહેલું હોવાથી બહુ જ થોડા અભ્યાસીઓ તેની લાભ લઈ શકે છે.

સોસાઈટીના પ્રમુખ તરીકે દી. બા. કેશવલાલભાઈ છેલ્લાં પંદર વર્ષથી પ્રતિવર્ષ નિમાય છે; અને તેમની પ્રેરણાથી સોસાઈટી જે અનેક પ્રવૃત્તિઓ નવી ઊપાડેલી છે, તેમાં પ્રાચીન કાવ્યસાહિત્યનું પ્રકાશન મુખ્ય છે.

મુંબાઈ યુનિવર્સિટી તરફથી વસનજી માધવજી, શ્યામળાબાઈ, હંદો વિષે તૈયારી તૈયાર કરતા હતા, તે અરસામાં શ્રીયુત મધુસૂદન ચિમનલાલ મોદીનો તેમને પ્રો. બલવન્તરાય ઠાકોરદ્વારા પરિચય થયો. શ્રીયુત મધુસૂદનભાઈ, એમ. એ. એલ.એલ. બી થયેલા છે; એટલુંજ નહિ પણ સંસ્કૃત પાઠી, પ્રાકૃત તથા અપભ્રંશ સાહિત્યના સારા જ્ઞાતા છે; અને અપભ્રંશ તથા પ્રાકૃતનાં કેટલાંક પુસ્તકો તેમને સંપાદિત પણ કરેલાં છે.

દી. બા. કેશવલાલભાઈ લાંબા સમયથી અપભ્રંશપાઠાવલો તૈયાર કરાવવાનો અભિલાષ સેવતા હતા, અને શ્રીયુત મોદી સાથેનો પરિચય વધતાં, એમના હાથે તે પુસ્તક તૈયાર કરાવવાનો નિર્ણય તેમને કર્યો.

સોસાઈટીની કમિટી સમક્ષ તે વિચાર રજુ કરતાં, સૌએ તે યોજના પસંદ કરી હતી; અને દી. બા. કેશવલાલભાઈનો સલાહ, સૂચના અને દેખરેખ નીચે શ્રીયુત મોદીને અપભ્રંશપાઠાવલોનું સંપાદનકાર્ય સંપાદકો ઠરાવ કરવામાં આવ્યો.

શ્રીયુત મોદીએ એ કાર્યમાં પોતાનો ઘણો કિંમતી સમય વ્યર્થતિત કરેલો છે.

શુદ્ધી થવા જેવું એ છે કે એ પુસ્તક પ્રસિદ્ધ થવા પામે તે આગમન જ અર્ધમાગધીમાં બી. એ. ના વર્ગ માટે તે એક પાઠ્યપુસ્તક તરીકે મંજૂર થયું છે.

આમ સોસાઈટીનો આશય અનાયાસે ફઠીભૂત થઈ જાય છે.

તે બદલ ધન્ય શ્રીયુત મધુસૂદન મોદીને ધન્યવાદ થાવો.

ગુ. ધ. સોસાઈટી,
અમદાવાદ,
તા. ૨૫—૧૨—૧૯૩૫ }

હીરાલાલ ત્રિ. પારેશ
જાણી. સેક્રેટરી.

શેઠ હરિવલ્લભદાસ બાલ્ગોવિંદદાસ ગ્રંથમાલ્લાનો

ઉપોદ્ઘાત

સુરતના વતની અને ધંધાર્થે મુંબાઈ નિવાસી સ્વર્ગવાસી શેઠ હરિવલ્લભદાસ બાલ્ગોવિંદદાસે તા, ૧૬ મી સપ્ટેમ્બર સને ૧૮૭૭ ને રોજ વીલ કર્યું છે. તે અન્વયે પ્રથમ સન ૧૮૮૦ માં રૂ. ૨૦૦૦)-સોસાઈટીને મળ્યા, એવી શર-તથી કે તેના વ્યાજમાંથી સામાજિક સુધારો થાય એવાં પુસ્તકો તૈયાર કરી છપાવવાં.

સદરહુ વીલથી શેઠ હરિવલ્લભદાસે અમુક પ્રસંગ બન્યા પછી બાકી રહેલી પોતાની તમામ મિલ્કત, પુસ્તકપ્રચારને માટે સોસાઈટીને અર્પણ કરેલી છે. તે અન્વયે ૧૮૯૪ માં રૂ. ૧૮૦૦૦) ની સરકારી નોટો સોસાઈટીને મળી છે. આ રીતે કુલ રૂ. ૨૦૦૦૦) ની નોટો પુસ્તક તૈયાર કરાવવા માટે સદરહુ વિદ્યાવિલાસી અને પરીપકારી ઉદાર ગૃહસ્થ તરફથી મળી છે. સદરહુ વીલની રૂઝા એમની મિલ્કતની છેવટની રકમ રૂ. ૫૦૦૦) સરકારી લોનો સન ૧૯૩૩ માં સોસાઈટીને વધુ મળી છે. એટલે એ ફંડ વધીને રૂ ૨૫૦૦૦)નું થયું છે. આજપર્યંત નીચેનાં પુસ્તકો 'શેઠ હરિવલ્લભદાસ બાલ્ગોવિંદદાસ ગ્રંથમાલ્લા' તરીકે પ્રસિદ્ધ થયાં છે.

નં.	નામ	કિંમત
(૧)	કયી કયી નાતો કન્યાની અછતથી નાની થતી જાય છે, તેનાં કારણો તથા સુધારો કરવાના ઉપાય વિષે નિબંધ	૦—૭—૦
(૨)	માને શિશ્વામણ	૦—૬—૦
(૩)	નીતિમંદિર	૦—૧૨—૦
(૪)	બાલ્લભથી થતી હાનિ	૦—૬—૦
(૫)	પુર્નવિવાહપક્ષની પૂરેપૂરી સોલેસોલ આના ફજેતી	૦—૫—૮
(૬)	ભોજન વ્યવહાર ત્યાં કન્યા વ્યવહાર	૦—૪—૦
(૭)	ધાર્મિક પુરુષો	૦—૪—૦
(૮)	ઉદ્યોગી પુરુષો	૦—૪—૦
(૯)	બેન્જામીન ફ્રેન્ક્લિન	૨—૦—૦
(૧૦)	બોધક ચરિત્ર	૦—૪—૦

(૧૧) સદ્વર્તન	૨—૦—૦
(૧૨) રણુવંશ કાવ્ય	૧—૦—૦
(૧૩) જાદવજી દાદાજી ચોધરીનું જીવનચરિત્ર	૦—૨—૦
(૧૪) ગુજરાતનો પ્રાચીન ઇતિહાસ ભા. ૧	૧—૦—૦
(૧૫) ગુજરાતનો અર્વાચીન ઇતિહાસ ભા. ૨	૧—૮—૦
(૧૬) નીતિસિદ્ધાંત	૧—૦—૦
(૧૭) ફ્રાન્સિસ બેકનનું જીવનચરિત્ર	૧—૪—૦
(૧૮) શેઠ હરિવલ્લભદાસ બાલગોવિંદદાસનું જીવનચરિત્ર	૦—૬—૦
(૧૯) પરોપકાર	૦—૧૨—૦
(૨૦) ઢોરનું ખાતર	૮—૪—૦
(૨૧) જગતનો અર્વાચીન ઇતિહાસ	૨—૦—૦
(૨૨) કિરાતાર્જુનીય કાવ્યનું મૂળ સાથે ગુજરાતી ભાષાન્તર	૧—૦—૦
(૨૩) વિવિધ પ્રકારના દુષ્કરોપયોગી તેજાબો	૦—૧૨—૦
(૨૪) વાર્નિશ	૧—૦—૦
(૨૫) જીવનનો આદર્શ	૦—૧૨—૦
(૨૬) કીર્તિકૌમુદી	૦—૧૨—૦
(૨૭) શિશુપાલવધ-પૂર્વાર્ધ-(સર્ગ ૧ થી ૧૨)	૧—૮—૦
(૨૮) હિન્દુસ્તાનમાં ઇંગ્રેજી રાજ્યનો ઉદય	૦—૬—૦
(૨૯) રસાયનશાસ્ત્ર	૦—૧૨—૦
(૩૦) બ્રિટિશ હિન્દુસ્તાનનો આર્થિક ઇતિહાસ ભા. ૨ જો	૦—૧૨—૦
(૩૧) જાપાનની કેલવળીપદ્ધતિ	૦—૧૨—૦
(૩૨) શિશુપાલવધ—ઉત્તરાર્ધ-(સર્ગ ૧૧ થી ૨૦)	૧—૦—૦
(૩૩) લેન્ડોરના કાલ્પનિક સંવાદો ભા. ૧	૦—૧૨—૦
(૩૪) યુગોલ્લેખ	૦—૧૨—૦
(૩૫) લેન્ડોરના કાલ્પનિક સંવાદો ભા. ૨	૦—૧૨—૦
(૩૬) માનસશાસ્ત્ર	૧—૦—૦
(૩૭) શિક્ષિત આર્ય સંતાનોનું આરોગ્ય	૧—૦—૦
(૩૮) સહકાર પ્રવૃત્તિ	૦—૧૨—૦
(૩૯) ઇંગ્રેજી રાજ્યબંધારણ	૧—૦—૦
(૪૦) ઉદારમતવાદ	૦—૧૨—૦
(૪૧) સચિત્ર શરીરવિદ્યા	૧—૦—૦

(४२) हिन्दु तत्त्वज्ञानमो इतिहास-पूर्वार्ध	१—०—०
(४३) ,, ,, ,, —उत्तरार्ध	१—०—०
(४४) बंगाली साहित्यनो इतिहास	१—०—०
(४५) संरक्षणवाद	०—१२—०
(४६) हिन्दी साहित्यनो इतिहास	१—०—०
(४७) उपनिषद् विचारणा	१—०—०
(४८) हिन्दुराज्यव्यवस्था	१—०—०
(४९) समालोचना आख्यान	१—०—०
(५०) वङ्गवटानी परिभाषा	०—८—०

गु. व. सोसाइटी
अमदाबाद
ता. २१-९-१९३५

हीरालाल त्रि. पारेख
आसि. सेक्रेटरी

अनुक्रमणिका

१. प्रास्ताविक

विषय	पान.
निवेदनम्	८.
उपोद्घात	२१.
अपभ्रंशग्याकरण	६२.
उपसंहार	६४.

२. छायासमेत मूल

उद्धरणार्थक	विषय	कर्ता	पान
१.	जलकीलाषण्णु.	चउमुहु सयंभु.	१६.
२.	सीयदिट्ठकहाणउ.	तिहुयण सयंभु.	३५.
३.	विराडनयरि पंडवहं अण्णायवासु.	चउमुहु सयंभु.	५२.
४.	बलपण्हु	तिहुयण सयंभु.	८०.
५.	वसुएवघरच्चाउ	पुप्फयंतु	१०५.
६.	बंधुयत्ते चत्तहो भविसत्तहो तिलयदीवि हिंजी.	धणवाल.	११९.
७.	परमप्पप्पयासदोहासमुच्चउ	जोइंदु	१२०.
८.	दोहापाहुडु	जोइंदु (?)	१३२.
९.	सावयायार	जोइंदु (?)	१३६.
१०.	सुअणदुअणसहावविवेयणु	उज्जोयणसूरि	१४९.
११.	पुहरवस्स उम्मायवयणाइं	(?)	१४७.
१२.	दोहाकोसोद्धरियगीयाइं	काण्ह	१५०.
१३.	दोहाकोसोद्धरियगीयाइं	सरह	१५४.
१४.	पइण्णंदाइं		१५६.
३.	टिप्पणी		१-११२.
४.	शब्दकोश		१५०.
	संकेतसूचि		१५२.
	शुद्धिपत्र		१५६.

(४२) हिन्दू तत्त्वज्ञाननो इतिहास-पूर्वार्ध	१—०—०
(४३) ,, ,, ,, —उत्तरार्ध	१—०—०
(४४) बंगाली साहित्यनो इतिहास	१—०—०
(४५) संरक्षणवाद	०—१२—०
(४६) हिन्दी साहित्यनो इतिहास	१—०—०
(४७) उपनिषद् विचारणा	१—०—०
(४८) हिन्दुराज्यव्यवस्था	१—०—०
(४९) समालोचन आख्यान	१—०—०
(५०) वैदिकवैदानी परिभाषा	०—८—०

गु. व. सोसाइटी
 अमदाबाद
 ता. २१-१-१९३५

हीरालाल त्रि. पारेख
 आसि. सेक्रेटरी

अनुक्रमणिका

१. प्रास्ताविक

विषय	पान.
निवेदनम्	८.
उपोद्घात	२१.
अपभ्रंशग्याकरण	६२.
उपसंहार	६४.

२. छायासमेत मूल

उद्धरणार्क	विषय	कर्ता	पान
१.	जलक्रीलावणणु.	चउमुहु सयंभु.	१६.
२.	सीयदिवकहाणउ.	तिहुयण सयंभु.	३५.
३.	विराडनयरि पंडवहं अण्णायवासु.	चउमुहु सयंभु.	५२.
४.	बलपणहु	तिहुयण सयंभु.	८०.
५.	वसुएवघरच्चाउ	पुप्फयंतु	१०५.
६.	बंधुयत्तं चत्तहो भविसत्तहो तिलयदीवि हिंडी.	धणवाल.	११९.
७.	परमप्पपयासदोहासमुच्चउ	जोइंदु	१२०.
८.	दोहापाहुड्ड	जोइंदु (?)	१३२.
९.	सावयायार	जोइंदु (?)	१३६.
१०.	सुज्जणदुज्जणसहावविवेयणु	उज्जोयणसूरि	१४१.
११.	पुक्खवस्स उम्मायवयणाइं	(?)	१४७.
१२.	दोहाकोसोद्धरियगीयाइं	काण्ह	१५०.
१३.	दोहाकोसोद्धरियगीयाइं	सरह	१५४.
१४.	पइण्णछंदाइं		१५६.
३.	टिप्पणी		१-११२.
४.	शब्दकोश		१५०.
	संकेतसूचि		१५२.
	शुद्धिपत्र		१५६.

निवेदनम् ।

सर्वमिदं नामरूपात्मकं जगत्प्रायो वाचायाः प्रभावेण समुद्घोतितं भवति । तस्मादेव वाचाया महिमा श्रुतिभिरपि गीयते । तथा ऐतरेयाण्यके “ वाचा वै वेदाः संधीयन्ते, वाचा छंदांसि वाचा मिश्राणि संदधति वाचा सर्वाणि भूतान्यथो वागेवेदं सर्व ” मिति^१ । संसारव्यवहारायावश्यकं जनानां पारस्परिकं संधानं वाचैव क्रियत इत्येतत्सत्यममुष्याः श्रुतेः प्रादुर्भवति । एष एवाभिप्रायो दण्डिनाऽपि काव्यादर्शे समुपदर्शितः;

“ इह शिष्टानुशिष्टानां शिष्टानामपि सर्वथा
वाचामेव प्रसादेन लोकयात्रा प्रवर्तते ॥

इदमन्धं तमः कृत्स्न जायेत भुवनत्रयम्
यदि शब्दाह्वयं ज्योतिरा संसारान्न दीप्यते ॥ ” इति^२

देशजनसमूहपरिच्छिन्ना एकाऽपि वाग् विविधासु भाषासु संविभक्ता भवति । प्रत्येकं भाषा तत्तद्देशजनसमूहसंस्कारलक्षणान्याविष्करोति । यथा यथा कस्याश्चित् प्रजायाः संस्कृतिः समुपबृंहते तथा तथा तस्या भाषासमृद्धिरपि विपुलतां वैविध्यं सौक्ष्म्यं चावाप्नोति । प्रजायाः संस्कार एव भाषायाः परा शक्तिः । भाषापारंपर्यस्य सर्वाङ्गं गवेषणं तद्भाषाभाषिण्याः प्रजायाः संस्कृतेरितिहासं व्यनक्ति । तस्मादेव भारतवर्षे प्राचीनतमा ऋषयः निरुक्तव्याकरणे वेदाङ्गकक्षायां न्यदधुः । गोर्वाणभाषासत्त्वान्वेषणपरेण भगवता पतञ्जलिना भारतवर्षीयसंस्कृतिसौष्ठवरिरश्रुणा तस्मादेव कंचिद्ब्राह्मणग्रन्थमवतार्य समुद्घोषितम् । “ एकः शब्दः सम्यग्ज्ञातः शास्त्रान्वितः सुप्रयुक्तः स्वर्गे लोके कामधुग्भवती ” ति^३ ॥

१. ऐतरेयारण्यक. ३. १. ६.

२. दण्डिन्-काव्यादर्श-अ० १. श्लो० २-३.

३. पतञ्जलि-व्याकरणमहाभाष्य-अ० १. पा. १. आहिक १-पत्र ६५.
(निर्णयसागरावृत्तिः)

अधुना भारतवर्षे विविधाभिर्देश्यभाषाभिस्तत्संस्कारव्यक्तित्वं समासादितं यत्तासां पारंपर्येतिहासाध्ययने पुराविदः पण्डितान् प्रेष्यति । भारतवर्षस्य उदीच्यप्रान्तीयानां विविधानां देश्यभाषाणां सम्यगैतिहासिकमध्ययनं तदैव खलु सिध्यति यदा संस्कृतप्राकृतयोर्विविधानां देश्यभाषाणां चान्तराले स्थितस्यापभ्रंशस्य सूक्ष्म-दृष्ट्या समवलोकनं क्रियते । सामान्यतस्त्वार्यावर्तस्य पश्चिमदि-ग्देशेषूच्यमानानामर्वाचीनदेश्यभाषाणां, विशेषतश्च गुर्जरभाषायां प्रयुज्यमानाया अर्वाचीनगुर्जरीयाः सर्वाङ्गपर्यालोचनमपभ्रंशस्य सूक्ष्माध्ययनं विना दुःशकमेव । बहवोऽपभ्रंशकृतयो जैनै रक्षितेषु हस्तलिखितपुस्तकागारेषु संलभ्यन्ते । चतुःपञ्चा अपभ्रंशकृतयोऽद्यापि कश्चित्पण्डितैर्यथार्थं संपादितमुद्रिताः । प्राकृतार्वाचीनदेश्यभाषाऽन्तरालवर्त्यपभ्रंशविषयेऽर्वाचीनगुर्जरीभाषामुद्दिश्य प्रभूतमध्येयमवशिष्यते । तदध्ययनं तु तदैव सुशकं यदा प्रसिद्धाप्रसिद्धापभ्रंशग्रन्थेभ्यो यथाकालक्रममुद्धरणानि संकलय्यैक एव ग्रन्थो विदुषां करकमले निधीयते । एतत्प्रयोजनमवधार्यास्माभिरेषाऽपभ्रंशपाठावली संयोजिता । अयं त्वपभ्रंशपाठावल्याः प्रथमोऽंशो विक्रमार्कीयसप्तमशताब्द्या आरभ्य दशमशताब्दीपर्यन्तं यथालब्धप्रसिद्धाप्रसिद्धापभ्रंशवाङ्मयं यथाशक्त्यालोच्य चतुर्दशसुद्धरणेषु संकलितः । अस्याः खलु द्वितीयोऽंशेऽवशिष्टापभ्रंशवाङ्मयपर्यालोचनं कर्तुमाशास्महे ॥

को नामाऽपभ्रंशः । भगवता पतञ्जलिना गदितं “ भूयांसोऽपशब्दाः, अल्पीयांसः शब्दा इति । एकैकस्य हि शब्दस्य बहवोऽपभ्रंशाः तद् यथा गौरित्यस्य शब्दस्य गावी गोणी गोता गोपोतालिकेत्यादयो बहवोऽपभ्रंशा ” ४ इति । दण्डिना काव्यादर्शेऽपभ्रंशशब्दस्य द्विविधोऽर्थोऽभिहितः । यथा,

आभीरादिगिरः काव्येष्वपभ्रंश इति स्मृताः ।

शास्त्रे तु संस्कृतादन्यदपभ्रंशतयोदितम् ॥

४. महाभाष्य-अ० १. पा. १. आहिक १. पत्र ५०

५. दण्डिन्-काव्यादर्श-अ. १. ३६.

प्रथमपङ्क्तौ दण्डिना तत्कालीनदेश्यभाषाभ्यः समासादित-
वाङ्मयविषयपरमोत्कर्षा काश्चिदाभीरादिगिरोऽपभ्रंशभिधाप्रदानेन
दृष्टिकक्षोभिताः । द्वितीयपङ्क्तौ तु पतञ्जलिविहितः संस्कृतापेक्षो-
ऽपभ्रंशार्थः संनिहितः । 'आभीरादिगिरः' इत्यनेन शब्दसमूहेना-
र्यावर्तस्य पश्चिमप्रदेशमधिवसतां जनानां गिर उद्दिश्यैवोक्त-
मिति पुराविद्भिप्रायानुसारमस्मभ्यं प्रतिभाति । कैश्चिदालंकारि-
कैरपभ्रंशशब्दः सामान्यभूतं तस्य यौगिकार्थं निमित्तीकृत्य
व्याख्यायते । यथा रुद्रटः,

षष्ठोऽत्र भूरिमेदो देशविशेषादपभ्रंशः ॥

इदं खल्वपभ्रंशलक्षणं न साधु, रूढार्थावमानत्वात्, संस्कृत-
शब्दयौगिकार्थवदपभ्रंशशब्दस्य केवलं यौगिकार्थप्रदानेनार्थानुपपत्तेः ।
यत्तु विक्रमार्कियसप्तमशताब्दीभाविना दण्डिना समवालोकि
तत्तु नवमशताब्दीयेन रुद्रटेनानवलोकितमिति दुष्प्रतर्कमेव ।
तस्मादेव रुद्रटेन तं चानुसृत्यान्वैः कैश्चिदालंकारिकैरुपनिबद्धमप-
भ्रंशलक्षणं न स्वीकारार्हम् । द्वादशशताब्दीयेन वाग्भटेन किञ्चि-
त्संस्कृत्यापभ्रंशलक्षणमुपनिबध्यते । यथा,

अपभ्रंशस्तु यच्छुद्धं तत्तद्देशेषु भाषितम् ॥^१

'शुद्ध' मित्यनेन शब्देन ता देश्यभाषाः सूच्यन्ते यास्त-
त्कालीनलौकिकवाङ्मये परमोत्कृष्टत्वात्समापन्नप्रतिष्ठा आसन् ।
वाग्भटस्त्वेवं सर्वा देश्यभाषा अपभ्रंशपक्षे न निक्षिपति । आलं-
कारिकवचनानुगामिन उपरितनविवेचनस्य निष्कर्षं वयमुपसंह-
रामः । काश्चिद् देश्यभाषाः काव्यादिषूपनिबद्धत्वाद्भिद्वज्जनप्रयुज्य-
मानत्वात्परां शुद्धिमाप्नुवन् । तासां च विशेषत आभीरादीनां
गिरः अपभ्रंशतया स्मर्यन्त इति ॥

यथा महाराष्ट्राश्रया भाषा प्रकृष्टप्राकृतपदं समारूढा सामा-
न्यतः प्राकृताभिधेयैव ज्ञायते तथैव राजस्थान-महदेश-गुर्जरत्रा-

६. रुद्रट-काव्यालंकार, २-१२.

७. वाग्भट-काव्यालंकार. २-३.

दिध्यायार्थवर्तस्य पश्चिमदिक्प्रदेशेषु प्रयुज्यमानाभ्यो गीर्भ्यः शुद्ध-
स्वरूपा कविभिरादृता लब्धप्रकर्षा खल्वेका भाषाऽऽपभ्रंशाभिध-
यैव ज्ञायते । साऽपभ्रंशभाषा तत्कालीनदेश्यभाषाभ्यो भिन्नाऽऽसीत् ।
षष्ठोऽभिप्रायः समधिगतसकलापभ्रंशसाहित्यनिर्दर्शनाद्, दाक्षिण्य-
चिह्नराजशेखरादीनां कथनाद्, अपभ्रंशस्य राजस्थानगुर्जरत्रादि-
प्रदेशप्रवर्तमानदेश्यभाषाणां च व्याकरणशब्दसमूहादिविषये पार-
म्पर्यगतसाम्यदर्शनत्प्रमाणपदवीमारोहति । वि. सं. ८३५ वर्षे
दाक्षिण्यचिह्नोऽष्टादशदेश्यभाषाऽतिरिक्तामपभ्रंशभाषामुपदर्शयति ।
तस्याभिप्राये संस्कृतं 'दुर्जनहृदयमिव विषमं' प्राकृतं च 'सज्जन-
वचनमिव सुखसंगतं' किं त्वपभ्रंशस्तु ताभ्यामपि शोभनतरः
'प्रणयकुपितप्रियप्रणयिनीसमुल्लापसदृशो मनोहरः' । 'एवं
च गुर्जरत्रातिलकभूतं भिन्नमालं परितो विहरन् दाक्षिण्यचिह्नो-
ऽपभ्रंशे परं भावमाविष्करोतीति न चित्रम् । अपि च, स कुवलय-
मालाकथायां गुर्जरपथिकमुखादपभ्रंशदोहकमुपवाचयतीति सुसंग-
तमेव' । विक्रमार्कियदशमशताब्द्या आदिमे विभागे प्रवर्तमानो
राजशेखरस्तदुक्तमित्युल्लिख्य काव्यमीमांसायां दशमाध्याये अपभ्रंशं
प्रयुज्जानान्देशान्निर्दिशति यथा,

सापभ्रंशप्रयोगाः सकलमरुभुवष्टक्कभादानकाश्च । ^{१०}
तस्मिन्नेव ग्रन्थेऽन्यत्र च,

सुराष्ट्रवणाद्या ये पठन्त्यर्पितसौष्ठवम् ।

अपभ्रंशवदंशानि ते संस्कृतवचांस्यपि ॥ इति । ^{११}

अपरत्र च तस्मिन्नेव ग्रन्थे राजासनसमीपमपभ्रंशिनां क-
वीनां निवेशनस्थानं व्यवस्थापयिष्यन् राजशेखर उद्गिरति
'[राजासनस्य च] पश्चिमेनापभ्रंशिनः कवय [निविशेरन्]' ^{१२}

८. अपभ्रंशपाठावली-टिप्पणी पत्र. ६६.

९. अ. पा. उद्धरण १४.

१०. राजशेखर-काव्यमीमांसा । पत्र. १५. (गायकवाड-प्राच्य-ग्रंथमाला. १.)

११. राजशेखर-का. मी. पत्र ३४.

१२. राजशेखर-का. मी. पत्र. ५४-५५

इति । सर्वे चेम उल्लेखा अपभ्रंशस्थानविषयेऽस्मदीयाभिप्राय-
मेव द्रढयन्ति । एकादश्यां विक्रमशताब्द्यां विद्यमानो भोजराजः
सरस्वतीकण्ठाभरणे,

पठन्ति लटभं लाटाः प्राकृतं संस्कृतद्विषः

अपभ्रंशेन तुष्यन्ति स्वेन नान्येन गुर्जराः ॥ ^{१३}

इत्यभिप्रायमाविष्कुर्वाणो राजशेखराभिप्रायमेव समर्थयति ।
एवं च सापभ्रंशप्रयोगाः प्रदेशा आर्यावर्तस्य पश्चिमाशावर्तिन
इत्यप्रत्याख्येयोऽयं सिद्धान्तः ॥

अत्रापभ्रंशस्य विविधाः पारंपर्यसमाम्नाताः शाखा इति के-
षांचिन्मतम् । तत्त्वत्र समुपस्थापितमपभ्रंशैकत्वपक्षं न व्यावर्तयति ।
साहित्ये प्रयुज्यमानस्यैकस्याप्यभ्रंशस्य प्रादेशिकविशेषत्वाल्लोकोक्ति-
गताः बहवः शाखा भवेयुरिति नास्मदीयसिद्धान्तबाधकमनुभव-
विरुद्धं वा । वि. सं. ११२५ वर्षे रुद्रटीयकाव्यालङ्कारटीकायां
नमिसाधुरभिधत्ते । “ पाणिन्यादिव्याकरणोदितशब्दलक्षणेन संस्क-
रणात्संस्कृतमुच्यते । तथा प्राकृतभाषैव किञ्चिद्विशेषलक्षणान्मा-
गधिका भण्यते । तथा प्राकृतमेव किञ्चिद्विशेषात् पैशाचि-
कम् । शौरसेन्यपि प्राकृतभाषैव । तथा प्राकृतमेवापभ्रंशः । स
चान्यैरुपनागराभीरग्राम्यावभेदेन त्रिधोक्तस्तन्निरासार्थमुक्तं भूरि-
मेद इति । कुतो देशविशेषात् । तस्य च लक्षणं लोकादेव स-
म्यगवसेय ” मिति ^१ । एवं च रुद्रटमतसमर्थनपरो नमिसाधुरप-
भ्रंशस्य त्रीन् भेदान् स्वीकरोति । प्राच्यपरंपरासमाम्नायमनुसृत्य
मार्कण्डेयेन प्राकृतसर्वस्वे नागरोपनागरवाचडसंज्ञा अपभ्रंशस्य
त्रयो भेदा अभिहिताः । अस्माभिः प्रस्तुतग्रन्थस्य चतुर्थोद्धर-
णस्य प्रस्तावे टाक्क्यपभ्रंशस्य शाखैवेति प्रतिपिपादयिषद्भिः प्रा-

१३. भोजदेव-सरस्वतीकण्ठाभरण. २-१३.

१४. रुद्रट-काव्यालङ्कार १-११. नमिसाधु-टीका.

१५. मार्कण्डेय-प्राकृतसर्वस्व पाद. १७-१८. देशभाषाणामपभ्रंशे
समावेक्षनायोक्तेषु बहुष्वपभ्रंशप्रकारेष्वपि मुख्यतया वर्तमानानामपभ्रंशस्य त्रयाणां
प्रकाराणां विवेचनं मार्कण्डेयेन विस्तरतो कृतमपरे तु केवलं निर्दिष्टाः ।

कृतसर्वस्वे 'हरिश्चन्द्रस्त्विमां भाषामपभ्रंश इतीच्छती' "ति मार्क-
ण्डेयनिराकृताऽभिप्रायः स्वीकृतः । एवं चैकस्यापभ्रंशस्य देश-
विशेषैः परिच्छिन्नं शाखाभिन्नत्वमस्मन्मतं न बाधते ॥

साहित्यभाषापदमारूढैकाऽपभ्रंशभाषा दक्षिणापथवर्तिमान्यखे-
टनिवासिना महाकविपुष्पदन्तेन, कामरूपवसतिना महासिद्धसरो-
रुहेण, बंगदेशवास्तव्येन कृष्णपादेन,^{१९} विविधदेशनिवासिभिश्चै-
वमनेकैः कविभिः संस्कृतप्राकृतवत्प्रयुज्यमानैकस्मिन् समये समस्ते
भारतवर्षे लब्धप्रचाराऽऽसीदित्यत्र न भवति संशयलवस्याप्यवकाशः ।
एतस्यापभ्रंशस्य यथाकालं द्विविधः प्रवाहः समवतीर्णो दृश्यते ।
एकस्तु परंपरया साहित्ये प्रयुज्यमानोऽपभ्रष्टसंज्ञां प्राप्नुवन् पश्चाच्च
झिगलाभिधया चारणैरद्यापि राजसभासु प्रयुज्यमानायां भाषा-
यामखण्डतयाऽवतीर्णोऽवगम्यते ।^{२०} मैथिलकविविद्यापतिना वि-
क्रमाकर्णीयपंचदशशताब्दीवर्तिना 'कीर्तिलते' ति ख्याते काव्येऽ-
पभ्रष्टभाषैव प्रायुञ्जि । यथा तेन भण्यते,

सककअवाणी बहुअ न भावइ
पाउअरस को मम्म न पावइ ।
देसिलवअना सवजनमिट्टा
तेँ तैसन जंपउं अवहट्टा ॥ ^{२१}

१६. अ. पा. टिप्पणी, पत्र. ३६.

१७. कारंजा-जैन-ग्रन्थमालायां 'जसहरचरित' (सं. पी. एल. वैद्य)
'नायकुमारचरित' (सं. हीरालाल जैन) इत्येतौ ग्रन्थौ मुद्रितौ । 'महा-
पुराण' तु वैद्यमहाशयेन संपाद्यते तस्यामेव ग्रन्थमालायां ।

१८. अ. पा. उद्धरण, १३. टिप्पणी.

१९. अ. पा. उद्धरण, १३. टिप्पणी.

२०. सुनीतिकुमार चेटर्जी: O. D. B. L Part 1 Intro.
P. 113-115.

२१. कीर्तिलता (सं. बाबुराम सक्सेना) पत्र. ७. (मूल.)

प्राकृतपिंगलेऽप्युदाहरणपद्यान्यपभ्रष्टभाषायामेवोपनिबद्धानीति भाषालक्षणात्तट्टीकाकारस्य लक्ष्मीनाथभट्टस्य वचनाच्च प्रसिद्धमेव ।^{२२} एवं च विक्रमार्कियपञ्चदशशताब्द्यां विरचिते संदेशकरासकाख्येऽप्रसिद्धाऽपभ्रष्टकाव्ये यथा,

अवहृदय-सककय-पाइयं च पेसाइयंमि भासाण ।

लक्खणछंदाहरणे सुकइत्तं भूसियं जेहि ॥

एवं च लोकैः प्रयुज्यमानाभिर्देश्यभाषाभिः संपृक्तस्ताभिश्च विकृतोऽप्यपभ्रंशपारम्पर्यमनुकुर्वाणश्चारणविरचितेषु काव्येष्वद्याप्यखण्डतया प्रवर्तमानोऽपभ्रष्टसंज्ञः प्रवाहो दरीदृश्यते । द्वितीयश्च प्रवाह उक्तिप्रधानो लोकभाषास्ववतीर्णः स्वातन्त्र्येण विकृतिमापद्यमानो विवर्धमानश्च पश्चिमहिंदो-राजस्थानी-गुर्जरी-प्रभृति-ष्वर्वाचीनदेश्यभाषास्वन्तर्गतो दृग्गोचरोभवति । यत्पपभ्रंश-गुर्जर्योर्व्याकरणादिसंबन्धविवेचनं टेसोटरी-ग्रीअरसन-दिवेष्टिआ-ध्रुव-टर्न-रादिभिर्विद्वद्भिर्विविधेषु प्रबन्धेष्वकारि तत्प्रज्ञावद्भिर्वाचकैस्तत्र तत्रावलोकनोद्यम् ॥

यत्कैश्चित्पण्डितप्रवरैरपभ्रंशानेकत्वं प्रत्यपादि तदत्र प्रत्याख्येयम् । अस्मिन् पक्षे प्राचीनपरंपरायां रुद्रट-मार्कण्डेय-रामतर्कवागीशादय आलंकारिकवैयाकरणा अर्वाचीनपरंपरायां च पीशल-ग्रीअरसनादयो भाषापण्डिताः । अपभ्रंशैकत्वयाथार्थ्यमस्माभिरुपरि साधितम् । प्राकृतानन्तरवर्त्यर्वाचीनदेश्यभाषापुरोभवमन्तरालवर्ति तत्कालीनदेश्यभाषास्वरूपमपभ्रंश इति पूर्वपक्षिणां पण्डितानां पक्षः । तस्यापि वैतथ्यमस्माभिरर्दशि । यत्तु ' बलपण्हो ' इत्यस्मिन् अतुर्थोद्धरणे टाक्कोमागध्योः कडवकानि दृश्यन्ते तत्केवलं विदग्धताविश्वकीर्षया । द्वादशत्रयोदशोद्धरणयोर्भाषा देशयोक्ति-

२२. Pischel, G. P. Ein. § 28. अत्र तु पीशलमहाशयेन सविस्तरमपभ्रष्टशब्दप्रयोगस्थानानि समवतारितानि । तथा हि, प्रा. पि. पत्र. ३. (लक्ष्मीधरटीकायाम्) ।

२३. संदेशकरास (अप्रसिद्ध) गाथा. ६.

विकृतः प्रायशः प्रयुज्यमानोऽपभ्रंश इति तत्र प्रस्तावनायां प्रदर्शितम् ॥

सति प्रभूतेऽपि वक्तव्ये विस्तरभिया दिङ्मात्रं खल्व-
त्राभिधीयते । आशास्महे भविष्यत्येतद्विवेचनं विदुषां तोषायेति ।
एतस्य ग्रन्थस्य संस्करणकर्मण्यस्माभिः प्रचुरमवधानमवाधारि ।
तथापि मुद्रणाव्यवस्थाया अस्मत्प्रामादाद्वा याः कश्चित्त्रुटयो-
ऽवशिष्यमाणा विद्येरंस्ताः संशोधनीयाः सूचनीया वाऽस्मभ्यं
परोपकारप्रवणैः प्रेक्षावद्भिर्वाचकैरिति सप्रश्रयं विज्ञाप्यते । अस्व
ग्रन्थस्य संपादनकर्मणि प्रचुरं साहाय्यमनुष्ठितवद्भिः दि० ब०
केशवलाल हर्षदराय ध्रुवेत्येतैः पण्डितधुरीणैर्महाशयैर्महाराजश्री-
पुण्यविजयेतिमुनिवरैश्च वयमत्यर्थमुपकृताः ॥

मोदीत्युपाहो मधुसूदनः ।

ઉપોદ્ઘાત

અંગ્રેજીનો મૂળગત સંબંધ ઍંગ્લો-સેક્સન સાથે છે; લેટિને તેને ઓપ અને અલંકારો અર્પ્યા છે. તેવી જ રીતે ગૂજરાતી, રાજસ્થાની અને પશ્ચિમ હિંદુસ્તાનીનો મૂળગત સંબંધ અપભ્રંશ સાથે છે; સંસ્કૃતે તો આ બધો ય અર્વાચીન દેશ-ભાષાઓને ઓપ અને અલંકારો આપ્યા છે. ઇટલે કે ગૂજરાતીના શાસ્ત્રીય અભ્યાસ માટે સંસ્કૃતના અભ્યાસની આવશ્યકતા સ્પષ્ટ; પરંતુ તેની ચિકિત્સા, તેના આત્માની ઓઢાસ તો અપભ્રંશના અભ્યાસથી થઈ શકે. પરંતુ આશ્ચર્યની વાત છે કે ગૂજરાતીના ઉચ્ચતર અભ્યાસમાં તેને નહિ જેવું જ સ્થાન આપવામાં આવ્યું છે. અપભ્રંશના અભ્યાસ વિના ગૂજરાતીની ભાષાચિકિત્સા અસંભવિત જ છે. ઘણા ય ગૂજરાતી શબ્દોનાં મૂળ અપભ્રંશમાં સ્થાપિત આવે છે. વ્યાકરણનાં રૂપો પણ સ્ત્રીકૃતથી તપાસીએ તો તેમાંથી જ અવતીર્ણ થતાં દૃષ્ટિગોચર થાય છે. ડૉ. ટેસીટરી, શ્રી. નરસિંહરાવ, પ્રો. ટર્નેર, ડી. બા. કેશવલાલ ધ્રુવ કે સર જ્યાર્જ પ્રીઅર્સનનાં લઘુગ્રંથો તપાસીશું, તો આ વાતની આપણને સ્પષ્ટ પ્રતીતિ થશે. હિંદની પરંપરામાં લઘુગ્રંથો સ્વ. વ્રજલાલ શાસ્ત્રીએ પણ અપભ્રંશ-ગૂજરાતીના સંબંધ ઉપર મૂલ્યોક્તિ કરી. (સં. ૧૯૨૨)^૧ ડી. બા. કેશવલાલ ધ્રુવે ઇ. સ. ૧૯૦૭માં ગૂજરાતી-સાહિત્ય-પરિષદના બીજા અધિવેશનના પ્રમુખ તરીકેના ભાષણમાં અપભ્રંશ અને ગૂજરાતીના સંબંધ વિષે વિસ્તારથી ચર્ચા કરી હતી.^૨ અપભ્રંશના શાસ્ત્રીય અભ્યાસ પ્રત્યે ગૂજરાતના વિદ્વાનોએ ઘણું ઓછું લક્ષ આપ્યું છે તેનો અભ્યાસ સારા પ્રમાણમાં થશે નહિ તો ગૂજરાતીને સારો શબ્દકોશ કે વ્યાકરણ સાંપડશે નહિ.

‘અપભ્રંશ’ ની અર્થવ્યાપ્તિ વિષે પ્રાચીન સમયથી જ મિત્રમિત્ર મત દૃષ્ટિગોચર થતા આવે છે. જૂનામાં જૂનો અપભ્રંશ શબ્દનો પ્રયોગ આપણને પત્તજ્ઞાના

૧. શાસ્ત્રી વ્રજલાલ કાલિદાસ વિરચિત ‘ગુજરાતી ભાષાનો ઇતિહાસ’ (સં. ૧૯૧૨), પ્રસિદ્ધ કરનાર-ગુજરાત ઇન્સ્ટિટ્યુટ ઓફ ઇસ્ટિયન, અમદાવાદ ડૉ. સર રામકૃષ્ણ મોહનદાસ ‘Wilson Philological Lectures.’ Lec. III ને છેડે અપભ્રંશ-ગૂજરાતીના સંબંધે સ્વ. શાસ્ત્રીજીનો ઉલ્લેખ કરે છે.

૨. ડી. બા. કેશવલાલ દર્શકરાય ધ્રુવે આશ્ચર્યની વાત આ વિષયના રસિકે વાંચી જવા જેવું છે.

વ્યાકરણમહાભાષ્યમાં^૩ મળે છે. તેમાં તો સંસ્કૃતના હિસાબે જે કોઈ ભાષાઅષ્ટતા હોય, તેને અપભ્રંશ તરીકે ઓળચાવવામાં આવી છે. પતંજલિ ઇ. સ. પૂર્વે ૨૦૦ ની આસપાસ પ્રવર્તમાન થયા એમ વિદ્વાનોનો અભિપ્રાય છે. ત્યાર પછી મામહે^૪ (આશરે ઇ. સ. છઠ્ઠો સૈકો) અપભ્રંશનો ઉલ્લેખ કર્યો છે; પરંતુ તેનો ઉલ્લેખ અપભ્રંશની અર્થવ્યાપ્તિ પર કાશ્મીરો પ્રકાશ પાડતો નથી. અપભ્રંશના અર્થ પર દણ્ડીનાં વચન^૫ (આશરે ઇ. સ. સાતમો સૈકો) ઠીક પ્રકાશ આપે છે. સંસ્કૃત પ્રત્યેના અભિનિવેશવાળા વૈયાકરણ અને આલંકારિકોનો મત પણ તેણે નોંધ્યો છે; અને અપભ્રંશ નામે રૂઢ ભાષાનો પણ તેણે ઉલ્લેખ કર્યો છે. શાસ્ત્રોમાં તો સંસ્કૃતથી જે કોઈ ભિન્ન ભાષા હોય તે અપભ્રંશ, એ પહેલો અર્થ; અને આમીર इत्यादिની ભાષાઓ કાવ્યોમાં વપરાઈ હોય તે અપભ્રંશ, એ બીજો અર્થ. આમીર इत्यादि જાતિઓનો વસવાટ પશ્ચિમ હિંદુસ્તાનમાં હતો એ વિદ્વન્માન્ય વાસ્તવ છે. ત્યાર પછીનો ઉલ્લેખ હરદતનો^૬ છે. તેના મતે તો દેશવિશેષે કરીને જે અનેક ભાષાઓ હોય, તે અપભ્રંશને નામે ઓળખવી; એટલે કે દરેક દેશભાષા તેને અભિપ્રાયે તો અપભ્રંશ જ લેવાની જોઈએ. આ અભિપ્રાય અર્થાભાસરૂપ છે; કારણ કે રૂઢાર્થની અવગણના કરી, કેવલ યોગિકાર્યને પ્રાધાન્ય આપી, તેણે આલંકારિકોની વિભાગ-

૩. પતંજલિ-મહાભાષ્ય. અ.૧.પા.૧.આદિક. ૧.પાન.૫૦.

૪. મામહે-કાવ્યાલંકાર-૧.૩૬.

शब्दार्थौ सहितौ काव्यं गद्यं पद्यं च तद् द्विधा
संस्कृतं प्राकृतं चान्यदपभ्रंश इति त्रिधा ॥

૫. દણ્ડિન્-કાવ્યાદર્શ.-૧.૩૨.૩૬.

तदेतद्वाङ्मयं भूयः संस्कृतं प्राकृतं तथा ।
अपभ्रंशश्च मिश्रं चेत्यादुरार्याश्चतुर्विधम् ॥
आभीरादिगिरः काव्येष्वपभ्रंश इति स्मृताः ।
शास्त्रे तु संस्कृतादन्यदपभ्रंशतयोदितम् ॥

૬. હરદ-કાવ્યાલંકાર. ૧-૧૧. ૧૨.

भाषाभेदनिमित्तः षोढा भेदोऽस्य संभवति ॥
प्राकृतसंस्कृतमागद्यपिशाचभाषाश्च शौरसेनी च ।
बहोऽत्र भूरिभेदो देशविशेषादपभ्रंशः ॥

પ્રિયતાને જ તોષી છે. બાકી સાતમા સૈકાના દળ્હીને જે અર્થ સૂચ્યો, તે હું નવમા સૈકાના રુદ્રટને ન સૂઝે ? ચારમા સૈકાના વાગ્મટનો અભિપ્રાય^૭ દળ્હી અને રુદ્રટના અભિપ્રાયની વચ્ચેનો છે. તે રુદ્રટની માફક બધી દેશ્યભાષાઓને અપ-
 બ્રંશ કહેતો નથી; તેમ પશ્ચિમમાં વસતા આમીરાદિની ભાષાઓને જ અપબ્રંશ તરીકે ઉલ્લેખતો નથી. તેને મતે તો કોઈ પળ દેશ્યભાષા શુદ્ધસ્વરૂપે પહોંચી હોય, એટલે કે સાહિત્યમાં વપરાઈ હોય, તેને અપબ્રંશ કહેવી, બીજીને નહિ. આ પ્રકારનાં શાસ્ત્રપ્રિય આલંકારિકોનાં દલીલી વિવેચનો જવા દઈ, મુદ્દા પર આવીએ. આગલ પાછલના પૂરાવા પરથી એમ આપણે કહી શકીએ કે કેટલાક નજીવા અપવાદો બાદ કરતાં, હેમચંદ્રે જે ભાષાની ચર્ચા સિદ્ધહૈમના આઠમા અધ્યાયને છેડે કરી છે, તે ભાષાને અપબ્રંશ સમજવી.^૮ બીજા પ્રાકૃત વૈયાકરણોને પણ આ જ અભિપ્રેત છે. આ ભાષામાં જ આર્યાવર્તના પશ્ચિમ દિશાના દેશોની અર્વાચીન ભાષાઓનું મૂળ વિદ્વાનો જુવે છે. આ બાબતમાં રાજશેખર કાવ્ય-
 મીમાંસામાં કહે છે, કે “ મારવાડ, ટક્ક અને માદાનક પ્રદેશોમાં ભાષાપ્રયોગો અપબ્રંશમિશ્ર હોય છે.”^૯ અપબ્રંશ કવિઓનું તે પશ્ચિમમાં સ્થાન સ્થાપે છે;^{૧૦} અને જણાવે છે કે “ સુરાષ્ટ્ર અને ત્રવણ આદિ પ્રદેશના જનો સૌષ્ઠવ અર્પીને સંસ્કૃત લેખનોને પણ અપબ્રંશવત્ બોલે છે.”^{૧૧} મોજ સરસ્વતીકંઠાભરણમાં કહે છે કે “ ગુર્જરો પોતાના અપબ્રંશથી સંતોષાય છે; નહિ કે બીજાથી. ” જો સિદ્ધહૈમની અપબ્રંશ સાથે ગૂજરાતી સરખાવીએ તો માલમ પડશે કે બન્ને વચ્ચે મા-દીકરીનો સંબંધ છે. મારવાડી તથા પશ્ચિમ હિંદુસ્તાનીને પણ અપબ્રંશની સાથે આ પ્રકારનો જ સંબંધ છે. આથી જે અપબ્રંશની વાત મોજ અને રાજશેખર કરે છે, તે અપબ્રંશ સિદ્ધહૈમનું જ અપબ્રંશ છે, એ વાત દીવા જેવી ચોક્કસ છે. વિક્રમના

૭. વાગ્મટ-કાવ્યાલંકાર. ૨. ૩.

અપબ્રંશસ્તુ યચ્છુદ્ધં તત્તદેશેષુ ભાષિતમ્ ।

૮. હેમચંદ્ર—સિ. હે. ૮. ૪. ૩૨૯-૪૪૬; માર્કણ્ડેય-પ્રાકૃતસર્વસ્વ ૧૭।

૧-૭૮. લક્ષ્મીધર-ષડ્ભાષાચન્દ્રિકા (સં. કમલાશંકર પ્રાણશંકર ત્રિવેદી) પૃષ્ઠ ૨૬૪-૨૬૮. ૬. માં અપબ્રંશની ચર્ચા કરવામાં આવી છે.

૯. રાજશેખર—કા. મી. પાન. ૩૪.

૧૦. રાજશેખર—કા. મી. પાન. ૫૪-૫૫

૧૧. રાજશેખર—કા. મી. પાન. ૩૪.

૧૨. મોજદેવ—સરસ્વતીકંઠાભરણ. ૨. ૧૩.

નવમા સૈકાની પ્રાકૃતકથા કુવલયમાલામાં ઉદ્યોતનસૂરિ ગૂર્જરપથિકને મ્હોંઈ અપભ્રંશ દુહો બોલાવે છે^{૧૩} આ પરથી પ્રતીત થાય છે કે અપભ્રંશ નામે સાહિત્યમાં ઓઢાતા માષા ંક હોઈ, પશ્ચિમ આર્યાવર્તની અર્વાચીન માષાઓનું તે મૂલ છે.

આ મતમંડનનો કેટલાક વિદ્વાનો અંશતઃ વિરોધ કરે છે. પ્રો. પીશલ, પ્રીઅરસન^{૧૪} હ૦ નું માનવું ંમ છે જે અત્યારની લોકમાષાનું પૂર્વરૂપ તત્તદેશીય અપભ્રંશ હતું; અને તત્તદેશીય અપભ્રંશનું પૂર્વરૂપ તત્તદેશીય પ્રાકૃત હતું. પ્રો. પીશલ અપભ્રંશની અનેકતા કલ્પી; નીચે પ્રમાણે મતસ્થાપના કરે છેઃ^{૧૫} “ આપણે આમ શૌરસેની અપભ્રંશ જુદું પાડવું જોઈએ—જે અપભ્રંશ શૂરસેન પ્રદેશની જૂની લોકમાષા હતી; તેની વિકૃતિ ગૂજરાતી અને મારવાડી છે. તે જ પ્રમાણે આપણે શૌરસેની પ્રાકૃત પણ જુદું પાડવું જોઈએ. + + + + હેમચંદ્ર ઁટી રોતે અપભ્રંશને શૌરસેની પ્રાકૃત ંકલીને જ અનુસરનારું કહે છે. મહારાષ્ટ્ર અપભ્રંશ હતું (સરઁવાો Hoernle, Com. Gram. P. xxii), જેની સાથે મરાઠી સંબદ્ધ છે; જને તે જ પ્રમાણે મહારાષ્ટ્રનું પ્રાકૃત જેને મહારાષ્ટ્રી તરીકે ંઢાલવામાં આવે છે, તે વિષે આપણે જાળીએ છીએ તે જ પ્રમાણે માગધી અપભ્રંશ હતું, જે લાટમાષા મારફત અર્વાચીન બિહારી અને પશ્ચિમ બંગાળીમાં જીવંત છે; અને તે પ્રમાણે મગધનું પ્રાકૃત નામે માગધી પણ આપણે જાળીએ છીએ. ” ઁં. સુનીતિકુમાર ચેટરજી આ મતને અનુસરી ંક સ્થલે કહે છે,^{૧૬} “ At the confluence of the second period (i. e. Middle Indo-Aryan Period) and the third period (i. e. New Indo-Aryan Period), we have the literary Apabhrans’as; and these Apabhrans’as of literature are mainly based on hypothetical spoken Apabhrans’as in which the earlier Prakrits die and the Bhāsās or modern Indo-Aryan languages

૧૩. અપભ્રંશપાઠવલ્લી. ઉદ્ધરણ. ૧૪.

૧૪. Grierson: Art. on ‘Prakrit’ Encyclo. Britt. Vol. XXII P. 251.

૧૫. Pischel: G. P. Eint. § 7.

૧૬. Chatterji: O. D. B. L. Intro, P. 17.

have their birth.” આજ પ્રમાણે ડૉ.હર્નેલ,^{૧૭} પ્રો. પીશલ, પ્રીઅરસન ઇત્યાદિ વિદ્વાનો જૂની દેશ્યભાષાઓને અપભ્રંશ તરીકે લેખાવી તેની વ્યાપ્તિને બહુલાવે છે; અને તેમ કરી અપભ્રંશની અનેકતા સ્થાપે છે; તેમ જ આ મતને અનુકૂળ કરવા હેમચંદ્રના અપભ્રંશને શૌરસેની અપભ્રંશ નામ આપે છે.

જૂના વૈયાકરણ અને આલંકારિકોની પરંપરામાં રૂઢટનો ટીકાકાર નમિ-સાધુ,^{૧૮} રામચંદ્ર,^{૧૯} માર્કણ્ડેય^{૨૦} ઇત્યાદિ અપભ્રંશની અનેકતા સ્થાપે છે; પરંતુ તેમણે કહેલા અપભ્રંશનું વાઙ્મય મઝતું નથી. જે અપભ્રંશવાઙ્મય આગળી સમક્ષ છે, તે ઉપરથી જો નિર્ણય બાંધવાનો હોય, તો અપભ્રંશ એક ભાષા હતી, એમ કહેવામાં કાંઈ બાધ નથી. દેશ્ય ભાષાઓની અપભ્રંશ નામ આવી, અપભ્રંશનો અનેકતા સંબંધે મતસ્થાપના કરાય; પણ એકલી મતસ્થાપના એ શું બઢ્યું ? બીજાં અપભ્રંશોનું સાહિત્ય ક્યાં છે ? તેમના સ્વાસ વ્યાકરણવિશેષોની ચર્ચા પણ ક્યાં વૈયાકરણે કરી છે ? માર્કણ્ડેય કે રામતર્કવાગીશે જે ચર્ચા કરો છે, તે તો જૂના શાસ્ત્રીઓની વિભાગપ્રિયતાને આભારી છે; નહિ તો શું બઢ્ઢે સૂત્રો જ એકએક અપભ્રંશને વર્ણવી શકે ? બીજું કે, અપભ્રંશની અનેકતાના ઉલ્લેખો અપભ્રંશ બોલાતી બંધ પડ્યા પછીના છે. પ્રસ્તુત અપભ્રંશપાઠાવલીના ચોથા ઉદ્ધરણમાં ત્રિભુવન

૧૭. Hoernle: Grammer of Gaudian languages. Intro. xi-xii.

૧૮. નમિસાધુ—રૂઢટ. ૨. ૧૨. ઉપર ટીકા.

૧૯. રામચંદ્ર—નાટ્યદર્પણ. પાન. ૨૦૯. કારિકા. ૧૯૫ના પ્રથમ ચરણ ઉપર ટીકા.

૨૦. માર્કણ્ડેય—પ્રાકૃતસર્વસ્વ. પાન. ૨ ટીકા

બ્રાચડો લાટવૈદર્માબુપનાગરનાગરૌ

બાર્બરાવન્ત્યપાશ્ચાલટાક્કમાલવકૈકયાઃ ॥

ગૌડૌદ્રવૈવપાશ્ચાત્યપાણ્ડ્યકૌન્તલસૈંહલાઃ

કાલિઙ્ગ્યપ્રાચ્યકાર્ણાટકાચ્ચદ્રાવિડગૌર્જરાઃ ॥

આમીરો મધ્યદેશીયઃ સૂક્ષ્મભેદવ્યવસ્થિતાઃ

સસર્વિશત્યપભ્રંશાઃ વૈતાલાદિપ્રભેદતાઃ ॥

અને પોતાના અભિપ્રાયે પાદ. ૧. સૂત્ર. ૭. પાન. ૩:—

નાગરૌ બ્રાચડશ્ચોપનાગરશ્ચેતિ તે ત્રયઃ

અપભ્રંશાઃ પરે સૂક્ષ્મભેદત્વાન્ન પૃથક્મતાઃ ॥

સ્વયંભૂ રચેલા હરિવંશપુરાણના ભાગમાંથી એક સંધિ લેવામાં આવ્યો છે. તેમાં તેણે ટાક્કી અને માગધી ભાષાને અનુસરતા અપભ્રંશનાં કડવક આપ્યાં છે.^{૨૧} તેમાં પણ વિદગ્ધતા બતાવવાનો જ યત્ન છે,

આપણે અત્યારે મઠતું સાહિત્ય, અપભ્રંશ, પ્રાકૃતની માફક, સાહિત્યની પ્રકૃષ્ટ ભાષા થઈ ત્યાર પછીનું છે; તો પણ તેનું દૂધ પી કઢારેલી અર્વાચીન દેશ્યભાષાઓનું સ્વરૂપ તેને અવલંબીને જ વિકસ્યું, એને માટે પૂરાવા આપી શકાય એમ છે. અપભ્રંશ પ્રકૃષ્ટ ભાષા થયાનો ઉલ્લેખ ધરસેન બીજાએ (ઈ.સ. ૫૫૨-૫૬૨) પોતાના બાપ ગુહસેન સંબંધી લેખમાં કર્યો છે. તેમાં ગુહસેનને “ સંસ્કૃત, પ્રાકૃત, અપભ્રંશ એ ત્રણેય ભાષાના પ્રબન્ધોની રચનાથી જેનું અંતઃકરણ વધારે નિપુણ થયું છે, ” એમ વર્ણવ્યો છે.^{૨૨} આ બતાવે છે કે ઇ. સ. ના છઠ્ઠા સૈકામાં તે સાહિત્યભાષા બનેલી હતી. વઢી ત્રણ જ ભાષા તરોકે સંસ્કૃત, પ્રાકૃત અને અપભ્રંશને વર્ણવેલાં હોઈ, અપભ્રંશ એ એક જ સાહિત્યભાષા હતી એમ ઠરે છે. આ પહેલાંનો અપભ્રંશના પ્રયોગનો એક દાખલો મળે છે તે વસુદેવહિંદી જે ઇ. સ. ૫૮૯ પહેલાંનો પ્રન્થ છે, તેમાં છે.^{૨૩} આથી જૂનો અપભ્રંશનો પ્રયોગ દૃષ્ટિગોચર થતો નથી. ભરતના નાટ્યશાસ્ત્રમાં અપભ્રંશ ગીત છે એમ બતાવતા એક વિદ્વાને યત્ન કર્યો છે; પરંતુ તે ગીતને ક્ષીણવટથી તપાસતાં એ અપભ્રંશભાષાનાં હોવાની પ્રતીતિ થતી નથી.^{૨૪} આપણે મઠતું અપભ્રંશસાહિત્ય નવમા દશમા સૈકાનું છે; એટલે કે તે બોલાતી બંધ પઢી, અને સાહિત્યમાં સ્થિર થઈ ત્યાર પછીનું છે. મઠી આવતા વધા અપભ્રંશ-સાહિત્યમાં સામાન્યતઃ જુદાપણું છે જ નહિ. જો એ લોકોની બોલાતી ભાષા હોત તો રૂપરચનામાં ક્યાંક ખાસ ફેરફારો જુદાજુદા પ્રદેશમાં રહી લખતા કવિઓમાં આવ્યા હોત. બીજું કે જો અપભ્રંશ સાહિત્યભાષા ન હોત તો, નિશ્ચય રાજ્યમાં

૨૧. અપભ્રંશ-પાઠવઢી-ઉદ્ધરણ. ૪. કડવક. ૧-૪. માગધી. કડવક. ૧૧. ટાક્કી.

૨૨. Indian Antiquary Vol. 10. P. 284. સંસ્કૃતપ્રાકૃત-અપભ્રંશભાષાત્રયપ્રતિબદ્ધપ્રબન્ધરચનાનિપુણતરાન્તઃકરણઃ । આ પ્રમાણે વલ્લભીરાજ ગુહસેનનું વિશેષણ આપવામાં આવ્યું છે.

૨૩. અપભ્રંશપાઠવલી. ઉદ્ધરણ. ૧૪.

૨૪. ડૉ. યાકોબી અને તેને અનુસરી ડૉ. ગુણે એ અવિસત્કહાની પ્રસ્તાવનામાં આ પ્રમાણે યત્ન કર્યો છે. તેનો નિરાસ Indian Historical Quarterly Vol. VIII. No. 4. M. Ghosh: Prakrit verses in Bharata-Nāṭya S'āstra. કે. ઇ. ધ્રુવ ‘પદ્યરચનાની ઐતિહાસિક આલોચના’ પાન. ૨૮૩-૨૮૬.

આવેલા માન્યલેટમાં રહી દશમા સૈકામાં મહાકવિ પુષ્પદન્તે ત્યાંના સચિવકુલને સંતોષવા અપભ્રંશમાં જૈનપુરાણો ઉતાર્યા ન હોત; વઢી મહાશિવ સરદેઃઆધામમાં રહી એ જ સાહિત્યભાષા અપભ્રંશમાં 'દોહાકોશ' રચ્યો ન હોત; તેમ જ કૃષ્ણપાદે બંગ પ્રદેશમાં વસી તે જ અપભ્રંશમાં પોતાના 'દોહાકોશ' ની સંકલના ન કરી હોત. આથી એમ માનવાને કારણ મળે છે કે સંસ્કૃત અને પ્રાકૃત (=મહારાષ્ટ્રી) ની હારોહાર અપભ્રંશ એક કાળે સંસ્કૃત અને પ્રાકૃત જેવી જ વિદ્વન્માન્ય હતી; અને ધરસેને તેથી જ તેના સંસ્કારી વાપને સંસ્કૃત અને પ્રાકૃતની સાથે અપભ્રંશના પ્રબંધ રચવામાં નિપુણતર કહ્યો છે; ઉદ્યોતને અપભ્રંશને દેશ્યભાષાથી જુદી પાડી, સંસ્કૃત અને પ્રાકૃતના કરતાં ય તેની અદકી તારીફ કરી છે;^{૨૫} રાજશેખરે તેને ભવ્ય કહ્યો છે. ^{૨૬} એક કાળે અપભ્રંશ આજ્ઞા હિંદુસ્તાનમાં સંસ્કૃત અને પ્રાકૃતની જેમ જ કાવ્યમાં વપરાતી. ડૉ. સુનિતિકુમાર ચેટરજીના શબ્દોમાં, "A kind of Mainland or S'aursemi Apabhrans'a was a sort of literary speech of Northern India in the closing centuries of the 1st millennium A. C. and some centuries later. The power and prestige of the Rajput courts which had their centres in the midland and the Ganges valley, was responsible for it. The Jains of Gujarat cultivated it a great deal; and often it became a mixed dialect."^{૨૭} આગળ જતાં તે જ જણાવે છે કે "The Western or S'aursemi Apabhrans'a became current all over Aryan India from Gujarat and Western Punjab to Bengal; probably as a *Lingua franca*, and certainly as a polite language, as a bardic

૨૫. જુઓ અ. પા. ઉદ્ધરણ. ૧૦ ઉપર ટિપ્પણી. પાન. ૮૬ ઉપર આને સંગતું ટાંચળ આપ્યું છે.

૨૬. રાજશેખર-બાલરામાયણ અં. ૧. શ્લોક. ૧૧.

નિરઃ શ્રવ્યા દિવ્યાઃ પ્રકૃતિમધુરાઃ પ્રાકૃતધુરઃ

સુભવ્યોઽપભ્રંશઃ સરસરચનં ભૂતવચનમ્ ।

૨૭. Chatterji: O. D. B. L. Intro P. 90.

speech which alone was regarded as suitable for poetry of all sorts. ”^{૨૯}

ઉપરના ડૉ. યુનીતિકુમાર ચેટરજીના શબ્દો પરથી એમ તો તરી આવે છે કે અમુક ભાષા અમુક એક કાળે સંસ્કૃત અને પ્રાકૃતની જેમ અખિલ આર્યા-વર્તમાં વપરાતી હતી, અને તે અપભ્રંશ હતી.^{૨૯} ડૉ. ચેટરજી, પશ્ચિમના અન્ય બિદ્વાનોને અનુસરી, તેને શૌરસેની અપભ્રંશ કહે છે. અત્યારે આપણને ઉપલબ્ધ થતા સાહિત્યને આપણે શૌરસેની અપભ્રંશ કહી શકીશું ? ડૉ. ચેટરજી આપણા અપભ્રંશને શૂરસેન પ્રદેશનું હોવાથી શૌરસેની કહે છે; એટલું જ નહિ પરંતુ અપભ્રંશનું પૃથક્કરણ કરી કહે છે કે “ Nagara Apabhhrans’a also cultivated by the Jainas, is probably based on the late Middle Indo-Aryan source-dialects of Rajastani-Gujarati, strongly tinged with S’aurseni. ”^{૩૦} એમ લાગે છે કે ‘ શૌરસેનીની મજબુત અસરવાળી ’ એ શબ્દ ટીકાપાત્ર છે. આમાં પ્રો. પીશ્ક, ગ્રીઅરસન इत्यादिए आ अपभ्रंशने शौरसेनी अपभ्रंश कहेवानी प्रथा चलाबी तेने घटित ठराववा ज प्रयास છે. આ અપભ્રંશને કોઈ પ્રાચીન આલંકારિક કે વૈયાકરણે શૌરસેની અપભ્રંશ નામ આપ્યું નથી. સિદ્ધહૈમનાં કેટલાંક સૂત્રો આને માટે જવાબદાર હોવા સંભવ છે. દા. ત. સિ. હે. ૮. ૪. ૩૧૯. (ટીકા) પ્રાયો ગ્રહણાત્ યસ્યાપભ્રંશે વિશેષો વક્ષ્યતે તસ્યાપિ ક્વચિત્પ્રાકૃતવત્ શૌરસેનીવચ્ચ ભવતિ; સિ.હે. ૮.૪.૩૧૬. (ઉ. ૩.) સવધુ કરેપિણુ કધિદુ મઈ તસુ પરસમ્ભલુ જમ્મુ । જાસુ ન ચાઉ ન ચારહડિ ન ય પમ્હટ્ટુ ધમ્મુ ॥; આના કરતાં ય વધારે, સિ. હે. ૮. ૪. ૪૪૬. શૌરસેનીવત્ ॥ સૂત્રનું ઉદાહરણ: સોસિ સેહરુ ય્વણુ વિણિમ્મવિદુ, ય્વણુ કણ્ઠિ પાલમ્બુ કિદુ, રહિદુ ય્વણુ મુણ્ડમાલિય જં પળણ

૨૮. Chatterji: O. D. B. L. Intro P. 161.

૨૯. Chatterji: O. C. P. 91 “In the Apabhhrans’a period, eastern poets employed the S’aurseni Apabhhrans’a to the exclusion of their local *patois*. This tradition that of writing in a Western S’aurseni literary speech was continued in the east even after the eastern languages had come to their own. ”

૩૦. Chatterji O. C. P. 90.

તં નમહુ કુસુમદામકોદણહુ કામહો । આ છેલ્લા ઉદાહરણને નિમિત્ત બનાવી, પ્રો. પીશલ કહે છે, “ (શૌરસેની અપભ્રંશના) ઉદાહરણ તરીકે, સિ. હે. ૮. ૪. ૪૪૬. કળિઠ પાલમ્બુ કિદુ રદિષ । શૌરસેની પ્રાકૃતમાં કળ્ઠે પાલમ્બં કિદં રદિષ । અને આ જ દૃષ્ટાન્ત મહારાષ્ટ્રી પ્રાકૃતમાં કળ્ઠે પાલમ્બં કઅં રદિષ । થશે. એટલે શૌરસેની અપભ્રંશ એકલું જ હતું, એ હેમચંદ્રનું મન્તવ્ય બરોબર નથી. ”^{૨૧} હેમચંદ્રને અનુસરી, સિંહરાજ. ૧૨. ૧. પાન. ૯૫ ઉપર શૌરસેની પ્રાકૃતને અપભ્રંશની મિતિરૂપ માને છે. માર્કણ્ડેય પ્રા સ. ૧૭. ૧. પાન. ૧૧૨. ઉપર નાગરં તુ મહારાષ્ટ્રીશૌરસેન્યોઃ પ્રતિષ્ઠિતમ્ અને તે જ પ્રમાણે ષડ્ભાષાચન્દ્રિકા પાન. ૨૭૬. પંક્તિ ૧-૨. માં અભિપ્રાય દર્શાવે છે. આ પ્રકારના પ્રાચીન ઉલ્લેખો પરથી અને દેશાનુસારી પ્રાકૃત અને તેમાંથી અવતીર્ણ થતા અપભ્રંશોના સિદ્ધાંતને રોચક બને એમ હોવાથી, અપભ્રંશને શૌરસેની અપભ્રંશ નામ અર્પવાનો પૂર્વગ્રહ બંધાયો હોય તો કાંઈ નવીન નથી. હેમચંદ્રનું વ્યાકરણ બારમા સૈકાનું છે; અને તેનાં દૃષ્ટાન્તો અને નિયમોમાં લૌકિક બોલીઓ (Local dialects) ની છાંટ છે.^{૨૨} હેમચંદ્રે પોતાનાં ઉદાહરણોને સૂત્રાનુરૂપ બનાવવા ઘટતા ફેરફાર કર્યા હોય, તો ય નવાઈ ન કહેવાય.^{૨૩} વલ્લી આપણે કુવલય-માલાનાં દેશ્યભાષાનાં ઉદાહરણ પરથી જોઈ શકીએ છીએ કે સિ. હે. ૮. ૪. ૩૯૬ માં અપભ્રંશ માટે વિહિત કરેલી માર્દવપ્રક્રિયા (Softening) દેશ્ય-ભાષામાં વધારે પ્રમાણમાં મળે છે. પ્રકૃષ્ટ અપભ્રંશમાં તે દેશ્યભાષા વિશિષ્ટતા

૩૧. Pischel: G. P. Eint. §. 5.

૩૨. J. R. A. S. 1913. P. 882. Grierson “ Apabh-
rans’a according to Markandeya and Dhakki Prakrit.” —
‘A great deal of Hem.’s Apabh-rans’a is, as is well-known,
Old Gujarati, and this shows that his S’aursena or
standard Apabh-rans’a (really a mixture of several
dialects) was spoken or at least some of it was
spoken in Gujarat. ’

૩૩. હેમચંદ્રનાં સૂત્રો પરનાં ઉદાહરણો પરથી આ દેખાઈ આવે છે. દા.
ત. સિ. હે. ૮. ૪. ૪૩૪. પરનું ઉદાહરણ. ૨.

તરીકે આવે છે; પરંતુ નિયમે કરીને તો નહિ જ.^{૩૪} અપભ્રંશની સ્વરપ્રક્રિયા અને રૂપરચનાનું પૃથક્કરણ કરી સમજવાથી માલમ પડે છે કે રાજસ્થાન અને ગૂજરાત બાજુની દેશ્યભાષાઓમાંથી ઉદ્ભૂત થઈ, સાહિત્યમાં વપરાવાની યોગ્યતા મેઢવી, તેના મૂલસ્થાનમાંથી આજના ઉત્તર આર્યાવર્તમાં તે ભાષા પ્રસરી. પ્રકૃષ્ટ સાહિત્યભાષા બનતાં મહારાષ્ટ્રો પ્રાકૃતનો આદર્શ પોતાની સમક્ષ તેણે રાખ્યો, અને સંસ્કૃતની અસરથી પણ તે વિમુક્ત રહી નહિ. જ્યાં જ્યાં તે સાહિત્યમાં વપરાવા લાગી, ત્યાં ત્યાં તેણે ત્યાંની લૌકિક બોલીઓમાંથી, પોતાનું મૂલ સ્વરૂપ સાચવી, અળજાણે અસર મેઢવી; કારણ કે સંસ્કૃત જેવી વ્યાકરણબદ્ધતા અને શાસ્ત્રીયતા અપભ્રંશ સાહિત્યભાષા બની છતાં ય તેમાં હતી જ નહિ. હેમચંદ્રનું અપભ્રંશ, પુષ્પદન્તનું અપભ્રંશ અને દોહાકોશનું અપભ્રંશ^{૩૫} એક જ અપભ્રંશ છે; છતાં ય તેમાં પ્રાન્તીય બોલીઓની અસર કાંઈ ઓછા પ્રમાણમાં નથી આ લૌકિક બોલીઓની અસરને કારણે તેમાં જુદાં જુદાં અપભ્રંશનું કચુંબર છે, એ માન્યતા યોદી છે.

કોઈ પણ અપભ્રંશ લખાણનો અભ્યાસ માધ્યાશાસ્ત્રની દાટ્ટાઈ કરવો હોય, તો આદર્શ-અપભ્રંશના અંશો અને દેશ્યભાષાના અંશો જુદા પાડવા આવશ્યક છે. પ્રસ્તુત ગ્રંથમાં એવો વ્યાપક અભ્યાસ થવો અસંભવિત છે; કારણ કે દેશ્યભાષાના અંશો તો અળજાણે અને અપવાદાત્મક રીતે જ લખાણમાં આવે છે. આ જ પ્રમાણે નીચે સિદ્ધહૈમમાં આપેલાં દૃષ્ટાન્તોમાંથી દેશ્યભાષાના અંશોનું તારણ આપીને જ અત્રે વીરમીશું. આ મુદ્દા ઉપર પ્રો. પીશલનું વક્તવ્ય નીચે પ્રમાણે છે,^{૩૬} “ સિ. હે. ૮.૪.૩૨૯-૪૪૬. માં હેમચંદ્ર અપભ્રંશને સ્વતંત્ર ભાષા તરીકે ચર્ચે છે. પણ તેના નિયમો પરથી માલમ પડે છે કે તે અપભ્રંશના અભિધાન હેઠળ વિવિધ અપભ્રંશ બોલીઓને ભેગી લાવે છે. સિ. હે. ૪. ૩૬૦. ધું, ઞ; ૪. ૩૨૭. તુઘ; ૪. ૩૯૩. પ્રસ્સદિ; ૪. ૧૯૧. બ્રોપ્પિણુ, બ્રોપ્પિ; ૪. ૩૪૧, ૩૯૪, ૪૩૮ ગૃહન્તિ, ગૃહેપ્પિણુ; ૪. ૩૯૯. વ્રાસુ. છેલ્લા બે દાખલામાં ઋ નો વિકારાભાવ અને વધારાના રૂનો આગમ એ, સૂત્રોમાં ચર્ચેલા

૩૪. કુવલ્યમાલાનાં દેશ્યભાષાનાં દૃષ્ટાન્તો માટે જુઓ અ. કા. ત્ર. ની પ્રસ્તાવના પા. ૧૦૪-૧૧૦; માર્દવપ્રક્રિયા માટે. જુઓ આગળ નિમ્નનોંધ. ૩૬. Gune. મ. ક. Intro. પાન. ૧૩. §. ૧૩. ૬૦

૩૫. અ. પા. ટિપ્પણી. પાન. ૧૦૦-૧૦૧

૩૬. Pischel: G. P. Eint. §. 29.

સામાન્ય અપભ્રંશ જેના નિયમો બાંધવામાં આવ્યા છે, તેનાથી જુદી ભાષાનાં રૂપ છે. સિ. હે. ૪. ૩૯૬. અનાદૌ સ્વરસંયુક્તાનાં કચ્છતથપ્પાં ગચ્છદ્ધવભાઃ । નો નિયમ બીજા ઘણા નિયમો અને દાખલાઓનો વિરોધી છે. તે જ પ્રમાણે સિ. હે. ૪. ૪૪૬ શૌરસેનીવત્ । નો નિયમ પણ ઉપર પ્રમાણે જ અવ્યાપક છે. ” આ ઉપરાંત રૂપરચનામાં અને સ્વરપ્રક્રિયામાં દેશ્યભાષાની અસરવાળાં રૂપ સિ. હે. માં દૃષ્ટિગોચર થાય છે. તે જુદાં પાડવા પ્રો. ચાકોવી અને તેમને અનુસરી પ્રો. ગુણે^{૩૭} યત્ન કરેલો છે. છેવટમાં પ્રો. ગુણે એમ અભિપ્રાય દર્શાવે છે કે હેમચંદ્ર મહારાષ્ટ્ર અને શૌરસેન એ બે અપભ્રંશની મેળી ચર્ચા કરતા હોય.^{૩૮} પરંતુ આ અભિપ્રાય એટલો વ્યાજબી નથી, શૌરસેનો અસર જેવી લાગતી અસર, કેટલાંક વિચિત્ર રૂપો એ બધી દેશ્યભાષાની અસર છે; જ્યારે સ્વરપ્રક્રિયામાં તો અપભ્રંશ મોટે ભાગે આદર્શ મહારાષ્ટ્રીને જ અનુસરે છે. જ્યારે આદર્શ અપભ્રંશનું બાકીનું ઘટતર તો શૌરસેનીય નહિ અને મહારાષ્ટ્રી પણ નહિ એવી ત્રીજી કોઈ અજ્ઞાત પ્રાકૃતમાંથી હોય એમ લાગે છે.^{૩૯}

કેટલાક વિદ્વાનો અપભ્રંશની વિવિધ શાખાઓ પાડે છે જાણ કરીને માર્કણ્ડેય નાગર, ઉપનાગર અને વ્રાચ્છ અપભ્રંશની મુખ્યત્વે ચર્ચા કરે છે. વ્રાચ્છના સંબંધે તે કહે છે કે તે સિંધુ દેશનો અપભ્રંશ છે.^{૪૦} ઉપનાગર^{૪૧} એ તેને અભિપ્રાયે નાગર અને વ્રાચ્છનો યોગ થતાં થઈ અપભ્રંશ છે. નાગર અપભ્રંશ તે મૂળગત અપભ્રંશ છે. ^{૪૨} આ જ પ્રમાણે નમિસાધુ ઉપનાગર, આમીર અને પ્રામ્ય

૪૨. સદર. પા. ૧૭. સૂ. ૧. ઉપર ટીકા અથાપભ્રંશભાષાસુ મૂલ-
ત્વેન પ્રથમં નાગરમાહ । જુઓ આ ઉપોદ્ઘાતની નિમ્નનોંધ. ૨૦.

૩૭. Gune: મ. ક. Intro. P. 64.

૩૮. Gune: મ. ક. Intro. P. 64. “ Thus side by side with the Mahārāstra (?) Apabhraṅs'a, he may be said to be treating partially of S'aurseṇa Aprbhraṅs'a”

૩૯. જાણ કરીને હેત્વર્થ, અવ્યયભૂત કૃદંત ઇત્યાદિની રચના; નામનાં અને ક્રિયાપદનાં રૂપો; તેમ જ નિપાતોનો અભ્યાસ આ જ બતાવે છે. વલ્લો જુઓ Grierson: Art. on 'Prakrit' Encyclo. Brit. XXII P. 251.

૪૦. માર્કણ્ડેય: પ્રા. સ. પા. ૧૮. સૂત્ર. ૧. ઉપર ટીકા: સિન્ધુદેશો-
ઙ્ગવો વ્રાચ્છોઽપભ્રંશઃ ।

૪૧. સદર. પા. ૧૮. સૂ. ૧૮, અનયોર્યંત્ર સાંકર્યં તદિષ્ટમુપ-
નાગરમ્ । ટીકા. અનયોર્નાગરવ્રાચ્છડયોઃ ।

ए त्रण शाखाओने उल्लेखी, तेनो निरास करे छे.^{४३} टाकी ए अपभ्रंशनी शाखा हती, एम मार्कण्डेये नोंधेलो पण नहि स्वीकारेछो हरिश्चन्द्र नामे वैयाकरणनो अभिप्राय हतो. राजशेखर टाक प्रदेशने अपभ्रंशनो प्रयोग करनार जणावे छे. आम टाकीने अपभ्रंशनी शाखा तरीके गणवी सयुक्त छे.^{४४} आ प्रमाणे देश्य-भाषाओनी असरने लीधे मूलगत अपभ्रंशनी जुदी जुदी शाखाओ पड़े, ते स्वाभाविक छे. आथी अपभ्रंशना एकत्वने कोइ रीते बाध आवतो नथी, परंतु प्राचीन देश्यभाषाओने अपभ्रंश तरीके गणवाथी, अपभ्रंशनो विशिष्ट अर्थ लक्षित करी सकातो नथी.

अपभ्रंशनो बे प्रकारनो प्रवाह आपणी भाषाना इतिहासमां देखा दे छे. एक प्रवाह चारणी भाषामां ऊतयो छे; ज्यारे बीजो प्रवाह आपणी बोलाती अर्वाचीन भाषाओमां ऊतयो छे. जे देश्य बोलीओना प्रतीकरूप अपभ्रंश भाषा हती, तेमांथी हिंदना पश्चिम प्रदेशनी अर्वाचीन देश्यभाषाओ ऊतरी आवेली छे. अने साहित्यमां ते अपभ्रंशनो ज आदर्श छई विकसेली छे.

चारणी भाषा अपभ्रंशना स्वरूपने टकाववा यत्न करवा लागी; पण ते भाषा बीजा समझी शके तेवी चारणोने बनाववी तो रही ज. आ प्रमाणे ते विकृत थई. अपभ्रंशनुं आ विकृत स्वरूप 'अवहट्ट' तरीके ओळखावा लाग्यु. मैथिल कवि विद्यापति ए 'कीर्तिलता' नामे काव्य अवहट्ट' भाषामां लख्यु छे.^{४५} प्राकृत पिंगलनां दृष्टांतो 'अवहट्ट' भाषामां छे.^{४६} संदेशकरास नामे पंदरमा सैकानी आसपास लखाएलं काव्य 'अवहट्ट' भाषामां छे.^{४७} विद्यापतिनी भाषा पर टीका करतां डॉ. सुनीतिकुमार चेटरजी लखे छे. "The practice of employing this western literary speech in the eastern tracts continued in Mithila at least as late as the time of Vidyāpati. Vidyapati's compositions in Avahattha have been mentioned before (See. P. 104.); and in his Avahattha, naturally there is a considerable mingling with contemporary early Braja-bhākha forms, as well as Maithili forms; and frequently the influence of Maithili phonology and orthography is

४३. नमिसाधु: रुद्रटना काव्यालंकार. २. १२. उपर टीका.

४४. जुओ अ. पा. टिप्पण पा. ३५-३८.

४५. कीर्तिलता (सं. बाबुराम सक्सेना) नागरी प्रचारिणी सभा. पा. ७.

४६. Pischel: G. P. Eint. §. २८.

४७. जुओ अ. पा. संस्कृत निवेदन पा. ७. निम्नનોંધ. ૨૩.

noticeable, and at times, the influence also of the classical Prakrit as used in the Sanskrit drama. Here, with Vidyapati, the Avahattha dialect is more or less restricted to court poetry of a formal panegyrical character”^{૪૮} આ પ્રમાણે અવહટ્ટ માષાને રાજદરબારમાં ઉત્તરહિંદુસ્તાન, બંગાળ, અને ગૂજરાતમાં સાહિત્યમાષા તરીકે ચારણોએ ટકાવવા યત્ન કર્યો. આજની ચારણી માષા એ અવહટ્ટનું જ વિકૃત રૂપ છે. જૂનાં કાવ્યોમાં શ્રીધરનો ‘રણમલ્લ છંદ’,^{૪૯} ત્રિભુવનદીપકપ્રબંધનો કેટલોક ભાગ,^{૫૦} શાલિસૂરના ‘વિરાટપર્વ’^{૫૧} (અપ્રસિદ્ધ) નો કેટલોક ભાગ આ પ્રકારની વિકૃત અવહટ્ટ માષામાં છે

ઉક્તિપ્રધાન દેશ્યમાષાઓ અપભ્રંશનો આદર્શ સેવી વિકસવા લાગી. જે બોલાય તેને આદર્શસ્વરૂપે લખવું એ જ આ માષાઓના સાહિત્યનો મુદ્દો હોવાથી સમયના પ્રવાહ સાથે અપભ્રંશથી તે જુદી પડો અને સ્વતંત્ર રીતે વિકસવા લાગી. વિક્રમના પંદરમા સૈકાની આસપાસ દેશ્યમાષાનું સ્વરૂપ સ્પષ્ટ થયું. ગૂજરાતી, મારવાડી અને રાજસ્થાની આ સમયની આસપાસ જ છૂટી પડો.^{૫૨} પરંતુ અર્વાચીન ગૂજરાતી અને બીજી પશ્ચિમહિંદુસ્તાનની દેશ્યમાષાઓનો આત્મા તો અપભ્રંશનો જ રહ્યો.

અપભ્રંશે ગૂજરાતીને કઢવાબદ્ધ કાવ્યશૈલી આપી; છપ્પા, દોહા, ચાપાઈ ઇત્યાદિ છંદો આપ્યા; આખ્યાનશૈલીના રૂઢિપ્રકાર આપ્યા; પોતાના અલંકાર આપ્યા; ગદ્યનો એક પ્રકાર આપ્યો.^{૫૩} ગૂજરાતીની માષાબાંધણી એ પણ અપભ્રંશ માષાનું સ્તન્યપાન કર્યું છે. ગૂજરાતીનો અને અપભ્રંશમાષાનો દીકરી અને માનો સંબંધ છે. આથી જ ગૂજરાતીની ગંગોત્રીનાં ઝરણાં અપભ્રંશમાં શોધવા સાચા માષાજિજ્ઞાસુને સંશોધનના દુર્લભ હિમાલય ચઢ્યા વિના બીજો કોઈ આરો નથી.

૪૮. Chatterji, O. D. B. L. Intro. P. 114.

૪૯. કે. હ. ધ્રુવ ‘પંદરમા સૈકાનાં પ્રાચીન ગુર્જર કાવ્યો (ગુ. વ. સો. નું પ્રકાશન)

૫૦. પં. લાલચંદ ગાંધી સંપાદિત ‘ત્રિભુવનદીપકપ્રબંધ’ પાન. ૪૫.

૫૧. આ કાવ્ય ‘ગુર્જરરાસાવલી’ (G. O. S.) માં પ્રસિદ્ધ થયે; પણ એ અપ્રસિદ્ધ છે.

૫૨. Indian Antiquary 1914. Tertiary: Notes on Old Western Rajasthan’ Intro. P. 22

૫૩. જુઓ ‘બુદ્ધિપ્રકાશ’ એપ્રિલ-જુન ૧૯૩૩. પા. ૧૮૮-૧૯૬; જુલાઈ-સપ્ટેમ્બર પા. ૨૩૩-૨૪૬; જુલાઈ-સપ્ટેમ્બર. ૧૯૩૪. પા. ૨૬૭-૨૬૯.

અપભ્રંશવ્યાકરણ

૧. વર્ણમાલા

અપભ્રંશભાષામાં નીચે પ્રમાણે સ્વરો અને વ્યંજનો વપરાય છે:—

§ ૧. સ્વર—અ, ઇ, ઉ, ઍ, ઓ (હ્રસ્વ)
આ, ઈ, ઊ, ઘ, ઓ (દીર્ઘ)

(ક) ઋ - સિ. હે. ૮ । ૪ । ૩૨૯ । તળુ, સુઠુડુ નોંધે છે; પરંતુ પ્રસ્તુત ગ્રંથમાં તેવાં ઉદાહરણો દેખા દેતાં નથી.

(ખ) ં — પ્રસ્તુત ગ્રંથમાં અનુસ્વારના બે પ્રકાર મળ્યા પડે છે. એક વર્ણાત્મક અને બીજો ધ્વન્યાત્મક. વર્ણાત્મક અનુસ્વાર અપભ્રંશમાં અનુનાસિકમાંથી આવ્યા છે. એટલે કરીને તેવા અનુસ્વારયુક્ત સ્વર દ્વિમાત્રિક ગણાય છે; જ્યારે ધ્વન્યાત્મક અનુસ્વારયુક્ત સ્વર એકમાત્રિક હોય છે. ત. વસંતહો (૧.૨૧.) મુંમલ (૧.૨૨.) ગંઠિવાલ (૧.૧૭.) ૬૦માં અનુસ્વાર દ્વિમાત્રિક છે; જ્યારે મિહુણઈ, (૧.૮.) સિહરેહિં (૧.૧૬.) ૬૦માં એકમાત્રિક અનુસ્વાર છે.

સૂ અને હૂ ની પૂર્વે આવેલા અનુસ્વારો, અનુનાસિકમાંથી જ આવેલા હોઈ, વર્ણાત્મક અનુસ્વાર ગણવા જ યોગ્ય છે, અને તે દ્વિમાત્રિક છે; જો કે આવા અનુસ્વારોનો ઉચ્ચાર પછી આવતા ઋષ્માક્ષરના રાગથી ઋષ્મિત થઈ જાય છે, એટલે ધ્વન્યાત્મક અનુસ્વાર જેવો તેનો ઉચ્ચાર લાગે છે.

(ગ) ઐ અને ઔ (હ્રસ્વ), ઇ અને ઉ ના ઉચ્ચારની લઢણથી અસ્તિ-ત્વમાં આવ્યા છે અને તે એકમાત્રિક છે. સંસ્કૃતમાં ઘ, ઘે, કેઓ, ઔ હોય અને તેના પછી સંયુક્ત વ્યંજન આવે, તો તે ઘ, ઘે અને ઔ ઔ નો ઐ અને ઔ થઈ જાય છે. ત. જંતિઐ, તુરંતિઐ (૧. ૨૩.) નિઊઢેવિ. અવસંઢેવિ (૧. ૪૬.) ઘરે, કરે (૩. ૧૮૨. પરની નિમ્નનોંધ; ૨. ૧૨૬. પરની નિમ્નનોંધ.) દુમયહો (૩. ૫૭.) પેઠ્ઠ (દઠ્ઠ પળ લખાય છે) સૌઠ્ઠ, જૌઠ્ઠ (૧. ૧૭.) ૬૦

§ ૨. વ્યંજન — ક, ખ, ગ, ઘ. (કંઠ્ય) । ચ, છ, જ, ઙ. (તાલવ્ય) । ટ, ઠ, ડ, ઢ, ણ. (મૂઢ્ય) । ત, થ, દ, ધ, ન. (દંત્ય) । પ, ફ, બ, ભ, મ. (ઔષ્ઠ્ય) । ય, ર, લ, વ (અંતઃસ્થ) । સ, હ. (ઋષ્માક્ષર) ।

(ક) ણ અને ન અનુનાસિકો હાથપ્રતોમાં કાંઈ પળ મેદ વગર લખાયા છે; ઉચ્ચારણદૃષ્ટિએ કયો અનુનાસિક તે કાળે પ્રચલિત હશે, તે નક્કી કરવું વિષમ છે. આ પાઠાવલીમાં મુખ્યત્વે કરીને ણ યોજવામાં આવ્યો છે.

૨. સ્વરવિકાર

§ ૩. હ્રસ્વસ્વરનું દીર્ઘીકરણ:—

(ક) ર + વ્યંજન, યાસ કરીને ઊષ્માક્ષર; ઊષ્માક્ષર + ય, ર, વ કે ઊષ્માક્ષર - થી બનતા સંયુક્ત વ્યંજન પૂર્વે રહેલો હ્રસ્વ સ્વર ઘણી વાર દીર્ઘ કરવામાં આવે છે અને સંયુક્ત વ્યંજનને સાદા વ્યંજનમાં ફેરવી નાખવામાં આવે છે. દા ત. ણોસારિઉ=સં નિ:સારિત; (૧.૫) કાસુ=પ્રા. કસ્સ; (૫.૧૮.) પેક્કોહિમિ=પ્રેક્ષિષ્યે, (૧૧.૫) સહોહિમિ=સહિષ્યે, (૧૧.૬), વોસાસ =વિશ્વાસ: ૬૦

(ખ) કેટલીક વાર દીર્ઘીકરણ માત્ર ભાષાવિશિષ્ટતાને (Dialectal Peculiarity) અંગે જ હોય છે. દાહિણ=દક્ષિણ. (૬.૫૩.) ધૂય=દુહિત્, (૫.૨૭૧.) જીહ=જિહ્વા. (૧.૧૨૨.) પઈહર=પ્રતિગૃહ, (૧.૧૩.) સૂહવ=સુભગ. (૫.૮૮.)

(ગ) અપભ્રંશમાં કેટલીકવાર છંદને અંગે હ્રસ્વ સ્વરનું દીર્ઘીકરણ થાય છે; તેમ જ સંબોધનવિભક્તિ એકવચનના અંતનો સ્વર દીર્ઘ કરાય છે. દા. ત. કુસુમામંજરિધય સાહારહિં (૧. ૧૭.) રે રે હંસા કિં ગોવિજ્જહ (૧૧. ૧૯.)

(ઘ) અનુસ્વાયુક્ત હ્રસ્વ સ્વર પછી ર્, મ્, શ્, ષ્ કે હ્ર આવે તો હ્રસ્વ સ્વરનું દીર્ઘીકરણ થાય છે; અનુસ્વારનો લોપ થાય છે. વીસ=સં.વિંશતિ, અને (૫.૨૫૨.) સીહ=સં. સિંહ. (૨.૫૭)

દીર્ઘીકરણમાં મૂળગત સિદ્ધાંત સ્વરમાત્રાનું પ્રમાણ જાળવવાનો હોય છે. કાવ્યમાં છંદોમેઢ સ્વાતર માત્રાની તૂટ પૂરી લેવા પળ દીર્ઘીકરણ અપભ્રંશમાં થાય છે. એટલે કે ઉપર જણાવેલા નિયમો ઉપરાંત પળ દીર્ઘીકરણ અપભ્રંશમાં દેખા દે છે.

§ ૪. દીર્ઘસ્વરનું હ્રસ્વીકરણ:—

(ક) સિ. હે. ૮ । ૧ । ૬૭. માં કેટલાક શબ્દો ગણાવે છે જેમાં દીર્ઘસ્વરનો હ્રસ્વ થાય છે:—પ્રો. પીશલને અભિપ્રાયે તેનો શાસ્ત્રીય નિયમ વૈદિક સ્વરભારને અવલંબે છે. [૧] જો સ્વરભાર દીર્ઘસ્વરની પૂર્વના સ્વર પર હોય તો—

ઉક્ષય=સં. ઉત્ત્રાત (સિ.હે. ૮.૧.૬૭.) વિરુઞ=સં. વિરૂપ (૨.૧૧૦) ૬૦
 [૨] જો પછી આવતા સ્વર પર સ્વરભાર હોય તો ઠવિય=સં. સ્થાપિત,
 (૫.૧૭૮) કુમર=સં. કુમાર (સિ.હે. ૮.૧.૬૭) ગહિય=સં. ગૃહીત,
 (૪.૨૨૬.) ગહિર=સં. ગમીર (૩.૧૫૨) ૬. [વિસ્તૃત ચર્ચા માટે જુઓ § ૩૨.]

(સ્વ) કેટલીક વાર અપ્રશંસામાં લઘુ સ્વરનું હ્રસ્વીકરણ માત્રામેલ ધારણ
 કે કોઈ અજ્ઞાત ઉચ્ચારપરંપરાને અનુસરીને પણ કરવામાં આવ્યું હોય છે.

(ગ) સંયુક્ત વ્યંજનની પૂર્વે આવેલા લઘુસ્વરો સામાન્ય રીતે હ્રસ્વ થાય
 છે; અને જો નો હ અને ઓ નો ઉ થાય છે. દા.ત. રજ્જ=સં. રાજ્ય (૧.૩૦)
 ફલગુણ=સં. ફાલગુણ (૧.૫.), અપ્પા=સં. આત્મા (૬.૧૪.), નરિન્દ્ર=સં.
 નરેન્દ્ર (૬.૧૪૬.), અત્થાણ= સં. આસ્થાન (૩.૧૪૬.).

(ઘ) સંયુક્ત વ્યંજન પૂર્વેના જ અને ઓ હ્રસ્વ થાય છે. દા. ત. લષ-
 પિણુ (૧.૧૦૬) પરોપ્પરુ (૩.૩૪); પરંતુ આ હ્રસ્વ જ અને ઓ તેની
 પછી આવતા સંયુક્તાક્ષરના અન્વયે દ્વિમાત્રિક જ થાય છે.

(ચ) [૧] સામાન્ય રીતે સ્ત્રીલિંગ આકારાંત અને ઇકારાંત નામોના આ
 અને ઈ હ્રસ્વ થઈ જાય છે. દા.ત. સીય=સીતા (૨.૨૪.), તિયડ=ત્રિજટા
 (૨.૩૪.), દોવડ=દ્રૌપદી (૩.૬૧.), ચિત=ચિન્તા (૩.૬.). કહ=કથા
 (૩.૮.), વેણિ=વેણી (૩.૨૪.), સમિ=શમી (૩.૩૫.), [૨] ઇંદોમેલ ધારણ
 કોઈ વાર આ કે ઈ રાશ્વમાં આવે છે; પણ આનાં દૃષ્ટાન્તો ઓછાં છે.
 [૩] કેટલાક નિપાતોના અંત્ય લઘુ સ્વર હ્રસ્વ કરવામાં આવે છે: દા ત.
 મ=મા, (૧૩.૧૨.) વિણ=વિના, (૧.૪.) વ=વા (૧.૪.) ૬.

(છ) કોઈ વાર અન્તોદાત શબ્દોમાં અસંયુક્ત વ્યંજનનો પૂર્વવર્તી લઘુ
 સ્વર હ્રસ્વ થઈ જાય છે અને વ્યંજન દ્વિત્વ પામે છે. દા. ત. જોડવળ=યૌવન
 (૧.૧૭.) પેમ્મ=પ્રેમન્, (૫.૨૨.) દિજ્જડ=દીયતે, તેલ્લ=તૈલ. (૧.૪૨.)
 આ નિયમને અનુસરી જ્ઞ કે જ્ઞ=જ્ઞક સમજાવી શકાતો નથી. [જુઓ § ૩૨]
 § ૫. હ્રસ્વસ્વરનું સાનુસ્વારત્વ:—

[§ ૧ (ક)] માં દશવિલા સંયોગોમાં કોઈ વાર હ્રસ્વસ્વર લઘુ થવાને
 બદલે સાનુસ્વારત્વ પ્રાપ્ત કરે છે. ઢંસળ=દર્શન (૭.૬૦.), ફંસ=સ્પર્શ,
 (૬.૮૦), અંસુ=અશ્રુ (૬. ૧૦૪.) ૬૦

§ ६. सं अ=अपभ्रंश. इ, उ, ष

(क) अ=इ । दा. त. किविण=सं. कृपण (१.१२८.) चरिम=सं. चरम, पिक्र=सं. पक्व (६.८२.), इंगाल=अङ्गार, गगिर < गगर= गग्नद (२.५५.) [§ २८. (छ)] ईसि=ईषत्; किह, जिह, तिह=कथा, * यथा, तथा; वरि=वरम् (४.१९४.)

(ख) अ=उ । पूर्वे के पश्चात् औष्ठ्य होय तो दा. त. वुत्त=वक्त * (१. ९५.), मुणइ=मनुते (४.२२३.) झुणि=घ्वनि (४.१२०)

(ग) अ=उ । [१] अकारांत नामने तथा केटलांक सर्वनामना षष्ठी एकवचनने अंते: दा. त. सुअणस्सु, पिअस्सु (सि. हे. ८।४।३३८, ३५४); तासु, मज्झु, तुज्झु, महु, तहु [२] आहार्य बीजो पुरुष एकवचन अने बहुवचन: दा. त. एकवचन भणु, लग्गु, छंडु; बहुवचन, करहु. [३] ते अ प्रमाणे वर्तमानकाळ बीजो पुरुष बहुवचन करहु=कुरुथ [४] केटलांक क्रियाविशेषण अने निपातोने अंते छुहु, पुणु, जेत्यु, तेत्यु, अज्जु, जिमु, तिसु (७, ५९—६०).

(घ) अ=ए । आ फेरफारमां अ नो देखीती रीते ए थाय छे; परंतु ए ना मूळतत्त्व तरीके अ नथी. एत्यु=अत्र (खरी रीते इत्था); वेल्लि=वल्ली (४.२६६.) [खरी रीते विल्लो * (५.९९.) जुओ G P 107]; हेट्टा=अधस्तात् (४.१०३) इ०

§ ७. आ=अ, उ, ष

(क) आ=अ । [§ ४ (च)]

(ख) आ=उ । उल्ल=आर्द्र; आमां खरी रीते उ < आ नथी. (सदर ग्रंथ टिप्पणी. १. ८९.)

(ग) आ=ए । मेत्त=°मात्र, परिहेसमि=परिधास्यामि (१. २२.) हेइ<√दा(२.११); लेइ<√ला (१.२).

§ ८. इ=अ, उ, ष, ऐ.

(क) इ=अ । इच्छउ=इच्छिक (१.७९.) पडिवत्त=प्रतिपत्ति (१.१०६) (सि. हे. ८।१।८८-९१)

(ख) इ=उ । उच्छु=इक्षु (१. ९.)

(ग) इ=ए । संयुक्त भ्यंजननो पूर्वगत इ. दा. त. येन्ध=चिह्न, एत्यु=इत्था (१२.३०), वेल्ल=बिल्व (सि.हे. ८.१.८४.)

(ઘ) ઈ=ૡૡૡ । લેક્ષનના પ્રકાર ૩૫ જ ઢા. ત. કરોલિ કે કરિલિ, જયહરે સતમી ંકલ્લન, કે જયહરિ=જગદ્ગુહ ૬૦

§ ૧. ઈ=અ, આ, ઈ, ં, ઘ, ૡૡ

- (ક) ઈ=અ । હરડહ=હરીતકી (સિ.હે.ૢ.ૡ.૧૧)
- (લ) ઈ=આ । કમ્હાર કાદમીર (સિ.હે.ૢ.ૡ.૧૦૦)
- (ગ) ઈ=ઈ । [જુઓ § ૡ]
- (ઘ) ઈ=ં । વિહીન=વિહૂન (૧. ૧૩૧)
- (લ) ઈ=ઘ । ઘરિસ, ઘરિસિઅ=ઈદશ (ૡ.૨૬ૢ)
- (ઙ) ઈ=ૡૡ । ઁદુઅ=ક્રીડા(૩.૧૧ૡ.)

§ ૨૦. ં=અ, ઈ, ં, ં

(ક) ં=અ । જો શલ્લના પ્રથમ અક્ષર અને લોજા અક્ષરમાં ં સ્વર હોય તો સામન્યતઃ પ્રથમ ં નો અ રૂઢ જાય છે. ઢા. ત. ગરુઅ=ગુરુક (ૡ.૧૩૧), મડલ=મુકુટ (૬.૧૦૩)મડલહ=મુકુલયતિ (૬.ૡ૦) સોમાલ <સડમાર*<સં. સુકુમાર (૬.૧ૡ);

(લ) ં=ઈ । પુરિસ=પુરુષ (ૡ.૧.)

(ગ) ં=ં । ં ને અનુલતી જો સંયુક ંંજન હોય તો ં નો ં થાય છેઃ ઢા. ત. મોંગર=મુદ્ધર, પોંથય=પુસ્તક, કોંસ્ત=કુસ્ત (ૡ.ૡ૦.)

§ ૨૧. ં=ઘ, ં, ં

(ક) ં=ઘ । ંેંર=નૂ પુર (૧.૧ૡ.)

(લ) ં=ં । મોંલ=મૂલ્ય

(ગ) ં=ં । થોર=સ્થૂર* (સં. સ્થૂલ) (૩.૧૦૧) તંલોલ=તામ્બૂલ (૧.ૡ૧)

§ ૨૨. ક્ક=ક, ઈ, ં, ઘ, રિ, ક્ક

(ક)=અ । કસળ=કુળ્લ(૩.૨ૡ), કહલ=કુલ્લ (૧.૧૩ૡ); લડલ=લુલ્લ(૧.૧૩ૡ), કય=કુત (ૡ.૩ૡ) અલ્લહ=અલ્લહિતિ (૨.૧૩.)

(લ) ક્ક=ઈ । કિય=કુત (૧. ૧.) લિલ્લિ=લિલ્લા (૧.ૡ૧.) લિઅઅ=લિલ્લ (૧.૨ૢ) સિગ=સંગ (ૡ.૬૦)

(ગ) ઋ=ઊ । પુહવિ=પૃથ્વી (૧૧.૫), કુણહ=કુળોતિ * (૧૦.૨૪)
પાડસ=પ્રાવૃષ્, (૬.૧૫૯) મુણાલ=મૃણાલ (૧૦.૫૫.) બુઙ્ઢત=વૃદ્ધત્વ
(૧.૧૩૧)

(ઘ) ઋ=ઐ । ગેહ=ગૃહ; ગેણહહ=ગૃહાતિ (૧૪૨)

(જ) ઋ=રિ । રિચ્છ=ઋક્ષ (૨.૫૮), રિદ્ધિ=ઋદ્ધિ (૧.૯૮) રિસિ
=ઋષિ (૨.૧૮૩)

(છ) ઋ=ઋ । [§ ૧. (ક)]

§ ૧૩. લ્=હલ

લ્=હલ । કિલિત્ત=કલ્પત (સિ. હે. ૮ । ૧ । ૧૪૫) કિલિન્ન=
કલ્પન્ન * (સિ. હે. ૮ । ૧ । ૧૪૫)

§ ૧૪. ષ=હ, ષે [જુઓ § ૧. (ગ)] ઈ

(ક) ષ=ઈ । લીહ=લેખા (૩. ૧૨૧.); પરન્દુ લિહ (૨.૯૪)

§ ૧૫. ઓ=ઊ. [જુઓ § ૧. (ગ)]

(ક) અપ્રશ્નમાં શબ્દાન્તગત ઓ નો ઊ થઈ જાય છે એટલું જ નહિ
પણ મધ્યગત ઓ નો ઊ થઈ જાય છે. દા. ત. રામુ<પ્રા. રામો <સં.
રામઃ । ચિત્તપં=સં. વિયોગેન (સિ. હે. ૮ । ૪ । ૪૧૯ ઉદાહરણ, ૫.)

§ ૧૬. ષે=ષે [જુઓ § ૧. (ગ)], ષ, અહ

(ક) ષે=ષે । અવરેક=અપરેક (૩. ૪૫.)

(જ) ષે=ષ । નેમિત્તિય=નૈમિત્તિક (૫.૯૨.) પેસુળ્ળઊ=પૈશુન્ય
(૫.૮૨)

(ગ) ષે=અહ । દ્વહ=દૈવ (૩. ૧૦૨) કહકહ (૩.૬૬)

§ ૧૭ ઔ=ઔ [જુઓ § ૧. (ગ)], ઔ, અઊ.

(ક) ઔ=ઔ । જોવ્વણ=યૌવન, (૧.૯૭) સોક્ખ=સૌખ્ય (૨.૨૬)

(સ) ઔ=ઔ । ઓસહિ=ઔષધિ (૫.૧૧૮)

(ગ) ઔ=અઊ । પઊર=પૌર (૫. ૩૮), કઊરવ=કૌરવ (૫.૨૧૭)

રહહ=રૌદ્ર (૫.૫૬.) કઊલ=કૌલ (૫. ૬૨). સઊરો=શૌરિ (૫.૨૮૨.)

§ ૧૮. વિપ્રકર્ષસ્વર [Anaptyxis]

(ક) અ । દીહર=દીર્ઘ (૫.૧૮૧), સમસાળ=દમશાન (૩.૩૭)
સલહર=શ્લાઘતે

(જ) ઙ [૧] સંયુક્ત વ્યંજનમાં એક અનુનાસિક હોય તો સિવિળ=સ્વપ્ન (૫.૩૩)

[૨] સંયુક્ત વ્યંજનમાં એક ય્ હોય તો ઢા. ત. આરિય=આર્ય, અચ્છરિય=આશ્ચર્ય

[૩] સંયુક્ત વ્યંજનમાં એક ર્ હોય તો ઢા. ત. કિરિયા=ક્રિયા, ફરિસ=સ્પર્શ, વરિસ=વર્ષ (૫.૧૧.), સિરિ=શ્રી (૧.૧૩.), અમરિસ=અમર્ષ (૨.૬૧.), તમ્બિર=તામ્ર, (૬.૩૮) હરિસિય=હૃષ્ટ (૧.૪૧)

[૪] સંયુક્ત વ્યંજનમાં એક લ્ હોય તો ઢા. ત. કિલેસ=ફલેશ (૧.૪), કિલિણ્ણ=કિલિણ (૫.૨૨.) અમ્બિલ=આમ્લ

(ગ) ઙ [૨] સંયુક્ત વ્યંજનમાં એક ઔષ્ટ્ય કે ષ્ હોય તો ઢા. ત. સુમ-રહ=સ્મરતિ (૪.૩૧૫)

§ ૧૯. સ્વરલોપ

(ક) આદિસ્વરલોપ [Aphaeresis]—[૧] સ્વરભાર વિનાનો આદિ સ્વર સામાન્યતઃ હ્રસ્વ થાય છે. ઢા. ત. હૃં=અહકમ્* (૩.૧૫.) હિદ્દા=અધસ્તાત્ (૪.૧૦૩.), વલગ્ગ=અવલગ્ન (૧.૭૫), રણ્ણ=અરણ્ણ (૫.૧૮૪) રવિદ્=અરવિદ્ (૬.૪૦) ચ્હસહ્=ઉપવિશતિ (૧૩.૬) વરિ=ઉપરિ (૭.૧૨૩)

[૨] કેટલાક નિપાતોનો આદિસ્વર હ્રસ્વ થાય છે: ઢા. ત. તો=અતઃ (૩.૩૪.) વિ=અપિ (૩.૬૮.), વ=ઇવ (૬.૧૦૧)

[૩] સંધિને કારણે આદિસ્વરનો લોપ [જુઓ §૨૩.(છ)] છન્દના કારણે પણ તેનો લોપ થાય છે [જુઓ. અ.પા. (ટિ.) ૧.૩૬.]

(ગ) અન્ત્યસ્વરલોપ તૃતીયા એકવચનના ઇન્=અપદ્મંશ ઈ થતાં અન્તનો અ હ્રસ્વ થાય છે. રામેં=રામેળ

(ઘ) મધ્યસ્વરલોપ [Syncope] મધ્યગત સ્વરભાર વિનાના સ્વર—વિશેષતઃ અ હ્રસ્વ થઈ જાય છે. ઢા. ત. પોષ્ફલ=સં. પૂર્ણફલ [જુઓ ટિપ્પણી ૧. ૩૬. સદર પ્રંથ] સમુષ્ણોણ્ણ=સમુષ્ણઓણ્ણઅ [૬. ૩૧] ભવિસસ=ભવિસ્સઅત્ત (૬.૨)

§ ૨૦. આદિસ્વરાગમ [Prothesis of Vowels]

इत्थि=स्त्री । आदिस्वरागम जूनी गूजरातीमां अने अर्वाचीन बोळाती गूजरातीमां वधारे प्रमाणमां देखा दे छे.

§ ૨૧. स्वरव्यत्यय [Epenthesis]

केर (२.२९) < काइर * -काइरिअ * -कारिअ < सं. कार्य ।
 पेरंत < पइरंत-पइरिअंत-परिअंत < सं पर्यन्त ।
 बंभचेर < बंभचइर * -बंभचरिय < सं. ब्रह्मचर्य ।

गूजरातीमां 'घेर'=घरइ नो दाखलो आज प्रकारनो छे.

§ ૨૨. स्वरराग [Umlaut]

'स्वरराग' एटले शब्दमां अग्रे आवेला स्वरने तेनी पछी आवता स्वरनो राग-असर लागे; आ विकारनां दृष्टान्तो जूनी गूजरातीमां बहु मोटा प्रमाणमां छे. अपभ्रंशमां दा.त. करिमि=करमि (११.५१), करिइ=करइ, उच्छु=इक्षु (१.९.) सिविण=स्वप्न (५. ३३.) साहार=सहकार (१. १७) अप्पुणु=आत्मानं (५. ६८.)

§ ૨૩. स्वरसंधि

(क) बे समान स्वरानी संधि यतां एक दीर्घ स्वर बने छे दा. त. कल्लोल+आवासहि=कल्लोलावासहि (१. १८.) केस+आवलिउ=केसावलिउ=केसावलिउ (१. ३३)

(ख) सामान्यतः अ (ह्रस्व के दीर्घ) + इ=ए; अ (ह्रस्व के दीर्घ) + उ=ओ दा. त. थणोवरि (१. ७३.)

अपवादः—परंतु इ के उ पछी संयुक्त व्यंजन आवे तो अ नो लोप थाय छे दा. त. कुसुमणह+उज्जलु=कुसुमणहुज्जलु (१. १२) अधुम्मीलिउ (१. ४७) सुरिन्दु (१. ४५) वणुज्जलु (१. ६५.)

(ग) अ+ए के ओ मां अ नो लोप थाय छे. दा. त. कीर+ओलिउ कीरोलिउ (१. ३८.)

(घ) इ, उ (ह्रस्व के दीर्घ)=असमान स्वर होय तो सामान्यतः अपभ्रंशमां संधि यती नथी. (सि. हे. ८।१।६।) दा.त. तरंगिणीउ अवर-उइउ (१.३९.) ६०

અપવાદ—ઉપસર્ગના ઇ કે ઊ ની સંધિ સંસ્કૃતને અનુસરીને જ થાય છે.
પજ્જત=પર્યાતિ (૧. ૮૧.)

(ચ) વ્યંજનલોપ પછી અવશિષ્ટ સ્વરને ઉદ્વૃત્ત સ્વર કહેવામાં આવે છે. આ પ્રકારના ઉદ્વૃત્ત સ્વરની સંધિ પૂર્વે આવેલા સ્વર સાથે થતો નથી.
(સિ. હે. ૮। ૧। ૮।) દા. ત. મહુઅર, વડલ,

અપવાદ:—પરંતુ આવા ઉદ્વૃત્તસ્વરોની ક્વચિત્ સંધિ પણ થાય છે
(સિ. હે. ૮। ૧। ૮। ટીકા) દા. ત. સાહાર < સહઆર < સં. સહ-
કાર (૧. ૧૭); દવળા < દવળઅ < સં. દમનક (૧. ૧૭) મોર < મઝૂર
< સં. મયૂર (૧૧. ૫૩) અંધાર < અંધઆર < સં. અંધકાર. (૨. ૧૨૩)

(છ) અ+અસમાન સ્વર હોય તો કેટલીક વાર અ નો લોપ થાય છે
દા.ત. રાડલ < રાઅડલ < રાડલ (૩. ૧૯૬.) દેડલ=દેવકુલ (૭. ૮૩.)

(જ) સામાન્યતઃ વાક્યનાં મૂળગત કે ઉદ્વૃત્ત સ્વરોની સંધિ થતી નથી.

અપવાદ:—ળત્થિ < સં. ન અસ્તિ (૩. ૧૨૪)

(ઝ) આ વધા સંધિના નિયમો સામાન્ય છે; અને અપભ્રંશમાં છંદ ભાષાની
ઠઠણ, અને એવી અનેક અસરોને પરિણામે સંધિમાં શિથિલતા વ્યાપે છે.

§ ૨૪. ય અને વ શ્રુતિ

સિ. હે. ૮। ૧। ૧૮૦। અવર્ણો યશ્રુતિઃ ટીકા ઉપરથી એમ પ્રતીત
થાય છે કે વ્યંજનલોપ પછી અવશિષ્ટ અ અને આ ની મધ્યે ય શ્રુતિ મૂક-
વામાં આવતી; જો કે ક્વચિદ્ ભવતિ કહી ઇ અને અ વચ્ચે પણ તે
મૂકવામાં આવે છે. પિયઙ્=પિબતિ. પ્રાકૃતસર્વસ્વ માં માર્કણ્ડેય એક
અવતરણ ટાંકે છે: અનાદૌ અદિતૌ વર્ણૌ પઠિતવ્યૌ યકારવદિતિ
પાઠશિક્ષા । પરંતુ હાથપ્રતો અને સ્થાસ કરીને જૈનહાથપ્રતો સિ. હે. ના આદેશ
કરતાં ય આગળ જાય છે. અને ઉદ્વૃત્ત સ્વર દેખતાં જ હ્રસ્વતા (hiatus) ઢાંકવા
ય મૂકી દે છે. દા. ત. યયથ (અ+અય)=અદય (૧. ૧.), કિય (કિ+અ)
=કૂત, (૧. ૧) કેયાર (કે+આર)=કેદાર (૧. ૧૭) ચૂય (ચૂ+અ)
=ચૂત (૧. ૩૭) इत्यादि વગી એમ પણ નથી કે આ નિયમ નિયમિત રીતે
જલ્લાય છે; કોઈ કોઈ વાર એમને એમ ઉદ્વૃત્ત સ્વર શ્રુતિ વિના પણ માર્ગ
પડે છે.

અપભ્રંશમાં વ ભત્તિ દેશ્વા દે છે. સામાન્ય રીતે ઊ અને ઓ પછી અ

આ આવતાં વ શ્રુતિ મૂકાય છે. સ્વરરાગ (Umlaut) નો સિદ્ધાંત પણ વ શ્રુતિના આગમનમાં કારણભૂત હોય તો એમાં કાંઈ શંકા જેવું નથી. સુષીની વાત એ છે કે ય કે વ શ્રુતિનો ધ્વાસ મેલ જ રહેતો નથી. લેખકના હંદ પર જ તે અવલંબે છે. લાયહ (૨. ૧૦.) લાયહ (૩. ૫૩.) રુવંતિ (૨. ૫૬) સૂહવ=સુભગ (૫. ૧૫.) લાયણુ=લોચન (૬. ૫૪) સમૂવ=સમૂત (૩. ૩૬), સમુવંગમિય=સમુજંગા (૩. ૩૬) મલ્લિવ=મલ્લિકા (૧. ૧૦૧) ઘણવાલની ભવિસત્કદ્દામાં પણ આમ જ છે. (જુઓ ભવિસત્કદ્દા G.O.S. XX Intro.P. 12); Les Chants Mystique de Kanha et de Saraha (Ed. Shahidulla Intro. Chapitre III)

૩. અસંયુક્તવ્યંજનવિકાર

§ ૨૫. સામાન્ય રીતે બધા ય આદિ વ્યંજનો અવિકૃત રહે છે.

અપવાદ:—પરંતુ કેટલીક વાર ભાષાની અવિશિષ્ટતા તરીકે કેટલીક વાર ફેરફાર થાય છે. દા. ત. દિહિ=ધૃતિ (૩. ૧૬) ધૃય=દુહિતા (૫. ૨૭૧) આદિ યનો અપભ્રંશમાં જ થાય છે. જાહ=યાતિ (૨. ૬૩), જમલ=યમલ (૩. ૨૭.)

§ ૨૬. સ્વરીભવન (Vocalization)

એક જ શબ્દમાં સ્વરદ્વયાન્તર્ગત ક, ગ, જ, જૂ, ત, દ, પ, બ, ય, વ નો પ્રાયઃ લોપ થાય છે. (સિ. હે। ૮। ૧। ૧૭૭) ગઅ=ગત, જાહ=યાતિ, ણડલ=નકુલ ૬૦

આ પ્રમાણે હ્રસ્વ થઈ વ્યંજનની હ્રસ્વતા ઢાંકવા ય, વ, શ્રુતિનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે. (જુઓ § ૨૪.)

§ ૨૭. મહાપ્રાણકરણ (Aspiration)

એક જ શબ્દમાં સ્વરદ્વયાન્તર્ગત રૂ, ઘૂ, થૂ, ધૂ, ફૂ, ભૂ નો પ્રાયઃ હ થઈ જાય છે. દા. ત. સાહા=શાસ્ત્રા, જયહરે=જગદ્ગુહે, પિહુલ=પૃથુલ, અહર=અધર, મુત્તાહલ=મુક્તાફલ, સોહ=શોભા. આ પ્રમાણે Disaspiration (મહાપ્રાણત્યાગ) પણ ક્વચિત્ દૃષ્ટિગોચર થાય છે. દા. ત. વિચ્છોઅ < વિચ્છોહ=વિશ્વોભ (૪. ૧૭૪; ૫. ૭૭) ઉચ્ચિટ્ટ=ઉચ્છિટ્ટ (૬. ૨૦૮)

§ ૨૮. માર્દવપ્રક્રિયા (Softening)

શબ્દમાં સ્વરદ્વયાન્તર્ગત ક, ત, પ નો ગ, દ, બ થાય છે. (અનાદૌ

સ્વરસંયુક્તાનાં ક્ષત્તથપકાં ગદધ્વમાઃ । સિ. હે. ૮ । ૪ । ૩૯૬ ।)
 આજ પ્રમાણે ટ્ નો ડ્ અને ટ્ નો ઢ્ થાય છે. ઢા. ત. મયગલ=મદકલ,
 (૫.૧૧૭) વિપ્પિયગારડ=વિપ્રિયકારક (૨.૧૨૧) સાવરાહ=સાપરાધ,
 પવ=પ્રપા (૧.૯), મંડવ=મંડપ (૧.૯) ૩૦

(અ) ત્=દ્ શૌરસેનીની અસર હોય તો જ દેખા દે છે; પરંતુ સાહિત્યનું પ્રકૃષ્ટ અપભ્રંશ સામાન્યતઃ પ્રકૃષ્ટ પ્રાકૃત-મહારાષ્ટ્રીને અનુસરે છે. સિ. હે. ૮ । ૪ । ૩૯૬ । કધિદુ=કથિત । સિ. હે. ૮ । ૪ । ૪૫૫, ૩૭૨ । આગદો સિ. હે. ૮ । ૪ । ૩૬૦ કરદિ ચિટ્ટદિ । ૩૦ સિ. હે. ના અપભ્રંશના દૃષ્ટાંતમાં આ પ્રકારની શૌરસેનીની છાયા તેમ જ તત્કાલીન બોલીની છાયા પ્રકૃષ્ટ અપભ્રંશમાં મળેલી આવે છે તેનું કારણ એ જ છે કે લૌકિક પ્રચારમાં આવેલા ડુહા ઇત્યાદિમાંથી આ ઉદાહરણો હેમચન્દ્રે લીધેલાં છે. ઋ=ઘ્ર, થ્=ધ્, પ્=બ્, ફ્=ભૂ ની વાસ્તવમાં તેમ જ સમજવું. હેમચંદ્રે આપેલાં ઉદાહરણ સિવાય બીજે આવા વિકારનાં દૃષ્ટાંત ટુલ્લભ છે.

પ્રકૃષ્ટ અપભ્રંશ શૌરસેની કે લૌકિક બોલી કરતાં મહારાષ્ટ્રીને વધારે અનુસરે છે; એટલે softening (§ ૨૮.) કરતાં § ૨૬. અને § ૨૭ ને વધારે અનુસરે છે. ગૂજરાતીમાં સ્વરીભવનની સાથે સાથે માર્દવપ્રક્રિયા દેખા દે છે; અને એમ કહીએ તો પણ ચાલે કે માર્દવપ્રક્રિયાનાં ઉદાહરણો કદાચ સ્વરીભવન કરતાં વધારે પ્રમાણમાં નીકળે.

(બ) ટ્=ડ્ । તડ=તટ (૧.૧૨), કવડ=કપટ(૫.૨૮), સુહડ= સુભટ (૩.૧૭.) કડક્લ=કટાક્ષ (૧.૫૦), પડિજંપડ= પ્રતિજલ્પતિ

ઠ=ઢ્ । મઢ=મઠ (૫. ૨૩૦) વીઢ=પોઠ (૬.૧૪૦.) ઇત્યાદિ.

(ક) પ્=વ્ । દીવ=દ્વીપ (૬. ૧.) પાવ=પાપ (૬. ૧૪.) ઇત્યાદિ.

§ ૨૮. સોષ્મવ્યંજનનિધાન (Aspiration of Mutes)

(અ) ક્=ઋ । નોકિઋ < નવકઋ=નવ+કઋ (સ્વાયે) (૩.૧૮૪);
 ઋલઋ=ક્રીડતિ; ઋપ્પર=કર્પર (૬. ૪૨.)

ત્=થ્ આ પ્રમાણે બનતા થ્ નો હ્ થાય છે: મારહ < મારથ *
 < મારત, (૫.૧૧)વસાહ < વસથિ * < વસતિ

૫=ફ । ફાસુય=સ્પાર્શુક (૬.૩૬.); ફંસહ=સ્પૃશતિ (૬.૮૦);
ફરસુ=પરશુ

(આ) તૃતીય વ્યંજનને બદલે ચતુર્થ સોષ્ઠ્યવ્યંજન પ્રાયઃ મૂકાતો નથી;

અપવાદ:—

[૧] કેટલાંક દૃષ્ટાંતો હૂ વ્યંજનના સ્વરભારને ઇંગે થતા વિચલનને લીધે બને છે. દા. ત. ધૂય (૫. ૨૭૧.) < દુહિય (૩. ૧૩.) < દુહિત્; પરંતુ દિહિ < ધૃતિ (૩.૧૬.) અથવા બહિણિ < ભગિની; ઘેષ્પહ < √ગૃહ (૧૦. ૬૦.); ચિઘ=ચિહ્ન (૫. ૭.) ફંદહ=સ્પંદતે (૬. ૫૪.) ઘરિણિ=ગૃહિણી (૪. ૩૧૫.)

[૨] કેટલીક વાર વિસ્મૃત સ્વરભારને લીધે ઉદભવે છે દા. ત. મિસિણિ=વિસિની (૧. ૫૩.)

§ ૩૦ ય્દન્ય વ્યંજનને બદલે કોઈ વાર મૂર્ધન્ય વ્યંજન મૂકવામાં આવે છે.

ત્=ટ્=ટ્ [§ ૨૮. (બ)] । પડિઉ=પતિત (૨ ૧૮૦.) પઢાય=પતાકા (૨. ૮૯.) પડિવત્ત=પ્રત્તિપત્તિ (૧. ૧૦૬.)

થ્=થ્ । ગંઠિવાલ=ગ્રંથિપાલ (૧. ૧૭.)

દ્=ડ્ । ડહહ=દહતિ (૨. ૨૭.) લુહિય=શુદિત (૬. ૧૫૩.) ડોલહ=દાલાયતે (૪. ૨૪૯.) ડુકર=દુષ્કર (૨. ૬૨.)

ઘ્=ઘ્ । દિવહ્=દ્વયર્થ (૬. ૬૦.) વિયહ્=વિદગ્ધ (૧. ૯૧.) વીસહ < વિસ્સહ * < વિસ્સિહ * =વિસ્તિગ્ધ (૫. ૫૫.)

§ ૩૧. નીચે પ્રમાણે વ્યંજનોના યાસ ફેરફારો ધ્યાનમાં લેવા:—

(ક) છ્=છ્ । સ્વરદ્વયાન્તર્ગત છ્ નો છ્ થાય છે; પરંતુ શબ્દનો આદિ છ્ અવિકૃત રહે છે. દા. ત. છળ્ણ (૧. ૩.) છત્તિય (૫. ૨૨૪)

(ઘ) જ્=જ્ । યાણિમો=જાનીમઃ (૬. ૯૪) માગધીની અસર.

જ્=ઝ્ । (સિ. દે. ૪ । ૪ । ૩૯૨) જુઝહ=ઝઝતિ; યાસ બોલીમાંથી હેમચંદ્રે લીધેલો હોવો જ હૈં; કારણ કે અપભ્રંશ સાહિત્યમાં એનો પ્રયોગ દેખા દેતો નથી.

(ગ) ટ્=ટ્ [§ ૨૮. (બ)]=લ, કહિયલિ=કટીતટે (૫. ૨૬.)

(ઘ) ડ્=લ્ । ક્રીડા=કીલ (૫. ૪૨.) સોલસ=ષોડશ, તલાડ=તહાગ (૧. ૧૧૮.) નિયલ=નિગડ (૧. ૮.) પોલિય=પીડિત (૧. ૯.)

- (ચ) ત્=ડ્ [§ ૩૦.]=લ્ । અલસી=અતસી (સિ.હે. ૮ । ૧ । ૨૧૧૧)
 વિજ્જુલિઆ = વિદ્યુતિકા * (૨.૧૨૪), ફુલ્લહ < ફુલ્લહ
 < ફુલ્લહ=સ્ફુટતિ (૧૩. ૫૨.)
 ત્=ઙ્=ર્ । સત્તરી=સત્તતિ (સિ. હે. ૮ । ૧ । ૨૧૦)
- (છ) થ્=દ્ [§ ૨૮]=ઢ [§ ૨૮. (વ)] । સિઢિલ=શિથિલ. (સિ.
 હે. ૮. ૧. ૧૨૫.) પદમ=પ્રથમ (૨. ૭૧.)
- (જ) [૧] દ્=ઙ્=ર્ । ઘયારહ=ઘકાદશ (૩. ૫૧.) બારહ=દ્વાદશ
 (૩. ૫૨.); (સિ. હે. ૮ । ૧ । ૧૨૦) માં કરલી=કદલી,
 ગગાર=ગદ્ગદ (૨. ૭૯) પરન્તુ (૨. ૫૪.) માં ગગિાર
 [§ ૬. (ક)] (સિ. હે. ૮ । ૧ । ૨૧૯ ।)
- [૨] દ્=ઙ્=લ । મલિહ=મૃદિતં (૫. ૧૮૮) મલહ=મૃદ્ધાતિ
 (૩. ૧૦૦) પલિત્ત=પ્રદીપ્ત (સિ. હે. ૮ । ૧ । ૨૧૦ ।)
 (૬. ૧૦૪). પલિપ્પંત=પ્રદીપ્યમાન (૫. ૫૮.) કાલં-
 વિણિ=કાદંબિની (૫. ૧૩.)
- (ઘ) પ્=વ્ [§ ૨૮.] = મ્ સુમિણ< સુવિણ=સ્વપ્ન; પામહ
 < પ્રાપ્નોતિ; મિ < વિ [§ ૧૯. (ક) [૧]]=અપિ (૧. ૫૭.)
 હુમય=દ્રુપદ (૩. ૪૯).
- (ટ) બ્=મ્ । બોલીને અનુસરી, સિ. હે. ૮ । ૧ । ૨૩૯ કમંઘ=કઘંઘ;
 તંમાલુ< તંબોલુ=તામ્બૂલ (૧. ૩૦.)
- (ઠ) મ્=વૈં કે વ્ । સ્વરદ્વયાન્તર્ગત મ નો વૈં થાય છે (સિ. હે. ૮ ।
 ૪ । ૩૯૭ ।) જિવ < જિવૈં < જિમ (૩. ૧૦.); સૈવારિહ=
 સમારચિત (૬. ૧૫.) કેમ્વ (૫. ૨૧૮.) પરંતુ રવણ્ણ=રમણ્ય*
 (૧.૩.) દવણા=દમનક (૧.૧૭) પળવિવિ=પ્રણમ્ય (૫.૧૦૭.)
 સવળ=શ્રમણ (૫. ૨૦૮.) ધ્વન્યાત્મક અનુસ્વારની કેટલીક હાથ-
 પ્રતોમાં અવગણના થવાને પરિણામે વૈં ને બદલે વ, માલમ પડે છે; અને
 આ અવગણના ઇટલે સુધી પહોંચે છે કે મ્ માંથી આ પ્રમાણે
 પરિણત થયેલા વ્ નો ઉ ચર્ચે જાય છે દા. ત. અચરહહહ=
 અપરમુશ્ચિન્ય: (૧. ૩૨.) મહહહ < મ્મુકા: * (૧. ૩૨.)
 ણાહં=નામ (૬. ૧૮.)

અપવાદ:—કેટલીક વાર આદિ મ્ નો વ્ થઈ જાય છે: દા. ત. વમ્મહ=મન્મથ (૫. ૧૪.) વમ્મ=મર્મન્ (૫. ૧૪; ૧. ૨૯.)

(ઢ) [૧] ય=જ્ । શબ્દના આદિ ય્ નો જ્ થાય લે. દા. ત. જહ્=યદિ (૨. ૩૭.) જસુ=યસ્ય (૭. ૭૯.) જૂહ્=યૂથ ૬૦

[૨] ય્=જ્જ્ કર્મણિ પ્રયોગનો ય=જ્જ્ (પૂર્વે જો લીધે સ્વર હોય તો હ્રસ્વ કરી) કરવામાં આવે છે: દા. ત. કિજ્જહ્=ક્રીયતે; (૫. ૩૫.) દિજ્જહ્=દીયતે

[૩] ય્=ઞ્, અ. ય્ અને ઞ્ શ્રુતિને પરિણામે ય્ ની કેટલીક વાર અ કે વ્ જેવી જ પ્રક્રિયા થાય છે: દા. ત. આયઞ્ (૩. ૭.) આવિજ્જહ્ (૩. ૧૩૨.) મઝ્ઝર=મયૂર (૬. ૩૨.) હિયઝ્=હૃદય (૨. ૫૬.)

[૪] ય્=હ્ સંપ્રસારણ પ્રક્રિયાને લીધે તો આ વિકાર થાય છે ઇટ્ઠં જ નહિ, પરંતુ ઉચ્ચારણની સમાનતાને લીધે લહિયાઓ ય ને સ્થાને હ્ મૂકતાં સ્વચકાતા નથી. દા. ત. પહ્પિઝ્=પ્રજલ્પિતં (૨. ૧૨૭.) કેટલીક વાર લહિયાઓ આવા હ્ ને સ્થાને ઘ્ પળ મૂકે છે દેવઘ્ (૨. ૭૦) આળઘ્ (૫. ૨૬૭)

(ઢ) ર્=લ્ । ચલણ=ચરણ (૬. ૫.) સાલણ=સ્મરણ (૬. ૩૨.) ચાલીસ=ચત્વારિંશત્ (૫. ૨૫૦.) સામિસાલ=સ્વામિસાર (૬. ૧૩૯.)

(ળ) લ્=ળ્ । ણિહાલ=લલાટ (૧. ૪૮) લ્=ર । કિર=કિલ (૬. ૨૦.)

(ત) વ્=વૈ । અને વૈ=મ । [§ ૩૧. (ઠ)] નાં જણાવેલી પ્રક્રિયાની આ પ્રતિગામી પ્રક્રિયા છે. જે હાયપ્રત પરથી સદર ગ્રંથમાં ઉદ્ધરણ હેવામાં આવ્યાં છે, તેમાં વૈ લખવાની પ્રથા નથી. પરંતુ આ પ્રકારું ઉચ્ચારણ વ્=મ્ થવાની વસ્તુ સંભવિત છે. દા. ત. પિહિમિ=પૃથિવી (૧. ૫૩.), ષમ (૨. ૪૪.) < ષવ (૨. ૪૨.)=ષવમ્ ; પરિમિય=પરિવૃત્ત (૨. ૬૫.); જામ (૬. ૫.) < જાવ (૨. ૧૮૧.) < યાવત્ ; તામ (૬. ૬.) < તાવ (૨. ૧૮૨.) < તાવત્ .

વ=અ, ય, ર્. સંમ્મુ=સંમ્મવ; દીઝ < દીવિ=દ્વીપ (૬. ૨.)
 જિઝ=જીવ (૬. ૬૬.) પયટ્ટ=પ્રવૃત્ત (૨. ૪૬.) પરંતુ પયટ્ટ=
 પ્રવૃત્ત (૩. ૮૭) પયટ્ટ=પ્રવિષ્ટ (૨. ૭૦) (૨. ૬૫.) દિઅહ
 =દિવસ (૨. ૫૧.) આ પ્રકારના વિકાર માટે ઉચ્ચારણ અને
 તેને અંગે આવતી ય અને વ શ્રુતિ જ જવાબદાર છે.

(ધ) શ્=હ્. ષહ=ઈદશ (૨. ૨૧.) તે જ પ્રમાણે તેહ, જેહ; સાહ=
 શશ્વત્ (સિ. દે. ૮. ૪. ૩૬૬)

શ્=સ્. આ તો સામાન્ય જ પ્રક્રિયા છે. દા ત. દેસ=દેશ;
 ઉપરની ઇટલે શ્=હ્ ની પ્રક્રિયામાં આ અવાન્તર પ્રક્રિયા થઈ
 હોવી જોઈએ. મહારાષ્ટ્રીમાં ઈદશ નું ઇરિસ (૪. ૨૬૮.) અને તે જ
 પ્રમાણે જારિસ અને તારિસ રૂપો છે, અને આ પ્રમાણે
 પ્રાકૃતમાંથી આગળ આવતાં સ્ નો અપભ્રંશમાં હ થયો.

(દ) ષ્=હ્. આ પ્રક્રિયા પણ અવાન્તર સ્ થઈને થઈ હોવી જોઈએ.
 ષહ, ષહો, ષહુ < ષસો < ષપઃ ।

ષ્=હ્. છ<છહ=ષષ્ (૫. ૨૫૧.); પાહાણ=પાપાણ (૫. ૧૩૭)

(ધ) સ્=હ્. દિઅહ=દિવસ (૨. ૫૧.) છાહત્તરિ=ષટ્ સંસતિ
 જહિ, તહિ < જસ્સિ, તસ્સિ < યસ્મિન્, તસ્મિન્
 જણહં, જણાહં (< °સામ્ * ષષ્ટી બહુવચનનો પ્રત્યય)
 =જનાનામ્ જાણહિ=જાનાસિ

(ન) હ્. હ્ ની વિચ્છન્નક્રિયાથી કેટલાક અલ્પપ્રાણ સ્પર્શો(=વ્યંજનો)
 સોષ્મ વ્યંજનો બને છે. [§ ૨૯. (બ) [૧]]

કેટલીક વાર સ્=હ્ બની અલ્પપ્રાણ સ્પર્શ સોષ્મ વ્યંજન બને છે: દા. ત.
 સ્પંદતે < હ્પંદષ * વ્યત્યયથી પ્હંદષ=ફંદહ (૬. ૫૮.)

સ્પર્શતિ < હ્પસ્સહ વ્યત્યયથી પ્હસ્સહ=ફંસહ (૬. ૮૦.)

કેટલીક વાર સ્પર્શનું સોષ્મત્વ વૈદિક કાલનું ગૂજગતીમાં માલમ પડે છે:
 દા. ત. સ્પર્શતિ (વૈદિક ધાતુ; સંસ્કૃત પાશઃ)=ગૂ. ફાંસવું

કેટલીક વાર સોષ્મ સ્પર્શનું કારણ હ્ માં હોતુ ય નથી; અને તે ઇન્ડો-
 અર્યન સોષ્મ સ્પર્શ હોય છે: દા. ત. હ્ધ=આઈ, દાઘ=દાહ [સરખાબો નિદાઘ]
 ઘાઠ-ઘાય [સરખાબો હન્, હ, રન્ યોગિકરૂપ] [જુઓ Bloch: L'Indo
 -Aryan. P. 64-61.]

[૧] અનુસ્વાયુક્ત સ્વર પછી હ્ આવે તો હ્=ઘ થાય છે; [૨] અને હ્ પછી જો અનુનાસિક વ્યંજન આવે તો હ્ નો વ્યત્યય થઈ, જે વર્ગના અનુનાસિક પછી તે આવ્યો હોય તે વર્ગના ચતુર્થ વર્ણમાં (સોષ્ઠ વ્યંજનમાં), ફેરવાઈ જાય છે. આવાં ઉદાહરણોમાં પણ સોષ્ઠ વ્યંજન હ્ નો પૂર્વકાલીન પણ કોઈ વાર હોય. દા. ત. [૧] મંચારણ=સંહારણ (૪. ૩૮.) સિંઘ=સિંહ (સિ. હે. ૮. ૧. ૧. ૨૬૪.) ૬૦ [૨] ચિંધ=ચિહ્ન, વંભ=વ્રહ્મન્ (૫. ૭) વંભણ=વ્રાહ્મણ, (૭. ૧૬.) (સ=૧૩. ૨૪) આસંઘહ < આસંહહ * < આશંસતે (૫. ૧૪૦.), સંભરહ < સમ્હરહ * < સંસ્મરતિ ૬૦

§ ૩૨. વ્યંજનદ્વિર્ભાવિ (Doubling of Consonants)

૧સ. હે ૮. ૨. ૧૮-૧૯ માં વ્યંજન દ્વિર્ભાવનાં દૃષ્ટાન્તો આપેલાં છે. સશ્વ પ્રત્યની ટિપ્પણો (૧. ૫૧)માં પણ આનો વિવેચના કરો છે.

પ્રો. પીશલના અભિપ્રાયે કેટલાંક વ્યંજનદ્વિર્ભાવનાં દૃષ્ટાન્તોમાં વૈદિક સ્વરની અસર રહેલી છે: દા. ત. જિત્ત=જિત (૫. ૧૭૧.) કેત્થુ=કથા, (૪. ૧૬૪.) ફુટ્ટહ=સ્ફુટતિ, ઉજ્જુ=ઋજુ ૬૦ આ જ નિયમને આધારે સ્વાર્થ તદ્વિત હલ્લ. ઉલ્લ ૬૦ ને તે સમજાવે છે. કેટલીક વાર કાવ્યમાં ઘંડની આવશ્યકતાને અનુસરી દ્વિર્ભાવ કરવામાં આવે છે. કેટલીક વાર વ્યંજનતત્ત્વ ટકાવવા તથા શબ્દની માત્રા સાચવવા પણ આ પ્રકારે દ્વિત્વ કરવામાં આવે છે. દા. ત. અહુચિ (૫. ૨૦૬.).

દીર્ઘ સ્વર પછીના વ્યંજનને બેવડાવી દીર્ઘ સ્વરને હ્રસ્વ બનાવવાની પ્રક્રિયા પણ દૃષ્ટિગોચર થાય છે: દા. ત. પુજ્જ=પૂજા (૧. ૯૦.) જોવ્વણ=યૌવન (૧. ૯૮.) અહ્લીણ=આલીન (૧. ૩૩) પહુત્ત=પ્રભૂત (૧. ૭૪.) દુક્કિઠ્ઠોકતે (૧. ૪૯.) ૬૦

કેટલાક વિદ્વાનો પ્રો. પીશલના અભિપ્રાયનો અસ્વીકાર કરે છે; અને દ્વિર્ભાવને ખ્રાન્તાનુકૃતિ (False Analogy) કહીને સમજાવે છે: દા. ત. ઉપ્પરિ < ઉપરિ (૧. ૫૧) ખ્રાન્તાનુકૃતિ-પરુપ્પર=પરસ્પર જેમાં પ્પ યથાસ્થાન છે. સુક્કિઠ્ઠ < સુકૃત (૬. ૨) ખ્રાન્તાનુકૃતિ-દુક્કિઠ્ઠ=દુષ્કૃત જેમાં ક્ક યથાસ્થાન છે. પવિસ્સમાણણ=પ્રવિશતા (૬. ૭૪.) માં સ્સ ઘંડોમેલ સાતર અથવા કર્મણિ અને કર્તરિ પ્રયોગનો ખ્રાન્તિથી ઉદ્ભૂત છે. બિણ્ણ < દ્વૌ એ તિણ્ણ < ત્રીણિ ની ખ્રાન્તાનુકૃતિ છે. પ્રો. પીશલના અભિપ્રાય કરતાં આ અભિપ્રાય વધારે ઠીક છે.

§. ૩૩. વ્યત્યય (Metathesis) [સિ. હે. ૮ | ૨ | ૧૧૬—૧૨૪]

હ ના વિચલનથી વ્યત્યય કેમ પરિણમે છે તે આપણે જોયું. તે ઉપરાંત નીચેનાં કેટલાંક દષ્ટાન્તોમાં વ્યત્યય દેખા દે છે: દા. ત. સસિહ < સહસ્સ =સહસ્સ (૧. ૪૧.) ગિડાલ=લલાટ (૧. ૪૮.) વહ=ઘૂઘ (૨. ૧૧૩.) બીહર=દીર્ઘ (૫. ૧૦૧.)

§ ૩૪. ઘર્ષપ્રક્ષેપ

દ્. ળ-ઘર >ન્દલ-ન્દર । બિહંદલ=બૃહન્નલા (૩. ૨૨.)

ગૂજરાતીમાં વંદર < વાનર; પંદર < પળ્ણરહ; અપભ્રંશમાં આ પ્રક્રિયા માયે જ દેખા દે છે. પ્રાકૃતમાં સિ. હે. માં તેને માટે એકે ય સૂત્ર નથી.

ચ્. ઞ >મ્બ-મ્બર । (સિ. હે. ૮ | ૨ | ૫૬ |) (જુઓ ટિપ્પણી. ૧. ૩૦.) તમ્બર=તામ્ર (૬. ૩૮.) તંબ=તામ્ર, અંબ =આમ્ર ૬૦

મ્. મ્ સંધિ વ્યંજન તરીકે । ષક્રમેક (૨. ૮.) કંકુ મત્યાણયરુ (૩. ૧૪૬.) મ્ ને સંધિવ્યંજન તરીકે મૂકવાની પદ્ધતિ કોઈ કોઈ વાર વૈદિક સંસ્કૃતમાં દેખા દે છે, અને અર્ધમાગધીનાં તો ઘણી વાર દૃષ્ટિગોચર થાય છે.

ર્. સિ. હે. ૮ | ૪ | ૩૯૮. માં વ્યંજન+ર્ માં ર્ વિકલ્પે ત્યજવાનું જણાવે છે જ્યારે ૩૯૯ માં ન હોય તો પળ કોઈ વાર ઊમેરવો, એમ જણાવે છે, આ દેશ્યમાષાનો વિશેષ છે, જે હેમચંદ્રે અપભ્રંશમાં અપનાવ્યો છે. આપણાં ઉદ્દહરણોમાં તે દેખા દેતો નથી; ગૂજરાતીમાં તે વિપુલ પ્રમાણમાં દેખા દે છે (જુઓ N. B. Divatia: G. L. & L. Vol. I P. 433) વ્રાસુ=વ્યાસ: ।

હ્. ઘૂહહ < ઘૂઅ+હ સ્વાયે=ઘૂક: (૧. ૩૨.); ઠાહરહ < સ્થા-અહ * (૧. ૩૬.) મુંહડી=મૂમિ (સિ. હે. ૮ | ૪ | ૩૯૫. ૩. ૫.); ચિહુર=ચિકુર (૩. ૭૨.) સ્ફટિક નો ફલિહ થવામાં સૂ=હ, ફ માં નહિ મળતાં અન્તમાં નબળા અ માં મળે છે ફલિહ < હ્ફહિઅ * < સ્ફટિક (૧. ૬૧.)

§ ૩૫. સંપ્રસારણ

ચ્=હ । તિરિચ્છ=તિર્યક્ષ *; અચ્છેરય < અચ્છરઅ * =અચ્છ-રિઅ=આશ્ચર્ય.

ઘ્=ઙ । ણાઙ < ણાવ < નામન્ (૭. ૭.) અવર-ઙહઙ < અવર-
 ઘહઙ=અપરમુશ્વિન્યઃ (૧. ૩૨.) મઙહઙ=અમુકાઃ * (૧. ૩૨.)
 વિઙસ=વિદુષ* < વિદ્વસ્ (૫. ૧૬૭.)

ય્ અને ઙ અને તેવી જ રીતે ઘ્ અને ઙનું પરસ્પર સ્થાનાન્તર અપભ્રંશ
 હાથપ્રતોમાં મળી આવે છે. આ સંપ્રસારણની સમીપવર્તિની સ્થિતિ કહી શકાય
 શ. ત. મયલિવિ (૧. ૧૦.) મહલિઙ (૧. ૩૧.) દૈવલ (૭. ૩૧.)
 દેઙલ (૭. ૮૩.) પયંપિઙ ને સ્થાને પહંપિઙ (૨. ૧૯૭) કહુવય ને સ્થાને
 કયવય (૫. ૪૬.) ઙ અને ઙ ને સ્થાને ઘનીવાર ઍ અને ઓ હાથપ્રતોમાં
 દેઙા દે છે. શ. ત. દેવઘ=દેવય (૨. ૭૦.) આણય હાથપ્રતમાં, જે સુધારી
 આણઘ (૫. ૨૬૭.)

અય્ > અઙ=અ. તેરહ, તેઙસ, ઘત્તિય (=અયત્ * < અયત્ *)
 અઘ્ > અઙ=ઓ. ઓસરિઙ (૩. ૭૬.) ઓલગિઙ (૫. ૨૦૦.)
 ઓયરિયઙ (૩. ૪૦.) ઓલી=આવલી (૧. ૩૮.)

૪. સંયુક્ત વ્યંજનવિકાર

§ ૩૬. શબ્દમાં આદિ, અન્તર્ગત કે અન્તિમ સંયુક્ત વ્યંજનો હોઈ શકે છે.
 આ ત્રણે સંયુક્તવ્યંજનોના પ્રકારમાંના પ્રત્યેકની પ્રક્રિયા વિભિન્ન છે.

§ ૩૭. આદિ સંયુક્ત વ્યંજન કોઈ પણ અપભ્રંશ શબ્દમાં ટકી શકતો નથી.
 ઇટલે કે શબ્દના આદિમાં તો અપભ્રંશમાં અસંયુક્ત વ્યંજન જ હોય.
 નિયમમાં અપભ્રંશ એ છે જે શબ્દના આદિમાં ણહ, મહ, લહ ટકી શકે
 છે ; અને દેશ્યતસ્વપ્રકાર તરીકે સિ. હે. ૮ । ૪ । ૩૯૮-૩૯૯
 માં જણાવે છે તેમ ર્ વિરૂપ્તે ટકે યા ન હોય તો કોઈ વાર ક્મે-
 રવામાં પણ આવે છે. ણહ, મહ, લહ ના દષ્ટાંત તરીકે ણહાહુ=સ્નાહ
 (૧. ૪૯) લહસિઙ (૫. ૧૭.) મ્હો=સ્મઃ; ર્ ના દષ્ટાંત તરીકે
 વ્રાસુ=વ્યાસઃ, દ્રેહિ=દ્રષ્ટિ ૬૦ સિ. હે. માં માલમ પડે છે, પણ
 આપણાં ઉદ્ધરણોમાં તે વિશેષ નથી.

આદિ સંયુક્ત વ્યંજનોમાં ત્રણ પ્રકારની પ્રક્રિયા થાય છે: (૧) પ્રથમ
 વ્યંજન રાક્ષી દ્વિતીયનો ળોપ કરવો (૨) સંયોજન (Assimilation) (૩)
 વિપ્રકર્ષસ્વરનો પ્રક્ષેપ (Anaptyxis).

સામાન્યતઃ આદિ સંયુક્ત વ્યંજનો બે પ્રકારના દષ્ટિગોચર થાય છે: (૧)
 જેનો દ્વિતીય વ્યંજન ય્, ર્, લ્, ઘ્ હોય (૨) જેનો પ્રથમ વ્યંજન સ્ હોય.

(૧) જે આદિ સંયુક્ત વ્યંજનનો દ્વિતીય વ્યંજન ય્, ર્, લ્, વ્ હોય તેમાં પ્રથમ વ્યંજન રાક્ષી દ્વિતીયનો છોપ કરવામાં આવે છે.

ય્ । જોઈસિહ=જ્યોતિષિન્ (૩. ૨૧.) ચુક્તી=ચ્યુતા (૩. ૬૧.)
વાવારહ=વ્યાપાર (૧. ૭૮.) ચયઈ=ત્યજતિ. (૪. ૨૨૪.)
વામોહ=વ્યામોહ (૧. ૬૬.)

ર્ । કીલ=ક્રોડા (૧. ૫૬.) પઙ્કિવત્ત=પ્રતિપત્તિ (૧. ૧૦૬.)
સુવ્વઈ=શ્રુ+અતિ (૧. ૧૧૦.) પેમ્મ=પ્રેમન્ (૫. ૨૩) ૬૦

વ્ । જાલઈ=જ્વાલયતિ (૫. ૪૦.) સર=સ્થર (૫. ૧૪૧.) દીવ=દ્વીપ (૬. ૧.)

(૨) ર ની પૂર્વે સ્ કે કોઈ બીજા વ્યંજન, વ્ ની પૂર્વે સ્ તો કેટલાંક ઉદાહરણોમાં વિપ્રકર્ષ સ્વરનો પ્રક્ષેપ કરવામાં આવે છે; અને લ્ ની પૂર્વે કોઈ પળ વ્યંજન આવ્યો હોય તો પળ આ જ પ્રક્રિયા થાય છે. (જુઓ § ૧૮.)

(૩) સંયોજન (Assimilation): સામાન્ય રીતે આદિ સંયુક્ત વ્યંજનોના પ્રકારોમાં આદિ સ્ યુક્ત સંયુક્ત વ્યંજનોમાં સંયોજન થાય છે.

(ક) સ્+કોઈ પળ વર્ગનો પ્રથમાક્ષર (તાલ્લવ્ય અને મૂર્ધન્ય વર્ગના પ્રથમાક્ષર વિના)=તે જ વર્ગનો દ્વિતીયાક્ષર (આ પ્રક્રિયામાં સ્=હ થઈ તેનો વ્યત્કય થાય છે અને સ્પર્શને સોષ્મત્વ અર્પે છે) દા. ત. સ્વંધ=સ્કંધ (૩. ૨૦૧) સ્વલિય=સ્વલિત (૫. ૧૮.) થંભ=સ્તંભ (૬. ૧૦૬.) થુઈ=સ્તુતિ (૬. ૧૫૬.) થળ=સ્તન (૧. ૭૪) ફંસઈ=સ્પૃશતિ (૬. ૮૦) ફંસઈ=સ્પંદતે (૬. ૫૪.) થોવ=સ્તોક (૬. ૫૫.) [જુઓ § ૩૦(ન)]

(સ્વ) સ્+તાલ્લવ્ય અને મૂર્ધન્ય સિવાય કોઈ પળ વર્ગનો દ્વિતીયાક્ષર=તે જ વર્ગનો દ્વિતીયાક્ષર દા. ત. સ્વલઈ=સ્વલિત (૧. ૨૬.) થિઅ=સ્થિત (૩. ૫૦.) ફાર=સ્ફાર (૫. ૫૮.)

—પરંતુ સામાન્યતઃ ઉપરનો નિયમ હોવા છતાં કોઈક દૃષ્ટાંતોમાં સ્=હ ની અસર સોષ્મ વ્યંજન પર નિષ્ફળ જતાં બીજા અક્ષરો ઉપર સંક્રમે છે. દા. ત. ફઙ્કિય=સ્ફટિક ભવિષ્યતસહામાં વ્યાપૃત છે; છતાં વધારે પ્રચલિત રૂપ ફલિહ=સ્ફટિક (૧. ૬૦) માં અંતિમ અ=હ તે આદિ સ્ ને લીધે. તે જ પ્રમાણે થાઈ < હ્+થાઅ=સ્થાત*(૫. ૧૨૨.) ચિહુર < ચ્ચિકુર * =ચ્ચિકુર

(ગ) સ્ન્=ળહ । ણ્હાઈવિ=સ્રાત્વા (૫. ૧૦.) પરન્તુ ણેહ=સ્નેહ
(૫. ૧૬.) સ્મ=સ । સરહ=સ્મરતિ (૬. ૧૨.) અને સુમરહ
(૪. ૧૩૫.)

શબ્દાન્તર્ગત સંયુક્તવ્યંજન.

§ ૩૮. શબ્દાન્તર્ગત સંયુક્ત વ્યંજન નીચે પ્રમાણે અપભ્રંશમાં હોઈ શકે:—

[૧] બન્ને ય એક જ પ્રકારના વ્યંજન હોય; દા ત. વુત્ત, મુક્ક સ્વગ્ગ
૬૦ કે પ્રથમ વ્યંજન + દ્વિતીય (તે જ વર્ગના) સોષ્મ વ્યંજન = સંયુક્ત
વ્યંજન દા. ત. અક્ષર, વગ્ધ, અચ્છ, વજ્ઞ, અટ્ટ, અટ્ઢ, અત્થ,
અદ્ધ, પુષ્ફ, સભાવ ૬૦

[૨] ણહ, મ્હ, લ્હ દા. ત. કણહ, પમ્હ, પલ્હત્થ (સિ. હે. ૮ ।
૪ । ૨૦૦; જો કે અપભ્રંશમાંથી લ્હ અદૃશ્ય થતો જાય છે.)

[૩] વ્યંજન+ર (સિ. હે. ૧ । ૪ । ૩૧૮-૨૧. જુઓ § ૩૭.)
કેવલ બોલીમાં, પ્રકૃષ્ટ અપભ્રંશમાં નહિ.

[૪] અનુનાસિક વ્યંજન + વ્યંજન, હાયપ્રતોમાં અનુનાસિક વ્યંજનને
પૂર્વ સ્વર પર અનુસ્વાર મુકી બતાવવામાં આવે છે દા. ત. સિંચહ. છંમુહ
કે છમ્મુહ ૬૦

§ ૩૯. સંસ્કૃતને પ્રકૃતિ લેખી, નીચે જણાવેલી પ્રક્રિયા અપભ્રંશમાં માલમ
પડે છે:

[૧] સંયોજન (Assimilation)

(અ) પ્રગામી સંયોજન (Progressive Assimilation).

(બ) અનુગામી સંયોજન (Regressive Assimilation).

(ક) વિશિષ્ટ સંયોજન (Special Assimilation).

સંયોજન થતાં સંયુક્ત સ્વરની પૂર્વે દીર્ઘ સ્વર હોય તો તે હ્રસ્વ થાય છે.

[૨] પ્રતિસંયોજન (Simplification) આ પ્રક્રિયા સંયોજનથી
અલગી જ છે તેથી તેને પ્રતિસંયોજન એવું અભિધાન આપેલું છે.

(અ) સંયુક્ત વ્યંજનની સંયુક્તતા દૂર કરવી હોય તો તેની પૂર્વેના હ્રસ્વ
સ્વરને દીર્ઘ કરવો અને સંયુક્ત વ્યંજનને અસંયુક્ત કરવો; દા. ત. સહસ્સ
<સહસ્ર (સંયોજન); સહાસ <સહસ્સ (પ્રતિસંયોજન) (૩. ૬૧.) આ

પ્રકારનાં દૃષ્ટાન્તો અપભ્રંશમાં બહુલે છે. પ્રાકૃતમાં આ પ્રક્રિયાનાં પરિમિત સ્થાનો સિ. હે. ૮ । ૨ । ૧૨ । માં નોંધ્યાં છે.

(બ) સંયુક્ત વ્યંજનની સંયુક્તતા દૂર કરવા, પૂર્વેના સ્વરને અનુસ્વાર અર્પી તેને લીધે બનાવવો અને સંયુક્ત વ્યંજનને અસંયુક્ત કરવો. દા. ત. મંત < મત્ત (૧. ૨૧.) જુઓ સિ. હે. ૮ । ૨ । ૧૨ ।

§ ૪૦. (પ્રગામી સંયોજન) (Progressive Assimilation).

ક + ત = ત્ત । જુત્ત=યુક્ત, રત્ત=રક્ત ।

ક + પ = પ્પ । વપ્પહરાઅ=વાકપતિરાજ ।

ગ + ધ = ઢ્ઢ । મુઢ્ઢ=મુગ્ધ ।

દ + ક = ક્ક । છક્ક=ષટ્ક ।

દ + ત = ત્ત । છત્તીસ=ષટ્ત્રિંશત્ ।

દ + પ = પ્પ । છપ્પય=ષટ્પદ ।

ઙ + ગ = ગ્ગ । સગ્ગ=સગ્ગ ।

ઙ + જ = જ્જ । સજ્જો=પડ્જ ।

ઙ + વ = વ્વ । છવ્વોસ=ષડ્વિંશતિ ।

ત્ + ક = ક્ક । ઉક્ક=ઉત્ક ।

ત્ + પ = પ્પ । ઉપ્પલ=ઉત્પલ ।

ત્ + ફ = ફ્ફ । ઉપ્ફુલ્લ=ઉત્ફુલ્લ ।

દ્ + ગ = ગ્ગ । ઉગ્ગીરદ્=ઉદ્ગીરતિ ।

દ્ + બ = બ્બ । ઉબ્બોદ્દ=ઉદ્બોધ ।

દ્ + મ = મ્મ । સમ્ભાવ=સમ્ભાવ ।

પ્ + ત = ત્ત । સુત્ત=સુત ।

જ્ + જ = જ્જ । જુજ્જ=કુજ્જ ।

ઘ્ + દ = દ્દ । સદ્દ=શબ્દ ।

લ્ + ધ = ઢ્ઢ । લઢ્ઢ=લઢ્ધ ।

§ ૪૧. અનુગામી સંયોજન (Regressive Assimilation)

(ક) સામાન્ય વ્યંજન+અનુનાસિક વ્યંજન=સામાન્ય વ્યંજનનું દ્વિત્વ

ગ્ + ન = ગ્ગ । અગ્નિ=અગ્નિ ।

ત્ + ન = ત્ત । સવત્તિ=સપત્ની ।

ગ્ + મ = ગ્ગ । જુગ્ગ=યુગ્મ ।

કૂ + મ = વ્પ । રુપ્પિણિ=રુક્મિણી ।

ત્ + મ = વ્પ । અપ્પા=આત્મન્ ।

પરંતુ, જ્ + ઝ (જ્ઞ) = ણ્ણ । આણ < અણ્ણા=આજ્ઞા (૫.૨૬૭)

સાણ=સંજ્ઞા (૫.૫૫.)

(જ) સામાન્ય વ્યંજન+અન્તઃસ્થ=સામાન્ય વ્યંજનનું દ્વિત્વ :—

કૂ + ય = ક્ક । વક્ક=વાક્ય ।

કૂ + ર = ક્ક । ચક્ક=ચક્ર ।

પ્ + લ = વ્પ । વિવ્પવ=વિવ્પલવ ।

કૂ + વ = ક્ક । પિક્ક=પક્વ ।

અપવાદ:—દ્ + વ = ઢવ । ઉવ્વિગ્ગ=ઉદ્વિગ્ન । ઉવ્વરિય = ઉદ્વૃત (૧.૭૦.)

(ક) અનુનાસિક વ્યંજન+અન્તઃસ્થ=અનુનાસિકવ્યંજનનું દ્વિત્વ.

ન્ + ય = ણ્ણ । કણ્ણ=કન્યા । (૩. ૨૦.)

મ્હ અને મ્હ માટે તો વર્ણપ્રક્ષેપ કરવામાં આવે છે. [§ ૩૪.]

§ ૪૨. અન્તસ્થમાં સ્વતઃ દ્વિત્વને પામતાં લૂ અને વૂ છે. યૂ દ્વિત્વને પામતાં જૂ માં ફરી જાય છે. રૂ નું દ્વિત્વ થતું જ નથી. અન્તસ્થનો અંદર અંદર સંયુક્તવ્યંજન બને, તો દ્વિત્વપ્રક્રિયામાં પ્રધાનત્વનો અનુક્રમ લૂ, વૂ, યૂ છે, યા. ત. કલ્લુ=કલ્લય (૩. ૧૧૪.) કવ્વ=કાવ્ય (૪. ૧.)

દુલ્લલિય=દુર્લલિત (૩. ૨૨.) સવ્વ=સર્વ (૩. ૧૭૬.)૬.

§ ૪૩. કેટલાંક સંયુક્તવ્યંજનોની વિકારપ્રક્રિયા યાસ હોય છે; જેમાંના મુખ્યથી માર્ગદર્શી પ્રક્રિયાનો ઉલ્લેખ જ સંક્ષેપમાં નીચે આપવામાં આવ્યો છે.

(ક) ક્ષૂ=આદિમાં ચૂ, છૂ, જૂ, ઘૂ । ચાર=ક્ષાર (૧. ૮૨.)

ચ્ચવણ=ક્ષવણક (૧૩. ૧૫.) છુણ=ક્ષણ (૬. ૧૪૮.)

હાર=ક્ષાર (૭. ૧૪૨.) સ્મિજ્જહ=ક્ષીયતે (૩. ૫૬.)

ધિત્ત=ક્ષિત (૫. ૨૦૮.)

શબ્દાન્તર્વર્તી હોય તો, ષ્, ષ્, ઝ્, ઞ્ । કડક્ષ=કટાક્ષ (૨. ૭૫) વિક્ષેવ=વિક્ષેપ (૨. ૭૫.); રિચ્છ=ઋક્ષ (૨. ૫૮) તચ્છ=તક્ષ (૨. ૫૮.) વિચ્છોદ્ધ=વિક્ષોભિત (૫. ૭૭.); ઉજ્જ્ઞર=ઉત્જ્ઞર* (૧. ૧૦૩.) કોઈક વાર હુ પણ થાય છે [કચ > ચ > હ] દા. ત. નિદિત્ત=નિક્ષિત (૫. ૧૧૮.) [સિ. હે. ૮. ૨. ૧૭-૨૦.]

(જ) ષ્, ષ્, ષ્=ચ્છ । મિચ્છત્ત=મિથ્યાત્વ (૫. ૧૬૩.) અચ્છેરય=આશ્ચર્યક (૬. ૧૧૬.) મચ્છર=મત્સર (૨. ૧૯૩.) ઉચ્છવ=ઉત્સવ (૪. ૨૮૪) અચ્છર=અપ્સરસુ (૧. ૪૫.) ૬૦ [સિ. હે. ૮. ૨. ૨૧.]

(ગ) લઘ્માક્ષર+ પ્રથમ અઘોષ વ્યંજન એમ બનેલો સંયુક્ત વ્યંજન આદિમાં આવતાં દ્વિતીય સોષ્મ અઘોષ વ્યંજન થઈ જાય છે; સ્વરદ્વયાન્તર્ગત એવો સંયુક્ત વ્યંજન આવતાં પ્રથમ અ ઓષ અને દ્વિતીય સોષ્મ વ્યંજનનો બનેલો સંયુક્ત વ્યંજન થાય છે. [§૩૧ (ન)]

(ઘ) દન્ત્ય વ્યંજનને સ્થાને તાલઘ્યનો આદેશ:—ત્ય, થ્ય, ઘ્ય, ધ્ય=ચ્ચ, ચ્છ, ઝ્ઞ, ઞ્ઞ । અચ્ચંત=અત્યન્ત (૩. ૬) પચ્ચક્ષ=પ્રત્યક્ષ (૨. ૪૧), મિચ્છત્ત=મિથ્યાત્વ (૫. ૧૬૩); અજ્ઞુ=અધ (૧. ૯૫.) ઉજ્ઞાણ=ઉદ્યાન (૧. ૧૪.); મજ્ઞ=મધ્ય (૧. ૩૪) જુજ્ઞહો=યુધ્યત (૧. ૪૭.); સિ હે. ૮. ૨. ૧૫. ત્વ-થ્વ-ઘ્-ધ્વાં ચ-છ-જ-ઞ્ઞાઃ ક્વ-ચિત્ । નાં ઉદાહરણો ભાગ્યે જ મળે છે એટલે નોંધ્યા નથી.

(ચ) દન્ત્ય વ્યંજનને સ્થાને મૂર્ધન્યનો આદેશ:-પટ્ટ=પ્રવૃત્ત (૩. ૧૮૭.) મટ્ટો=મૃત્તિકા (૧૩. ૧) પટ્ટણ=પત્તન (૧. ૭.) વટ્ટિ=વર્તિ (૨. ૮૭.) વિચ્છદ્ધુ=વિચ્છર્દ (૨. ૧૦૫) છિદ્ધુ=છિદ્ર (૧૧. ૬૫) વિયદ્ધ=વિદગ્ધ (૧. ૧૧.) વદ્ધિય=વર્ધિત (૧. ૧૩૫.) થદ્ધ=સ્તઘ (૧૦. ૨૪.) ગંઠિવાલ=ગ્રન્થિપાલ (૧. ૧૭.) ૬ [સિ. હે. ૮. ૨. ૩૫-૪૧.]

(છ) સંયોજન (Assimilation) અથવા ભાષાવિશિષ્ટતા (dialectal peculiarity) થી બનેલા ત્ત, પ્પ, ક્ક કેટલીક વાર એકબીજાને સ્થાને ફેરવદલ થાય છે. દા. ત. ચુક્ < ચુત્ત < ચ્યુત (૩. ૬૯.); જુપ્પહ< જુત્તહ< ભૂતકૃદંત યુક્ત.માંથી ક્રિયાપદ. (૩. ૮૨.); લુક્ < લુત્ત < લુત્ત (૪. ૨૭૮.); બુક્ અથવા બુક્ < બુત્ત < વક્ત * (૫. ૨૭૨=બોક્ક; સિ.

હે. ૮. ૪. ૧૮=ચુક્રહ); સવક્કિ < સવત્તિ < સપત્ની (જુઓ લક્ષ્મણ-ગણિન્-સુપાસનાહચરિય, પ્રસ્તાવના. સં. પં. હરગોવિંદદાસ. આ શબ્દ તે ગ્રંથમાં મ્યાપ્ત છે.) કપ્પહ < કત્તહ < સં. √કૃત્ (સિ. હે. ૮. ૪. ૩૫૭)

(જ) ણ=ઠ્ઠ । વિટ્ટુ < વિણ્ણુ < વિણ્ણુ (૫. ૨૧૪)

(ઝ) હ્લ=મ્ભ । જિંભા=જિહ્વા (૩. ૮.), જો કે જીહ્વા (૧. ૧૨૨) પળ રૂપ છે. વિંમ્મિહ < વિમ્મિહ < વિસ્મિત (૧. ૬.)

રૂપરચના

૧. નામરૂપ.

§ ૪૪. વ્યંજનાન્ત નામ અપ્રાંશમાંથી વસ્તુતઃ અદૃશ્ય જ થઈ ગયાં છે; તો પળ કોઈ વાર વપરાયલાં દીઠામાં આવે છે. ત્, ન્, સ્-વ્યંજનાન્ત નામોના અવશેષ કવીક દૃષ્ટિગોચર થાય છે. દા. ત. વંભાળ=વ્રહ્માળ: (૨. ૧૦૭.) રાયાળો=રાજાન: (૪. ૨૨૫.) વઙ્ગો=વ્રતિન: (૪. ૨૨૮.) આવા અવશેષો અર્ધમાગધીમાં અને તેના પછી પ્રાકૃતમાં વધારે છે. અપ્રાંશમાં તો લગભગ હુસ જ છે.

વ્યંજનાન્ત નામોમાં બે પ્રકારના ફેરફાર કરવામાં આવે છે: [૧] કેટલીક વાર અન્ય વ્યંજન દૂર કરવામાં આવે છે: દા. ત. મળ=મનસ્ (૨. ૧૨.) જગ=જગત્ (૬. ૪૩.) અપ્પ=આત્મન્ (૭. ૬૦.) મળહારિ=મનોહારિણી (૫. ૧૭૯.) [૨] કેટલીક વાર અન્ય વ્યંજનમાં અ ઊમેરી અકારાન્ત નામ પ્રમાણે તેની ગણના થાય છે; સ્ત્રીલિંગે આ કે ઇ ઊમેરવામાં આવે છે. દા. ત. જુવાળ=યુવન્ (૫. ૧૧૦), આડસ=આયુષ્ (૨. ૧૯.) અપ્પળ=આત્મન્ (૭. ૫૬.) ૬. [૩] ઋકારાન્ત નામના ઋ=અર કરવામાં આવે છે. દા. ત. પિયર=પિતૃ (૪. ૮૯.) માયર=ભ્રાતૃ (૫. ૧.) ૬૦; પળ ભત્તાર=ભર્તૃ (૫. ૩૧.) સસ=સ્વસ્ (૩. ૬૬.); માય, માહ=માતૃ (૩. ૧૦૭); માહ=ભ્રાતૃ (૧. ૧૪૫.) ૬૦ સંસ્કૃતાનુસારી વિકૃતિ છે. [૪] અત્-અન્તી વર્તમાનકૃદન્તો અને વત્-અન્તી નામના અન્ત અન્ત અને વન્ત થઈ જાય છે. મત્ નો મન્ત કે વન્ત થઈ જાય છે. કોઈ વાર પ્રાકૃતને અનુસરી ત્ એકલો પળ ત્યજી દેવામાં આવે છે દા. ત. મયવ=મગવત્ [૫] સ્ત્રીલિંગી અકારાન્ત અને ઈકારાન્ત નામનો અન્ય સ્વર દ્વિસ્વિત કરવામાં આવે છે. દા. ત. કીલ=

ક્રીડા, સિયય=સિકતા (૧. ૮૬.) પડિમ=પ્રતિમા (૧. ૮૭.) પુજ્જ=પૂજા (૧. ૯૦); વેણિ=વેણી (૩. ૨૪.) માલહ=માલતી (૩. ૩૧) સયલિધિ=સૈરન્ધ્રી (૩. ૩૨.) કિંકરિ=કિંકરી (૩. ૩૩.) જવજ્જે જ વીર્ધ સ્વર રાખવામાં આવે છે. દા. ત. જિંભા=જિહ્વા (૩. ૮.) કોઈ વાર આકારાન્ત દ્રશિવત કરી તેમાં ઙ્ઙ ઉમેરી, ઙ્ઙકારાન્ત કરવામાં આવે છે. દા. ત. ણિસિ=નિશા (૧. ૨.) કહિ=કથા (૩. ૧૮૭.).

આ પ્રમાણે પુલ્લિંગ, સ્ત્રીલિંગ અને નપુંસકલિંગમાં, અ, ઙ્ઙ અને ઙ્ઙ-અન્તનાં જ નામ હોય છે. આ, ઙ્ઙ, ઙ્ઙ—અન્તમાં સ્ત્રીલિંગી નામો વિકલ્પે આવે છે.

§ ૪૫. અપભ્રંશમાં બે જ વચન હોય છે—એકવચન અને અનેકવચન. દો, બે એ બે દ્વિવચનનાં રૂપ સિવાય અપભ્રંશમાં દ્વિવચન નથી.

§ ૪૬. સામાન્ય રીતે અપભ્રંશમાં જાતિ સંસ્કૃતને અનુસરે છે. પરંતુ તેમાંય અવ્યવસ્થા તો છે જ. તેટલા જ માટે સિ. હે. ૮. ૩. ૪૪૫ માં લિંગને અપભ્રંશ વિષયે અતન્ત્ર કહ્યું છે. દા. ત. કડકલ્હં=કટાક્ષાન્ (૬. ૧૧.), લેસહં=લેશાન્ (૬. ૧૦૦), આરંભહં=આરંભાન્ (૬. ૧૦૭.) ઇ.

§ ૪૭. સંસ્કૃતની સરસામણીમાં પાલી અને પ્રાકૃતમાં વિભક્તિઓનો ટ્રાસ થયેલો છે. પાલીમાં પળ ચોથી અને છઠ્ઠી વિભક્તિઓનો મેદ અદૃશ્ય થતો જાય છે. અપભ્રંશમાં તો વિભક્તિઓનો ટ્રાસ ઇથી પળ અધિક છે. પ્રાકૃતમાં લેશા દેતો ચતુર્થી અને છઠ્ઠીનો મેદાભાવ (વરલ્લિ. પ્રાકૃતપ્રકાશ ૬. ૬૪. ચંદ. ૨. ૧૩.) અપભ્રંશમાં તો છે જ. ચતુર્થી અને દ્વિતીયાનો મેદ કોઈ વાર નષ્ટ થાય છે. (જુઓ અ. પા. ટિપ્પણી. ૧. ૧૪-૧૭-૧૦૭). સપ્તમી અને તૃતીયાનાં એકવચન અને અનેકવચનનાં રૂપ કેટલેક દરજ્જે સરસાં બની જાય છે. પ્રથમા અને દ્વિતીયાનો મેદ પળ જ્ઞાસો રહેતો નથી. કોઈવાર પંચમી અને ષષ્ઠીનાં એક વચન પળ સરસાં થઈ જાય છે. આ બધી બાબતો નીચેનાં રૂપ ઉપરથી સ્પષ્ટ થશે.

§ ૪૮. અકારાન્તનામનાં રૂપ (પુલ્લિંગ)

નીચે એક જ નામ લઈને સુગમતા સ્વાતર રૂપ આપવામાં આવેલાં છે.

પુત્ત (પુલ્લિંગ)

એકવચન:—

પ્રથમા. પુત્ત (૧. ૪.) પુત્ત (૧. ૬.) પુત્તો (૫. ૫૩.) પુત્તઙ (૧. ૬૨.)
પુત્તઙ (૧. ૩.)

દ્વિતીયા. પુત્ત (૧. ૮૭.) પુત્ત (૨. ૮.) પુત્તહો (૧. ૧૦૭.) પુત્તં (૬. ૨૧.)

તૃતીયા. પુત્તેણ (૧. ૧૦૨.) પુત્તિણ (૧. ૧૧૫.) પુત્તે (૧. ૮૦.) પુત્તે (૧. ૧૦.) પુત્તિ (૬. ૧૬.) પુત્તિ (૫. ૧૬.) પુત્તહં (૫. ૧૦૦) પુત્તેણં (૪. ૧૬૧)

પંચમી. પુત્તહેં (૨. ૧૧૩) પુત્તહુ (૫. ૩૪) પુત્તહો (૭. ૧૭૫)

ચતુર્થી-ષષ્ઠી. પુત્તસ્સ (૬. ૧૬૪) પુત્તસ્સુ (૧૪. ગીત. ૫) પુત્તહો (૧. ૧૦૪. ૧૦૫.) પુત્તહુ (૧. ૩૬.)

સપ્તમી. પુત્તિ (૬. ૫.) પુત્તે (૧. ૧૧૪.) પુત્તહં (૪. ૨૭૪.) પુત્તહ (૭. ૭૮.) પુત્તષ (૧. ૧.) પુત્તમ્મિ (૬. ૧૫૮.)

સંબોધન. પુત્ત (૩. ૧૮૨.) પુત્તા (૭. ૨૮.)

અન્યકવચન:—

પ્રથમા. પુત્ત (૧. ૭.) પુત્તા (૧. ૧૬.)

દ્વિતીયા પુત્ત (૨. ૯.) પુત્તા (૨. ૯.)

તૃતીયા પુત્તહિં (૧. ૬૯) પુત્તહિ (૧. ૫૮.) પુત્તેહિ (૧. ૫૭.) પુત્તેહિં (૧. ૫૭.) પુત્તિહિં (૧. ૧૨૦.) પુત્તિહિ (૧. ૫૮.)

પંચમી [પુત્તહું], પુત્તહં (૧. ૧૯.)

ચતુર્થી-ષષ્ઠી પુત્તાણં (૪. ૨૩૧.) પુત્તાણ (૬. ૧૬૫.) પુત્તહં (૧. ૭૩) પુત્તહ (૭. ૬.) પુત્તાહં (૭. ૯.)

સપ્તમી પુત્તહિં (૫. ૧૫૩.) પુત્તેસુ (૬. ૭૮.) પુત્તિહિં (૩. ૨૩.)

સંબોધન પુત્તહો (૧. ૯૪.) પુત્તહુ (૧૩. ૩૯; ૩. ૧૮૧.)

(ક) ઉપરનાં રૂપાણ્યાનોમાં પુત્તો, પુત્તં, પુત્તાણં, પુત્તમ્મિ ચોક્ષાં મહારાષ્ટ્રી પ્રાકૃતનાં રૂપ છે.

(ઘ) પાંચમી, ષષ્ઠી વિભક્તિ વચ્ચે પણ સંપ્રમ થઈ ગયો છે. વિભક્તિ-વ્યાપારની નિરંકુશતા જોવી હોય તો પ્રસ્તુત ગ્રંથમાં ઘણે સ્થળે મઠી આવશે, દા. ત. ઉદ્ધરણ ૧. કઢવઢ. ૧૨. વપરાયલાં રૂપાણ્યાનો પણ તે જ બતાવે છે.

(ગ) અનાદર ષષ્ઠીના પ્રયોગનું ઉદાહરણ: પેક્ષંતહં રાયહં મુચ્છ ગય । (૩. ૭૨.) સતિ સપ્તમી: વિમલે વિહાણય કિયણ પયાણય ઉયયહરિસિહરે રવિ દીસહ । (૧. ૧.) બીજે સ્થળે પહં જીવંતણ

મહુ ણહી મહ્ય અવત્થા । (૩. ૧૦.) અહિં સપ્તમીને સ્થાને તૃતીયા યોજી છે, જે બતાવે છે કે તૃતીયા અને સપ્તમી વચ્ચે મહુ જ સંપ્રમ થયેલો હોવો જોઈએ.

(ઘ) ઉપરનાં રૂપાઘ્યાનોમાં નાસિક્યતા (Nasality) પ્રત્યેનાં દુર્લક્ષણી તથા ઍ અને હ, તેમ જ ઓ અને ઊ ની પ્રામકતાથી નૂતન રૂપો અસ્તિત્વમાં આવ્યાં છે.

(ચ) ઉદ્ધરણ ૧૨. અને ૧૩. અનુક્રમે કળ્હ અને સરહના દોહાકોશમાંથી લેવામાં આવ્યાં છે. તેમાં કેટલાંક ખાસ રૂપાઘ્યાનો દેખાય છે. તે મુખ્યત્વે કરીને બોલી વિશેષો (Dialectal Peculiarities) અને અર્વાચીનતાનાં ચિહ્ન છે. આ સંબંધી ચર્ચા પ્રસ્તુત ઉદ્ધરણની ટિપ્પણીમાં આપેલી પ્રસ્તાવનામાં કરવામાં આવેલી છે તે જોવી.

(છ) કેટલીક વાર હંદની ખાતર વિભક્તિ પ્રત્યયોનો ત્યાગ કરવામાં આવે છે. શા. ત. જિણજમ્મણ અમર પરાહ્ય (૨. ૧૮.) સરિપવાહ મિહુણં ણાસંતં (૧. ૮.) વાહિ મિચ્છ તં જણં દુરક્કસેણં સ્વદ્ધયં (૬. ૧૧.) ૩૦

§ ૪૯. અકારાન્ત નપુંસકલિંગી નામનાં રૂપ.

ફલ.

એકવચન

અનેકવચન

પ્રથમા-દ્વિતીયા. ફલુ (૧. ૩૬.)

ફલાઈ-હ (૧. ૧૨૭.)

ફલ (૧૩. ૧૧.)

ફલઈ-હ (૧. ૩૭.)

અવશિષ્ટ રૂપ અકારાન્ત પુલ્લિંગી નામનાં રૂપ પ્રમાણે થાય છે.

§ ૫૦. ફકારાન્ત અને ઉકારાન્ત નામનાં રૂપ (પુલ્લિંગ અને નપુંસકલિંગ)

પુલ્લિંગ અને નપુંસકલિંગ વચ્ચે કાંઈ પળ ફેર નથી. નપુંસકલિંગમાં વારિઈ-વારીઈ કે મહુઈ-મહૂઈ પ્રથમા, દ્વિતીયા અનેકવચનમાં શાસ્ત્રોચ દૃષ્ટિએ હોય; પરન્તુ પ્રસ્તુત ગ્રંથમાં તે પ્રયોજિત નથી.

મૂળે ય હ અને ઊ અન્તવાઝાં નામો જ ઓછાં વપરાયલાં દૃષ્ટિગોચર થાય છે; અને વઢી તેમાં પળ તે નામોને ઘણી વાર ય < ક સ્વાર્થ પ્રસ્રય લગાડી અકારાન્ત નામ જેવાં રૂપાઘ્યાનો તેનાં કરવામાં આવે છે. શા. ત. સમ્માહટ્ટિ (૭. ૫૪.) જોહયા (૭. ૫૯.) જોહય (૭. ૬૪.) ણાણિયહં

(૭.૮૧.) અગિયસ (૭. ૧. ફકારાન્ત સ્ત્રીલિંગી નામના રૂપની શ્રાન્તાનુકૃતિ) જોઈસિયહિં (૫. ૧૦૭.). આ ઉપરાંત એ પણ માલમંપહે છે કે રૂપાલ્યાનોના જ્યાં પ્રત્યયો છે, ત્યાં લગભગ સરખા જ પ્રત્યયો છે. પ્રથમા, દ્વિતીયા અને સંબોધન વિભક્તિને તો પ્રત્યયો જ નથી. હન્ અન્તવાર્ઙા નામોમાં ન્ ઘણીવાર લ્યજી દેવામાં આવે છે. ત્યાર પછી તેનાં રૂપો ફકારાન્ત નામ જેવાં જ કરવામાં આવે છે.

અકવચન

અનેકવચન

પ્રથમા ગિરિ (૨. ૧૦૦)
ગુરુ (૮. ૧.)

પરમેદિ (૩. ૫૦.)
રવિદુ (૪. ૨૭૮.)

દ્વિતીયા ગિરિ (૩. ૯૭.)
સિસુ (૫. ૨૫.)

પરમેદિ (૬. ૪૭.)
ગુરુ (૭. ૭.)

તૃતીયા કરિણા (૫. ૧૩૭.) બહુપં (૭. ૧૧૨.)
બલિણા (૫. ૧૧૩.) બહુયહં (૮. ૧૫.)
પહુણા (૫. ૨૧૨.) મંતિહં (૫. ૧૮૮.)
બહવિ (૪. ૧૫.)

ળાણિહિં (૫. ૧૪૧.)
ભાઈહિં (૫. ૨૭૭.)

પંચમી [ગિરિહે] મહુળો (૪. ૨૨૧.)

[ગિરિહુ]

ચતુર્થી-ષષ્ઠી રહુવહિહે (૨. ૨૨.)

જોઈહિં (૭. ૩૭.)

કરિહો (૩. ૮૭.)

ળાણિહિં (૭. ૧૧૨.)

પંડુહિ (૩. ૧૪૧.)

ભાઈણં (૪. ૨૩૧.)

હરિહિ (૪. ૧૬૨.)

રિસિહિં (૫. ૨૦૬.)

ભાણુહિં (૪. ૧૮૫.) જગાવહિણો (૪. ૨૨૮.)

કુલસામિહિં (૫. ૪૫.) વિદુહિં (૫. ૨૩૧.)

સપ્તમી સુદિહિં (૫. ૧૧૬.)

[ગિરિહું]

સંબોધન સિહિ (૨. ૧૨૫.)

[ગિરિ]

§ ૬૧. આકારાન્ત સ્ત્રીલિંગી નામનાં રૂપ

આગળ આપણે જોઈ ગયા તે પ્રમાણે આકારાન્ત સ્ત્રીલિંગી નામનો અન્તિષ્ઠ આ હ્રસ્વ કરી દેવામાં આવે છે. આ પ્રમાણે પ્રવચન જગાવવા ક્ષાયક બે મૂલ્યરૂપ બને છે. દા. ત. માલ અને માલા.

માલા

દ્વકચન

અનેકચન

પ્રથમા માલા (૧. ૩૬.)

માલાડ (૧. ૩૨.)

માલ (૧. ૨૨.)

માલડ (૧. ૪૦.)

દ્વિતીયા [માલા] માલ (૧. ૫૬.)

માલાડ (૨. ૧૮૮.)

માલડ (૩. ૨૧.)

તૃતીયા માલાઈ (૧. ૨૩.)

[માલાઈ] માલઈ (૪. ૨૧૮.)

માલઈ (૩. ૧૧૪.) માલાઈ (૧. ૮૧.)

માલઈ (૧. ૬૭.) માલહે (૨. ૮૩.)

પંચમી [માલહે-માલાહે]

[માલાહુ-માલહુ]

ચતુર્થી-ષષ્ઠી માલહે (૨. ૨૪.)

માલહં (૩. ૭૭)

માલહે (૨. ૧૩૭.) માલહિ (૨. ૭૩.)

માલહિ (૩. ૧૧૦.) માલહો (૩. ૧૧૫.)

સપ્તમી માલહે (૩. ૧૧૪.)

[માલહિ-માલાહિ]

માલઈ (૪. ૧૧૨.)

સંબોધન માલ (૨. ૫૨.)

[માલડ-માલાડ]

§ ૫૨. ફકારાન્ત છીલિંગી નામનાં રૂપ:—

કેટલાંક છીલિંગી આકારાન્ત નામનો અન્ય આ દ્રશ્ય કરવામાં આવે છે તે આપણે જોઈએ. (§ ૫૧.) આવાં નામોને અન્તે ફેં કોઈવાર લગાડવામાં આવે છે. દા. ત. ચાલી (૧. ૨૨.) ણિસિ (૧. ૨.) વસુંધરો (૨. ૬૪.) પરમેસરી (૨. ૭૧.) ૬૦ વિશેષણનાં છીલિંગી રૂપ પણ ફેં લગાડીને કરવામાં આવે છે. દા. ત. જુઓ ઉદ્ધરણ ૨. કહવક ૩. છીલિંગી ફકારાન્ત નામનાં રૂપો ફકારાન્ત છીલિંગી નામનાં રૂપથી જુદાં નથી. ઝ કારાન્ત છીલિંગી નામ આમેય સંસ્કૃતમાં તો ઓછાં છે જ; પ્રસ્તુત ગ્રંથમાં વહુ (૧. ૪૬.) અને વહ્નિ (૨. ૧૪૦) એ બે રૂપો જ વપરાયલાં છે. આકારાન્ત છીલિંગી નામનાં રૂપ જેવાં જ ફકારાન્ત નામનાં રૂપ છે.

एकवचन

अनेकवचन

प्रथमा तरुणि (५. १४.)	तरंगिणीउ (१. ३२.)
रिद्धी (५. ६६.)	णारिउ (३. ७५.)
भडारी (५. ७५.)	कुमारिउं (५. १७९.)
द्वितीया महि (५. ९३.)	जणदिट्टिउ (५. ८६.)
अवक्खडी (७. ७१.)	गाहिणीउ (६. १३२.)
तृतीया घरिणिण (५. १५७.)	विरहंतिहि (५. ३२.)
विलासिणिआण (५. १२१.)	
पंचमी [तरुणिहे]	[तरुणिहु]
चतुर्थी-षष्ठी महणविहे (३. ४८.)	पाणियहारिहु (६. ११२.)
पुत्तिहिं (५. १०८.) भूमिहिं (५. २२८.)	
सप्तमी पहरंतिहिं (५. १६२.)	वाविहिं (५. ४५.)
मुट्टिण (५. २८७.)	कामिणिहिं (३. १२८.)
सिद्धिहि (७. २५.) रयणिहे (३. ११४.)	
तुंगिहे (३. ११६.)	
संबोधन माइ (३. १०७.)	[तरुणिहो]
पंचालि (३. १०९.)	

२. सर्वनामरूप

§ ५३. प्रथमपुरुषवाचक सर्वनामः—

एकवचन

अनेकवचन

प्रथमा हउं (२. २१८.) मइ (२. १७५.)	[अम्हे] अम्हइ (२. ५१.)
द्वितीया मइ (१. २.) मइं (३. ६४.) मं (११. ११.)	[अम्हे, अम्हइ]
तृतीया मइं (२. १७१.) मइ (१. ११६.)	[अम्हेहिं] अम्हहिं (६. १४०.)
मण (६. १६६.)	
पंचमी महु (३. ११६.) [मज्झु]	[अम्हहं]
चतुर्थी-षष्ठी महु (२. ३२.) मज्झु (६. १७.)	अम्हाण (६. १६७.)
महुं (५. २९५.)	[अम्हहं]
सप्तमी [मइं]	[अम्हासु]

§ ५४. द्वितीयपुरुषवाचक सर्वनामः—

एकवचन	अनेकवचन
प्रथमा तुहं (३. १९६.) तुहु (२. २१.)	[तुम्हइं, तुम्हे]
द्वितीया पई (३. ६०.)	[तुम्हइं, तुम्हे]
तृतीया पई (२. ८९.) पई (३. ६२.)	[तुम्हेहिं]
तई (३. १४५.)	तुम्हइं (५. २७४.)
पंचमी [तउ, तुज्झ, तुध *]	[तुम्हहं]
चतुर्थी-षष्ठी तउ (२. १६८.)	तुम्ह (३. ९४.)
तुह (४. १५१.)	तुम्हइ (२. ६३.)
तुज्झ (४. २७०.)	तम्हाण (६. १६६.)
तुज्झ (५. ४७.) [तुध *]	तुम्हह-हं (३. ४६.)
सप्तमी तुह (५. ४८.) [तई]	[तुम्हासु]

§ ५५. दर्शक सर्वनामः—

एकवचन	अनेकवचन
प्रथमा [पु] सो (१. २९.) सु (६. ८९.)	[पु.] ते (१. २४.)
स (५. १४८.)	
[स्त्री.] सा (१. १०९.) स (३. ६८.)	[स्त्री.] ताउ (१. ३२.)
	ति (२. ७६.)
[न] तं (१. ३६.) तं तु (११. ६.)	[न.] ताइ (१. २५.)
द्वितीया [पु] तं (१. ५०.)	[पु.] [ते]
[स्त्री.] तं (१. ७६.)	[स्त्री.] [ताउ]
[न] तं (१. १३४.)	[न.] [ताइ]
तृतीया [पु.] तेण (१. ११३.) तें (२. २०१.)	[पु.] तेहिं (१. १३३.)
तई (३. १८.) तेणं (६. १६६.)	ताहं (२. १७.)
तिं (९. ८.)	तेहि (३. ५१.)
[स्त्री.] ताई (२. १७८.) [तिण,	[स्त्री.] तेहि (२. ५०.)
तीण, ताण, तण]	
पंचमी [पु] तहे (४. १५६) तउ (४. १७६)	[पु.] [तहु]
[स्त्री.] [ताहे-तहे]	[स्त्री.] [ताहिं]

ષષ્ઠી [પુ.] તાસુ (૧.૧૧૧.) તહો (૧.૬૦.) [પુ.] તહુ (૧. ૧૫.)
 તહિ (૨. ૮૪.) તસુ (૭. ૭૯)
 તહુ (૫. ૯.) તહિં (૫.૧૮.)
 [બી.] તિહ (૨. ૧૪૪.) [બી.] તાહિ (૧. ૧૨૨.)
 તાહિ (૫. ૨૬૬.)

સપ્તમી [પુ.] તહિં (૧. ૧૦૬.) [પુ.] તહિં
 તહિ (૨. ૧૧૨.)
 [બી.] તહિ (૨. ૧૪૧.) [બી.] [તાહિં]
 તહિં (૭. ૧૦૩)

§ ૫૬. સંબંધી સર્વનામ:—

एकवचन

अनेकवचन

પ્રથમા [પુ.] જો (૧.૨૯.) જુ (૭.૧૩૫.) [પુ.] જે (૧. ૨૪.)
 [બી.] જા (૧. ૧૦૯) [બી.] જાડ (૧. ૩૨.)
 [ન.] જં (૧. ૨૬.) [ન.] જાઈ (૭. ૧૦૬.)

દ્વિતીયા [પુ.] [જં] [પુ.] [જે]
 [બી.] [જં] [બી.] [જાડ]
 [ન.] જં જુ (૧૧. ૬.) [ન.] [જાઈ]

તૃતીયા [પુ.] જેણ (૧.૫.) જિં (૪.૨૬૯.) [પુ.] જેહિં (૪. ૧૧૦.)
 જે (૫. ૯.)
 [બી.] [જાઈ, જાઈ, જિહ ૬૦] [બી.] જેહિં (૧. ૪૯.)

પંચમી [પુ.] જડ (૨. ૫૭.) [જહે] [પુ.] જહુ
 [બી.] [જાહે] [બી.] [જાહિં]

ચતુર્થી-ષષ્ઠી [પુ.] જાસુ (૧.૧૦.) જસુ (૧.૦૦.) [પુ.] જાહ-જાહ (૪.૧૦૮.)
 જસ્સ (૬. ૬૨.) [જહો]
 [બી.] જાહિ (૨. ૪૮.) [બી.] [જાહિં]

અસમી [પુ.] જહિં (૭. ૧૦૪.) [પુ.] [જહિં]
 જમ્મિ (૫.૨૬.)
 [બી.] [જહિં] [બી.] [જાહિં]

§ ૫૭. પ્રશ્નાર્થ અને અનિશ્ચિત સર્વનામ:—

૧કવચન

અનેકવચન

પ્રથમા-	[પુ.] કો (૨. ૧૩.) કુ (૭. ૬૯.)	[પુ.] કે (૧. ૫૪.)
દ્વિતીયા.	[છો] કા (૧. ૬૬.) ક (૫. ૧૧)	[છો.] કાયડ (૧. ૧૮) [કાડ]
	[ન.] કિં (૧. ૯૫.)	[ન.] કાઈ (૫. ૨૬૮.)
તૃતીયા.	[પુ.] કેળ (૧. ૧૧૬.) કહં (૧૧. ૨૧.)	[પુ.] કેહિં (૪. ૧૨૫.)
	[છી.] કાઈ (૨. ૧૧)	[છી.] કેહિ (૪. ૨૩૪.) [કાહિ]
પંચમી.	[પુ] કડ (૪. ૧૯૭.) [કહે]	[પુ.] [કહુ]
	[છો.] [કાહે]	[છો.] [કાહિ]
ચતુર્થી-ષષ્ઠી.	[પુ.] કહો (૩. ૯૨.) કહુ (૪. ૧૫૯.)	[પુ.] કાહં-હ (૪. ૧૯૩.)
	કસ્સ (૬. ૯૫.) કાસુ (૫. ૯૮.)	
	[છી.] કાહિં (૫. ૧૪.) કાહિ (૫. ૧૫.)	[છી] કાહિ (૪. ૨૯૩)
સપ્તમી	[પુ.] કહિ (૩. ૧૭૨.) કહિં (૬. ૨૮.)	[પુ] [કહિં]
	[છી.] [કાહિં]	[છી.] [કાહિં]

(ક) અનિશ્ચિત સર્વનામ પિ, વિ, મિ, ઇ < સં. અપિ, ચિ < સં. ચિત્ લગાડવાથી બને છે. દા. ત. ૧. ૬૬; ૧. ૫૭; ૭ ૧૧; ૬. ૨૬-૨૮. ૬૦

(ખ) કિં અને કાઈ (૫. ૨૬૮.) અવ્યય તરીકે પણ વપરાય છે.

(ગ) કવણ (ગૂ. કોળ) પ્રશ્નાર્થ સર્વનામ તરીકે વપરાય છે. દા. ત. કવણુ (૩. ૧૧૦) કવણ [છો] (૨. ૧૨૨.) ૬૦

§ ૫૮. 'ઘ, ઘઞ < સં. ઘતદ્; ઘહ < સં. ઘઘઃ ।' નાં રૂપ:—

૧કવચન

અનેકવચન

પ્રથમા-	[પુ.] ઘડ (૧. ૧૩૩.) ઘડ (૨. ૧૬૯.)	[પુ] ઘહા
દ્વિતીયા	ઘહુ (૨. ૧૨૬.) ઘહડ (૫. ૧૪૯.)	[છી.] [ઘહોર]
	ઘહ (૨. ૮૯.) ઘડ (૨. ૧૭૮.)	[ન.] [ઘહાં, ઘયાં,
	[છી.] ઘહો (૩. ૯૦.)	ઘહાં, ઘયાં]
તૃતીયા	[પુ.] ઘળ (૧. ૧૧૫.)	[પુ.] [ઘહિં, ઘઘહિં,
	ઘેં (૫. ૧૯૪.) ઘેં (૧૧. ૧૪.)	ઘળહિં]
	ઘળહ (૬. ૧૨.)	[છી.] [ઘયાહિં]

પંચમી [અયહે]

[પુ.] [અયહું]

[સ્ત્રી.] [અયાહિં]

ચતુર્થી-ષષ્ઠી [પુ.] અયહો (૪. ૧૭૪.)

[પુ.] [અયાહં]

[સ્ત્રી.] [અયહે]

[સ્ત્રી.] [અયાહિં]

અસત્તમી [પુ.] અહહ (૬. ૪૫.)

[પુ.] [અયહિં]

[સ્ત્રી.] [અયાહિં]

§ ૫૯, આઅ, અ=અદમ્

આ સર્વનામનાં થોડાંક રૂપ પ્રસ્તુત ગ્રન્થમાં અપરાયણાં છે. શા. ત. તૃતીયા આઅં (૪. ૧૭૧.); ષષ્ઠી-આઅહો [પુ.] (૨. ૩૦.); આઅહે [સ્ત્રી.] (૩. ૬૬.)-અનેકવચન આઅહં [પુ.] (૧. ૧૦.); દ્વિતીયા અનેકવચન [ન.] આઅહં (૨. ૨૧૦).

§ ૬૦. સ્વવાચક સર્વનામ અપ્પણ, અપ્પ < સં. આત્મન્ માંથી બને છે; અને તેનાં રૂપ અકારાન્ત નામના જેવાં થાય છે.

બીજાં સર્વનામ જેવાં કે સઠ્ઠ, અપ્પણ, અક્ક ૬૦નાં રૂપ સામાન્યતઃ જ (અદ) અને ત (તદ)ના જેવાં જ થાય છે.

§ ૬૧. સર્વનામમાંથી બનતાં વિશેષણો અને અવ્યયોના પ્રારો નીચે પ્રમાણે છે.

(ક) [૧.] પરિમાણવાચક વિશેષણ:—

(અ) અત્તિ (૧. ૧૦૭), તેત્તિ, જેત્તિ, કેત્તિ (૩. ૧૦૮.)

(આ) અત્તહ (૧. ૧૦૭.) તેત્તહ, જેત્તહ, કેત્તહ (૩. ૧૨૧.)

(ઇ) અવહ (અવહુ ૨. ૧૩૧.) તેહવ (તેવહુ ૫. ૨૧૪) જેવહ, કેવહ (સિ. હે. ૮. ૪. ૪૦૭)

(ઈ) અત્તુલ, તેત્તુલ, જેત્તુલ, કેત્તુલ (સિ. હે. ૮. ૪. ૪૦૭.)

[૨.] ગુણવાચક વિશેષણ:—

(અ) અહસ (૧૨. ૧૩.) તહસ, જહસ (૧૦. ૧.) કહસ (૧૭. ૧.)

(આ) અહ (૫. ૧૪૧.) તેહ, (૭. ૨૬.) જેહ (૫. ૧૪.) ફેહ (૫. ૧૪.)

(ઇ) અરિ (૪. ૨૬૮.), અહારિ (૪. ૧૧૧.), તુહારિ (૩. ૧૨.)

(ક) [૧.] સ્વસ્થાચક અવ્યય:—

(અ) ઇત્યુ (૧. ૬૮.), જિત્યુ, જેત્યુ, તિત્યુ (૬. ૬.)
તેત્યુ, કેત્યુ; વળી જેત્યહો (=જત્યહો ૧. ૬૦.)
તેત્યહો (૩. ૧૩૩.)

(આ) હ્રહ (ષષ્ઠીનું રૂપ; ૨. ૧૧૦.) જહિં, સહિં, કહિં એ
સર્વનામનાં સપ્તમીનાંરૂપ છે તે પળ અવ્યયો તરીકે વપરાય છે.

(ઇ) જડ (૩. ૫૭.) સંડ (૩. ૫૭.) કડ (ધિ. દે. ૮. ૪. ૪૧-૬. ૩)

(ઈ) ઘસહે, જેસહે (૧. ૪૨), સેસહે (૧. ૧૪૨.), કેસહે
અળેસહે (૩. ૧૭૩.)

[૨] સમયવાચક અવ્યય:—

(અ) જામ (૬. ૫.) તામ (૬. ૫૧.) જાવ (૨. ૧૮૧.)
તાવ (૨. ૧૮૨.) જા. તા (૧૩. ૧૧.) જાવહિં (૧. ૯૦.)
તાવહિં (૧. ૯૦.) જવ્વે (૧૩. ૨૩.) તવ્વે (૧૨. ૨૪.)

(આ) તો (=તત: ૧. ૪૨.) જો (૧૩. ૧૧.)

[૩] રીતિવાચક અવ્યય:—

(અ) અહ (૧. ૪.), કિહ (૩. ૧૯૨), જિહ (૩. ૧૯૨.),
તિહ (૨. ૨૦૧.)

(આ) ઇમ્વ (૧. ૨૦), કેમ્વ (૨. ૭૮.) જેમ્વ (૨. ૫૩.),
તેમ્વ (૪. ૧૩૫.) આ રૂપોમાં ઇ નો વિકલ્પે ઇ યાય
સ્વ, મ, ઘ નો પળ વિકલ્પ છે.

(ઇ) જહ (૨. ૨૦૦), તહ કહ (૧. ૫.)

(ગ.) અસ્મદ્ અને યુસ્મદ્ નાં ષષ્ઠીનાં રૂપને આર < કાર લગાડી સંબંધ
સાધિત કરવામાં આવે છે. મહાર, અમ્હાર, તુહાર (૫. ૨૩૦), તુમ્હાર.
તળડ અને કૈરડ નો પ્રયોગ નામ કે સર્વનામના ષષ્ઠીના રૂપ સાથે
કરીને પળ સંબંધ દર્શાવાય છે.

§ ૬૨. તદ્વિતપ્રત્યય:—

અ-કહ્નિદયડં (૧. ૧૩૫.), વહ્નિદયડં (૧. ૩૩૫.) ૬૦

અળ-ચિરાળ (૫. ૧૮૦.) વિશેષળ.

अण-बुज्झण (३. १८.) जुज्झण (३. १८.) जणण (५. २११.)
क्रियापदमांथी नाम.

अल्ल-नवल्ल (१. ४०) स्वार्थप्रत्यय

आर-गरुयार (१. ३६.) लहुयार (५. १८३.) उच्चार (२. ९२.)
स्वार्थ प्रत्यय.

आल-सोहाल (५. १५) भुक्खाल (३. १८.) नाममांथी विशेषण.
आवण-भयावण (४. २६४.) विशेषण.

इक्क-तिडिक्क (१. १२.), पाइक्क (५. २४६.).

इर-विवरेर (२. १२.) (स्वार्थ प्रत्यय) नमिर (३. १५५.) पसाहिर
(५. १६३) भमिर (६. ८४.) क्रियापदमांथी विशेषण.

इल्ल-सोहिल्ल (१. ४७.) कडिल्ल (६. २४९.) खडिल्ल (७. १३६)
पहिल्ल (२. ७२.) कुंभिल्ल (१. २८.) नाममांथी विशेषण.

ईल-समील (६. ४३.) स्वार्थप्रत्यय.

उण-अज्जोणिय (=अद्यतन ३. ११४.) कल्लोणिय (=कल्यतन
३. ११४)

उल्ल-मडउल्ल (५. ६४.) कडउल्ल (१. ५२.) अहरुल्ल (२. ११.)
सुणहुल्ल (४. २२९.) द्वियउल्ल (५. २३८.) स्वार्थप्रत्यय.

एर-जणेरी (=जननी २. १९)

क्क-गुरुक्क (७. ३२) स्वार्थप्रत्यय.

क्ख-नोक्ख (३. १८४) स्वार्थप्रत्यय.

ड, डिय [स्त्री]-अवक्खडी (७. ७२.) जालडिय (२. १११.)
दिवहडा (७. १३३.) धादडिय (२. ११२.) हियवड (७.
७९.) स्वार्थप्रत्यय.

त्त-थिरत्त (४. १९८.) वुड्ढत्त (१. १३१.) भाववाचक नाम.

त्तण-नीयत्तण (५. १००.) खलत्तण (५. १९६.) सुहित्तण (५. १९६.)

ल, लिय-अंधल (५. ४८.) असमल (१३. २०.) एकलिय
(१४. ३) जमल (३. २७) नगल (१३. ९.) विज्जुल
(२. १२४.) स्वार्थप्रत्यय.

§ ૬૩. સંખ્યાવાચક શબ્દો

બે=સં. દ્વે (૧. ૨૪.) એકલું જ દ્વિવચનનું રૂપ અપભ્રંશમાં છે. છતાં ય તિણિ (૭. ૬.) ની આન્તાનુકૃતિએ કરીને ધિણિ (૨. ૨૬.) બેણે (૧. ૧૧૨)=સં. દ્વિનિ *

સંખ્યાક્રમપૂરક શબ્દ—પદ્મ (૨. ૭૧.) પહિલ (૨. ૭૨.) ત્રીય (૨. ૬.) તદ્ય (૫. ૨૩૩.), ચઉત્થ (૬. ૧૫૮.) પંચમ ૬૦

ક્રિયાસંખ્યાવાચક શબ્દ:—એકવાર, દુવાર, તિવાર, બહુવાર

ક્રિયારીતિસંખ્યાવાચક શબ્દ:—એકવિહ, દુવિહ, તિવિહ ૬૦

ષક્કસિ (=એકશ: ટિ. પાન. ૧૧૨. ઉપર શીલાંકમાંથી ઉદાહરણ)

§ ૬૪. વિશેષણનાં તુલનાવાચક રૂપ સંસ્કૃતની માફક તર અને તમ લગાડવાથી થાય છે. કેટલોક વાર સાદાં જ વિશેષણો તુલના માટે વપરાય છે. કેટલીક વાર તુલનાવાચક રૂપ સ્ત્રીમાં જ સંસ્કૃતમાંથી લેવામાં આવે છે. દા. ત. કણિટ્ટ (૪.૧૭૨), પાવિટ્ટ (૫.૨૦૩) ૬૦

૩. ક્રિયાપદરૂપ

§ ૬૫. સંસ્કૃતમાં દૃષ્ટિગોચર થતા ક્રિયાપદના સૂક્ષ્મ અને બહુવિધ રૂપ. મેદો અપભ્રંશમાં અદૃશ્ય થાય છે. આપણે નામનાં રૂપોમાં જોયું કે અકારાન્ત નામ જ અપભ્રંશમાં પ્રાધાન્ય મોગવે છે, જ્યારે વીજા સ્વર કે વ્યંજનના અન્ત-વાઙ્, સંસ્કૃતમાં ભિન્ન ભિન્ન વિભક્તિરૂપો ધારણ કરતાં નામો અપભ્રંશમાં લગભગ અદૃશ્ય જ થાય છે અને રહ્યાંસહ્યાં અકારાન્તને જ અનુવર્તે છે. તે જ પ્રમાણે અપભ્રંશમાં અ વિકરણપ્રત્યયયુક્ત પ્રથમગણ પ્રાધાન્ય મોગવે છે, જ્યારે ક્રિયાપદના બીજા ગણ અદૃશ્ય થાય છે. આત્મેનેપદ હ્રસ્વ થઈ જાય છે; કોઈ વાર સંસ્કૃતના અનુકરણમાં વપરાય એ વાત જુદી. દા. ત. પિચ્છણ, લુબ્ધણ, લક્ષણ ૬૦ (૬. ૭૪-૮૮.). તે જ પ્રમાણે કૃદંતોમાં કોઈ વાર આત્મેનેપદ દેખા દે છે. દા. ત. વદ્ધમાણ (૬. ૧૫૮) પવિસ્સમાણ (૬. ૭૪.) ૬૦ ઉપરના ડાહ્યા-લાઓ પરથી એ પળ જણાશે કે કેટલોક વાર આત્મેનેપદની આન્તાનુકૃતિ પણ આવાં રૂપોમાં દેખાય છે.

§ ૬૬. અપભ્રંશમાં કેટલોક કાઠ પણ દેખા દેતા નથી. મૂતકાઠ—અયતન, આસ્તન અને શ્વસ્તન ત્રણેય ગૂમ થાય છે. ક્રિયાતિપત્ત્યર્થ (conditional) પણ

અદ્ય થાય છે આસિ < આસીત્ (૬. ૧૩.) એકલો દેખા દે છે. ત્રણેય પુરુષમાં આસિ નો જ પ્રયોગ થાય છે. દા. ત. હું આસિ ઘિત્તુ વિવાષ જિણેપ્પિણુ । (૫. ૧૯૪.); ણડ જક્કહં રક્કહં કિન્નરાહં લહ્ ઇત્થુ આસિ સંચરુ નરાહ । (૬. ૫૭.) ૬૦ ભૂતકાલ કર્મણિ ભૂતકૃદંતની મદદથી દર્શાવાય છે, જેનાં દૃષ્ટાંતો તો સામાન્ય છે.

§ ૬૭. ક્રિયાપદના ગણોના અવશેષ ક્યાંક ક્યાંક અપભ્રંશમાં રહ્યા છે. દા. ત. જિણહ (૫. ૧૯૪.) કુણહ (૧૦. ૪૦.) થુણહ (=સ્તુનોતિ * ૬. ૧૬૮.) વિહેહ (૧૦. ૭.) ણાસહ (૫. ૨૧૮.) ણચ્ચહ (૧. ૧૦૨) ૬૦ કેટલીક વાર ભૂતકૃદંતને જ બારોબાર ધાતુ વનાવવામાં આવે છે. દા. ત. કહ્હહ (૩. ૧૧૦.) ઓલગ્ગહ (૫. ૨૦૦) ઉલુક્કહ (૧. ૪૯૧.) ૬.

§ ૬૮. પ્રત્યયાન્ત ધાતુ (Derivative Roots) અપભ્રંશમાં અસ્તિત્વ ધરાવે છે. પ્રેરકરૂપ (જિજન્તઃ), પૌનઃપુન્યદર્શક ધાતુરૂપ (યજન્તઃ) અને નામ-ધાતુ અપભ્રંશમાં માલમ પડે છે તે ઉપરાંત ધ્વનિક્રિયાપદો પણ દેખા દે છે. ઇચ્છાદર્શકધાતુઓ ખાસ માલમ પડતા નથી.

[૧] પ્રેરકધાતુઓ—પહસારહ (૨. ૧.) વિઝજ્ઞાવહ (૩. ૮૮.) પહા-વહ (૨. ૧૩૧.) નચ્ચાવહ (૩. ૨૧.) ૬૦

[૨] પૌનઃપુન્યદર્શક ધાતુ—મરુમારહ (૩. ૭૪; ૩. ૧૪૯); જાજાહિ (૩. ૧૯૬); મુસુમૂરહ (૪. ૧૨૩.) ૬૦

[૩] નામધાતુ—સુહાવહ (૬. ૭.); ધંધહ (૧૩. ૭.); જગહહ (૧૩. ૨૦.); હક્કારહ (૩. ૧૪૯.); જયજયકારહ (૨. ૭.) બહિરહ (૬. ૬૭.) ૬૦

[૪] ચ્વિ-પ્રકારના નામધાતુ—સમરસિહવાહં (૭. ૮૬.) બંધિકિઝ (૧૩. ૪૮.) ગોઅરિહોહ (૧૪. ગીત. ૫.)

[૫] ધ્વનિધાતુ—કિલિકિચહ (૬. ૫૩.) ચુસચુસહ (૧૩. ૭.) ગિણગિણહ (૧૦. ૩૨.) ગુમગુમહ (૨. ૧૩૫.) ઘવઘવહ (૧. ૨૪.) રુહરુહહ (૫. ૧૧૫.) રુહુરુહહ (૬. ૫૨.) કુલુ-કુલહ (૬. ૫૨.) કરચરહ (૧૨. ૧૩.) ૬૦

§ ૬૯. સામાન્યતઃ ધાતુના જુદા જુદા કાલનાં રૂપ નીચે પ્રમાણે છે:—

(क) वर्तमानकाल

एकवचन	अनेकवचन
प्रथम पुरुष. करउं (७. ३.) करमि (२. २४.) करिमि (३. ८१.) करेमि (२. १९६.) करिमो (६. ९४.) करेवि (७. १४.)	करहुं (३. १३२.) करिमो (६. ९४.)
द्वितीय पुरुष. करसि (४. १७४.) करहि (३. १०७.) करहु (१. १३.) करहिं (५. ४१.) [करेसि]	
तृतीय पुरुष. करइ (१. २.) करेइ (७. ३१.)	करन्ति (१. २४.) करहिं (७. ४.)

(ख) भूतकाल (जुओ §६६.)

(ग) भविष्यत्काल

एकवचन	अनेकवचन
प्र. पु. करेसमि (३. २२.) करिसु (३. १४५.) करेसहुं (३. १४.) करीहिमि (११. ५.)	करेसहुं (३. १९९.) करेसहो (३. २००.)
द्वि. पु. [करेसहि, करेससि] करीहिसि (११. १४.)	करेसहु (३. १९९.) करेसहो (३. २००.)
तृ. पु. करेसइ (३. १४.) करेहिइ (१४. गीत २.) [करेसहिं, करेहिन्ति]	

उपरनां रूप उपरथो जणाशे के संस्कृतनी माफक अपभ्रंशमां भविष्यत्काल, वर्तमानकाल पर ज अवलंबे छे.

(घ) आह्वार्थः—

एकवचन	अनेकवचन
प्र. पु. [०]	[०]
द्वि. पु. करहि (२. २३.) करहि (५. ४२.) करि (२. १२६.) कर (२. ४८.) करु (२. ५२.) करह (१३. २०.)	करहो (१. ४९.) करहु (१. ४९.) करह (८. १४.)
तृ. पु. करउ (२. ९०.)	[०]

आह्वार्थनां प्र. पु. नां रूप वर्तमानकाल जेवां ज समजवां, जो के वैयाकरणो करमु अने करिमो एम प्र. पु. नां एकवचन अने अनेकवचननां

रूप बतावे છે. તે જ પ્રમાણે તૂ. પુ. ના અનેકવચનમાં કરંતુ, કરહું એમ રૂપ સમજવાં; પરંતુ વપરાશમાં તો વર્તમાનકાલનાં રૂપ જ પ્રાધાન્ય મોગવે છે.

(ચ) વિધ્યર્થ:—

एकवचन

अनेकवचन

प्र. पु. करिज्जउ (५. २२६.) किज्जउं (७. १३५.) [०]

द्वि. पु. करिज्जहि (२. १००) करिज्जइ (३. १३२.) करिज्जहु (२. १०९)
करेज्ज (४. २७५.) करेज्जसु (५. ९०.)

तू. पु. [करिज्जउ]

[करिज्जंतु, करिज्जहुं]

उપરનાં રૂપોમાં દેખાશે કે જ્ઞ (સં. ચામ્, ચાવ ઇ. વિધ્યર્થના પ્રત્યયોના યા સમાન જ્ઞ છે)+આજ્ઞાર્થના પ્રત્યયોના મેલથી વિધ્યર્થના પ્રત્યયો બનેલા છે.

સામાન્ય રીતે વિધ્યર્થનો અર્થ દર્શાવવા વિધ્યર્થ કૃદંત, વર્તમાનકાલનું રૂપ અથવા √હો પ્રયુક્ત હોય તો તેનું વર્તમાન કૃદંત વાપરવામાં આવે છે. દા. ત. જઈ પંચહં ઇક્કુ વિ હોન્તુ પુરિ તો જુપ્પઈ રણભરધરણધુરિ (૩. ૮૨.); જઈ ષ્વહિં ઘલ્લિય કહ્ વિ પઈ તો પુરુ ઘાણ્વડ સયલ્લુ મઈ (૩. ૧૯૮.) પ્રાકૃતમાં પળ √હો ધાતુનું વર્તમાન કૃદંતનું રૂપ વપરાય છે.

(છ.) કર્મણિપ્રયોગ:—[૧] ઇજ્જ લગાડી પરસ્મૈપદના પ્રત્યય દા. ત. તૃતીય પુરુષ એકવચન ગણિજ્જઈ (૨. ૮૩.) પઠાઈજ્જઈ (૨. ૮૩.) [૨] ઇય લગાડવાથી પિટ્ટિયઈ (૭. ૧૨૨.) [૩] સંસ્કૃતની અનુકૃતિ વુચ્ચઈ (૮. ૪૦.) કિજ્જઈ (૨. ૫૫.) દોસઈ (૧. ૧.)

§ ૭૦. કૃદંતવિચાર:—

[૧] વર્તમાનકૃદંત—પઈસંત (૧. ૪.) ણાસંત (૧. ૮.) ઇંત (૧. ૨૧.)
જંત (૧. ૨૩.) ઉગ્ગમંત (૧. ૪૭.) કરંત (૨. ૧૪.) વજ્જંત
(૨. ૪.) સંત (૨. ૯.) પવિસ્સમાણ (૬. ૭૪.) વટ્ટમાણ
(૬. ૧૫૮) આસીણ (૫. ૧૦૧.) ૬૦

[૨] મૂતકૃદંત—ગય (૧. ૨.) કિય (૧. ૧.) ધૂમાવિય (૧. ૭.)
પઈટ્ટ (૧. ૧૩.) દિણ (૧. ૧૩.) લઈઅ (૧. ૨૩.) ૬૦

[૩] વિધ્યર્થ કૃદંત—વંચેવાઈ (૩. ૧૦.) યંચેવાઈ (૩. ૧૦) અચ્છે-
વડ (૩. ૫.) કરિવ્વડ (૬. ૧૯.) હોઈવ્વડ (૬. ૧૯.) ૬.

[૪] સંબંધક ભૂતકૃદંતઃ—

પિ-ગંપિ (૫. ૧૭૨.)

ઘપ્પિ-ગેળહેપ્પિ (૧૪. ગીત. ૧.)

ઘપ્પિણુ-મેલ્લેપ્પિણુ (૧. ૨.) લેપ્પિણુ (૧. ૨.) ૬૦

શ્વિ-અહિસિંચિવિ (૧. ૮૮.) અંચિવિ (૧. ૮૮.) મયલિવિ (૧. ૧૦) ૬૦

ઘ્વિ-પેવ્થેવિ (૧. ૨૨.) નિઝઢ્ઢેવિ (૧. ૪૬.) ૬૦

ઘ્વિણુ-કરેવિણુ (૭. ૮.) મારેવિણુ (૧૪. ગીત. ૨.) ૬૦

ઙ-છઙ્ઙિ (૧૩. ૧૭.) કપ્પિ (૧૪. ગીત. ૧.) ૬૦

ઙય-થિય (૧. ૪૩.) આરક્ષિય (૧. ૪૩) ૬૦

ઙ્-ઘઙ્ઙસી (૬. ૧૯.) ૬૦

ઝળ-પુઙ્ગિઝળ (૬. ૭૯) ગિળ્લિઝળ (૬. ૮૧.) નમિ-ઝળં (૪. ૨૨૨.) ૬૦

ઝં-ઘરી રીતે આ પ્રત્યય હેત્વર્થ કૃદંતનો છે, છતાં પણ સંબંધક ભૂત કૃદંતનો અર્થ બતાવવા તેને વાપરવામાં આવે છે. દા. ત. સોઝં (૪. ૨૨૨.) તોઙ્ઙિઝં (૬. ૮૭) ૬૦

[૫] હેત્વર્થ કૃદંતઃ—

ઙ્ઙં-સંસ્કૃતની અનુકૃતિથી દેસિઝં (૬. ૧૬૫.) ણિઙ્ઙં (૬. ૨૯.) વિહાવઙં (૩. ૧૨૦.)

શ્વિ-સંબંધક ભૂતકૃદંત હેત્વર્થ કૃદંત તરીકે વાપરવામાં આવે છે. દા. ત. ઙ્ઙિવિ (૨. ૧૩૩.)

આ કૃદંત, અળ તદ્વિતથી ક્રિયાપદમાંથી બનેલા નામને ઘષ્ટીનો પ્રત્યય લગાડવાથી બને છે. દા. ત. અચ્છળહં (૬. ૨૬૮.) મુળહુ (૭. ૨૧.) ણાસળહં (૨. ૧૭૦.)

ઉપસંહાર

પ્રસ્તુત ગ્રન્થ અપભ્રંશ-પાઠાવલીનો પ્રથમ અંશ છે. તેમાં આશરે ૬. સ. સાતમાથી તે અમીઆરમા સૈકા સુધીના અપભ્રંશ-સાહિત્યમાંથી ઉદ્ધરણો લેવામાં આવ્યાં છે. આ ગ્રન્થમાં કુલ ચૌદ ઉદ્ધરણો છે. તેમાંથી છ ઉદ્ધરણો અપ્રસિદ્ધ ગ્રન્થોમાંથી લેવામાં આવ્યાં છે. આ અપ્રસિદ્ધ ગ્રન્થોની બધી હાથપ્રતો માંઢારકર પ્રાચ્યવિદ્યામંદિરમાંથી મેઢવવામાં આવી હતી. તે માટે તે સંસ્થાનો, હું ઋણી છું. તેમ જ ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાઈટી આ ગ્રન્થના સંપાદનને ઉત્તેજન આપી, તે હાથપ્રતો મેઢવી આપવા પ્રબંધ કર્યો હતો; તે માટે તે સંસ્થાના પ્રમુખ અને સંચાલકનો હું આભાર માનું છું. વાકીનાં ઉદ્ધરણો લેવામાં, એક યા બીજી રીતે મુદ્રિત ગ્રન્થો જ ઉપયોગમાં આવ્યા છે. આ વધા ય મુદ્રિત અને અમુદ્રિત ગ્રન્થોનો સવિસ્તર ઉલ્લેખ પ્રત્યેક ઉદ્ધરણની ટિપ્પણીમાં આપેલી પ્રસ્તાવનામાં કરવામાં આવેલો છે.

આ ઉદ્ધરણોની સમજ માટે મૂલપાઠની સાથે તેની સંસ્કૃતછાયા આપવામાં આવેલી છે. કેટલાક વિદ્વાનો સંસ્કૃતછાયા આપવાની પદ્ધતિથી વિરુદ્ધ છે. તેમની દલીલ એ હોય છે જે સંસ્કૃતછાયાથી અભ્યાસક સંસ્કૃતછાયાને પ્રધાન ગણી અપભ્રંશમૂલપાઠને ગૌણ ગણે છે તેથી અપભ્રંશનું પ્રધાનત્વ હુસ થાય છે. પરંતુ આ દલીલ ભ્રાન્તિમૂલક છે; કારણ કે અભ્યાસક અપભ્રંશની જ જિઙ્ઞાસાથી અભ્યાસમાં પ્રવર્તે છે, તે કારણે તની દષ્ટિ આગઢથી અપભ્રંશનું પ્રધાનત્વ હુસ થતું જ નથી. બીજું, વાક્યસંકલના (Syntax) અન્ય કાઢ ભાષા કરતાં સંસ્કૃતમાં સંપાદક સુસ્પષ્ટ રીતે બતાવી શકે છે, અને વાચક સરલ અને સ્પષ્ટ રીતે તેને સમજી પળ શકે છે. પ્રસ્તુત પાઠાવલીની સંસ્કૃતછાયા અપભ્રંશની વાક્ય સંકલનાને બહુધા અનુસરે છે. અપભ્રંશની વાક્યસંકલના શિથિલ અને સ્વચ્છંદી હોવાથી તેની છાયાની સંસ્કૃત-ભાષા એટલી સુદઢ અને ચોટદાર ન હોય એ સ્વાભાવિક છે. અપભ્રંશમૂલમાં સમાસના પદનો વિગ્રહ બતાવવા વિગ્રહચિહ્ન (dash) નો પ્રયોગ કરવામાં આવ્યો છે; ય્યારે ઉપસમાસના પદાના વિગ્રહ બતાવવા પૂર્ણવિરામ જેવું ચિહ્ન યોજવામાં આવ્યું છે. પ્રત્યેક ઉદ્ધરણનો ટિપ્પણીની પ્રસ્તાવનામાં કર્તા, કૃતિ, ળંદ, વસ્તુનો સાર ઇત્યાદિ બાબતોનો વિચાર કરવામાં આવ્યો છે. ટિપ્પણીમાં પાઠપાઠાન્તરો, શુદ્ધિ ઇત્યાદિનો ળાસ ચર્ચા કરવામાં આવી છે. શબ્દકોશનો રચના અર્વાચીન દેશ્યભાષાઓ જેવી કે ગૂજરાતી, હિંદી, મરાઠી ઇ. ને અનુલક્ષી કરવામાં આવી છે. દેશ્યશબ્દોનો ળાસ નોંધ લેવામાં આવી છે. અપભ્રંશવ્યાકરણની રચના તારણ-

પદ્ધતિ (Inductive Method) પ્રમાણે કરવામાં આવી છે; છતાં ય તેની સુશ્લિષ્ટતા અને ઉપયોગિતા સાચવવા વીજા વ્યાકરણગ્રન્થો કે સાહિત્યમાંથી નિર્દેશ કરી અથવા [] ચિહ્ન કરી રૂપ લેવામાં આવ્યાં છે. આવાં સ્થાનો અલ્પ છે. આદિનું નિવેદન સંસ્કૃતમાં આપવામાં આવ્યું છે. તેનું કારણ એ જ છે કે પર-પ્રાન્તીય વિદ્વાનોને પ્રસ્તુત ગ્રન્થ ઉપયોગી થાય. ગૂજરાતી ઉપોદ્ઘાત પણ સ્પષ્ટ-સંબંધી મારું મન્તવ્ય વિદ્વાનો અને અભ્યાસકો સમક્ષ વ્યક્ત કરી શકશે.

દિ. બા. કેશવલાલ ઈર્ષદરાય ધ્રુવે તેમ જ મહારાજશ્રી પુણ્યવિજયીએ આ કાર્યમાં પગલે પગલે સાહાય્ય કરી, તેમના અગાધ જ્ઞાનનો નિર્ગલ લાભ મને આપ્યો છે. તે માટે હું તેમનો અત્યન્ત ઋણી છું. ડૉ. પી. એલ. વૈદ્ય એમ. એ. ડી. લીટ. એમણે ત્રીજા અને પાંચમા ઉદ્ધરણ માટે પાઠાન્તરો અને સૂચનો કરી મને ઉપકૃત કર્યાં છે. પાંચમા અને ચારમા ઉદ્ધરણને માટે પુષ્પદન્તના મહાપુરાણની ભાંડારકર ઇન્સ્ટીટ્યુટની પ્રત ઉપરથી કરેલી નકલ, તેમ જ તેમના તરફથી સંપાદિત થતી ઉદ્દ્યોતનની કુવલયમાલાનું આદિનું ફોર્મ તથા ભાંડારકર ઇન્સ્ટીટ્યુટની તે ગ્રન્થની પ્રતનો લાભ, શ્રી જિનવિજયજીએ મને આપ્યો હતો. તેને માટે તેમનો હું ઉપકાર માનું છું. આ ઉપરાંત, પ્રો. એ. એન. ઉપાધ્યેનો ‘જોહંદુ’ પરનો લેખ, તેમ જ પ્રો. દિરાલલ જૈનનાં અષ્ટાંશપ્રકાશનો મને ઉપયોગી થયાં હતાં. તેમ જ રાયચંદ્રગ્રન્થમાલામાં પ્રકાશિત થયેલો ‘પરમાત્મપ્રકાશ’ ગ્રન્થ પણ મને સ્વાસ ઉપયોગી થઈ પડ્યો હતો. સ્વ. ડૉ. હરપ્રસાદ શાસ્ત્રી તેમ જ ડૉ. શહિ-દુલ્લાનાં કળ્હ અને સરહના દોહાકોશનાં સંપાદનનો પણ ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો છે. શ્રી. ભોગીલાલ સાંડેસરાએ શબ્દકોશ બનાવવામાં મને મદદ કરી હતી. તે માટે તે સર્વેનો હું ઉપકાર માનું છું.

ગૂજરાતીના શાસ્ત્રીય અભ્યાસમાં આ ગ્રન્થ ઉપયોગી થઈ પડશે, તો મારો શ્રમ હું સફલ થયેલો માનીશ.

નનુ વક્તૃવિશેષનિઃસ્પૃહ્યા ગુણગૃહ્યા વચ્ચે વિપશ્ચિતઃ ।

મધુસૂદન ચિમનલાલ મોદી.

॥ अपभ्रंशपाठावली ॥

। संस्कृतछायासमेतं मूलम् ।

॥ प्रथममुद्धरणम् ॥

[चउमुहु सयंभु ।]

॥ जल-कीला-वण्णणु ॥

(१)

विमले विहाणण कियण पयाणण 'उयय-इरि-सिहरे रवि दीसइ
“मइ मेल्लेप्पिणु निसि-यरु लेप्पिणु कहि गय णिसि” णाइ गवेसइ॥
सु-प्पहाय-दहि-अंस-रवण्णउं कोमल-कमल-किरण-दल-छण्णउं
जय-हरे पइसारिउ पइसंतें णावइ मंगल-कलसु वसंतें
फगुण-खलहो दूउ णीसारिउ जेण विरहि-जणु कह वण मारिउ ५
जेण वण-प्फइ-पय विम्भाडिय फल-दल-रिद्धि-मडप्फर साडिय
गिरि-वर गाम जेण धूमाविय वण-पट्टण-णिहाय संताविय

१ उयइरिसिहरे । २ जेम ।

[चतुर्मुखः स्वयंभूः ।]

॥ जलक्रीडावर्णनम् ॥

(१)*

विमलेन विभानकेन कृते प्रयाणे उदयगिरिशिखरे रविः दृश्यते
‘मां मुक्त्वा निशाकरं लात्वा कुत्र गता निशा’यथा गवेषयति ॥
सुप्रभातदधिअंशरमणीयः कोमलकमलकिरणदलछन्नः
जगद्गृहे^१ प्रवेशितः प्रविशता यथा मंगलकलशः वसंतेन
फाल्गुनखलस्य शासनं निःसारितं येन विरहिजनः कथमपि न मारितः
येन वनस्पतिपयः नाशितं फलदलकृद्धिअभिमानः शाटितः
गिरिवरा ग्रामाः येन धूमापिताः वनपट्टनसमुदायैः संतापितः

* आ छाया नीचे नोंधेली टीप, ते मूळ हाथप्रतना हांसियामां कोई वाचके नोंधेली टिप्पणी जे अभ्यासकना तटस्थ विचार माटे जेमने तेम ज आपवामां आवी छे. आ टिप्पणी अपभ्रंश मूळ साथे सरखाववी.

१ शोभनप्रभसैवातिशयेन दधिस्थंसक आदित्यकलशश्चाभूत् । २ जगद्गृहे । ३ पालयः । ४ समुदायः ।

सरि-पवाह मिहुणइं णासंतइं जेण वरुण-घण-णियलेहिं धित्तइं
 जेण उच्छु-विड जंतैहिं पीलिय पव-मंडव-णिरिक्क आचेलिय
 जासु रज्जि^१ पर-रिद्धि पलासहो तहो मुहु मयलिवि फग्गुण-मासहो
 ॥ घत्ता ॥ पंकय-वयणउ कुवलय-णयणउ केयइ-केसर-सिर-सेहरु
 पल्लव-कर-यलु कुसुम-णहुज्जलु पइसरइ वसंत-णरेसरु ॥१२

(२)

दोला-तोरण-वारे पई-हरे पइहु वसंतु वसंत-सिरि^२-हरे
 सर-रुह-वास-हरेहिं रव-णेउरु^३ आवासितु महु-अरि-अंत-उरु
 कोइल-कामिणीउ उज्जाणेहिं सुय-सामंत^४ लया-हर-थाणेहिं
 पंकय-छत्त-दंड सर-नियरेहिं सिहि-साहुलउ मही-हर-सिहरेहिं
 कुसुमा-मंजरि-धय साहारहिं दवणा-गंठि-वाल केयारिहिं

१७

१ रज्जु । २ -सिराहरे ३ नेउरु ४-मासंत

सरिप्रवाहं मिथुनानि धावन्ति येन वरुणघननिगडेपु^१ क्षितानि
 येन इक्षुसमूहः यंत्रैः पीडितः प्रपामंडपचौराः^२ निर्वन्नायिताः
 यस्य राज्ये परकृद्धिः पलाशस्य तस्य मुखं मलिनयित्वा फाल्गुनमासस्य
 ॥घत्ता॥ पंकजवदनः कुवलयनयनः केतकीकेसरशिरःशेखरः
 पल्लवकरतलः कुसुमनखोज्ज्वलः प्रविशति वसंतनरेश्वरः ॥

(२)

दोलतोरणद्वारे प्रतिगृहे प्रविष्टः वसंतः वसंतश्रीगृहे
 सरोरुहवासगृहेषु खनू-पुरं आवासितं मधुकरी-अंतःपुरं
 कोकिलकामिन्यः उद्यानेषु शुकसामंताः लतागृहास्थानेषु
 पंकजछत्रदण्डाः सरोनिकरेषु शिखिअवचूलं^३ महीधरशिखरेषु
 कुसुम-मञ्जरीध्वजाः सहकारेषु दमनकैप्रंथिपालाः केदारेषु

१ नदी । मेघ । जलबन्धः ॥ २ रिक्कनी नीचे नीशानी करी चौराः
 नौघ हांसियामां छे. ३ सिगिरिका । ४ भंडारपलकाः ।

वाणर-मालिय साहा-वंदिहि^१ महु-अर-मत्त-माल-मयरंदिहि^२
 ०मंतोलव-कल्लोलावासहि भुंजा अहिणव-फल-महणासहि
 एम पइट्टउ विरहि विद्धंतउ भय-वइ-वम्मोहि अंदोलंतउ
 ॥ घत्ता ॥ पेक्खेवि पंतहो रिद्धि वसंतहो महु-ईषु-सुरा-रस-मंती
 णम्मय बाली भुंभल भोली णं भभइ स-लोणो ऽहो-रत्ती ॥२२

(३)

णम्मयाइ मयर-हरहो जंतिष् णाइ पसाहणु लइउ तुरंतिष्
 घवघवंति जे जल-पम्भारा ते जि णाइ णेउर-झंकारा
 पुलिणइ बे वि जासु सच्छायइ ताइं जि उढणाइ^३ णं जायइं
 जं जलु खलइ वलइ उल्लोलइ रसणा-दाम-भंति^४ णं घोळइ

१ पानानां बाजुमां नोषेळुं पाठांतरः—वंदरसाहियमालावंदेहि पाठे । मूळ
 प्रतनो पाठ स्वीकार्यो छे. २ मयरंदिहि ३ मंतोलकल्लोलावासाहि ।

४. उढणाइ । आ पाठनी चर्चा माटे टीकामां जुओ. ५ रसणा-
 दासुभंति इ०

वन्दनमालिकाः शाखावृन्देषु मधुकरमत्तमालामकरन्देषु
 मंत्रोल्लापकल्लोलावासेषु अग्रेभोजकां अभिनवफलमहानसेषु
 एवं प्रविष्टः विरहेन विध्यन् मन्मथगजपतौ आंदोल्यमानः
 ॥घत्ता॥ प्रेक्ष्य आयातः ऋद्धिं वसंतस्य ईषन्मधुसुरारसमत्ता
 नर्मदा बाला विह्वलौ मुग्धौ इव भ्रमति सलावण्या अहोरात्रं ॥

(३)

नर्मदया मकरधरं यान्त्या इव प्रसाधनं लातं त्वरयन्त्या
 घवघवरवं कुर्वन्ति ये जलसमूहाः ते एव यथा नूपुरझंकाराः
 पुलिने द्वे अपि यस्याः सच्छाये ते एव उपरितनवस्त्रे इव जाते
 यजलं स्खलति वलति उल्लोलयति रसनादामभ्रांतिं इव घूर्णयति

१ वंदरसाहियतालावंदेहि पाठे । २ अग्रेभोजकाः स्तितिषुः । ३ अभिनवा ।
 ४ अकुटिला ।

जे आवत्त समुट्ठिय चंगा ते जि णाइ तणु-ति-वलि-तरंगा २७
 जे जल-हत्थि स-यल-कुंभिल्ला ते जि णाई थण अध्धुम्मिल्ला
 जो डिंडीर-णियरु^१ अंदोलइ णावइ सो जि हारु रंखोलइ
 जं जल-यर-रण-रंगिउ पाणिउं तं जि णाइ तंमोलु स-वाणिउ
 मत्त-हत्थि-मय-मइलिउ जं जलु तं जि णाइ किउ अक्खिहु कज्जलु
 जाउ तरंगिणीउ^२ अवर-उहउ ताउ जि भंगुराउ णं भउहउं
 जाउ भमर-पत्तिउ अलीणउ केसावलिउ ताउ णं^३ दिण्णउ
 ॥घत्ता॥ मज्झे जंतिण मुहु दरिसंतिण माहेसर-लंक-पईयहु
 मोहु-प्पाइउ^४ मणे-जरु लाइउ तहु सहस-किरण^५-दस-गीवहु ॥ ३५

(४)

सो वसंतु सा रेवा तं जलु सो दाहिण-मारुउ ऽमिय-सीयलु
 ताई असोय-णाय-चूय-वणइं महुअरि महुअर-सरइ लय-भवणइ

१. डिंडीरुणियरु । २. तरंगिणिउ । ३. नं । ४. मोहु उप्पाइउ । ५.
 ससंकिरणु ।

ये आवर्ताः समुत्थिताः चंगाः ते एव यथा तनुत्रिवलितरंगाः
 यौ जलहस्तिमदकुंभौ तौ एव यथा स्तनौ अधोन्मीलितौ
 यः डिंडिरनिकरः आन्दोलयति यथा स एव हारः दोलयते
 यज्जलचरवर्णरंजितं पानीयं तदेव यथा तांबूलं सवर्णकं
 मत्तहस्तिमदमलिनितं यज्जलं तदेव यथा कृतं अक्ष्णोः कज्जलं
 याः तरंगिण्यः अवर-मुखिन्यः ताः एव भंगुराः यथा भ्रुवः
 याः भ्रमर-पंक्तयः मत्ताः केशावलयः ताः यथा उक्ताः
 ॥घत्ता॥ मध्ये यान्त्या मुखं दर्शयन्त्या माहेश्वरलंकापतिभ्यां
 मोहः उत्पादितः मनसिजः लायितः ताभ्यां सहस्रकिरण-दशग्रीवाभ्यां ॥

(४)

सः वसंतः सा रेवा तद् जलं सः दक्षिण-मारुतः अमृतशीतलः
 तानि अशोकनागचूतवनानि मधुकरेण मधुरस्वराणि लताभवनानि

ते धुयगाय ताउ कीरोलिउ ताउ कुसुम-मंजरि-रिंछोलिउ
 ते पल्लव सो कोइल-कलयलु सो केयइ-केसर-रय-परिमलु
 ताउ णवल्लउ मल्लिय-कलियउ दवणा-मंजरियउ णव-फलियउ ४०
 ते अंदोला सो^१ जुवइ-यणु पेक्खेवि सहस-किरणु हरिसिय-मणु
 सह अंत-उरेण गउ तेत्तहे णम्मय पवर महा-णइ^२ जेत्तहे
 दूरे थिय आरक्खिय णिय-बलु जलु जंतिअहि^३ णिरुद्धउ णिम्मलु
 ॥ घत्ता ॥ वड्डिय-हरिसिउ जुवइहि सरिसउ माहेसर-पुर-परमेसर
 सलिल-उभंतरे माणस-सर-वरे णं पइहु सुरिंदु स-अच्छरु ॥ ४५

(५)

सहस-किरणु सहसत्ति निउड्डेवि आउ णाइ महि-वहु अवरुडेवि
 दिहु मउडु लुडु अद्धुम्मोलिउ रवि व दरुग्गामंतु सोहिल्लउ
 दिहु णिडालु वयणु वच्छ-त्थलु णं चंदद्धु कमल णह-मंडलु

१. तं । २. नइ । ३. जंतिअए ।

ते भ्रमराः ताः कीरपंकयः ताः कुसुममंजरीपंकयः
 ते पल्लवाः सः कोकिलकलकलः स केतकीकेसररजःपरिमलः
 ताः नवाः मल्लिकाकलिकाः दमनकमंजर्यः नवफलिताः
 ते आन्दोलाः सो युवतिजनः [एतानि] प्रक्ष्य सहस्रकिरणः दृष्ट-मनाः
 सह अंतःपुरेण गतः तावत् नर्मदा प्रवरा महानदी यावत्
 दूरे स्थित्वा आरक्ष्य निजबलं जलं यान्त्रिकैः निरुद्धं निर्मलं
 ॥ घत्ता ॥ वर्धित-हर्षः युवतिभिः सहितः माहेश्वरपुर-परमेश्वरः
 सलिलान्धंतरे मानस-सरोवरे यथा प्रविष्टः सुरेन्द्रः साप्सराः ॥

(५)

सहस्रकिरणः सहसा निमज्ज्य आयातः यथा महोवधू आश्लिष्य
 दृष्टः मुकुटः शोभं अधोन्मीलितः रविः इव ईषत्तुद्रच्छन् शोभावान्
 दृष्टं ललाटं वदनं वक्षःस्थलं यथा चंद्रार्धः कमलं नभोमंडलं

१. जले बुडयित्वा । २. ईषत् ।

पभणइ ससिह-रासि “लइ दुक्कहो जुज्झहो रमहो ण्हाहु उलुक्कहो”
 तं णिसुणेवि कडक्ख-विक्खेवउ बुडुउ उक्क^१ राय-मह-एविउ ५०
 उप्परि^२ कर-यल-नियह परिट्ठिउ णं रत्तुप्पल-संडु समुट्ठिउ
 णं कैयइ-आरामु मणो-हर णक्ख-सूइ कडउल्ला-कैसह
 महु-अर सर-भरेण अलीणा कामिणि भिसिणि भणेवि णं लीणा
 ॥घत्ता॥ सलिल तरंतहु उम्मीलंतहु मुह-कमलहु केइ पधाइय
 “आयइ स-रसइ किय तामरसइ” नर-वइहे भंति उप्पाइय ॥ ५५

(६)

अवरोप्पह जल-कोल करंतहु घण-पाणिय-पहयर^३ मेळंतहुं
 कहि मि चंद-कुंडुज्जल-तारेहिं धवलितु जलु तुट्ठंतिहिं^४ हारेहि
 कहि मि रसितु णेउरहिं रसंतिहिं कहि मि फुरितु कुंडलहिं फुरंतहिं
 कहि मि स-रस-तंबोलारत्तु कहि मि बउल-कायंबरि-मत्तु

१. राउ । २. उपरे । ३. पहर । ४. तदंतिहे

प्रभणति सहस्ररश्मैः “ ननु दौकध्वं, युध्यत, स्नात, उल्लिनीत ”
 तं निश्चुत्य कटाक्षविक्षेपकाः निमग्नाः उत्काः राजमहादेव्यः
 उपरि करतलनिकरः परिस्थितः यथा रक्तोत्पलखंडः समुत्थितः
 यथा केतकीआरामः मनोहरः नखसूचिः कटककेसरैः
 मधुकराः स्वरभरेण मत्ताः कामिन्यः बिसिन्यः भणित्वा यथा लीनाः
 ॥घत्ता॥ सलिले तरसु उन्मीलसु मुखकमलेषु केचित् प्रधाविताः
 ‘आगतानि सरसानि किं तामरसानि’ नरपतये भ्रान्तिः उत्पादिता ॥

(६)

परस्परं जल-कीडां कुर्वतां घन-पानीय-प्रकरान् मुञ्चतां
 कुत्र अपि चंद्रकुन्दोज्ज्वलतरैः धवलितं जलं त्रुट्यद्भिः हारैः
 कुत्र अपि रसितं नूपुरैः रसद्भिः कुत्र अपि स्फुरितं कुण्डलैः स्फुरद्भिः
 कुत्र अपि सरसताम्बूलारक्तं कुत्र अपि बकुलकादंबरीमत्तं

१ रश्मयः । २ आमस्तकः । समस्ताः ३ छेहर पाठे । ४ जलच्छटा । ५. शुभैः ।

६. शब्दं कृतं जलेन । ७ मदिरा ।

कहि मि फलिह-कपुरेहि वासिउ कहि मि सुरहि-मिग-मय-वामोसिउ ६०
कहि मि विविह-मणि-रयणुज्जलियउ कहि मि धोय-कज्जल-संवलयउ
कहि मि बहल-कुंकुम-पंजरिअउ कहि मि मलय-चंदण-रस-भरिअउ
कहि मि जक्ख-कहमेण करंबिउ कहि मि भमर-रिछोलिहि चुंबिउ
॥ घत्ता ॥ विहुम-मरगय-इंदणील-सय-चामियर-हार-संघायहि^१

बहु-वणुज्जल णावइ णह-यलु सुर-धणु-घण^२-विज्ज-बलायहि ॥६५

(७)

का वि करंति केलि सह राणहि पहणइ कोमल-कुवलय-घाणहि
का वि मुद्ध-दिट्ठि सु-विसाल^१ का वि णवल्लण मालइ-मालण
का वि सु-यंधेहि पायड-हुल्लेहि का वि सु पूय-फलेहि वउल्लेहि
का वि उज्जुण-पण्णहि पट्टवियहि^२ का वि रयण-मणि-अवलंबियहि
का वि विलेवणेहि उव्वरियहि का वि सुरहि-दवणामंजरियहि ७५

१. विहुममरगयइ इंदणीलसयइचामीयरहारसंघायहि २ घणु । ३ सुवि-
सालइ । ४ उज्जुणपण्णहि पट्टणिहि ।

कुत्र अपि स्फटिककर्पूरैः वासितं कुत्र अपि सुरभिमृगमर्द-व्यामिश्रितं
कुत्र अपि विविधमणिरत्नोज्ज्वलितं कुत्र अपि धौतकज्जलसंवलितं
कुत्र अपि बहलकुंकुमपिञ्जरितं कुत्र अपि मलयचंदनरसभरितं
कुत्र अपि यक्षकर्दमेन कर्बूरितं कुत्र अपि भ्रमरपंक्तिभिः चुंबितं
॥ घत्ता ॥ विहुममरकतइन्द्रनीलशतचामीकरहारसंघातैः

बहुवर्णोज्ज्वलं यथा नभस्तलं सुरधनुःघनविद्युद्बलाहकैः ॥

(७)

का अपि करोति केलीं सह राज्ञा प्रहन्ति कोमलकुवलयघातैः
का अपि मुग्धदृष्ट्या सुविशालया का अपि नवीनया मालतीमालया
का अपि सुगन्धैः पाटलपुष्पैः का अपि सुपूगफलैः वर्तुलैः
का अपि अर्जुनपर्णैः प्रस्थापितैः का अपि रत्नमणिअवलंबितैः
का अपि विलेपनः उद्वृत्तैः का अपि सुरभिदमनकमञ्जरीभिः

कहि वि गुञ्जु जले अद्धुम्मोलउ' णं मयर-हर-सिहरु सोहिल्लउ
 कहि वि कसण-रोमावलि दिट्ठी काम-वेणि' णं गलेवि पइट्ठी
 कहि' वि थणोवरि ललइ अहोरणु णाइ अणंगहो केरउ तोरणु
 ॥घत्ता॥ कहि वि सरुहिरइं दट्ठइं णहरइं थण-सिहरोवरि सु-पहुत्तइ
 वेणिं' वलंगहो मयण-तुरंगहो णं पयइ छुडु छुडु खित्तइं ॥ ७५

(८)

तं जल-कील णिषवि पहाणहुं जाय बोल्ल णह-यले गिच्चाणहं
 पभणइ एक्कु हरिस-संपण्णउ "ति-हुअणे सहस-किरणु पर-धण्णउ
 जुवइ सहासु जासु स-वियारउ विभ्रम-हाव-भाव-वावारउ
 णलिणि-वण व दिण-यर-कर-इच्छउ कुमुय-वणु व ससहर-किरणिच्छउ'^५
 कालु जाइ जसु मयण-विलासें माणिणि-पत्तिज्जवणायासें^६ ८०

१. आद्धमिल्लउ - २. वेणी ३. कहे वि; कहे वि राख्युं होत तो चालत; परंतु उपरना प्रयोग साथे मेळ लाववाना हेतुए संस्कार कर्षो छे. ४ वेगेण ५. तण्णिच्छउ ६ पत्तेज्जवणायासें ।

कस्याः अपि गुह्यं जले अर्धमोलितं यथा मकरधरशेखरं शोभायुक्तं
 कस्याः अपि कृष्णरोमावलिः दृष्टा कामवेणी यथा गल्लिवा प्रविष्टा
 कस्याः अपि स्तनोपरि ललति उपरितनवस्त्रं यथा अनंगस्य तोरणं
 ॥घत्ता॥कस्याःअपि सरुधिराणि दृष्टानि नखराणि स्तनशिखरोपरि सुप्रभूतानि
 वेगेन विलग्नस्य मदनतुरंगस्य यथा पदानि ईषत् ईषत् क्षुण्णानि ॥

(८)

तां जलक्रीडां दृष्ट्वा प्रधानानां जातः शब्दः नभस्तले गोर्वाणानां
 प्रभणति एकः हर्षसंपन्नः "त्रिभुवने सहस्रकिरणः परमधन्यः
 युवत्यः यस्य सहासाः सविकाराः विभ्रमहावभावव्यापारिताः
 नलिनीवनं इव दिनकरकरइच्छिन्यः कुमुदवनं इव शशधरकिरणेच्छिन्यः
 कालः याति यस्य मदनविलासेन मानिनीप्रतायनायासेन

अच्छउ सुरउ जेण जगु मत्तउ जल-कीलाण किन्न पज्जत्तउ ”
 तं णिसुणेवि अवरेक्कु पबोल्लिउ “ सहस-किरण केवल सलिलोल्लिउ
 इत्थु पवाहु^१ मणो-हर-वत्तउ जो जुवइहिं^२ गुज्झंतु वि पत्तउ
 ॥ धत्ता ॥ जेण खणंतरे सलिल-भंतरे गलियंसु-धरण-वावारण
 स-हरसु दुक्कउ माणेवि मुक्कउ अंते-उरु एकण वारण ॥ ८५

(९)

रावणो वि जल-कील करेप्पिणु सुंदर सियय-वेइ विरएप्पिणु
 उप्परि जिण-वर-पडिम चडावेवि विविह-वितान-णिवहु बंधावेवि
 तुप्प-खीर-सिसिरेहिं अहिसिंचिवि णाणा-विह-मणि-रयणिहिं अंचिवि^३
 णाणा-विहहिं विलेवण-भेयहिं दीव-धूव-बलि-पुप्फ-णिवेयहिं
 पुज्ज करेवि किर गायइ जावहिं^४ जंतिणहिं जलु मेल्लिउ^५ तावहिं ९०

१ अच्छउ २ पहाउ ३ जुवइहिं ४ अंचेहिं ५-६ जावेहिं-तावेहिं

अच्छं सुरतं येन जगत् मत्तं जलक्रोडया किं न पर्याप्तम्”
 तत् निश्च्य अपरः एक उक्तवान् सहस्रकिरणः केवलं सलिलार्द्रः
 अत्र प्रवाहैः मनोहरवृत्तः यः युवतीनां गुह्यान्तः अपि प्रविष्टः
 ॥ धत्ता ॥ येन क्षणांतरे सलिलाभ्यन्तरे गलितांशुकंधरणव्यापारे
 सहर्षं दौकितं भुक्त्वा मुक्तं अंतःपुरं एकस्मिन् वारे ॥

(९)

रावणः अपि जलक्रीडां कृत्वा सुंदरां सिकतावेदीं^३ विरच्य
 उपरि जिनवरप्रतिमां आरोह्य विविधविताननिबन्धं बन्धयित्वा
 घृतक्षीरदधिभिः अभिसिंच्य नानाविधमणिरत्नैः अर्चित्वा
 नानाविधैः विलेपनभेदैः दीपधूपबलिपुष्पनैवेद्यैः
 पुजां कृत्वा किल गायति यावत् यान्त्रिकैः जलं मुक्तं तावत्

पर-कलत्तु संकेयहो दुक्कउ णाइ वियड्ढहिं मण्णेवि मुक्कउ
 धाइउ उभय-तडइ धोवतउ जिन-वर-पवर-पुज्ज रेळंतउ
 दह-मुहु पडिम लेवि विहडंरुडु कह वि कह वि णोसरिउ विवावडु
 ॥ घत्ता ॥ भणइ “ णरेसहो, तुरिय गवेसहो किउ जेण एउ पिसुणत्तणु
 किं बहु वुत्ते तासु णिरुत्ते^१ दक्खवमि अज्जु जम-सासणु ” ॥ ९५

(१०)

तो एत्थंतरे लद्धाएसा गय मण-गमणा ऽणेय गवेसा
 रावणेण सरि दिट्ठ वंहती मुय-महु-यर-दुक्खेण व विजंती^२
 चंदण-रसेण व बहल-विलिती जल-रिद्धिण णं जाव्वण-इत्ति
 मंथर-वाहेण व विस्सत्थी^३ जं च पट्ट-वत्थइ व णियत्थी
 पुलिणाहोरेणाइ व पगुत्ती^४ वालाहिव-णिहाए व सुत्ती १००

१. वुत्तेण-णिहत्तेण । २. दुक्खेणवजंती । ३. वोसत्थी । ४. वीणाहो-
 रणाइवपंगुत्ती ।

परकलत्रं संकेताय दौकितं यथा विदग्धैः भुक्त्वा मुक्तं
 धावितं उभय-तटे धावत् जिनवरप्रवरपूजां प्लावयत्
 दशमुखः प्रतिमां लात्वा झटिति कथमपि कथमपि निःसृतः व्याकुलः^१
 ॥ घत्ता ॥ भणति “ नरेशाः त्वरया गवेषयत कृतं येन एतत् पिशुनत्वं
 किं बहु उक्तेन तस्मै निश्चयेन दर्शयामि अद्य यमशासनं ” ॥

(१०)

तावत् अत्रान्तरे लब्धादेशाः गताः मनोगमनाः अनेके गवेषकाः
 रावणेन सरित् दृष्टा वहन्ती मृतमधुकरदुःखेन इव विज्यमाना
 चन्दनरसेन यथा बहलं विलिप्ता जलक्रुद्धा यथा यौवनवृत्ता
 मन्थरवाहेन यथा विश्वस्ता यत् च पट्ट-वस्त्रेण यथा निर्वासिता
 पुलिनउपरितनवस्त्रेण^१ यथा प्रावृत्ता व्यालाधिपनिद्रया यथा सुप्ता

१. जलप्रवाहेन व्याकुलीकृतचित्तः । २. साट्टिकायुक्ता । ३. उपरितनवस्त्रेण ।

मल्लिव-दंतेहि व विहसंती नीलुप्पल-णयणहिं व णिपंती
बउल-सुरा-गंधेण व मत्ती केयइ-हत्थेहि व णच्चंती
महु-अर-महुर-सरि^१ व गायंती उज्झर-मुरयाइ^२ व वायंति
॥घत्ता॥ अ-रमिय-रामहो णिरु णिककामहो आरुसेवि परम-जिणिंदहो
पुज्ज हरेप्पिणु पाहुडु लेप्पिणु गय णावइ पासु समुदहो ॥ १०५

(११)

तहिं अवसरे जे किंकर धाइय ते पडिवत्त लणप्पिणु आइय
कहिय सुणंतह खंधावारहो “ लइ एत्तडउ सारु संचारहो^३
माहेशर-णर-वइ परमेसरु सहस-किरणु नामेण नरैसरु
जा जल-कील तेण उप्पाइय सा अमरेहिं मि रमिवि ण णाइय
सुव्वइ कासु को वि किर सुंदरु सुर-वइ भरहु सयरु चक्केसरु ११०
भइउ^४ सणं-कुमारु ते सयल वि णउ पावंति तासु एक-यल वि

१. सरु । २. मुखाइ । ३. संसारहो । ४. हाथपोथीमां मय्यउ जेहुं
वंचाय छे; शालिभद्रेने उल्लेखी भइउ सुधारो कयों छे.

मल्लिकादन्तैः इव विहसंती नीलोत्पलनयनैः इव पश्यन्ती
बकुलसुरागंधेन इव मत्ता केतकीहस्तैः इव नृत्यन्ती
मधुकर्मधुरस्वरेण इव गायन्ती निर्झरमुरजान् इव वादयन्ती
॥घत्ता॥ अरमितरामाय खलु निष्कामाय आरुप्य परमजिनेन्द्राय
पूजां हत्वा प्राप्नुतं लात्वा गता यथा पार्श्वं समुद्रस्य ॥

(११)

तस्मिन् अवसरे ये किंकराः धाविताः ते प्रतिपत्तिं लात्वा आयाताः
कथितं श्रुण्वते स्कन्धावाराय “ ननु पत्तावान् सारः संचारस्य
माहेश्वरः नरपतिः परमेश्वरः सहस्रकिरणः नाम्ना नरेश्वरः
या जलक्रीडा तेन उत्पादिता सा अमरैः अपि रन्तुं न ज्ञाता
श्रूयते कस्य कः अपि किल सुन्दरः सुरपतिः भरतः सगरः चक्रेश्वरः
भद्रः सनत्कुमारः ते सकलाः अपि न खलु प्राप्नुवन्ति तस्य एककलां अपि

१. न रमिताः रामाः येन सः परमेश्वरेण । २ खंडमेकं ।

का वि अउव्व लील विम्माणिय धम्म अत्थु वेण्णे वि परिणामिय,
काम-तत्तु पुणु तेण जि निम्मिउ अण्ण रमंति पसव कोट्टमिउ
॥घत्ता॥ 'मइ पवहंतिण भुयणे तवंतिण' गयण-त्थ पयंगु ण णावइ'
एण पयारिण पिय-वावारिण^१ थिउ सलिले पइसेवि णावइ"॥११५

(१२)

अवरि वुत्तु केण "मइ लक्खिउ सव्वउ सव्वु एण जं अक्खिउ
जं पुणु तहो केरउ अंतेउरु णं पच्चक्खु जि मयरुद्धय-पुरु
णेउर-मुयरहु पेक्खणया-हरु लावण्णम-तलाउ मणो-हरु
सिर-मुह-कर-कमल महा-सरु मेहल-तोरणाहं छण-वासरु
थण-हत्थिहिं साहारण-काणगु हार-सग्ग-वच्छहो गयणगणु १२०
अहर-पवाल-पवाला-आयरु^२ दंत-पंति-मोत्तिय-सहंण-यरु
जीहा-कल-यंठिणिहिं^३ णंदणवणु कण्णंदोलयाहं चित्तत्तणु

१. महिपवहंतएणभुयणेतवंतएण २. एणपयारेणपियवावारेण ३. यायरु ४.
यंठिणिहिं ।

का अपि अपूर्वा लीला विमुक्ता धर्मः अथः द्वौ अपि परिणामिताः
काम-तत्त्वं पुनः तेन एव निर्मितं अन्ये रमन्ते पशवः सुरतं
॥घत्ता॥ 'मया प्रवहता भुवने तपता गगनस्थः पतंगः न ज्ञायते'
एतेन प्रकारेण प्रियव्यापारेण स्थितः सलिले प्रविश्य इव" ॥

(१२)

अपरेण उक्तं केन " मया लक्षितं श्रव्यं सर्वं अनेन यद्वाख्यातं
यत् पुनः तस्य अन्तःपुरं यथा प्रत्यक्षं एव मकरध्वजपुरं
नू पुरमुरजैः प्रेक्षनकगृहं लावण्यांभः तडागं सुमनोहरम्
शिरःमुखकरक्रमकमलं महासरः मेखलातोरणैः क्षणवासरः
स्तनहस्तिभिः साधारणैकाननं हारस्वर्गवृक्षस्य गगनांगनं
अधरप्रवालप्रवालाकरः दंतपंक्तिमौक्तिकस्यंदनकरः
जिह्वाकलकंठिनीभिः नंदनवनं कर्णान्दोलकैः चित्रवं

लोयण-भमरहुं केसर-सेहरु स-मुहाभंगउ 'णट्टव्वय-हरु
॥घत्ता॥ काई बहुत्तेण पुणुरुत्तेण मयणग्गि-डमरु संपण्णउं
णरहुं अणंतहुं मण-धणवंतहु धुउ चोरु चंडु उप्पण्णउं ॥ १२५

(१३)

अवरेक्केण वुत्तु “ मइ जंतइ दिट्ठइ णिम्मल-सलिले खंतइ
अइ-सुंदरइ सु-किय-कम्माइ व सु-घडिगइ अहिणव-पेम्माइ व
णिग्गलाइ सु-किविण-हिययाइ व णिउग-समासिय सु-कइ-पयाइ व
संचारिमइ कु-पुरिस-धणाइ व कारिमाइ कुट्टणि-वयणाइ व
पइरिक्कइ सज्जन-चित्ताइ व बद्धइ अत्थ-इति वुत्ताइ व १३०
दुल्लंघणियइ सु-कलत्ताइ व चेडु-विहूणइ वुडढत्ताइ व
वारि वमंति ताहि सिर-णासेहि उरु-कर-चरण-कण्ण-णयणासेहि
तेहि एउ जलु थंभिवि मुक्कउ तेण पुज्ज लोइंतु पडुक्कउ ”

१. णट्टव्वय । २. किविण्ण । ३. अच्छ । ४. करण

लोचनभ्रमराणां केसरशेखरं सहमुखभंगं नाट्यगृहं
॥घत्ता॥ किं प्रभूतेन पुनरुक्तेन मदनाग्निडमरः संपन्नः
नरेभ्यः अनंतेभ्यः मनोधनवद्भ्यः धूर्तैः चौरैः चंडैः उत्पन्नः

(१३)

अपरेण एकेन उक्तं “ मया यन्त्राणि दृष्टानि निर्मलसलिले खातानि
अतिसुंदराणि सुकृतकर्माणि इव सुघटितानि अभिनवप्रेमाणि इव
निर्गलानि सुकृपणहृदयानि इव निपुणसमासितानि सुकविपदानि इव
संचारीणि कुपुरुषधनानि इव कृत्रिमानि कुट्टिनीवदनानि इव
प्रगुणानि सज्जनचित्तानि इव बद्धानि अर्थचित्रेण वृत्तानि इव
दुर्लभनीयानि सुकलत्राणि इव चेष्टाविहोनानि वृद्धत्वानि इव
वारि वमन्ति तासां शिरःनासिकाभ्यां उरुचरणकर्णनयनास्यैः
तैः एतज्जलं स्तब्ध्वा मुक्तं तेन पूजां लुब्धता प्रदौकितं ”

१ काष्ठानां परस्परकलशिका अन्यत्र विशिष्टपदन्यासः । २ लोचनमुखे च ।

॥घत्ता॥ तं णिसुणेप्पिणु लेहु भणेप्पिणु असि-वरु सयं भुइं कड्ढियउं^१
सहइ समुज्जलु ससि-किरणुज्जलु णं पत्त-^२दाण-फलु वड्ढियउं॥१३५

१ असिवरु सयंभुवेणए कड्ढियउ । २. दाणु

आ संधिने छेडे मूळ हाथ-प्रतमां संधिनो अंक भूकी नीचेनी गाथा
लखी छे:—

जल-कीलाए सयंभू-चउमुह पवंग गो-गह-कहाए

भइं च मच्छ-वेहें अज्ज वि कइणो ण पावन्ति ॥

आ पछी तरत ज नवी संधिनी शरुआत थाय छे.

॥घत्ता॥ तत् निश्रुत्य 'लात' भणित्वा असिवरः स्वयं भुजेन कृष्टः
शोभते समुज्ज्वलः शशिकिरणोज्ज्वलः यथा पात्रदानफलं वर्धितं ॥

पुष्पिकानी छाया

जलक्रीडायां स्वयंभुवं चतुर्मुखं पतंगं गोग्रहकथायां

भद्रं च मत्स्यवेधे अद्यापि कवयो न प्राप्नुवन्ति ॥

॥ द्वितीयमुद्धरणम् ॥

[तिहुयण सयंभु ।]

॥ सीयदिव्वकहाणउ ॥

(१)

लवणंकुसु पुरे पइसारेवि जिय-रयणि-यर-महाहवेण
वइदेहिहे दु-ज्जस^१-भीअएण दीउ समोडिउ राहवेण ॥

लवणंकुस-कुमार बलहहैं पुरि पइसारिय जय-जय-सहैं
झल्लरि-पडह-भेरि-दडि-संखेहि वज्जंतेहि अवरेहि अ-संखेहि
रामु अणंग-लवणु रहे एकहि लक्खणु मयणंकुसु अण्णेकहि ५
वज्ज-जंघु थिउ दु-इम-वारणे बीया-यंदु णाइ गयणंगणे
जय-जय-कारिउ भड-संघाएं रामहो सुअ-मेलावि अ आपं
जण-वउ रहसैं अंगे न माइउ एकमेक चूरंतु पधाइउ

१. दुजस

[त्रिभुवनः स्वयंभूः ।]

॥ सीतादिव्यकथानकम् ॥

(१)

लवणांकुशौ पुरे प्रवेश्य जितरजनिचरमहाहवेन
वैदेह्याः दुर्यशोभीतकेन दिव्यं संव्यूढं राघवेण ॥

लवणांकुशकुमारौ बलभद्रेण पुरे प्रवेशितौ जयजयशब्देन
झल्लरीपटहभेरिदडिशंस्रैः वाद्यमानैः अपरैः असंख्यैः
रामः अनंगलवणः रथे एकस्मिन् लक्ष्मणः मदनांकुशः अन्यदेकस्मिन्
वज्रजंघः स्थितः दुर्दमवारणे द्वितीयाचन्द्रः इव गगनांगने
जयजयकारितं भटसंघातेन रामस्य सुतमेलापे च आयातेन
जनपदः रभसा अंगे न मायितः एकैकं चूरयन् प्रधावितः

पेक्खेवि ते कुमार पइसंता णारिउ णवि गणंति पइ सन्ता
 सीया-णंदण-रूवालोयणे लायइ का वि अलत्तउ^१ लोयणे
 का वि देइ अहरुल्लु कज्जलु काइ^२ वि घत्तिउ वच्छण अंचलु
 ॥घत्ता॥ विवरेउ नायरिया-यणु किउ लवणंकुस-दंसणेण
 जगे कामें को वि न विद्धउ स-सरें कुसुम-सरासणेण ॥ १३

(२)

आयल्लउ करंत तरुणी-यणे लवणंकुस पइसारिय पट्टणे
 तहि तेहण पमाणे विज्जा-हर लंकाहिव-किक्किध-पुरेसर
 भा-मंडल-नल-नीलंगगय-जणय-कणय-मरु-तणय समागथ
 जे पट्टविय गाम-पुर-देसहु गय हक्कार ताहं अ-सेसहं
 णाणा-जाण-विमाणेहि आइय णं जिण-जम्मण अमर पराइय १८
 दिट्ठु रामु सोमिति महाउसु दिट्ठु अणंग-लवणु मयणंकुसु

१. अलत्तउ. २. काय...पच्छण.

प्रेक्ष्य तौ कुमारौ प्रविशन्तौ नार्यः नापि गणयन्ति पतीन् सतैः
 सीतानंदनरूपालोकनेन लाययति कापि अलक्तकं लोचने
 कापि ददाति अधरे कज्जलं कया अपि क्षिप्तं वक्षसि अञ्चलं
 ॥घत्ता॥ विपरीतः नागरिकाजनः कृतः लवणांकुशदर्शनेन
 जगति कामेन कः अपि न विद्धः स्वशरेण कुसुमशरासनेन ॥

(२)

व्यग्रतां कुर्वन्तौ तरुणीजने लवणांकुशौ प्रवेशितौ पट्टने
 तत्र तादृशाः प्रमाणभूतौ विद्याधराः लंकाधिपकिष्किन्धापुरेश्वरौ
 भामंडल-नल-नीलांग-अंगद-जनक-कनक-मरुत्तनयाः समागताः
 ये प्रस्थापिताः ग्रामपुरदेशेभ्यः गतं आकरणं तेषां अशेषानां
 नानायानविमानैः आयाताः यथा जिनजन्मनि अमराः आगताः
 दृष्टः रामः सौमित्रिः महायुः दृष्टः अनंगलवणः मदनांकुशः

ह्यग्रतनां टिप्पण नीचे नोंध्यां छे.

१. पतयः विद्यमानाः । २. परिधानवस्त्रं । ३. आरातिकां । कामपीडा वा ।
 ४. प्रघघके (?) ५. प्रेषिताः ।

सत्तुहणो वि दिट्ठु तहि सुन्दर एक्कहि मिलिय पंच णं मंदर
पुणरवि रामहो किय अहिणंदण^१ “धणउ^२ तुहु जसु एहा णंदण
॥घत्ता॥ एत्तडउ दोसु पर रहुवइहे जं परमेसरि णाहि घरि
म पमायहि लोयहु छंदेण आणेवि का वि परिकख करि” ॥ २३

(३)

तं णिसुणेवि चवइ रहु-णंदणु “जाणमि सीयहे तणउ सइत्तणु
जाणमि जिह हरि-वंसुप्पणी जाणमि जिह वय-गुण-संपणी
जाणमि जिह जिण-सासणे भत्ती जाणमि जिह महु सोक्खुप्पत्ती
जाणमि अणुगुण-सिक्खा-धारी जाणमि संम-रयणमणि-धारी
जाणमि जिह सायर-गंभीरी जाणमि जिह सुर-महीहर-धीरी २८
जाणमि अंकुश-लवण-जणेरी जाणमि जिह सुय जणयहो केरी
जाणमि स सहा-मंडल-रायहो जाणमि सामिणि रज्जहो आयहो

१. अहिवंदण. २ धनउ. ३. सभा.

शत्रुघ्नः अपि दृष्टः तत्र सुंदरः एकत्र मीलिताः पंच यथा मंदराः
पुनः अपि रामाय कृतं अभिनन्दनं “धन्यः त्वं यस्य इदृशौ नंदनौ
॥घत्ता॥ एतावान् दोषः परं रघुपतेः यत्परमेश्वरी नास्ति गृहे
मा प्रमार्थं लोकानां छंदेन आनीय कामपि परीक्षां कुरु” ॥

(३)

तद् निश्चृत्य वदति रघुनंदनः “जानामि सीतायाः सतीत्वं
जानामि यथा हरिवंशोत्पन्ना जानामि यथा व्रतगुणसंपन्ना
जानामि यथा जिनशासने भक्ता जानामि यथा मम सौख्योत्पत्तिः
जानामि अनुगुणशिक्षाधारिणी जानामि सम्यक्चरत्नमणिधारिणी
जानामि यथा सागरगंभीरा जानामि यथा सुरमहीधरधीरा
जानामि अंकुशलवणजनयित्री जानामि यथा सुता जनकस्य
जानामि ससभामंडलराजस्य जानामि स्वामिनी राज्यस्य अमुष्य

१. मा त्यज । २. सम्यक्त्व ।

जाणमि जिह अंते-उर-सारी जाणमि जिह महु पेसण-गारी
 ॥ घत्ता ॥ मेल्लेप्पिणु णायर-लोइण^१ महु घरे उब्भा करेवि कर
 जो दु-ज्जसु उपपरे घित्तउ षउ ण जाणमि एककु पर” ॥ ३३

(४)

तहि अवसरे रयणासव-जापं^२ कोक्किय तियउ विहीसण-रापं
 बोलाविय षत्तहें वि तुरंतें लंका-सुन्दरि तो हणुवतें
 बिन्नि वि विन्नवन्ति पणमन्तिउ सीय-सइत्तण-गञ्जु वहन्तिउ
 “ देव देव जइ हुअ-वहु डज्झइ जइ मारुउ पड-पोट्टले वज्झइ
 जइ पायाले णहंगणु लोट्टइ कालंतरे कालु जइ तिट्टइ ३८
 जइ उत्पज्जइ मरणु कियंतहो जइ णासइ सासणु अरहंतहो
 जइ अवरें उग्गमइ दिवा-यरु मेरु-सिहरे जइ णिवसइ सायरु
 षउ अ-सेसु वि संभाविज्जइ सीअहे सीलु ण पुणु मइलिज्जइ

१. लोएण । २. कोत्थिय ।

जानामि यथा अंतःपुरमारभूता जानामि यथा मम प्रेषणकारिणी
 ॥ घत्ता ॥ मिलित्वा नागरलोकेन मम गृहे ऊर्ध्वं कृत्वा करान्
 यद् दुर्यशः उपरि क्षिप्तं एतद् न जानामि एकं परं” ॥

(४)

तस्मिन् अवसरे रत्नास्रवजातेन आहूता त्रिजटा विभीषणराजेन
 आहूता अत्रान्तरे अपि त्वरमाणेन लंकासुंदरी ततः हनुमता
 द्वे अपि विज्ञापयतः प्रणमन्त्यौ सीतासतीत्वगर्वं वहन्त्यौ
 “देव देव यदि हुतवहः दह्यते यदि मारुतः पटपिण्डके बध्यते
 यदि पाताले नभःअंगनं लुप्यति कालांतरे कालः यदि तिष्ठति
 यदि उत्पद्यते मरणं कृतान्तस्य यदि नाश्यते शासनं अर्हतः
 यदि अपरदिशि उद्गच्छति दिवाकरः मेरुशिखरे यदि निवसति सागरः
 एतद् अशेषं अपि संभाष्यते सीतायाः शीलं न पुनः मलिनीक्रियते

१. तृजट (? त्रिजटा) । २. पश्चिमदिशायां ।

॥घत्ता॥ जइ एव वि णउ पत्तिज्जहि तो परमेसर एउ करि
तुल-चावल-विस-जल-जलणहं पंचहं एककु जि दिवु धरि” ॥४३

(५)

तं णिसुणेवि रहु-वइ परिओसिउ ‘ एम होउ ’ हकारउ पेसिउ
गउ सुग्गोउ विहोसण अंगउ चंदोयर-णंदणु पवणंगउ
पेसिउ पुष्प-विमाणु पयट्टउ णं णह-यले सर-कमलु विसट्टउ
पुंडरीय-पुर-वर संपाइय दिट्ठ देवि रहसेण न माइय
“णंद वड्डु जय होहि चिराउस विणिण वि जाहि पुत्त लवणंकुश ४८
लक्ष्मण राम जेहि आयामिय सीहहि जिह गयंद ओहामिय
रक्खिय णारणण समरंगणे तेहि मि ते पइसारिय पट्टणे
अम्ह इ आया तुम्ह हकारा दिअहा होन्तु मणोरह-गारा
॥घत्ता॥ चड्डु पुष्प-विमाणे भडारिण मिलु पुत्तहं पइ देवरहं
सुह-अच्छणि’ मज्जे परिट्ठिय पिहिमि जेम चउ-सायरहं” ॥ ५३

१. सुहुं अच्छामि.

॥घत्ता॥ यदि एवं अपि न खलु प्रतीयते तर्हि परमेश्वर एतत् कुरु
तुल-तण्डुल-विष-जल-ज्वलनानां पंचानां एकमेव दिव्यं धर ” ॥

(५)

इतद् निश्चृत्य रघुपतिः परितुष्टः ‘एवं भवतु’ आकरणं प्रेषितं
गतः सुग्रीवः विभीषणः अंगदः चंद्रोदरनन्दनैः पवन-अंगजः^१
प्रेषितं पुष्पविमानं प्रवृत्तं यथा नभस्तले सरःकमलं विकसितं
पुंडरीकपुरवरं संप्राप्ताः दृष्ट्वा देवी हर्षेण न मायिताः
“नंद वर्धस्व जय भव चिरायुः द्वौ अपि यस्याः पुत्रौ लवण-अंकुशौ
राम-लक्ष्मणौ याम्यां आयामितौ सिंहाभ्यां यथा गजेन्द्रौ आक्रान्तौ
क्षितौ नारदेन समरांगणे ताम्यामपि तौ प्रवेशितौ पट्टने
इयं अपि अयाता युष्माकं आकारकाः दिवसाः भवन्तु मनोरथकाराः
॥घत्ता॥ आरोह पुष्पविमाने भडारिके मील्य पुत्राभ्यां पतिदेवभ्यां
सुखासने मध्ये परिस्थिता पृथिवी यथा चतुःसागराणां ” ॥

(६)

तं णिसुणेवि लवणंकुस-मायण वुत्तु विहीसणु गग्गिर-वायण
 “ णिट्ठुर-हिययहो अ-लइय-णामहो जाणमि तत्ति न किज्जइ रामहो
 घल्लिय जेण रुवंति वणंतरे डाइणि-रक्खस-भूय-भयंकरे
 जहिं सद्दूल-सीह-गय-गंडा बब्बर-सवर-पुलिंद पयंडा
 जहिं बहु-तच्छ-रिच्छ-रुरु-संवर स-उरग-खग-विग जहिं सिव-सूयर ५८
 जहिं माणुसु जोवंतु वि लुञ्जइ^१ विहि कलि-कालु वि पाणह मुंचइ
 तहिं वणे घल्लाविय अण्णाणं एवहि किं तहो तणेण विमाणं
 ॥घत्ता॥ जो तेहिं डाहु उप्पाइउ पिसुणा-भावामरिसिइण^२
 सो डु-करु उल्हाविज्जइ मेह-सण्ण वि वरिसिण्ण ॥ ६२

(७)

जइ वि ण कारण राहव-चंदे तो वि जामि लइ तुम्हइ छंदे ”
 षम भणेवि देवि जय-सुन्दरि कम-कमलहिं अच्चंति वसुंधरि

१. जि वधारानो छोडी दीधो छे. २. पिसुणाभावामरिसिण्ण ।

(६)

तद् निश्रुय लवणांकुशमात्रा उक्तः विभीषणः गद्गदवाचा
 “निष्ठुरहृदयस्य अगृहीतनाम्नः जानामि चिन्ता न क्रियते रामस्य
 क्षिता येन रुदती वनांतरे डाकिनीराक्षसभूतभयंकरे
 यत्र शार्दूलसिंहगजगण्डाः बर्बरशवरपुलिंदाः प्रचंडाः
 यत्र बहुतक्षकक्षरुसंहराः सहउरगखगवृकाः यत्र शिवाशूकराः
 यत्र मानुषः जीवन् अपि लुञ्च्यते^१ विधिः^२ कलिकालः अपि प्राणेभ्यः मुच्यते
 तत्र वने क्षेपिता अज्ञानेन एतादृशस्य किं तस्य विमानेन
 ॥घत्ता॥ यः तैः दाहः उत्पादितः पिशुनभावामर्षितेन
 सः दुष्करं आर्दयते मेघशतेन अपि वर्षितेन ॥

(७)

यदि अपि कारणं न राघवचन्द्रेण तर्हीपि यामि खलु युष्माकं छंदेन ”
 एवं भगिन्वा देवी जगत्सुंदरी क्रमकमलाभ्यां अर्चन्ती वसुंधरां

१. लञ्च्यते । २. विधिः । ३. भवतां दाक्षिण्येन ।

पुष्प-विमाणे चडिय अणुरापं परिमिय विज्जाहर-संघापं
कोसल-णयरि पराइय जावहिं दिण-मणि गउ अत्थ-वणहो तावहिं
जत्थहो पिययमेण णिव्वासिय तहो उववणहो मज्झे आवासिय ६७
कह वि विहाणु भाणु णहे उग्गउ अहि-मुहु सज्जण-लोउ समागउ
दिण्णइ तूरइ मंगलु घोसिउ पट्टणु णिरवसेसु परिओसिउ
सीय पइट्ठ णिविट्ठ वरासणे सासण-देवण णं जिण-सासणे
॥घत्ता॥ परमेसरि पढम-समागमे झत्ति णिहालिय हल-हरेण
सिय-पक्खहो दिवसे पहिल्लु चंद-लेह णं सायरेण ॥ ७२

(८)

कंतहि तणिय कंति पेक्खेप्पिणु पभणइ पोम-णाहु विहसेप्पिणु
“जइ वि कुलगयाउ णिरवज्जउ महिलउ होंति असुद्धु’ णिलज्जउ
दर-दाविय-कडक्ख-विक्खेवउ कुडिल-मइउ वड्डिअ-अवलेवउ
बाहिर-घिट्टउ गुण-परिहीणउ किह सय-खंडु न जंति ति हीणउ
णउ गणंति णिय-कुलु मइलंतउ ति-हुअणे अ-यस-पडहु वज्जंतउ ७७

१. सुद्धु.

पुष्पविमाने आरूढा अनुरागेण परिमिता विद्याधरसंघातेन
कोशलनगरीं प्रयाता यावत् दिनमणिः गतः अस्तमनि तावत्
यस्मात् प्रियतमेन निर्वासिता तस्य उपवनस्य मध्ये आवासिता
कथमपि विभातः भानुः नभसि उद्गतः अभिमुखं सज्जनलोकः समागतः
दत्तानि तूराणि मंगलं घोषितं पट्टनं निरवशेषं परितोषितं
सीता प्रविष्टा निवेशिता वरासने शासनदेवता इव जिनशासने
॥घत्ता॥ परमेश्वरी प्रथमसमागमे झटिति निभालिता हलधरेण
सितपक्षस्य दिवसे प्रथमे चंद्रलेखा यथा सागरेण ॥

(८)

कांतायाः कांतिं प्रेक्ष्य प्रभणति पद्मनाथः विहस्य
“यद्यपि कुलाप्रकाः निरवद्याः महिलाः भवन्ति अशुद्धाः निर्लेजाः
ईषद्दापितकटाक्षविशेषाः कुटिलमतयः वर्धितावलेपाः
बहिर्धृष्टा गुणपरिहीणाः कथं शतखंडं न यान्ति ताः हीनाः
न खलु गगर्यान्त निजकुलं मलिनीभवत् त्रिभुवने अयशःपटहं वाद्यमानं

अंगु समोडेवि धिद्धिकारहो वयणु णिपंति केम भत्तारहो ”
 सीय ण भीय सइत्तण-गव्वे वलेवि पवोल्लिय गग्गर-सद्धे
 “ पुरिस णिहीण होंति गुणवन्त वि तियहे ण पत्तिज्जंति मरंत वि
 ॥घत्ता॥ खड्डु लक्खु सलिलु वहन्तिहे^१ पउराणियहे कुलग्गयहे
 रयणायरु खार इ देतउ तो वि ण थक्कइ णं णइहे^२ ॥ ८२

(९)

साणु ण केण वि जणेण गणिज्जइ गंगा-णइहे तं जि ण्हाइज्जइ
 ससि सक्कलंकु तहि जि पइ णिम्मल कालउ मेहु तहि जि तडि उज्जल
 उवल्लु^३ अ-पुज्जु ण केण वि लिप्पइ तहि पडिम चंदणेण वि लिप्पइ
 घुज्जइ पाउ पंकु जइ लग्गइ कमल-माल पुण जिणहो वल्लगइ
 दीवउ होइ स-हावे कालउ वट्ठि-सिहए मंडिज्जइ आलउ ८७
 णर-णारिहि एवइउ अंतरु मरणे वि वेल्लि ण मेल्लइ तरुवर

१. वहन्तेअहे. २. मयहे. ३. उवल्लु.

अंगं समावृत्य धिक् धिक् कुवतः वदनं पश्यन्ति कथं भर्तुः ”
 सीता न भीता सतीर्त्तवर्गेण वलित्वा उक्तवती गद्गदशब्देन
 “पुरुषाः निहीनाः भवन्ति गुणवन्तः अपि स्त्रोषु न प्रतियन्ति म्रियमाणाः अपि
 ॥घत्ता॥ तृणं काष्ठं सलिलं वहन्तीभ्यः पौराणिकाभ्यं कुलागताभ्यः
 रत्नाकरः क्षारं अपि ददन् तदपि न विरमति इव नदीभ्यः ॥

(९)

आ न केन अपि जनेन गण्यते गंगा-नद्या स एव स्नाप्यते
 शशी सकलंकः तस्य एव प्रभा निर्मला श्यामः मेघः तस्य एव तडित् उज्ज्वला
 उपलैः अपूज्यः न केन अपि स्पृश्यते तस्य प्रतिमा चंदनेन अपि लिप्यते
 प्रस्यते पादः पंकः यदि लगति कमलमाला पुनः जिनं विलगति
 दोषकः भवति स्वभावेन श्यामः वर्तिशिखया शुभ्यते आलयं
 नरनार्योः एतावदन्तरं मरणे अपि वल्लो न मुञ्चति तरुवरं

१. सतीत्वमहत्त्वेन। २ मूल हाथप्रतर्मा पाठ मच्छरगव्वे । इतो; परन्तु
 हांसियामां लखेलो पाठ स्त्रीकार्यो छे. ३. पवित्राभिः चिरंतनाभिर्वा । ४. नद्यां ।
 ५. पाषाणाः—पंकजाः ।

एह पइ कवण बोलु पारंभिय सइ-वडाय मइ अज्जु समुब्भिय
तुहु पेक्खंतउ अञ्जु विसत्थउ^१ डहउ जलणु जइ डहिवि समत्थउ
॥घत्ता॥ किं किज्जइ अण्णइं दिव्वे अण विमुज्झहो महु मणहो
जिह कणय-लोळि डाहुत्तर अञ्जुमि मज्जे हुआसणहो ॥ ९२

(१०)

सियहे वयणु सुणेवि जणु हरिसिउ उच्चारउ रोमंचु पदरिसिउ
महुर-णराहिव-जस-लिह-लुहणें हरिसिउ लक्खणु सहु सत्तु-हणें
तिण्णि वि विप्फुरंत-मणि-कुंडल हरिसिय जणय-कणय-भा-मंडल
हरिसिय लवणंकुस दु-स्सील वि हरिसिय वज्ज-जंघु णल णीलु वि
तार-तरंग-रंभ-विस-सेण वि दहि-मुह-कुमुय-महिंद-सु-सेणु वि ९७
गवय-गवक्ख-संख-सक्कंदणुचंद-रासि चंदोयर-णंदणु
लंकाहिय-सुग्गीवंगंगय जंबव-पवणंजय-पवणंगय

१. वीसत्थउ ।

एषः त्वया कः शब्दः प्रारब्धः सतीपताका मया अद्य समुद्भाविता
त्वं प्रेक्षमाणः आस्व विश्वस्तः दहतु ज्वलनः यदि दग्धुं समर्थः
॥घत्ता॥ किं क्रियते अन्येन दिव्येन येन विशुद्धस्य मम मनसः
यथा कनकलोष्टिका दाहोत्तरं भवामि मध्ये हुताशनस्य ॥

(१०)

सीतायाः वचनं श्रुत्वा उच्चतरैः रोमाञ्चः प्रदर्शितः
मधुरनराधिपयशःलेखामार्जनेन हर्षितः लक्ष्मणः सह शत्रुघ्नेन
त्रयः अपि विस्फुरन्मणिकुण्डलाः हर्षिताः जनक-कनक-भामंडलाः
हर्षितौ लवणांकुशौ दुःशीलौ अपि हर्षिताः वज्रजंघः नलः नीलः अपि
तारतरंगरंभविश्वसेनाः अपि दधिमुख-कुमुद-महेन्द्र-सुषेणाः अपि
गवय-गवाक्ष-शंख-शकार्दनाः चंद्ररश्मिः चंद्रोदरनंदनः
लंकाधिप-सुग्रीव-अंग-अंगदाः जाम्बवत्-पवनंजय-पवनांगजाः

१. सतीपताका । २. विसब्धः । ३. उर्ध्वाकारः ।

लोय·वाल गिरि णइउ समुद्दु वि विस·हरिंद अमरिंद णरिंद वि
 ॥घत्ता॥ तइ·लोकह भंतरि^१ वत्तिउ^२ सयल वि हरिसियउ
 पर हिअवण कलुसु वहंतउ रहु·वइ एक्कु ण हरिसिअउ ॥ १०२

(११)

सीअए वुत्तु जं जि अवलेवें तं जि समत्थिउ पुणु बल·एवें
 कोक्खिय खणय खणाविय खोणी हत्थ·सयाइं तिण्णि चउ·कोणी
 पूरिय खड·लक्कड-विच्छुद्धेहि कालागरु-चंदण सिरि·खंडहिं
 देवदारु·कप्पूर-सहासेहिं कंचण-मंच रइय चउ-पासेहि
 चडिय-राय आया गिवाण वि इंद-चंद-रवि-हरि-बंधाण वि १०७
 इंधण-पुंजे चडिय परमेसरि णं संठिय वय-सीलह उप्परि
 “ अहो देवहो महु तणउ सइत्तणु जोइज्जहु^३ रहु·वइ-दुट्ठत्तणु
 अहो वइसा-णर तुहु मि डहिज्जहि जइ विरुआरी तो म खमिज्जहि”

१. भंतरि । २. वत्तिउ । ३. जोइज्जहु । एनी पछीनी पं. ११०मां
 इहेज्जहि; खमेज्जहि.

लोकपालाः गिरयः नद्यः समुद्रः अपि विषधरेन्द्राः अमरेन्द्राः नरेन्द्राः अपि
 ॥घत्ता॥ त्रिलोकस्याभ्यंतरे वृत्तं सकलं अपि हर्षितं
 परं हृदये कलुशं वहन् रघुपतिः एकः न हर्षितः ॥

(११)

सीतया यदेव उक्तं अवलेपेनै तदेव समर्थितं पुनः बलदेवेन
 आहूताः खनकाः खनिता क्षोणी हस्तशतानि त्रीणि चतुष्कोणा
 पूरिता तृणकाष्ठसमूहैः^१ कालागुरुचंदनश्रीखंडैः
 देवदारुकर्पूरसहस्रैः काञ्चनमञ्चः रचितः चतुष्पार्श्वैः
 गृहीतरागाः आयाताः गिर्वाणाः अपि इन्द्रचन्द्ररविहरिब्रह्माणः अपि
 इन्धनपुञ्जे आरूढा परमेश्वरी यथा संस्थिता व्रतशीलस्योपरि
 “ अहो देवाः मम सतीत्वं पश्यत रघुपतिदुष्टत्वं
 अहो बैश्वानर त्वम् अपि दहेः यदि विरूपकारिणी त्वं मा क्षाम्येः ”

१. गर्वेण । २. काष्ठसमूहैः ।

॥घत्ता॥ किउ कलयलु दिण्णु हुआसणु महि जि' जाय सम जालडिय
सो णाहि को वि तहि अवसरे जेण ण मुक्की धाहडिय ॥ ११२

(१२)

खड·लकड-विच्छडु^१ पलित्तइ धाहाविउ कोसलइ सुमित्तइ^३
धाहाविउ सोमिच्च-कुमारें “ अज्जु माय मुअ महु अ·विआरें^४ ”
धाहाविउ लंकालंकारेहिं धाहाविउ हणु·वंत-कुमारेहिं
धाहाविउ सुग्गीव-णरिंदहिं धाहाविउ णल-णील-महिंदहिं ११७
धाहाविउ सव्वहिं सामंतिहिं रामहो धिद्धिक्कारु करंतेहिं
धाहाविउ वइदेहि-कएहिं वि लंका-सुन्दरि-तियडा·एविहि
उद्ध-मुहेण पवडिढय-सोए धाहाविउ णायरिपं लोपं

॥घत्ता॥ “ णिठ्ठुरु दुरासु माया-रउ दु·किय-गारउ क्रूर-मइ
णउ जाणमि सीअ वहेविणु रामु लहेसइ कवण गइ ” ॥ १२२

१. जे। २. विच्छडु। ३. पलित्तए...कोसलए सुमित्तए। ४. अविचारे।

॥घत्ता॥ कृतः कलकलः दत्तः हुताशनः महती एव जाता समं ज्वाला
सः नास्ति कः अपि तस्मिन् अवसरे येन न मुक्तः आर्तनादः ॥

(१२)

तृणकाष्ठसमूहे प्रदीप्ते आर्तनादः कृतः कौशल्यया सुमित्रया
आर्तनादः कृतः सौमित्रिकुमारेण “अथ माता मृता मम अविचारेण ”
आर्तनादः कृतः भामंडलजनकाभ्यां आर्तनादः कृतः लवणांकुशतनयाभ्यां
आर्तनादः कृतः लंकालंकारेण आर्तनादः कृतः हनुमत्कुमारेण
आर्तनादः कृतः सुग्रीवनरेन्द्रैः आर्तनादः कृतः नलनीलमहेन्द्रैः
आर्तनादः कृतः सर्वैः सामन्तैः राघवस्य धिक्-धिक्-कारं कुर्वद्भिः
आर्तनादः कृतः 'वैदेहीकृते अपि लंकासुंदरीत्रिजटादेवीभ्यां
ऊर्ध्वमुखेन प्रवर्धितशोकेन आर्तनादः कृतः नागरिकेन लोकेन

॥घत्ता॥ “निष्ठुरः दुराशः मयारतः दुःकृतकरः क्रूरमतिः
न खलु जानामि सीतां वधित्वा रामः लप्स्यते कां गतिं ” ॥

(૧૩)

થિય ષ્ઠ્યંતરે કારણુ ભારિય નિરવસેસુ જગુ ધૂમંધારિય
 જાલુય વિષ્ફુરંતિ તહિ અવસરે ણં વિજ્જુલુય જલણ-જાલંતરે
 સીય સહત્તણેણ ણય કંપિય “દુક્કુ દુક્કુ સિહિ” એમ પજંપિય
 “એહુ દેહુ ગુણ-ગહણ-ણિવાસણુ ડહિ” ડહિ જહ સચ્ચય જિં હુઆસણુ
 ડહિ ડહિ જહ જિણ-સાસણુ છઢિય ડહિ ડહિ જહ ણિય-ગોત્તુ ણ મંડિય
 ડહિ ડહિ જહ હયં કેણ વિ ઝુણી ડહિ ડહિ જહ ચારિત્ત-વિહૂણી
 ડહિ ડહિ જહ ભત્તારહો દોહી ડહિ ડહિ જહ પર-લોય-વિરોહી
 ડહિ ડહિ સયલ-ભુવણ-સંતાવણુ જહ મહ મણિણ વિ ઇચ્છિય રાવણુ”
 તં એવહુ ધીરુ કો પાવહ સિહિ સીયલુય હોહ ણ પહાવહ
 ॥ ઘત્તા ॥ તહિ અવસરિ મણિ પરિતુટ્ટય કહહ પુરંદરુ સુર-યણહો
 “સિહિ સંકહ ડહિવિ ણ સક્કહ પેક્કુ પહાય સહત્તણહો” ॥ ૧૩૩

૧. મૂળ હાથપ્રતમાં આ તેમ જ નીચેની કેટલીક પંક્તિમાં ડહે અને ડહિ
 વિકલ્પે વાપર્યા છે. ડહે એ પાછળનો ઉચ્ચારવિકારાત્મક ફેરફાર છે અને
 તેનો ડહિ ઉચ્ચાર તો કરવો જ પડે છે; એટલે મેં સરખો ડહિ જ સ્વીકારી ડહે
 ને બહિષ્કૃત કરેલો છે. ૨ જે ।

(૧૩)

સ્થિતં અત્રાન્તરે કારણં ભારિ નિરવશેષં જગત્ ધૂમાંધકારિતં
 જ્વાલાઃ વિસ્ફુરન્તિ તસ્મિન્નવસરે યથા વિદ્યુતઃ જ્વલનજ્વાલાન્તરે
 સીતા સતોત્વેન ન કંપિતા “ઢૌકસ્વ ઢૌકસ્વ શિશ્વિન્” એવં ઉત્તવતી
 “એષઃ દેહઃ ગુણગહનનિવાસનં દહ દહ યદિ સત્યઃ એવ હુતાશનઃ
 દહ દહ યદિ જિનશાસનં ત્યક્તં દહ દહ યદિ નિજગોત્રં ન મંડિતં
 દહ દહ યદિ અહં કેનાપિ ઝુના દહ દહ યદિ ચારિત્રવિહીના
 દહ દહ યદિ ભત્રેં દ્રોહિની દહ દહ યદિ પરલોકવિરોધિની
 દહ દહ સકલભુવનસંતાપનઃ યદિ મયા મનસા અપિ ઇચ્છિતઃ રાવણઃ”
 તદ્ એતાવદ્ ધૈર્યં કઃ પ્રાપ્નોતિ શિશ્વી શીતલઃ ભવતિ ન પ્રભવતિ
 ॥ ઘત્તા ॥ તસ્મિન્ અવસરે મનસિ પરિતુટ્ટઃ કથયતિ પુરંદરઃ સુરજનેભ્યઃ
 “શિશ્વી શંકતે દગ્ધું ન શક્નોતિ પ્રેક્ષ્વર્ચ્વં પ્રમાવં સતોત્વસ્ય ॥

(१४)

ताम तरुण-तामरसिहि छण्णउ सो जि जलणु सर-वरु उप्पण्णउ
सारस-हंस-कौच-कारंडिहि गुमगुमत-छप्पय-विच्छंडिहि
जलु अत्थक्कु पुणु कहि मि ण माइउ मंच-सयइ रेळंतु पधाइउ
णासइ सव्वु लोउ सहु रामे सलिलु पवंदिउ सीयहे णामे
अण्णु वि सहस-पत्तु उप्पण्णउ देवहि^१ आसणु णं अवइण्णउ १३८
तासु मज्झि मणि कणय-रचण्णउ दिव्वासणु समुच्चु उप्पण्णउ
तहि जाणय^२ जण-साहु-क्कारिय सइ सुर-वर-वहहि बइसारिय
तहि वेळहि सोहइ परमेसरि णं पच्चक्ख लच्छि कमलोवरि
आहय दुंदुहि सुर-वइ-सत्थे मेल्लिउ कुसुम-वासु सइ हत्थे
॥ घत्ता ॥ तहि^३ जय-जय-कारु पवुड्डउ सुह-वयणावणण-भरिउ
णाणा-विह-तूर-महारउ जाणइ तिह जसु वित्थरिउ ॥ १४४

१. देवए। २. जाणइ। ३. घत्ता आखीमां फेरफार करवो पड्यो छे;
कारण के मात्राओ तुटे छे: मूलमां १२×१४ (पं. १) तेम १४×१२ (पं. २)
छे. सळंग घत्ता जोतां, १४×१३नी मालम पडे छे; एटले ते प्रमाणे मारे फेरफार
करवो पड्यो छे. मूल जयजयकार पवुड्डउ सुहवयणावणणभरियउ। णाणावि-
हत्तुरमहारउ जाणइ जसु वित्थरिउ ॥

(१४)

तावत् तरुणतामरसैः^१ छन्नं स एव ज्वलनः सरोवरं उत्पन्नं
सारसहंसकौञ्चकारण्डैः गुञ्जत्पदपदसमूहैः
जलं अस्ताधं पुनः कुत्रापि न मायितं मंचशतानि प्लावयत् प्रधावितं
विद्रवति सकलः लोकः सह रामेण सलिलं प्रवंदितं सीतायाः नाम्ना
अन्यद् अपि सहस्रपत्रं उत्पन्नं देवैः आसनं यथा अवतारितं
तस्य मध्ये मणिकनकरम्यं दिव्यासनं उच्चं उत्पन्नं
तत्र जानपदजनसाधूकृता सती सुरवरवधूभिः उपवेशिता
तस्यां वेलायां शोभते परमेश्वरी यथा प्रत्यक्षा लक्ष्मी कमलस्य उपरि
आहता दुंदुभिः सुरवरसार्थेन मुक्तः कुसुमवर्षः स्वयंहस्तेन
॥घत्ता॥ तत्र जयजयकारः प्रवृद्धः शुभवचनावर्णनभरितः
नानाविधतूरमहारवः यथा तस्याः यशः विस्तृतं ॥

(१५)

तो णत्थंतरे निरु दीहाउस सीयहे पासु दुक्क लवणंकुस
 जिह ते तिह बिण्णि वि हरि बल-हर तिह भा-मंडल णव-वेलंधर
 तिह सुग्गीव णील मिय-सायर^१ तिह सुसेण विससेण जसायर
 तिह स-विहीसण कुमयंगंगय जणय-कणय-मारुइ-पवणंजय
 तिह गय गवय गवक्ख विराहिय वज्ज-जंघु सत्तु-हणु गुणाहिय १४९
 तिह महिंदि माहिंद स-दहिमुह तार तरंग रंभ पहु दुम्मह
 तिह मह-कंत^२ वसंत रवि-प्पह चंद-मरीचि हंस-प्पहु दिढ-रह
 चंद-रासि संताण णरेसर रयण-केसि पीयं-कर खे-यर
 तिह जंबव जंबवि इंदाउह मंद-हत्थि ससि-पह ताराउह
 तिह ससि-चद्धण सेय-समुह वि रइ-वद्धण णंदण कुंदेदु वि
 लच्छि-भूय^३ कोलाहल सरल वि णहुस-कियंत-वत्त-वल-तरल वि
 ॥घत्ता॥ अवर वि एक्केक्क-पहाणा उर-रोमंच-समुच्छलिय
 अहिसेय-समए णं लच्छिहे सयल दिसा-गयद मिलिय ॥ १५७

१. मइसागर। २. मे प्रतमां मइ वांच्यु इतु; पण इ=ह घणी फेरो
 सरखा थइ जाय छे; एटले छुधारो. ३. भुत्त ।

(१५)

तावत् अत्रान्तरे खलु दीर्घायुः सीतायाः पाश्वं ढौकितौ लवणांकुशौ
 यथा ते तथा द्वौ अपि हरिः बलधरः तथा भामंडलः नववेलंधरः
 तथा सुग्रीवः नीलः मितसागरः तथा सुपेगः विश्वसेनः यशःआकरः
 तथा सविभीषणौ कुमुदांगदौ जनककनकमारुतिपवनंजयाः
 तथा गजः गवयः गवाक्षः विराधिः च वज्रजंघः शत्रुघ्नः गुणाधिकः
 तथा महा-इन्द्रियः महेन्द्रः सदधिमुखः तारः तरंगः रंभः प्रभुः दुर्माणं
 तथा महाकान्तः वसंतः रविप्रभः चंद्रमरीचिः हंसप्रभः दृढरथः
 चंद्ररश्मिः संतानः नरेश्वरः रत्नकेशी प्रीतिकरः खेचरः
 तथा जाम्बवान् जाम्बवतिः इन्द्रायुधः मंदहस्ती शशिप्रभः तारायुधः
 तथा शशिवर्धनः श्वेतसमुद्रः अपि रतिवर्धनः नंदनः कुन्देन्दुः अपि
 लक्ष्मीभूतः कोलाहलः सरलः अपि नहूषकृतांतवृत्रबलतरलः अपि
 ॥घत्ता॥ अपरे अपि एकैकेभ्यः प्रधानाः समुन्नतउरःरोमाश्चाः

अभिषेकसमये इव लक्ष्म्याः सकलाः दिशागजेन्द्राः मौलिताः ॥

(१६)

तो बोलिज्जइ राहव-चंदें “ णि-क्कारणें खल-पिसुणहं छंदें
जइ अ वियणें मइ अवमाणिय अणु वि दुहु एवहु पराणिय
तं परमेसरि महु मरुसिज्जहि एक्क-वार अवराहु खमिज्जहि
आउ जाहु घर-वासु णिहालहि सयलु वि णिय-परियणु परिपालहि
पुष्प-विमाणि चडहि सुर-सुंदरि [

]१९२

उचवण-णइउ-मह-इह-सर-वरे खेतइ कप्प-दुम्म^१-कुल-गिरि-वरे
णंदण-वण-काणणइ महायर जण-वय^२ वेहि^३ दीव रयणायर
॥घत्ता॥ मणि धरहि एउ महु वुत्तउ मरुल्लरु सयलु वि परिहरहि
सइ जिह सुर-वइ-संसग्गे^४ णि-स्सावणु रज्जु करहि ” ॥ १९६

(१७)

तं णिसुणेवि परिचत्त-सणेहिण एव पइंपिउ पुणु वइदेहिण

१. दुम । २. जणवइ । ३. वेई । ४. संसग्गीए ।

प्रत लखनारना मनमां संस्कृत रमतुं होतुं जोइए; दा. त. पं. १५१ सं.
मरीचि = अप० मरिइ, पं. १६२ सं. पुष्प = अप० पुष्क.

(१६)

तावत् ब्रूयते राघवचन्द्रेण “ निष्कारणेन खलपिशुनानां छंदेन
यद्यपि विकल्पेन मया अवमानिता अन्यत् अपि एतावत् दुःखं परानीतं
तद् परमेश्वरि मां मर्षयेः एकवारं अपराधं क्षाम्येः

आयाहि गच्छ गृहवासं निभालय सकलं अपि निजपरिजनं परिपालय
पुष्पविमाने आरोह सुरसुंदरि [

]

उपवन-नदी-महाद्व-सरोवराणि क्षेत्राणि कल्पद्रुमकुलगिरिवरान्
नंदनवनकाननानि महाकरान् जनपदान् प्रेक्षस्व द्वीपान् रत्नाकरं
॥घत्ता॥ मनसि धर एतद् मम उक्तं मात्सर्यं सकलं अपि परिहर

शचिः इव सुरपतिसंसर्गेण निःसापत्न्यं^१ राज्यं कुरु ॥

(१७)

तद् निश्चृत्य परित्यक्तस्नेहया एवं उक्तं पुनः वैदेह्याः

“अहो राहव मं जाहि विसायहो ण वि तउ दोसु ण जण-संघायहो
 भव-भव-सण्हि विणासिय-धम्महो सञ्चु दोसु इउ दु-क्किय-कम्महो
 को सकइ णासणहं पुराइउ जं अणुलग्गउ जीवहु आइउ
 बल मइ बहु-विह-देस-णिउत्ती तुज्जु पसाएं वसु-मइ भुत्ती १७१
 बहु-वारउ तंबोलु समाणिउ इह-लोइउ सुहु सयलु वि माणिउ
 बहु-वारउ पयडिय-बहु-भोग्गी पइ सह पुप्फ-विमाणि वलग्गी
 बहु-वारउ भवणंतरे हिंडिउ अप्पउ बहु-मंडणेहिं पमंडिउ
 एमहि तिह करेमि पुणु रहु-वइ जिह ण होमि पडिवारं १ तिय मइ
 ॥यत्ता॥ महु विसय-सुहेहि पज्जत्तउ छिंदमि जाइ-जरा-मरण
 निविण्णो भव-संसारहो लेमि अज्जु धुअ तव-चरणु” ॥ १७७

(१८)

एम ताइं एउ वयणु चवेप्पिणु दाहिण-करेण समुप्पाडेप्पिणु
 णिय-सिर-चिहुर ति-लोयाणंदहो पुरउ पयल्लिय राहव-चंदहो

१. पडिवारो

“अहो राघव मा गच्छ विषादं नापि तव दोषः न जनसंघातस्य
 भवभवशतैः विनाशितधर्मस्य सर्वः दोषः अयं दुष्कृतकर्मणः
 कः शक्नोति नाशयितुं पुराकृतं यद् अनुलग्नं जीवस्य आयातं
 बलं मया बहुविप्रदेशनियुक्ता तव प्रसादेन वसुमती भुक्ता
 बहुवारं ताम्बूलं भुक्तं इह-लौकिकं सुखं सकलं अपि भुक्तं
 बहुवारं प्रकटितबहुभोग्या त्वया सह पुष्पविमाने विलग्ना
 बहुवारं भवनान्तरे हिंडितं आत्मा बहुमंडनैः प्रमंडितः
 एवं तथा करोमि पुनः रघुपते, यथा न भवामि प्रतिवारं स्त्रीः अहं^२
 ॥यत्ता॥ मम विषयसुखैः पर्याप्तं^३ छिनमि जातिजरामरणं
 निर्विण्णा भवसंसारात् लामि अद्य ध्रुवं तपःचरणं ” ॥

(१८)

एवं तथै एतद् वचनं उक्त्वा दक्षिणकरेण समुत्पाट्य
 निजशिरःचिकुरः त्रिलोकानन्दस्य पुरः प्रक्षितः रोधवचन्द्रस्य

केस णिणवि सो वि मुच्छं गउ पडिउ णाइ तरुवर मरुआहउ
महिहि णिसणु सुट्टु णिच्चेयणु जाव कह वि किर होइ सचयणु
ताव णियंतहं जिणपय-सेवहं विज्जा-हर-भू-गोयर-देवहं १८२
सीयण सील-तरंडण थाइवि लइअ दिक्ख रिसि-आसमि जाइवि
पासि सच्च-भूसण-मुणि-णाहहो णि-म्मल-केवल-णाण-सहावहो
जाय तुरिउ तव-भूसिअ-विग्गहु मुक्क-सव्व-पर-वत्थु-परिग्गहु
॥घत्ता॥ षत्थंतरि बलु उम्मच्छिउ^१ जो रहु-कुल-आयास-रवि

तं आसणु जाव णिहालइ जणय-तणय तहि ताव ण वि ॥ १८७

(१९)

पुणु सव्वाउ दिसाउ णियंतउ उट्ठिउ ' केत्तहे सीय ' भणंतउ
केण वि सविणणण तो सीसइ " पवरुज्जाणु षउ जं दीसइ
इह णिय सुरिहिं सु-सीलालंकिय मुणि-पुंगमहो पासु दिक्खंकिय "
तं णिसुणेवि रहु-णंदणु कुद्धउ जुअ-खण णाइ कियंतु विरुद्धउ
रक्त-णेणु भउहा-भंगुर-मुहु गउ तहो उज्जाणहो सवडं-मुहु १९२

१. उम्मच्छियउ ।

केशं दृष्ट्वा सः अपि मूर्च्छां गतः पतितः यथा तरुवरः मरुदाहतः
मह्यं निषण्णः नितरां निश्चेतनः यावत् कथमपि किल भवति सचेतनः
तावत् पश्यतां जिनपदसेवकानां विद्याधरभूगोचरदेवानाम्
सीतया शीलतरंडके स्थित्वा लाता दीक्षा ऋषिआश्रमे गत्वा
पार्श्वे सत्यभूषणमुनिनाथस्य निर्मलकेवलज्ञानस्वभावस्य
जाता त्वरितं तपःभूषितविग्रहा मुक्तसर्वपरवस्तुपरिग्रहा
॥घत्ता॥ अत्रान्तरे बलः उन्मूर्च्छितः यः रघुकुलकाशरविः

तद् आसनं यावत् निभालयति जनकतनया तत्र तावत् नापि ॥

(१९)

पुनः सर्वाः दिशाः पश्यन् उत्थितः ' कुत्र सीता ' भणन्
केनापि सविनयेन ततः शिष्यते " प्रवरोद्यानं एतद् यद् दृश्यते
इह नीता सुरैः सुशीलालंकृता मुनिपुंगवस्य पार्श्वे दीक्षांकिता "
तद् निश्चुत्य रघुनंदनः क्रुद्धः युगक्षये यथा कृतांतः विरुद्धः
रक्तनयनः भ्रूभंगुरमुखः गतः तस्य उद्यानस्य सम्मुखं

गह आरूढउ मच्छर-भरियउ बहु-विज्जा-हरेहिं परियरिउ
उब्भिय-ससि-धवलायव-वारणु दाहिण-करि कय-सीर-विपहरणु'
“ जं किउ चिरु मायइ^१ सु-ग्गीवहो जं लक्खणिण समरि दह-ग्गीवहो
तं करेमि वड्डिय-अवलेवहं वासव-पमुह अ-सेसहं देवहं ”

सहु णिय-भिच्चिहिं एव चवंतउ तं महिंद-णंढण-वणु पत्तउ
पेक्खवि णाणुप्पणु मुणिदहो वियलिउ मच्छरु सयलु णरिंदहो
॥घत्ता॥ ओयरेवि महा-गय-खंधहो प-यहिण देवि स णर-वरेण
कर मउलि करेवि मुणि वंदिउ णय-सिरेण सिरि-हल-हरेण ॥ २००

(२०)

जिह तें तिह वंदिउ साणंदिहि लक्खण-पमुह-असेस-णरिंदेहिं
दिट्ठ सीय तहि राहव-चंदें णं ति-हुयण-सिरि परमाणंदें
ससि-धवलांबर-जुवलालंकिय महि णिविट्ठ छुड छुड दिक्खंकिय
पुणु णिय-जस-भुवण-त्तय-धवलें सिर-सिहरोवरि^३ किय-कर-कमलें

१. विप्पहरणु । २. माया । ३. सिहरोवल ।

गजे आरूढः मत्सरभृतः बहुविधाधरैः परिवृतः
ऊर्ध्वाकृतशशिधवलातपवारणः दक्षिणकरे कृतसीरविप्रहरणः
“ यत् कृतं चिरं मायया सुग्रीवस्य यत् लक्ष्मणेन समरे दशग्रीवस्य
तत् करोमि वर्धितावलेपानां वासवप्रमुखाणां अशेषाणां देवानां ”
सह निजभृत्यैः एवं वदन् सः महेन्द्रनंदनवनं प्राप्तः
प्रेक्ष्य ज्ञानं उत्पन्नं मुनीन्द्रं विगलितः मत्सरः सकलः नरेन्द्रस्य
॥घत्ता॥ अवतीर्य महागजस्कन्धात् प्रदक्षिणां दत्वा सः नरवरेण
करौ मौलौ कृत्वा मुनिः वंदितः नतशिरसा श्रीहलधरेण ॥

(२०)

यथा तेन तथा वंदितः सानन्दैः लक्ष्मणप्रमुखाशेषनरेन्द्रैः
दृष्टा सीता तत्र राघवचन्द्रेण यथा त्रिभुवनश्रीः परमानन्देन
शशिधवलांबरयुगलं कृता मद्यां निविष्टा बाढं बाढं दीक्षांकिता
पुनः निजयशःभुवनत्रयधवले । शिरःशिखरोपरि कृतकरकमलेन

पुच्छिउ बलिण “अणंग-वियारा परम-धम्म वज्जरहि भडारा ” २०५
 तेण वि कहिउ सव्वु संखेवें भरहेसरहु जेव पुर-षवें
 तव-चरित्त^१-वर-दंसण-णाणइं पंच वि गइउ जीव-गुण-थाणइं
 खम-दम-धम्माहम्म-पुराणइं जग-जीवाउ-च्छेअ^२-पमाणइं
 समय-पल्ल-रयणायर-पुव्वइं बंध-मोक्खु लेसाउ अणुव्वइ
 ॥घत्ता॥ आयइं अवरइं वि अ-सेसइं कहियइ मुणि-वरि सारइण^३
 परमागमि जह उदिट्ठइ आसि सयंभु-भडारइण ॥ २११

१. चरितु । २. छेउ । ३. सारण...भडारण ।

आ संधि-परिच्छेदने अंते नीचे प्रमाणे पुष्पिका आपी छे,
 इय पउमचरियसेसे सयंभु-एवस्स कह वि उव्वरिए
 तिहुवण-सयंभु-रइय समाणियं सीय-दिव्व^४-पव्वमिणं ॥
 वन्दइ-आसिय तिहुअण-सयंभु-कइ-कहिय-पोम-चरिअस्स
 सेसे भुवण-वगासे तेअसीमो इमो सगगो ॥
 कइ-रायस्स विजय-पंसियस्स विस्त्थारिओ^५ जसो भुवणे
 तिहुअण-सयंभुणा पोम-चरिय-सेसेग गिस्सेसो ॥

५. दीवा । ६. विस्त्थारिउ ।

पृष्ठः बलेन “अनंगविदारक, परमधर्म वद भट्टारक ”
 तेन अपि कथितः सर्वैः संक्षेपेण भरतेश्वराय यथा पुरोदेवेन
 तपःचारित्रवरदर्शनज्ञानानि पंच अपि गतयः जीवगुणस्थानानि
 क्षमादमधर्माधर्मपुराणानि जगज्जीवायुःछेदप्रमाणानि
 समयपल्यरत्नाकरपूर्वाणि बंधमोक्षौ लेइयाः अणुव्रतानि
 ॥घत्ता॥ एतानि अवराणि अपि अशेषाणि कथितानि मुनिवरेण सारकेण
 परमागमे यथा उदिष्टानि आसीत् स्वयंभूमभट्टारकेण ॥

पुष्पिकानी संस्कृतछाया,

इति पञ्चचरितशेषे स्वयंभूदेवस्य कथमपि उद्धृते
 त्रिभुवनस्वयंभूरचितं समाप्ते सीतादिः पर्य इदं ॥
 ‘वन्दइ’-आश्रितत्रिभुवनस्वयंभूकविकथितपञ्चचरितस्य
 शेषे भुवन-प्रकाशे इयसीतितमः अयं सर्गः ॥
 कविराजस्य विजय-शेषितस्य विस्तारिः यशः भुवने
 त्रिभुवनस्वयंभुवा पञ्चचरितशेषेण निःशेषं ॥

॥ तृतीयमुद्धरणम् ॥

[चउमुहु सयंभु ।]

॥ विराड-नयरि पंडवहं अण्णाय-वासु ॥

(१)

हिंडिवि वण-गहणें पडिवक्ख-मडप्फर-सारहो
जण्णसेण-सहिय गय पंडव णयरु विराडहो ॥

तो भणइ जुहिड्डिलु भायरहो सन्भाव^१णेह-गुण-सायरहो
“ बहुदुक्ख-किलेसुप्पायणइं वणि गमियइं बारह हायणइं
अज्ज वि भमरेहि व कमल-सरे अच्छेवउ वरिसु विराड-घरे ५
अच्चंत महंत चित्त तहि मि पहु-सेव सुदुक्कर सव्वह मि
आयइं लहुयाइं णिकारणइं^२ णिट्ठीवण-पाय-पसारणइं
कर-मोडण-जिभा-मेलणइं कह-कहण-परासण-पेल्लणइं
अंतैउर-रूव-णिहालणइं उवहसियइं हत्थुप्फालणइं

१. सम्भाव । २. णकारणइं ।

[चतुर्मुखः स्वयंभूः]

॥ विराटनगरे पाण्डवानामज्ञातवासः ॥

(१)

हिंडित्वा गहनवने प्रतिपक्षगर्वदलनस्य

याज्ञसेनीसहिताः गताः पाण्डवा नगरं विराटस्य ॥

ततो भणति युधिष्ठिरो भ्रातृन् सद्भावस्नेहगुणसागरान्
“ बहुदुःखक्लेशोत्पादनानि वने गमितानि द्वादश हायनानि
अद्यापि भ्रमरैरिव कमलसरसि आसितव्यं वर्षं विराटगृहे
अत्यंता महती चिंता तस्मिन्नपि प्रभुसेवा सुदुष्करा सर्वेषामपि
आयान्ति लघुकानि निकारणानि निष्ठीवनपादप्रसारणानि
करमोटनजिह्वामीलनानि कथाकथनपराशनपीडनानि
अंतःपुररूपनिभालनानि उपहसितानि हस्तास्फालनानि

आयइं सव्वइं वंचेवाइं इंदियइं पंच खंचेवाइं

१०

॥घत्ता॥ वड्डी चित्त महु जो जोगि-गणहो वि अ-गम्मु

किह तुम्हारिसिहि सो सेवउ सेवा-धम्मु ॥

(२)

जं जाणहुं तं चित्तवहु लहु णिय-णिय-विण्णाणइं कहहु महु

को कवणु करेसइ रूउ तहिं अच्छेसहुं पुरें पछण जहिं

हुउं होमि पुरोहिउ सासणिउ णामेणं कंकु अग्गासणिउ १५

जूवारिउ जाणमि जूव-विहि तिह रमणि तासु जिह देइ दिहि ”

तो बग-हिडंब-जम-गोयरहो वयणुगय वाय विओयरहो

“भुक्खालउ भोयण-वुज्झणउ जो जुज्झइ तइं सहु जुज्झणउ

बल्लव-अहिहाणु अणालसिउ दव्वी-हरु होमि महानसिउ ”

॥घत्ता॥ अज्जुणु विण्णवइ मणहरउ लडह-लायणउ २०

“ हउं णट्टायरिउं णच्चावमि णरवइ-कण्णउ ॥

आयान्ति सर्वाणि वंचितव्यानि इन्द्रियाणि पंच कर्षितव्यानि

॥घत्ता॥ महती चिंता मम यः योगिगणस्याप्यगम्यः

कथं युष्मादृशैः स सेव्यः सेवाधर्मः ॥

(२)

यज्जानीथ तच्चित्तयत लघु निजनिजविज्ञानानि कथयत मह्यम्

कः किं करिष्यति रूपं तत्र आसिष्यामहे पुरे प्रच्छन्ना यत्र

अहं भवामि पुरोहितः शासनिको नाम्ना कङ्कोऽप्रासनिकः

धूतकारो जानामि धूतविधिं तथा रमणे तस्य यथा दीयते धृतिः ”

ततो यमगोचरीकृतबर्काहडंबस्य वदनोद्रता वाग् वृकोदरस्य

“ बुभुक्षितो भोजनबोधको यः युध्यते तेन सह योधनशीलः

बल्लवाभिधानोऽनलसो दर्वीधरो भवामि महानसिकः ”

॥घत्ता॥ अर्जुनो विज्ञापयति मनोहरो लटभलावण्यः

“ अहं नाट्याचार्यो नर्तयामि नरपतिकन्यकाः ॥

(३)

णामेण बिहंदल दुल्ललिय परिहेसमि कंबल कंचुलिय
 करि वलयइं कण्णिहिं कुंडलइं णं चंद·दिवायर-मंडलइं
 गुंथेवइ^१ वेणि पई·हरिय जा कसण-भुवंगिहि अणुहरिय
 णच्चेवइ सइं णट्टायरिउ अवरोहि मि गुणहिं अलंकरिउ २५
 गाएवइ^२ किं·णरु किं·पुरिसु वाएवइ^३ को वि ण मइं सरिसु ”
 तहिं अवसरि जमल-जेट्ट चवइ “हउं होमि महंतु महास·वइ
 जे णिरु विसम-सोल दण्णुद्धुर ते वि करेमि तुरंगम पद्धुर^४
 ॥घत्ता॥ पभणइ^५ जोइसिउ “हउं गांउलु णाह णिहालमि
 गो·रस-रिद्धि·करु धण·पालु होवि धणु पालमि ” ॥ ३०

(४)

ता मालइ·माला-ललिय-भुय स-ब्भावे पभणइ दुमय-सुय
 “जाणमि विण्णाणु अणुत्तमउं सर्यालिधि भडारा होमि हउं

१. गुंथेवी । २. गाएवए । ३. बाएवए । ४. पद्धर । ५. पभणइ ।

(३)

नाम्ना बृहन्नला दुर्ललिता परिधास्यामि कंबलं कंचुलिकाम्
 करे वलयानि कर्णयोः कुंडलानि यथा चंद्रदिवाकरमंडलानि
 ग्रथितव्ये वेण्याः प्रतिगृहिका या [वेणी] कृष्णभुजंगैरनुहता
 नर्तितव्ये स्वयं नृत्याचार्यः अपरैः अपि गुणैः अलंकृतः
 गातव्ये किन्नरः किंपुरुषः वादितव्ये कोऽपि न मम सदृशः ”
 तस्मिन्नवसरे यमलज्येष्ठो वदति “ अहं भवामि महान्महाश्वपतिः
 ये खलु विषमशीला दर्पोद्धुरास्तानपि करोमि तुरंगमान् सरलान्
 ॥घत्ता॥ प्रभणति ज्योतिषी^१ “ अहं गोकुलं नाथ निभालयामि
 गोरसऋद्धिकरः धनपालः भूत्वा धनं पालयामि ॥

(४)

ततः मालतीमालाललितभुजा सद्भावेन प्रभणति दुपदसुता
 “ जानामि विज्ञानं अनुत्तमं सैरन्ध्री भट्टारक भवामि अहम् -

किंकरि कल-कोइल-वाणियहे कमलच्छहे मच्छहो राणियहे ”
 तो एव परोप्परु संगयइ पुर-वर-सीमंतरु ववगयइ
 समि दोसइ ताम स-कोडरिय णिगय-बहु-दल-बहु-संगरिय ३५
 स-ग्गह स-भूय स-भुवंगमिय स-मडय स-सूल स-विहगमिय
 तहिं^१ जंबुय-निवह-भयंकरिय समसाण जमेण वि परिहरिय
 दुइम-दणु-देह-वियारणइ तहिं णउल्ले णिहिग्रइ पहरणइ
 ॥घत्ता॥ पट्टणु पइसरिय^२ जं धवल-घरालंकरियउ
 केण वि कारणेणं णं सग्ग-खंडु ओयरियउ ॥ ४०

(५)

जो वइयरु पुव्वालोइयउ सो दउचारियहो णिवेइयउ
 तेण वि जाणाविउ^३ राणाहो तहो मच्छहो मच्छ-पहाणाहो
 “अच्छति वारि के वि कप्पडिय णं सग्गहो पंच इंद पडिय
 उज्जाल-झुलुब्बिय-खंडवहं तहिं इक्कु पुरोहिउ पंडवहं

१ कहिं । २ पइसरिय । ३ उजाणाविउ ।

किंकरि कलकोकिलवाण्याः कमलाख्याः मत्स्यस्य रात्र्याः ”
 ततः एवं परस्परं संगताः पुरवरसीमान्तरं व्यपगताः
 शमी दृश्यंते तावत्सकोटरा निर्गतबहुदलबहुफलिका
 सग्रहा सभूता समुजंगा समृतका सशूला सविहंगमा
 तत्र जंबूकनिवहभयंकरं श्मशानं यमेनापि परिहृतं
 दुर्दमदनु[ज]देहविदारणानि तत्र नकुलेन निहितानि प्रहरणानि
 ॥घत्ता॥ पट्टनं प्रविष्टाः यद्धवलगृहालंकृतं
 केनापि कारणेन यथा स्वर्गखंडोऽवतीर्णः ॥

(५)

यो व्यतिकरः पूर्वलोचितः स दौवारिकाय निवेदितः
 तेनापि ज्ञापितो राज्ञे तस्मै मत्स्याय मत्स्यप्रधानाय
 “ आसते द्वारि केऽपि कार्पटिकाः यथा स्वर्गात्पञ्च इन्द्राः पतिताः
 उज्ज्वालज्वलकृतखांडवानां तत्रैकः पुरोहितः पांडवानां

सूयारु अवरु विक्रम-चरिउ अवरेक्कु तेत्थु णट्टायरिउ ४५
 अवरेक्कु^१ चलत्थु महासवइ धण-पालु अवरु तुम्हह हवइ
 अवरेक्क णारि सु-मणोहरिय पच्चक्ख लच्छि णं अवयरिय
 मह-एविहे राय-हंस-गइहे सयल्लिधि हवइ सा कइकइहे^२
 ॥घत्ता॥ सहुं दुमय-सुयाए कोक्काविय ते वि पइट्ठा
 जीव-दयाए सहिय परमेट्ठि पंच णं दिट्ठा ॥ ५०

(६)

सयल वि णिय-णिय-णिओयणि य^३ तेहि मि एयारह मास णिय^४
 बारहमउ मासु समावडिउ णं कीयइं काल-दंडु पडिउ
 तणु तावइ लावइ पेम्म-जरु आयल्लय^५-सल्लइ कुसुम-सरु
 विधंति काम-उक्कोवणइ दोवइ-उज्जंगल-लोयणइं
 थण-यल सु-मणोहर दिंति दिहि^६ पज्जलयइ^७ अंगु अणंग-सिद्धि ५५
 झिज्जइ कुमार सुसियाणणउं णं करिणि-विरहे वण-वारणउं

१. अवरेकु । २. सा कइहे । ३. मि य । ४. णीय । ५. आयल्लइ । ६. दिह । ७. पज्जलइ ।

सूपकारोऽपरो विक्रमचरितोऽपर एकस्तत्र नाट्याचार्यः
 अपर एकश्चलार्थो महाश्रपतिर्धनपालोऽपरो युष्माकं भवति
 अपरैका नारी सुमनोहरा प्रत्यक्षा लक्ष्मीर्यथाऽवतीर्णा
 महादेव्या राजहंसगत्याः सैरन्ध्री भवति सा कैकेय्याः ॥
 ॥घत्ता॥ सार्धं द्रुपदसुतया आहूतास्तेऽपि प्रविष्टाः
 जीवदयया सहिताः परमेष्ठिनः पञ्च यथा दृष्टाः ॥

(६)

सकल अपि निजनिजनियोजने च तैरप्येकादश मासा नीताः
 द्वादशः मासः समापतितो यथा क्रीचके कालदण्डः पतितः
 तनुं तापयत्यानयति प्रेमज्वरं कामपीडाशब्देन कुसुमशरः
 विध्यतः कामोत्कोचे द्रौपदीदीर्घलोचने
 स्तनतले सुमनोहरे ददतो धृतिं प्रज्वलयत्यंगमनंगशिखी
 क्षीयते कुमारः शुष्काननो यथा करिणीविरहे वनवारणः

जउ जउ सीमंतिणि संचरइ तउ तउ चडुयारसयइं करइ
एकहिं दिणि^१ णयणाणंदणिण णिब्भच्छिउ दुमयहो णंदणिण
॥घत्ता॥ “जे एत्थु करंति पुरि गंधव्व पंच महु पेसण

जइ जाणंति पइं ते णेति पाव जम-सासण” ॥

६०

(७)

जोषप्पिणु दोवइ मुहुकमलु पभणइ^२ णवणायसहास-बलु
“हउं सुहड-सएहिं पडिवज्जियउ पइं सुंदरि णवर परज्जियउ
पडिमलु ण हरि-हर-चउ-वयण पंचहिं गंधव्विहिं का गणण
लुडु करि पसाउ जीवावि मइं भुंजावमि वसुमइ^३-अधु पइं^४”
अवहेरि करिवि गय दुमय-सुय तहो णवमी कामावत्थ हुय ६५
णिय-ससहे कहिज्जइ कइकइहे “मणु रंजहि आयहे तीमइहे
जहिं अल्लमि हउं एयग्ग-मणु तहिं पडुवि लेवि समालहणु”
स वि पेसिय तेण वि धरिय करे रइ-लालसेण एककंत-घरे

१ दिह । २. पभणइ । ३. वसुमइ । ४ पइ ।

यत्र यत्र सीमंतिनी संचरति तत्र तत्र चाटुकारशतानि करोति
एकस्मिन्दिने नयनानंदिन्या निर्भासितो द्रुपदस्य नंदिन्या
॥घत्ता॥ “ येऽत्र कुर्वन्ति पुरि गान्धर्वाः पञ्च मम प्रेषणं
यदि जानन्ति त्वां ते नयन्ति पाप, यमशासनं ॥

(७)

दृष्ट्वा द्रौपदीमुखकमलं प्रभणति नवनागसहस्रबलः
अहं सुभटशतैः प्रतिपन्नस्त्वया सुंदरि केवलं पराजितः
प्रतिमल्ला न हरिहरचतुर्मुखाः पंचानां गांधर्वाणां का गणना
शीघ्रं कृत्वा प्रसादं जीवय मां भोजयामि वसुमत्यर्थं त्वां ”
अवधीरणां कृत्वा गता द्रुपदसुता तस्य नवमी कामावस्था भूता
निजस्वप्ने कथ्यते कैकेय्यै “मनो रञ्जय अस्याः स्त्रियः
यत्राऽस्म्यहमेतद्गमनास्तत्र प्रेषय लात्वा समालभनं ”
साऽपि प्रेषिता तेनाऽपि धृता करे रतिलालसेनैकान्तगृहे

॥घत्ता॥ सीहहो हरिणि जिहं णिय-पुण्णेहिं केम वि चुक्की
कंक विराड जहिं कलुणु रुवति पदुक्की ॥

७०

(८)

तो तेण विलक्खीहवण अणुलग्गे जिहं जम-दूयण
चिहुरेहिं धरेवि चलणेहि हय पेक्खंतह रायहं मुच्छ गय
मणि^१ रोसु पवट्ठिउ बल्लवहो किर देइ दिट्ठ तरु-पल्लवहो
“मरु मारमि मच्छु स-मेहुणउं पट्ठवमि कयंतहो पाहुणउ ”

तो तव-सुणण आयड्ढुणण विणिवारिउ चलणंगुट्ठण ७५

ओसरिउ विओयरु सण्णियउ पुर-वर-णारिउ आदण्णियउ
“धि धि वड्ढु-सरीरें काइं किउं कुल-जायहं जायहं मरणु थिउ
जहिं पडु दुच्चरिउ^२ समायरइ तहिं जणु सामणु काइं करइ”

॥घत्ता॥ ताम स-वेर्यणिय पंचालि स-दुक्खउ रोवइ

“ जइ गंधव्व पुरे तो किं मइं विडु विग्गोवइ ” ८०

१. मणे. । २. दुच्चारिउ ।

॥घत्ता॥ सिंहाद् हरिणी यथा निजपुण्यैः कथमपि मुक्ता

कंको विराटो यत्र करुणं रुदती प्रदौकिता ॥

(८)

ततस्तेन विलक्षीभूतकेन अनुलग्नेन यथा यमदूतकेन

चिकुरैर्धृत्वा चरणैर्हता प्रेक्षमाणानां राज्ञां मूर्च्छा गता

मनसि रोषः प्रवृत्तो बल्लवस्य किल ददाति दष्टिं तरुपल्लवाय

“अग्रे मारयामि मत्स्यं सश्यालकं प्रस्थापयामि कृतांताय प्राघूर्णकं”

ततः तपःसुतेन आकृष्टकेन विनिवारितश्चरणांगुष्ठकेन

अपसृतः वृकोदरः संज्ञितः पुरवरनार्यो व्याकुलिताः

“ धिग् धिग् दग्धशरारेण किं कृतं कुलजातानां जायानां मरणं भूतम्

यत्र प्रभुर्दुश्चरितं समाचरति तत्र जनः सामान्यः किमपि करोति ”

॥घत्ता॥ तावत्सवेदना पाचाली सदुःखं रोदिति

“यदि गांधर्वाः पुरे तर्हि किं मां विटो विगोपयति ॥

(९)

णिथ-कीलइं मच्छुहु कहि मि गय हउं तेण विसुरिमि दड्ढ-हय
जइ पंचहं इक्कु^१ वि होंतु पुरि^२ तो जुप्पइ रण-भर-धरण-धुरि^३”
एत्तडउ जाम जंपइ वयणु गउ ताम दिवायरु अत्थवणु
पडिवण्ण रयणि वित्थरिउ तमु कउहंतर-कसणी-करण-खमु
किम्मीर-वीर-जम-गोयरहो गय दोवइ पास विओयरहो ८५
णं गंग महाणइ सायरहो णं सस-हर-पडिम दिवायरहो
णं करिणि करिहो करडुज्जरहो^४ णं वल्लर-वल्लरि तरुवरहो
विणएण विउज्झाविउ समुहुं णं सीह-किसोयरि पंच-मुहुं
॥घत्ता॥ रोवइ दुमय-सुय दरिसंति किणंकिय-हत्था

“ पइं जीवतएण महु एही भइय अवत्था ” ॥ ९०

(१०)

तो भणइ विओयरु अरि-दमणु “ कहि काइं माए किउ आगमणु
परिभविय केण कहो तणउं दुहु पक्खालहि लोयण लुहहि मुहुं ”

१. एकु । २. पुरे । ३. धुरे । ४. करडुज्जरहो ।

(९)

निजक्रीडया मंक्षु कुत्रापि गताः अहं तेन खिवामि दग्धहृदया
यदि पंचानामेकोऽपि भवेत्पुरे तर्हि युज्यते रणभरधरणधुरि^१”
एतावद् यावद् वदति वचनं गतस्तावद् दिवाकरोऽस्तं
प्रतिपन्ना रजनी विस्तृतं तमः ककुबंतरकृष्णीकरणक्षमं
किर्मीरवीरयमगोचरस्य गता द्रौपदी पार्श्वे वृकोदरस्य
यथा गंगा महानदी सागरस्य यथा शशधरप्रतिमा दिवाकरस्य
यथा करिणी करिणः द्रवत्करटस्य यथा वनवल्लरी तरुवरस्य
विनयेन विबोधितः संमुखं यथा सिंहकृशोदर्या पंचमुखः
॥घत्ता॥ रोदिति द्रुपदसुता दर्शयन्ती किणांकितहस्ता

“त्वयि जीवति, मम एषा भूताऽवस्था” ॥

(१०)

ततो भणति वृकोदरोऽरिदमनः “कथय, किं मात्रा कृतमागमनं
परिभूता केन कस्य सत्कं दुःखं, प्रक्षालय लोचने मृड्ढि मुखं ”

तं णिसुणिवि दुमय-राय-दुहिय पभणइ छण-छुद्ध^१-हीर-मुहिय
 “महु कवण सुह च्छइ^२ कवण दिहि जहिं तुम्ह वि वट्टइ एह विहि
 जो सामि-सालु महि-मंडलहो थिउ हरिवि^३ लच्छि आहंडलहो ९५
 सो विहि-परिणामे संचरइ घरि^४ मच्छहो णिच्च सेव करइ
 जो मुट्ठि-पहारें दलइ गिरि जं खणु वि ण मेलइ सुहड-सिरि
 जें बगु हिडिबु^५ किम्मीरु जिउ सो हुउ विहि-वसिण महानसिउ
 ॥घत्ता॥ जो बहुलद्ध-वरु खंडव-डह-डामर-वीर
 कम्महं विहि-वसिण सो^६ जायहं मलइ सरीरु^७ ॥ १००

(११)

जमलाऽस-वाल-धण-वाल जहिं सइलिधि हउं मि सुहु कवणु तहिं
 महि-मंडलि सयलि^१ गविट्ठाइं केम वि खल-दइवें दिट्ठाइं
 देसैं देसंतरु भमियाइं वणि बारह वरिसइं गमियाइं

१. च्छणच्छुद्ध । २. सुहच्छी । ३. हरेवि । ४. घरे । ५. हिडिब । ६.
 जो । ७. सरीरउ । ८. महिमंडले सयले ।

तन्निश्चत्य द्रुपदराजदुहिता प्रभगति क्षणशुब्धधीरमुखी
 “मम किं सुखं अस्ति का धृतिर्यत्र युष्माकं वर्तते एष विधिः
 यः स्वामिवरो महीमंडलस्य स्थितो हत्वा लक्ष्मीमाखंडलस्य
 स विधिपरिणामेन संचरति गृहे मत्स्यस्य नित्यं सेवां करोति
 यो मुष्टिप्रहारेण दलति गिरिं यं क्षणमपि न मुञ्चति सुमटश्रीः
 येन बको हिडिम्बः किर्मीरो जितः स भूतो विधिवशेन महानसिकः
 ॥घत्ता॥ यो बहुलब्धवरः खाण्डवदाहडामरवीरः
 कर्मणां विधिवशेन स जायानां मृद्राति शरीरम् ॥

(११)

यमलौ अश्वपाल-धनपालौ यत्र सैरन्ध्री अहमपि सुखं किं तत्र
 महीमंडले सकले गवेषितानि कथमपि खलदैवेन दृष्टानि
 देशाद् देशांतरं भ्रामितानि बने द्वादश वर्षाणि गमितानि

अहियं मासिहिं एयारहिहिं अवरहिं वासर-पणारहिहिं
तो वि दुक्ख-किलेसहो छेउ^१ण विवरि मरणु न जीविष सु-हल^२कवि^३ १०५
तो भणइ^४ भीमु अ-पमेय-बलु थोरंसु-जलोल्लिय-मुह-कमलु
“ किं रुवहि माइ लुहि लोयणइं गय-दुक्ख-किलेसहो भायणइं
संसार-धम्मु ण णिरिक्खियउ सुहु केत्तिउ केत्तिउ^५ दुक्खियउ
॥घत्ता॥ देइ दुवि वि फलइं पंचालि पुराइय-रुक्खु
जहिं णिय रावणिण किं सीयहिं थोडउ दुक्खु ॥ ११०

(१२)

अइकंत-दिवसि^६ अ-विणीयण परिभविय माइ जं कीयण
तं तहिं जि कालि किर णिट्ठवमि पाहुणउं कयंतहो पट्ठवमि
हउं^७ ताम णरिंदहे सण्णियउ णिय-रोसु तेण अवगणियउ^८
जइ कह वि-चुक्कु अज्जोणियहे मारमि रयणिहे कल्लोणियहे
लुडु तेण समउ संकेउ करि पइसारहि णच्चण^९ साल-घरि ११५

१. छेउ । २. सहल । ३. भणइ । ४. सुहि केत्तिउ केत्तिउ । ५. दिवसे ।

६. हउ । ७. अवगणियउ । ८. कहइ । ९. णच्चल ।

अधिकानि मासैरेकादशभिरपरस्य पञ्चदशवासैः

तदपि दुःखक्लेशस्य छेदो नापि वरं मरणं न जीविते सुफलं कदापि ”

तावद्भणति भीमोऽप्रमेयबलो स्थूलाश्रुजलार्द्रितमुखकमलः

“ किं रोदिषि मातः मृद्दिढ लोचने गतदुःखक्लेशस्य भाजने

संसारधर्मः न निरीक्षितः सुखं कियत् कियत् दुःखितं

॥घत्ता॥ ददाति द्वे अपि फले पाञ्चालि पुराकृतवृक्षः

यथा नीतं रावणेन किं सीतायै स्तोकं दुःखम् ॥

(१२)

अतिक्रान्तदिवसेऽविनीतकेन परिभूता मातर्यत्कीचकेन

तं तस्मिन्नेव काले किल निष्ठापयामि प्राघूर्णकं कृतान्ताय प्रस्थापयामि

अहं तावन्नेन्द्रात्संज्ञितो निजरोषस्तेनावगणितः

यदि कथमपि च्युतोऽद्यतनायां मारयामि रजन्यां कल्यतनायां

शीघ्रं तेन समं संकेतं कृत्वा प्रवेशय नृत्यशालागृहे

जहिं तुंगिहे को वि ण संचरइ तहिं कल्लइ कीयउ महु मरइ ”
 तं निसुणि' पुलउ उब्भिण्ण भुय गय णिय-थणि हेलणु दुमय-सुय
 थिउ ताम भीसु परियलिय णिसि अरुणेणालंकिय पुव्व-दिसि
 ॥ घत्ता ॥ ' कल्लइ दोवइहे जं कड्डिउ केस-कलावउ

सो मउ किं ण मउ ' णं दिण-मणि आउ विहावउं ॥ १२०

(१३)

पडिवण्णइं वासरे वियउ-पय पंचालि कुमारहो पासु गय
 बोलाविय तेण मराल-गइ^१ कुल-जाय पइ-व्वय विमल-मइ^२
 “ सुंदिर-समुद-णवणीय-मुहि गंधव्वह केरी लीह लुहि
 कहि काइं न इच्छहि सु-यणु मइं किं णत्थि हत्थि-हय-साहणइं
 किं ण वि णव-णाय-सहास-बलु किं कमल-समाणु ण मुह-कमलु १२५
 किं ण वि जुवाणु किं ण वि सुहउ किं ण वि पडु किं ण वि अत्थमउ
 लइ अट्ठवीस मणि-कंठाहं बाहत्तरि अवरइं मंठाहं

१. निसुणिवि । २. गइ ।

यत्र रात्र्यां कोऽपि न संचरति तत्र कल्ये कीचको मत् प्रियते
 तं निश्चुत्य पुलकाः उद्भिन्नाः भूताः गता निजस्तने हेलनं द्रुप्रदसुता
 स्थितस्तावद्भीमः परिगलिता निशा अरुणेनालंकृता पूर्वदिशा
 ॥ घत्ता ॥ ' कल्ये द्रौपद्याः येन कृष्टः केशकलापः

स मृतः किं न मृतः ' इव दिनमणिरायातो विभावयितुम् ॥

(१३)

प्रतिपन्ने वासरे विकटपदा पांचाली कुमारस्य पार्श्वं गता ।
 आहूता तेन मरालगतिः कुलजाया पतिव्रता विमलमतिः
 “ सौन्दर्यसमुद्रनवनीतमुखि गांधर्वाणां सम्बन्धिनीं लेखां मृद्धि
 कथय किं नेच्छसि सुतनु मां किं नास्ति हस्तिहयसाधनानि
 किं नापि नवनागसहस्रबलः किं कमलसमानं न मुखकमलं
 किं नापि युवा किं नापि सुभगः किं नापि प्रभुः किं नाप्यर्थवान्
 लाहि अष्टाविंशतिं मणिकण्ठकानां द्वासप्ततिमपराणां बन्धानां

लइ भामिणि जणमण-भामिणिहि महएवि-पट्टु महु कामिणिहि
॥घत्ता॥ अकखमि केत्तडउ लइ सच्चु देमि जं मग्गहि
कोमल-बाहुषहिं छुडु षक्क मि सइ आलिंगहि ” ॥ १३०

(१४)

पडिवण्णु सव्वु जं दोवइए दुव्वार-जार-मारण-मइए
“आविज्जइ नच्चण-साल तुहु तं माणहु विणिण वि सु-रय-सुहु”
गय तेत्थहो कहिउ विओयरहो “ विडु णिवडिउ दिट्ठी-गोयरहो ”
भीमेण वि तं पडिवण्णु रणु अहिम-यर ताम गउ अत्थवणु
सेणा-वइ लेवि पसादणउ तंकेय-भवणु गउ अप्पणउ १३५
जहिं भीम-सेणु थिउ पइसरविं जहि सीहु कुरंगहो कमु करिविं
नहिं घंघु विसत्थु पइट्टु विडु ण उ जाणइ मंडिउ मरण-पिडु
रायाणुएण चिहुएहिं धरिउ णं कालें पढम कयलु भरिउ
॥घत्ता॥ चित्तिउ कीयएण “ लइ हउं गंधर्वे मारिउ
ण उ सइलिंघि-करु एहु कालें हत्थु पसारिउ ” ॥ १४०

१. मइं । २. पइसरवि ३. करेवि ।

लाहि भामिनि जनमनोभ्रामिणीनां महादेवीपदं मम भ्रामिनीनां
॥घत्ता॥ आख्यामि कियत् लाहि सत्यं ददामि यन्मार्गयसि
कोमलबाहुभ्यां शीघ्रं एकशोऽपि स्वयमालिंग ॥

(१४)

प्रतिपन्नं सर्वं यद् द्रौपद्या दुर्वारजारमारणमत्या
“ आयायाः नृत्यशालां त्वं तन्मानयावो द्वावपि सुरतसुखं ’
गता तस्मात् कथितं वृकोदराय “ विटो निपतितो दृष्टिगोचरं ”
भीमेनापि तत् प्रतिपन्नं रणं अहिमकरस्तावद्रतोऽस्तं
सेनापतिः लात्वा प्रसाधनं सैकेतभवनं गतः आत्मनः
यत्र भीमसेनः स्थितः प्रविश्य यथा सिंहः कुरङ्गाय क्रमं कृत्वा
तत्र गृहे विश्वस्तः प्रविष्टो विटो न तु जानाति आरब्धं मरणपेटकं
राजानुजेन चिकुरैर्धृतो यथा कालेन प्रथमः कवलो भूतः
॥घत्ता॥ चितितं कीचकेन “ लात्वा अहं गान्धर्वेण मारितः
न तु सैरन्ध्रीकरः एषः कालेन हस्तः प्रसारितः ॥

(१५)

कह-कह-वि गाहु मेलावियउ^१ सो विड-भडेण बोलावियउ
 “ गंधव्व जाहि किं जुज्झिण पइं विक्रम-वीर-बलुज्झिण
 हउं कीयउ सव्व-कला-कुसलु अण्णु वि णव-णाय-सहास-बलु
 किर भीमहो हन्थें महु मरणु किउ तासु जिं वसुमइ-अवहरणु ”
 तो भणइ विओयरु “ सो जिं हउं जो हंणिसु सहुं तरं भाइ-सउं
 तव-तणउ कंकु^२ मत्थाण-यरु णट्ठावउ णरु गंडीव-धरु
 जम-जेट्ठु तुरंगम-कम्म-कसु जोवइ सहसउ गु^३-गंव-रसु
 दोवइ सयल्लिधि पाव धरहि तुहु कीयउ महु भीमहु मरहि ”
 ॥घत्ता॥ तं णिसुणिवि वयणु हक्कारिउ पंडुहि णंदणु
 अक्खाडइ थिण चानूरे^४ जिव जणइणु ॥

(१६)

तो भिडिय परोप्परु रण-कुसल बिण्णि वि णव-णाय-सहास-बल

१. मेलावियउ । २. जे । ३. हउ । ४. सउतइ । ५. सउ । ६. ककु । ७. ग ।

(१५)

कथं कथमपि ग्राहो मोचितः स विटभटेनाहूतः
 “ गान्धर्व, याहि किं युद्धेन त्वया विक्रमवीर्यबलोज्झितेन
 अहं कीचकः सर्वकलाकुशलोऽन्यदपि नवनागसहस्रबलः
 किल भीमस्य हस्तेन मम मरणं कृतं तस्यैव वसुमत्यपहरणं ”
 ततः भणति वृकोदरः “ स एवाहं यः हनिष्यामि सह त्वया भ्रातृशतं
 तपस्तनयः कङ्कः आस्थान-चरो नर्तको नरो गाण्डीवधरः
 यमज्येष्ठस्तुरङ्गमकर्मकृशः पश्यति सहदेवो गोगव्यरसं
 द्रौपदीं सैरन्ध्रीं पाप धरसि त्वं कीचक मद् भीमान्त्रियसे ”
 ॥घत्ता॥ तन्निश्रुत्य वचनमाहूतः पाण्डोर्नन्दनः
 अक्षवाटे स्थितेन चानूरेण यथा जनार्दनः ॥

(१६)

ततः मीलितौ परस्परं रणकुशलौ द्वौ अपि नवनागसहस्रबलौ

बिण्णि वि गिरि-तुंग-सिंग-सिहर बिण्णि वि जल-हर-रव-गहिर-गिर
 बिण्णि वि द्दुट्ठ रुद्ध-वयण बिण्णि वि गुञ्जा-हल-सम-णयण
 बिण्णि वि णह-यल-णिह-वच्छ-यल बिण्णि वि परिहोवम-भुय-जुयल
 बिण्णि वि तणु-तेयाहय-तिमिर बिण्णि वि जिण-चरण-कमल-णमिर १५५
 बिण्णि वि मंदर-परिभमण-चल बिण्णि वि विण्णाण-करण-कुसल
 बिण्णि वि पहरंति पहर-क्खमिहिं भुय-दंडिहिं वज्ज दंड-समिहिं
 पय-भारिहिं भारिय बिहि मि महि महि-पडण-पेल्लणाहित्थ महि
 ॥घत्ता॥ भीमु समाहयउ वच्छ-त्थलि मुट्ठि-पहारं

कह वि ण णिवडिउ महि-यलि सहुं रुहिरुगारें ॥ १६०

(१७)

सेणा-वइ पेक्खिवि अ-तुल-बलु ओहुल्लिउ भीमहो मुह-कमलु
 “किय होसइ महु जस हाणि” रणि वज्जेसइ अ-यस-पडहु भुवणि
 किय होसइ जण-वष जंपणउं” कह कहववि धीरवि अप्पणउं

१. रणे...भवणे ।

द्वा अपि गिरितुंगशृङ्गशिखरौ द्वा अपि जलधररवगभीरगिरौ
 द्वा अपि दष्टौष्ठौ रुष्टवदनौ द्वा अपि गुञ्जाफलसमनयनौ
 द्वा अपि नभस्तलनिभवक्षःस्थलौ द्वा अपि परिघोपमभुजयुगलौ
 द्वा अपि तनुतेजःआहततिमिरौ द्वा अपि जिनचरणकमलनमनशोलौ
 द्वा अपि मंदरपरिभ्रमणचलौ द्वा अपि विज्ञानकरणकुशलौ
 द्वा अपि प्रहरतः प्रहारक्षमाभ्यां भुजदंडाभ्यां वज्रदंडसमाभ्यां
 पदभारैर्भारिता द्वाभ्यामपि मही महीपतनपीडनचलिता मही
 ॥घत्ता॥ भीमः समाहतो वक्षःस्थले मुष्टिप्रहारेण

कथमपि न निपतितः महीतले सह रुधिरोद्वारेण ॥

(१७)

सेनापतिं प्रेक्ष्य अतुलबलम् अवनतं भीमस्य मुखकमलं
 “किमिव भविष्य त मम यशोहानी रणे वादिष्यते अयशःपटहः भुवने
 किमिव भविष्य : जनपदे वचनीयं” कथं कथमपि धीरयित्वाऽऽत्मानं

आयासु करिवि णिय-भुय-जुयलि हउ मुट्ठि-पहारि वच्छ-यलि
 घाषण जि वइवस-णयरु^१ णिउ सो कीयउ कुम्मागारु किउ १६५
 पइसारिय हत्थ-पाय उयरि णं पुंजिउ आमिस-पुंजु गरि
 णीसारिवि भीमु महा-भुयए जाणाविउ दुमय-राय-सुयए
 “गंधव्विहिं विड-भड्ड णिट्ठविउ पेयाहिव-पंथि पट्ठविउ ”
 ॥घत्ता॥ धाइय पवर भड्ड “मरुमारिउ कीयउ केण ”

पंच-जणाहिण घरु वेढिउ भाय-सएण ॥

१७०

(१८)

उज्जोउ करिवि णिज्झाइयउ “सच्चउ गंधव्विहिं धाइयउ
 एवड्डु सरीरि ण कहि मि वणु ण उ एक्कु वि करु एक्कु वि चरणु”
 अण्णेत्तेही दीसइ दुमय-सुय बाहु-लयालिगिय-सिहिण-जुय
 ण काल-रत्ति दुइंसणिय णं असणि सहावै भीसणिय
 णं विस-हरि^२ आसीविस-भरिय णं रक्खसि भुवण-भयंकरिय १७५

१. वइवसयरु । २. वीसहरि ।

आयासं कृत्वा निजभुजयुगलेन हतो मुष्टिप्रहारेण वक्षस्तले
 घातेनैव विवस्वन्नगरं नीतः स कीचकः कूर्माकारः कृतः
 प्रवेशितं हस्तपादमुदरे यथापुञ्जितः आमिषपुञ्जः गृहे
 निःसार्य भीमं महाभुजया ज्ञापितं द्रुपदराजमुतया
 “गान्धर्वैर्विष्टभटो निष्ठापितः प्रेताधिपपथे प्रस्थापितः ”
 ॥घत्ता॥ धाविताः प्रवराः भटाः “ मारितः कीचकः केन ”
 पंचजनाहितेन गृहं वेष्टितं भ्रातृशतेन ॥

(१८)

उद्धोतं कृत्वा निध्यातं “ सत्यं गान्धर्वैर्हृतः
 एतावति शरीरे न कुत्राऽपि व्रगो नत्वेकोऽपि करः एकोऽपि चरणः ”
 अन्यत्र दृश्यते द्रुपदमुता बाहुलतालिंगितस्तनयुगा
 यथा कालरात्रिर्दुर्दर्शनीया यथाऽशनिः स्वभावेन भीषणा
 यथा विषधर्याशीविषमृता यथा राक्षसी भुवनभयंकरा

णं परम-कुहिणि जम-सासणहो आसंक जाय सव्वहो जणहो
 “मयर-द्धय-बाणोवहविउ उहु आयहे कारणि विहविउ”
 “लइ षव्हिं काइं विहाणएण परिपुच्छिणएण किं राणएण^१”
 ॥घत्ता॥ दोवइ सवेण सहं थावि उप्परि मडयाजाणहो
 कीयय-भाउ-सउ सवडंमुहु^२ चलिउ मसाणहो ॥

१८०

(१९)

णिज्जंती कंदइ^३ दुमय-सुय “गंधव्वहु, धावहु काइं मुअ
 अहो जय जयंत विजयंत धरि जयसेण जयावह रक्ख करि^४”
 तो भीमु ण कुहिणिहिं माइयउ भंजिवि पायाह^५ पधाइयउ
 अण्णेत्तहे जेतहे^६ वइरिं ण वि उप्पाइय नोक्खी भंगि क वि
 मुक्कलिय-केसु उक्खाय-तरु पच्चक्खु णाइं थिउ रयणि-यरु १८५
 सवडं-मुहुं दीसइ कीयएहिं जमु दंड-पाणि णं भीयएहिं
 छड्डिज्जइ मडया-जागु तहिं ‘णउ-णाय पणहु’ पइहु कहि

१. राणाएण । २. कीयया...मुहुं । ३. कंदिय । ४. धरे...करे ।

५. पयाह । ६. जेतहो ।

यथा परममार्गे यमशासनस्य आशंका जाता सर्वस्य जनस्य
 “मकरध्वजबाणोपद्रुतः पश्यत अस्याः कारणेन विद्रुतः”
 “नन्विदानीं किं विभानकेन परिपृष्टेन किं राज्ञा”
 ॥घत्ता॥ द्रौपदी शबेन सह स्थापयित्वोपरि मृतकयानस्य
 कोचकभ्रातृशतं संमुखं चलितं श्मशानस्य ॥

(१९)

नीयमाना क्रंदति द्रुपदसुता “गान्धर्वाः, धावत किं मृताः
 अहा जयजयंतविजयंताः धारयत जयसेनजयावहौ रक्षां कुरुतम्”
 तावद्भीमो न मार्गे मातः भडक्त्वा प्राकारं प्रधावितः
 अन्यत्र यत्र वैरो नास्ति उत्पादिता नूतना भङ्गी काऽपि
 मुक्तकेशः उत्खाततरुः प्रत्यक्षो यथा स्थितो रजनीचरः
 संमुखं दृश्यते कीचकैः यमो दंडपाणिर्यथा भीतैः
 त्यज्यते मृतकयानं तत्र ‘नवनागाः प्रणष्टाः’ प्रवृत्ता कथा

पल्लु विओयरु णिय भवणु पडिवणु दिवायरु उग्गमणु
 ॥घत्ता॥ संकप्प उट्ठमणि तहो मच्छहो अण्हियमल्लहो
 कइकइ सिक्खावइ^१ “सयलिधि णिवासहो घल्लहो ” ॥ १९०
 (२०)

तहिं अवसरि दुमयणरिद-सुय पक्खालिय-अंगोवंग-भुय
 लक्खिज्जइ सयल-जणेण किह पट्टणि पइसंति भवित्ति जिह
 सिय-वलयालंकि-कर-यलहो गय सरहसु पास विहंदलहो
 पच्छण-पउत्तिहिं वज्जरिवि “उत्तरइ समाणु खेडु करिवि
 अप्पणउ णिहेलणु जाइ”किर उच्छलइ सुजेट्टहो ताम गिर १९५
 “जा जाहि भडारिण कहि मि तुहुं राउलहो सणयरहो देहि सुहु ”
 धट्टज्जुण-ससण समुण्णण बोलिज्जइ रोस-वसंगण
 “जइ षवहिं घल्लिय कह वि पइं तो पुरु घाणवउ सयलु मइं
 ॥घत्ता॥ जइ पुणु थत्ति महु घरि तेरह दिवसउ देसहुं
 पुण-मणोरहि य तो रज्जु सइं भुंजेसहो ” ॥ २००

१. इड । २. सिक्खविय । ३. उच्छलिब ।

परिनिवृत्तो वृक्रोदरो निजभवनं प्रतिपन्नो दिवाकरः उद्गमनं
 ॥घत्ता॥ संकल्पः उत्थितः मनसि मत्स्यस्याऽनिहतमलस्य
 कैकेयी शिक्षयति “ सैरन्ध्रीं निवासे क्षिप ”

(२०)

तस्मिन्नवसरे द्रुपदनरेन्द्रसुता प्रक्षालिताङ्गोपाङ्गमुजा
 लक्ष्यते सकलजनेन कथं पट्टने प्रविशन्ती भवित्री यथा
 सितवलयालंकृतकरतलायाः गता सरभसं पार्श्वे बृहन्नलायाः
 प्रच्छन्नप्रवृत्तिभिरुक्त्वा “उत्तरायाः सभं क्रोडां कृत्वा
 आत्मनो निहेलना जायते” किलोत्सरति सुज्येष्ठायास्तावद्गिरा
 “याहि याहि भडारिके कुत्रापि त्वं राजकुलाय स्वनगरस्य देहि सुखं ”
 धृष्टद्युम्नस्वस्ता समुन्नतेन उच्यते रोषवशंगतेन [वचसा]
 “यद्येवं क्षिता कथमपि त्वया तर्हि पुरं हन्तव्यं सकलं मया
 ॥घत्ता॥ यदि पुनः स्थितिं मह्यं गृहे त्रयोदश दिवसान् दास्यसि
 पूर्णमनोरथा च तर्हि राज्यं स्वयं भुङ्क्ष्यसि ” ॥

॥ चतुर्थमुद्धरणम् ॥

[तिहुयण सयंभु ।]

॥ बलपणहु ॥

तिहुवणो' जइ वि ण होंतु णंदणो सिरि-सयंभु-एवस्स
कव्वं कुल-कवित्तं तो पच्छा को समुद्धरइ ॥

(१)

तो महि-मंडलि वम्मोसर-सर-विणिवारउ
णेमि-जिणेसरु विहरइ णं रिसहु भडारउ ॥
पइसिवि मज्झ-एस-मज्झहु^२ पुव्व पसिलाएवि
धम्म वइस-दिय-खत्तिय असेसि लाए वि ॥

५

१. तिहुवणे । आ गाथा हाथप्रतमां घणे स्थले छे. बधामां य तिहुवणे
पाठ छे; मने लागे छे के जइ वाळी रचना अने सति सप्तमीनो संकर होय;
के मागधी प्रथमा एकवचन पण होय. २. मज्झेएसमच्छहु ।

[त्रिभुवनः स्वयंभूः ।]

॥ बलप्रश्नः ॥

त्रिभुवनो यदि न भवति नंदनः श्रीस्वयंभूदेवस्य
काव्यं कुलकवित्तं ततः पश्चात्कः समुद्धरति ॥

(१)

ततः महीमंडले मन्मथशरविनिवारकः
नेमिजिनेश्वरो विहरति यथा ऋषभः भट्टारकः ॥
प्रविश्य मध्यदेशमध्ये पूर्वं प्रश्नाव्य
धर्मं वैश्यद्विजक्षत्रियान् अशेषान् राज्ञोऽपि ॥

हाथप्रतनो आ भाग कोइए बांच्यो लागतो नथी. कविए आ सधियां
विदग्धता बतावी छे. हाथप्रतमां अर्थ अने छंदनी बहु ज भ्रष्टता छे. टिप्पण
तो छे ज नहि.

સહસદ્દાલય-સુલિ^૧·વલ-પવલિ હલ·હર-હલિ^૨-વલ·કુલ-સહસ·બલિ
 સયલામલ-કેવલ·ળાણ·વલિ સ·લસાલવિંદ-સુકુમાલ·કલિ
 દૂલયલોસાલિય-કામ·સલિ સાસય·સિલિ-જય·સિલિ^૩-વહુય·વલિ
 સંસાલ·સાયરા·સમલ·સહિલિ^૪ પલિહલિય-સ·લજ્જાસેસ·યલિ ૧૦
 ઉજ્જેતહ વલ-હલે તિત્થ·યલે ઉદ્ધરિય-સયલ·ભવિ-ઉહય કુલે
 ણાસિય-સંભવ·જલ-મલણ-દલે ચિલ·ભવ·સય-ચલ·વહુ·દુલિય·મલે
 ગોલવ-થેલાસણ^૫-ચંદ-સમલે વિણિવારિય-સલ્લ·ત્તય-સમલે
 તિયસિંદ-ળમિય-કમ·તામરસિ^૬ જય-મંગલ·દવ્વ-પુણ·કલસિ
 ॥ માગધિકા ણામ ભાસા ॥
 ॥ઘત્તા॥ વહાવિ કાલેણ સહું ગણિહે ભમેપ્પિણુ આયુ ૧૫
 પુણુ વિ પડીવડ રેવહ-ઉજ્જાણુ પરાઇડ ॥

૧. સહસદાલયુર ૬૦ ચ કે ઇને બદલે એ લખવાનો રિવાજ હાથપ્રતોમાં સામાન્ય હોય છે. ૨. હલિહર એમ હાથપ્રતમાં છે; આ જ લઈએ તો માત્રાભંગ થઈ બે માત્રા છંદમાં ખૂટે છે. હલહરહલિ એમ પાઠ હોવા પૂરતો સંભવ છે. અર્થ નહિ સમજાતાં સરસા વર્ણસમૂહમાં અમુકવર્ણ પડી જવા સ્વાભાવિક છે. ૩. જયસિરિ । ૪. મૂલ સંસારસાયરાસામલસહિલિ । છે, પરંતુ બે માત્રા વધી જાય છે; એટલે સા છોડી દીધો છે. અવગ્રહ મૂલ હાથપ્રતમાં નથી; પરંતુ અર્થસ્પષ્ટતા સ્વાતર મારી ક્રમેરણી છે. ૫. થેણાસણ । ૬. ભામરસિ ++ પુવ્વકલસિ ।

સહસ્રાષ્ટાદશસૂરિવરપ્રવરઃ હલધરહરિવરકુલસહસ્રબલઃ

સકલામલકેવલજ્ઞાનવરઃ સરસારવિંદસુકુમારકરઃ

દૂરતરોત્સારિતકામશરઃ શાશ્વતશ્રીજગચ્છ્રીવધૂકવરઃ

સંસારસાગરામરશૈલઃ પરિહૃતસરાજ્યાશેષબલઃ

ઉજ્જયન્તસ્ય વરધરાયાં તીર્થકરઃ ઉદ્ધૃતસકલમવ્યોમયકુલઃ

નાશિતસંભવજરામરણદરઃ [નાશિત]ચિરભવશતસ્વરબહુદુરિતમલઃ

ગૌરવકમલામલચન્દ્રઃ વિનિવારિતશલ્યત્રયસમરઃ

ત્રિદશેન્દ્રનતકમતામરસઃ જગન્મંગલદ્રવ્યપૂર્ણકલશઃ

॥ માગધિકા નામ ભાષા ॥

॥ઘત્તા॥ બહુના કાલેન સહ ગણિભિઃ ભ્રમિત્વા આયાતઃ

પુનરપિ પ્રતીપં રૈવતોદાનં પરાગતઃ ॥

(२)

॥ हेला ॥ जं उज्जित-मही-हरे परम-गुण-सणाहे

थियउ^१ हरि-भूसणु ति-हुयणेक-णाहे ॥

तं हलिसियंगि सिलि-वच्छाए इंदीवल^२-दल-स-लिल-ऽच्छाए

पलिभूसिय-सिलि-हलि-वंसाए अमरासुर-दिण्ण-पसंसाए २०

पूयण-मलइ-कय-बहणाए पायस-णिप्पेहुण-कल-णाए^३

माया-रह-बल-णिहलिणाए सु-धुलंबल-कंबय-वरणाए

चल-केसि-गल-यल-कय-पयाए जमल-ऽज्जुण^४-भू-लुह-विलयाए

गोवद्धण-ऽचल^५-उद्धलणाए गो-उलि लीला-संचलणाए

विस हल-गुलु-सेज्जा-लुहणाए पल-सूलत्तण^६-लिह-लुहणाए^७ २५

ओऊलिय-जल-यल-पबलाए अट्टुत्तर-सय-णाम-हलाए

हेला-सु-चडाविय-चावाए दस-दिसि-णीसलिय-पयावाए

१. थिउ । २. इंदिवल । ३. तदन कात्पनिक अर्थ छायामां छे; ठीक लागे तो स्वीकारवो. ४. उज्जण । ५. वल । ६. सूलत्तणु । ७. प्रथम पाद तेम ज आ पादने छेडे लहणाए ।

(२)

॥ हेला ॥ यावदुज्जयंतमहीधरे परमगुणसनाथः

स्थितः हरि[वंश]भूषणः त्रिभुवनैकनाथः ॥

तावद् दृष्टाङ्गः श्रीवत्सः इंदीवरदलसलीलाक्षः

परिभूषितश्रीहरिवंशः अमरासुरदत्तप्रशंसः

पूतनागर्वकृतबर्हणः प्रावृण्मयूरकलनादः

मायारथबलनिर्दलनः सुधवलांबरकम्रवरणः

चलकेशिगलतलकृतपदः यमलार्जुनभूरुहविलयः

गोवर्धनाचलोद्धरणः गोकुले लीलासंचलनः

विषधरगुरुशय्यारोहणः परशौर्यलेखामार्जनः

आकुलितप्रबलजरा[संध]बलः अष्टोत्तरशतनामधरः

हेलासुसंधितचापः दशदिशानिःसृतप्रतापः

कालिंदिय-मह-दह-मंथाए कालिय-सिय चिंध-पवण्णाए
तोडिय-कोमल-तामलसाए^१ लंगदि गो-दुह-किय-कलसाए
संघालिय-णिलि-चाणूलाए उक्खय-माउल तलु-मूलाए^२ ३०

॥ मागह-पुव्वद्धा-कलाए ॥

॥ घत्ता ॥ णिय-सीहासणु मिल्लिप्पिणु सिरु णामंतउ
जिण-सवडं-मुहु^३गउ सत्त-पयाइं तुरंतउ ॥

(३)

॥ हेला ॥ पुणु आणंद-भेरी-सहेण जय-पहाणो^४

चलिउ महण्णवो व मणि-रयण-सोहमाणो ॥

एत्थंतरी^५ निग्गइ संकरिसणि वयरि-णरिंद-णियर-दु-दुरिसणि ३५
लोहिय-दुहिया-रोहिणि-तणु-रुहि सुर-वइ-कुलिस-सरिस-सीराउहि
ईसरंगि ससि-तारा-णि-मल्लि^६ सुर-सरि-णीर-खीर-हारुज्जलि

१. मामलसाए । सरखावो आ ज उद्धरण कडवक. १. पं. १२, आ
प्रकारनो ज पाठनो फेरफार. २. चालूणाए + + उक्खलमाहुलतलमूलाए ।
३. मुह । ४. पहाणे । ५. एककंतरि । ६. णिम्मल ।

कालिंदीमहाह्रदमंथकः कालीयश्रितचिह्नप्रपन्नः

त्रोटितकोमलतामरसः क्रीडायां [त्रोटित]गोदुग्धकृतकलशः

संहारितनीलचाणूरः उत्खातमातुलतरुमूलः

॥ मागधपूर्वार्धकलापः ॥

॥ घत्ता ॥ निजसिंहासनं मुक्त्वा शिरो नामयन्

जिनसंमुखं गतः सप्तपदानि त्वरन् ॥

(३)

॥ हेला ॥ पुनरानन्दभेरिशब्देन जगत्प्रधानः

चलितो महार्णव इव मणिरत्नशोभमानः ॥

अत्रान्तरे निर्गच्छति संकर्षणः वैरिनरेन्द्रनिकरदुर्दर्शनः

लोहितदुहितृरोहिणीतनुरुहः सुरपतिकुलिशसदृशसीरायुधः

ईश्वरांगः शशितारानिर्मलः सुरसरिनीरक्षीरहारोज्ज्वलः

सुहु-रुहु^१-मुट्टिय-संधारणि कंसासुर-किंकर-विणिवारणि
 रेवइ-वयण^२-सरो-रुह-महु-यरि रण-उहि वेणु-दारि रिउ-भय-यरि
 केसरि-वाहणि-विज्जा-हारणि खे-यर^३-जंबु-मालि-णिव-साहणि ४०
 वंदारय-णिह-णयण-मणणिण्ण परिआणिय-विण्णाण-कलालिण
 संगय-सिर-यर-ताण-करिसणि दस-दसार-रोयण-भुय-दरिसणि
 ॥ इयमण्णि व मागधिका भासा ॥

॥ मत्तमातंगछंदः ॥

॥ घत्ता ॥ सुमरिवि जिण-चलण रेवइ-रोहिणिहि विहूसिउ ॥

मह-हत्थिल्लउ णहि णं चंदु^४ जणेण पडीसउ

(४)

॥ हेला ॥ से "अणुलगया गया जाइ-कुल-विसुद्धा

४५

सच्चइ-चारुणि-सढरी-दीवायणा-ऽणिरुद्धा ॥

अणु वि संचल्लिण मरंकि जे दुरुज्झिय-अ-यस-कलंकि

१. रुहु । २. वयणि । ३. खेयरि । ४. चंदु । ५. यणुलगए ।

सुष्ठुरुष्टमुष्टिकसंहारणः कंसासुरकिंकरविनिवारणः

रेवतीवदनसरोरुहमधुकरः रणयुधि वेणुदारी रिपुभयकरः

केसरिवाहिनीविद्याधारकः खेचरजंबुमालिवृपसाधनः

वृन्दारकनिभ-नयन-मनोज्ञः परिज्ञातविज्ञानकलावलीकः

करसंगतसीरकर्षणत्राणः दशदशार्हरोचनभूतदर्शनः

॥ इयमन्यैव मागधिका भाषा ॥

॥ मत्तमातंगछंदः ॥

॥ घत्ता ॥ स्मृत्वा जिनचरणौ रेवतरोहिणीभ्यां विभूषितः

महा[मघा]हस्तियुतः नभसि यथा चंद्रः जनेन प्रतिश्रितः ॥

(४)

॥ हेला ॥ तस्य अनुलग्नका गता जातिकुलविशुद्धाः

सात्यकि-चारुणि-सढरि-द्वैपायन-अनिरुद्धाः ॥

अन्येऽपि संचलिताः स्मितेन ये दूरोज्जितायशःकलङ्काः

जे रुक्मिणि-मण-भुवणार्णदिं जे रिउ-णियर-सरोरुह-चंदिं
 जे जगि-णारि-चित्त-अवहरणे जे कंचण-माला-परिहरणि
 जे सोलस-मह-लंभावणिं जे सोहग-रूव-संपुण्णे ५०
 जे महि-कंप-जलहि-सुर-सेले जे सयलंगणोह-मण-चोलें
 जे कुरु-खंधावार-विणार्सिं जे दुज्जोहण-पहु-संहासि
 जे स-सिबिर-तव-सुय-परिखलणिं जे णर-भोम-मडण्फल-दलणि
 जे सहदेव-पराभव-करणिं जे बंदिण-जण-अभुद्धरणि
 ॥ मागधिकायां भाषायां पदाकुल-छंदः ॥
 ॥ घत्ता ॥ गंजोल्लिय-तणु परिसेसिय-पवर-मरट्टउ ५५
 सुहि-सय-परिमियउ स-विणेउ स-कलत्तु पयट्टउ ॥

(५)

॥ हेला ॥ ताव हियोलियहिं चंदो व्व कंतिवतो
 भाणुकुमार णर-वरो णिग्गओ तुरंतो ॥
 ॥ दुवई ॥ कल-विण्णाण-जुत्तप सेवि-यण-रत्तप

१. चदे ।

ये रुक्मिणीमनोभुवनानन्दाः ये रिपुनिकरसरोरुहचन्द्राः
 ये जगन्नारीचित्तावहरणाः ये काञ्चनमालापरिधरणाः
 ये षोडशमहालाभापन्नाः ये सौभाग्यरूपसंपूर्णाः
 ये महोत्तमजलधिसुरशैलाः ये सकलाङ्गनौघमनःश्वैराः
 ये कुरुस्कन्धावारविनाशाः ये दुर्योधनप्रभुसंस्पर्शाः
 ये स्वशिविरश्रुततपःपरिस्खलनाः ये नरभोमगर्वदलनाः
 ये सहदेवपराभवकरणाः ये बन्दिजनाभ्युद्धरणाः
 ॥ घत्ता ॥ रोमाञ्चिततनवः परिशेषितप्रवरगर्वाः

सुदृच्छतपरिवृताः सविनेयाः सकलत्राः प्रवृत्ताः ॥

(५)

॥ हेला ॥ तावद् हृदयार्द्रितैश्चन्द्रः इव कान्तिमान्
 भानुकुमारो नरवरो निर्गतः त्वरन्
 ॥ द्विपदी ॥ कलविज्ञानयुक्तो रक्तसेव्यजनः

३ बारस-लक्ष्मणंगण मेरुतुंगसिगुत्तमंगण ॥

६०

चामीयर-चारु-वण्णण कुंडल-जुय-ललंत-कण्णण
कंग-हरण-णिल-कोरण रेहमाण-गुरु-इणिय-दोरर
इंदीवर-दल-उच्छण हार-परिफुरिय-वच्छण
केऊरारिद्ध-बाहण रयण-खुसिय-अब्भत्थण
मागहाणयाअत्थण पलंब.....णिरत्थण
पसरिय-णिय-णहा-सोहण अंघ-पउम-जिय-णलिण-सोहण

६५

॥ मागधिका नाम छंदः ॥

॥घत्ता॥ कमला-णंदणु णिय-भा-भूसिय-भुवणोयर
वर-दीहर-करु संचल्लिउ णाई दिवायर ॥

(६)

॥हेला॥ तर्हि पत्थावि तार-संभार-पवर-दल-मालण
संचलिय महा-बलिय.....॥

७०

३. पारस । ४ मेरुतुंग... ।

(६)

द्वादशलक्षणाङ्गकः मेरुतुङ्गशृङ्गोत्तमाङ्गः
चामीकरचारुवर्णकः कुण्डलयुगललत्कर्णकः
कङ्कतधरणललाटपट्टकः शोभमानगुरुपनयनदोरकः
इंदीवरदलाक्षः हारपरिस्फुरितवक्षाः
केयूर-ऋद्ध-बाहुः रत्नखचिताग्रहस्तः
मागध.....अर्थः प्रलंब.....निरस्तः (?)
प्रसृतनिजनखशोभः अंग्रिपन्नजितनलिनशोभः

॥ मागधिका नाम छंदः ॥

॥घत्ता॥ कमलानंदनो निजभाभूषितभुवनोदरः

वरदीर्घकरः संचलितो यथा दिवाकरः ॥

(६)

तस्मिन् प्रस्तावे तारसंभारप्रवरदलमालया

संचलितः महाबलि.....

सो नारायणिदुसुदेसंबुय^१-मालाए अट्टमि-यंद-हंद-पिहुलुणय-भालाए
विज्जा-हर-कुमार-विस-हर-खइ-णेयाए बहु-जरसिंधु-बधु-

वरक्खुरप्पायाए

हेमल-दल-हिडिंब-घण-तम-दिण-णाहाए सिंधव-हूण-जोण-हुयवह-

जल-वाहाए^२

विवरी-हीर-वीर-^३समीर-अणुरत्ताए वर-वारण-वल्लग-अमर-गिरिदाए
जालंधर-डहार-सुभदा-सुरभदाए केरल-कामरूप-वण-गहण-हुयासाए^४

पारसिय-सुकंत-रुक्ख-फल-कीराए खस-जोहेय-ददुर-फणि-रायाए^५

पच्छिक्कुडक्कणरसिरवणासणिघायं बल-कण्णाड-दविड-पणमंत-पायं^६
खग्गुज्जुइ-उज्जल-सूर-प्पह-हरु^७पचलिउ लीलए णावइ पाउस-जल-हरु

॥घत्ता॥ तो हरि-राम-काम-पमुहएहि^८ जायवेहि

पासुपवण्णएहि कंटइय-अवयवेहि ॥

८०

१. °संबुकमालाए । २. °जाणहुयवहुजरवाहणाए । ३. वीक । ४

आखी य पंक्ति भ्रष्ट छे; मेळ लाववा ज संस्कारेली पंक्तिमां प्रयत्न छे. मूळ
हाषप्रतमां, पारासियसुकंतरुक्खफलभरकीराणणाए खसजोहेयददुरफणिरायाए ।

५. आ पंक्ति पण आखी य भ्रष्ट छे: पच्छिक्कुडक्कणरसिरवणिज्जासणिघायं
बलकण्णाडदविडए णमंतपायं । ६. खग्गुज्जुजलसूरप्पहह । ७. पमुहहेहि ।

सः नारायणेष्टसुदेशांबुज[द]मालः अष्टमीचंद्रविशालपृथुलोनतभालः

विद्याधरकुमारविषधरक्षयनेता बहुजरासंधबंधुवरक्षुरप्रः

हेमलदलहिडिम्बघनतमोदिननाथः सैन्धवहुणयवनहुतवहजलवाहः

विपरीतधीरवीरसमीरानुरक्तः वरवारणकामरगिरीन्द्रविलग्नः

जालंधर-डहार-सुभद्र-सुरभद्र-केरल-कामरूप-वनगहनहुताशः

पारसीकसुकान्तवृक्षफलकीरः खसयौधेयदर्दुरफणिराजः

पश्चिमोत्कटनरशिरोवनाशनिघातः बलिकर्णाटद्रविडप्रणतपादः

खड्गोदद्युत्युज्ज्वलसूरप्रभाहरः प्रचलितः लीलया यथा प्रावृड्जलधर

॥घत्ता॥ ततो हरिरामकामप्रमुखैर्यादवैः

पाश्र्वोपपन्नैः कण्टकितावयवैः ॥

(७)

॥ हेला ॥ दीसइ समवसरणु जग-जणिय-उज्जोयउ
णं लोहिउ ^१जम्म-अ-सेयाहिय-णागिदउ ॥

भा-मंडल-समिद्धु णावइ रामायणु सांहासण-स-णाहु थिउ णाइ महा-वणु
णावइ छंद-सत्थु सुंदर-जइ-माला-हरु णं मंदर-णियंबु णंदण-वण-मणहरु
दीसइ णाई पाउस ण परतिह जे घय..... ८५
णावइ महि-पवण-सुर-उयय^२-सम-प्पहु देविंदराय-बहुल-पसरिय-रयण-प्पहु
॥घत्ता॥ तहि जिणु लक्खियउ जायव-जणेण^३गरुय-अणुरायं
आइ-महेसरु रिसहु व चिरु अमर णिहालय ॥

(८)

॥ हेला ॥ पुणु ते पउम-सहाव पिथर-गुण-साणुराय
बल-गोविंद पुणु पुणु णमंति जिणह पाय ॥

९०

जय जिण मणुय-दणुय-गण-धण-वइ^४-फण-वइ-णमिय-पय-जुया
अ-थिर-मण-पवण-दिण-मणि-विलयण-वरुण-ऽसणि-जुया

१. लोहियउ । २. ओय । बीजा पादमां:—देवींदरीयबहुलपसरियरणप्पहु ।
३. जयवज्जणेणा ४. धवइ ।

(७)

॥ हेला ॥ दृश्यते समवसरणं जगज्जनितोद्योतं

यथा लोहितः [वृक्षः] जन्माश्वेताधिकनागेन्द्रः

भामंडलसमृद्धं यथा रामायणं सिंहासनसनाथं स्थितं यथा महावनं
यथा छंदःशास्त्रं सुंदरयतिमालाधरं यथा मंदरनितंबं नंदनवनमनोहरं
दृश्यते यथा प्रावृट्.....

यथा महीप्रपन्नसूरोदयसमप्रभं देवेन्द्रराजबहुलप्रसृतरत्नप्रभं
॥घत्ता॥ तत्र जिनः लक्षितो यादवजनेन गुरुकानुरागेण

आदिमहेश्वरं ऋषभमिव चिरममराः निभालयन्ति ॥

(८)

॥ हेला ॥ पुनस्तौ पद्मस्वभावौ पितृगुणसानुरागौ

बलगोविन्दौ पुनः पुनर्नमतः जिनस्य पादौ ॥

जय जिन मनुजदनुजगणधनपतिफणापतिनतपदयुग !

अस्थिरमनःपवनदिनमणिविलयनवरुणाशनियुत !

जय ति-यस-वइ-कु-वइ-जम-वइ-रिउ-गह-वइ-धणय-वंदिया

जय भुवण-वइ धीर वितु-भव-खवण-वग-संदिया

हय-गय-कणय-पाणिदादि-स-सर-भड-घड-उडु-गण-घण-घण-उलय-

संसिया १५

जय विस-विसम-विसय-गह-परिसह-सु-णिहय-णिवह-साहया

जय तइ-लोय-णमिय अइसय-वर-पाविय-परम-संपया

जय मलिणिलयाण^१ रणि फेडिय-दुगह-जडल-वल्लय-सामला

जय जय-जल-जउण-जल-कज्जल-इसि-सुमणस-समुज्जला

जय कमल-भव-तंब-तणु-भव आंखलिय सुण भवंतया

१००

जय भव-समय समय-णविण चउ-नीसाइसय-वंतया

॥ घत्ता ॥ तुम्हहं सगगहो जइ इह अवयरणु ण होंतउ

ता दु-क्किय-भारेण जगु हिट्टा-मुट्टु जंतउ ॥

(९)

॥ हेला ॥ एव णमेवि णेमि नित्थं-करहो पहिट्टा

जायव णिरवसेस णर-कोट्टइ णिविट्टा ॥

१०५

१. जय मूलमां नथी;

जय त्रिदशपतिकुपतियमपतिकृतुप्रहपतिघनदवंदित !

जय भुवनपते धीर स्यंदितचित्तोद्भवक्षपणवर्ग !

हयगजकनकप्राणेन्द्रियादिसशरभटघटोडुगगघनघनकुलकशंसित !

जय विषविषमविषयप्रहपरोषहसुनिहितनिवहसाधक !

जय त्रिलोकनत अतिशयवरप्राप्तपरमसंपत् !

जय मलिनेन्द्रियागां रणे भग्नदुर्ग्रहजटिलवलप्रश्यामल !

जय जगज्जलयमुनाजलकज्जलेषुमुनःसमुज्ज्वल !

जय कमलामवताम्रतनुभव अस्खलित शृणु भवान्

जय भवशमक समयनवीन चतुर्धिशदतिशयवन् !

॥ घत्ता ॥ युष्माकं स्वर्गाद् यदोहावतरणं नाभविष्यत्

तर्हि दुष्कृतभारेण जगदधोमुखमगमिष्यत् ॥

(९)

॥ हेला ॥ एवं नत्वा नेमितीर्थकरं प्रहृष्टाः

यादवाः निरवशेषाः नरकोष्ठके निविष्टाः

जल-कल्लोलुप्पील-रउहें जाह दिण्णु ओसारु समुहें
जाहं णयरु कारिउ सहस-ऽक्खें जाहं गेहि धणु वरिसिउ जक्खें
जाहं संख कोडिउ अट्टारह जाहऽण्णाय लक्ख-हय-गय-रह
मंदिरि जाहं जाउ जिण-जम्मणु जाहं सामि सयमेव जणदणु
जेण समरि सिसुपालु विहाइउ जेहि वीरु^१ भूरीसउ घायउ ११०
जेहि णिहउ स-सेणु चक्केसरु मारिउ जेहि चाणुर^२ कलि-केसरु
अ-प्पमाण विस्स-भर-गो-यर सेव करंति जाह विज्जा-हर
जाहं परिग्गहि सइं मयर-द्धउ विज्जउ जाहं पसिद्धउ सिद्धउ
पेसणु करइ जाहं चक्काउहु^३ जाहं मज्झि णवमउ सीराउहु
जेहि कोडि-सिल चिरु उच्चाइय जाह किंति तइ-लोकि ण माइय^{११५}
जाहं पमाणु णाहि परिवारहो अंतेउरहो वि सालंकारहो
॥घत्ता॥ जिण-माहप्पेण ते सयल वि णिरु अणुराइय
णर-वक्खारहो एक-देसे जे सम्माइय ॥

१. वीरु । २. चाणू । ३. चक्काहुउ ।

जलकल्लोलोत्पीडरौद्रेण येषां अपसारो दत्तः समुद्रेण
येषां नगरं कारितं सहस्राक्षेण येषां गेहे धनं वर्षितं यक्षेण
येषां संख्या कोट्यः अष्टादश येषामज्ञाता लक्षहयगजरथाः
मंदिरे येषां जातं जिनजन्म येषां स्वामी स्वयमेव जनार्दनः
यैः समरे शिशुपालो विहतो यैः वीरः भूरिश्रवाः हतः
यैर्निहतः ससैन्यश्चक्रेश्वरो मारितो यैश्चाणूरः कलिकेसरी
अप्रमाणाः विश्वंभरगोचराः सेवां कुर्वन्ति येषां विद्याधराः
येषां परिग्रहे स्वयं मकरध्वजः विद्याः येषां प्रसिद्धाः सिद्धाः
प्रेषणं करोति येषां चक्रायुधः येषां मध्ये नवमः सीरायुधः
यैः कोटिशिला चिरं उच्चैः कृता येषां कीर्तिखिलोके न माता
येषां प्रमाणं नास्ति परिवारस्य अंतःपुरस्यापि सालंकारस्य
॥घत्ता॥ जिनमाहात्म्येन ते सकलाः अपि खल्वनुरागिणः
नरवक्षस्कारस्यैकदेशे ये सम्माता ।

(१०)

॥ हेला ॥ पुणु पुच्छइ महीसरो सयल-लोय-पालो

मधुर-महा-शुणीए अक्खइ ति-लोय-वालो ॥

१२०

“किं इह ति-हुयणे सारु भडारा” “धम्म-रअणु भो महि-हर-धारा”

“किं दुल्लहु भव-लक्खिहि जिण-वर” “पव्वज्जा-णिहाणु हे सिरि-हर”

“किं सुहु लोयालोइ महागुरु” “बाह-रहिउ अहो मुसुमूरिय-मुरु”

“के जीवहो वइरिय तिथं-कर” “कोह-मोह-मय-अच्छी हरि-हर”

“किं पालणिउ एत्थु सव्वण्ह” “धुउ सम्मत्तु सोलु अइ विण्ह” १२५

“किं सुंदरु करणिज्जु दया-रुह” “दाणु पुज्ज हो देवइ-तणु-रुह”

“के दू-सह तियसेसर-सामिय” “पवर-परीसह खग-वइ-गामिय”

“किं बलवतउ समर-विमहण” “जीवहो चिरु-कय-कम्म जणहण”

“कवणु देउ केवल-वर-लोयण” “दोस-विवज्जिउ हो मह-सूयण”

“कवणु धम्मु जगि णाणुप्पायण” “जीव-दया-वरु हे णारायण” १३०

१. भवलक्खेहि । २. लोयालोय ।

(१०)

॥ हेला ॥ पुनः पृच्छति महीश्वरः सकललोकपालः

मधुरमहाध्वनिनाऽऽख्याति त्रिलोकपालः ॥

“किमिह त्रिभुवने सारं, भट्टारक” “धर्मरत्नं भो महीधरधारक”

“किं दुर्लभं भवलक्षेषु जिनवर” “प्रव्रज्यानिधानं हे श्रीधर”

“किं सुखं लोकालोके महागुरो” “बाधारहितमहो मृदितमुर”

“के जीवस्य वैरिणस्तोर्थकर” “क्रोधमोहमृगाक्ष्यः हरिधर”

“किं पालनीयमत्र सर्वज्ञ” “ध्रुवं सम्यक्त्वं शीलं अयि विण्णो”

“किं सुंदरं करणीयं दयारुह” “दानं पूजा हे देवकीतनुरुह”

“के दुःसाहस्रिदशेश्वरस्वामिन्” “प्रवरपरीषहाः खगपतिगामिन्”

“किं बलवत् समरविमर्दन” “जीवस्य चिरकृतं कर्म जनार्दन”

“को देवः केवलवरलोचन” “दोषविवर्जितः हे मधुसूदन”

“को धर्मो जगति ज्ञानोत्पादन” “जीवदयापरः हे नारायण”

“किं संसारहो मूलु गिरासव” “गरुड पमाउ मुणहिं मणि केसव”
 “किं कट्ट-यरु सिद्धि-अभावह” “अण्णाणत्तणु जउ-वइ माहव”
 ॥घत्ता॥ “जीव-णिकायहो” किं दढ-बंधणु भुवणुत्तम”
 “ विविह-परिग्गहु गेहिणि-सणेहु पुरिसोत्तम” ॥

(११)

परमेसरु साहइ जेम जेम हरिसिज्जइ सह-यणु तेम तेम १३५
 सेसिय-सुय-वयणामिय-रसस्स तित्ति ण संभवदि हु केसवस्स
 ण जउण-सिदस्स^२ दीवायणस्स ण कुसुम-सरस्स से णंदणस्स
 ण सिणिस्स जरस्स ण सच्चइस्स संबस्स ण तित्ति ण दुंदुहिस्स
 भाणुस्स सुभाणुहि सुहुवस्स भगदस्स जगस्स सढावियस्स
 तित्ति ण सारस्स ण सारणस्स तित्ति ण णंदस्साणंदणस्स १४०
 भोजस्स देव-सेणस्स तस्स.....
 ण भवदि ससि-मुद्-स-णेउरस्स किस-मज्झुद्देसंतेउरस्स

१. निहायहो । २. करणसिदस्स ।

“किं संसारस्य मूलं निरासव” “गुरुकः प्रमादो मनुष्व मनसि केशव”
 “किं कष्टकरं सिद्धचभ्यावह” “अज्ञानत्वं यदुपते माधव”
 ॥घत्ता॥ “जीवनिक्कायस्य किं दढबंधनं भुवनोत्तम”
 “विविधपरिग्रहः गेहिनीस्नेहः पुरुषोत्तम” ॥

(११)

परमेश्वरः कथयति यथा यथा दृष्यति सभाजनस्तथा तथा
 शेषितश्रुतवचनामृतरसस्य तृप्तिर्न संभवति खलु केशवस्य
 न यमुनाश्रितस्य द्वीपायनस्य न कुसुमशरस्य तस्य नंदनस्य
 न शिनेः जरतो न सात्यकेः शंबस्य न तृप्तिर्न दुंदुभेः
 भानोः सुभानोः सुष्टुकस्य भगदस्य जगतः श्रद्धापितस्य
 तृप्तिर्न सारस्य न सारणस्य तृप्तिर्न नन्दस्याऽऽनंदनस्य
 भोजस्य देवसेनस्य तस्य.....
 न भवति सशशिमुद्रानूपुरस्य कृशमध्योद्देशान्तःपुरस्य

तित्ति ण पउरस्स महा-यणस्स सस्सुड्ढसिरस्स' ण रिसि-गणस्स
॥ ढक्का-भासा-कडवयं ॥

॥घत्ता॥ किय-कर-मउलिहिं जिहं णरहं तेव सुरा-सुर-वरहिं' वि
धरणिदाइहिं ण वि होइ तित्ति विस-हरिहि वि ॥ १४५

(१२)

॥हेला॥ तहिं पत्थावि णाहि किय-परम-वंदणेण

रोहिणि-दस-दसार-लहु-भाइ-णंदणेण ॥

कर-कोंपलु करेवि सुर-सारउ चलण पुच्छिउ पेमि-भडारउ

'कहि परमेसर इह दारावइ धणय-विणिम्मिय सुर-पुरि णावइ
बहु-पुण्णोदण्ण गोविंदहो विद्धि गच्छइ' मज्झि समुदहो १५०

तुह जम्मु वि भणेवि जणु वंदइ कित्तिउ कालु स-तोरण णंदइ
आयहो णामु ति-लोग-पगासु वि जिण सत्थेण ण अत्थि विणासु वि
अण्णु वि पर-बल-वण-तिण-डहणहो कित्तिउ कालु विजउ महु-महणहो

१. सुरवरहिं । २. गच्छिय ।

तृप्तिर्न पौरस्य महाजनस्य श्वासोर्ध्वशिरसः न ऋषिगणस्य

॥ ढक्काभाषाकडवकम् ॥

॥घत्ता॥ मौलिकृतकराणां यथा नराणां तथा सुरासुरवराणामपि

धरणीन्द्रादीणां नापि भवति तृप्तिः विषधराणामपि ॥

(१२)

॥हेला॥ तस्मिन् प्रस्तावे नाथे कृतपरमवन्दनेन

रोहिणिदशदशार्हलघुभातृनन्दनेन ॥

करकुड्मलं कृत्वा सूरिश्रेष्ठः चरणयोः पृष्ठो नेमिभट्टारकः

" कथय परमेश्वर एषा द्वारावती धनदविनिर्मिता सुरपुरी यथा

बहुपुण्योदयेन गोविन्दस्य वृद्धयै गच्छति मध्ये समुद्रस्य

तव जन्मापि भणित्वा जनो वंदते कियन्तं कालं सतोरणा नंदति

अस्याः नाम त्रिलोकप्रकाशमपि जिन शस्त्रेण नास्ति विनाशोऽपि

अन्यदपि परबलवनतृणदहनस्य कियन्तं कालं विजयो मधुमथनस्य

जीवउ स-सुहि स-पुत्त स-भज्जु व कित्तिउ कालु णिरंगलु रज्जु व”
अक्खइ णेमि “अ-भाउ स-दारहो वारसमए संवच्छरे दारहो १५५
॥घत्ता॥ “अण्णु वि हल-हर तहिं कालि” महब्बलवंतहो
णिय-पुण्ण-खइ सइ अवसाणु अणंतहो ” ॥

(१३)

॥हेला॥ पुणरवि रेवइ-वरो प्रभणइ “ देव-देवो
कहु पासिउ अभाउ किं कारणेण के^१... ॥
पुर-विणासि किं कणहु करेसइ कहि पयसि कहो करेण मरेसइ १६०
कम्म-पहाविं कत्थ हवेसइ कित्तइं जम्मंतरइं भमेसइ
कित्तिउ कालु हउं वि जीवेसमि हरिहि विओए किं नु करेसमि
सोय-कालि नियरिसणइ दाविवि को मइ संबोहेसइ आविवि
कालु करेवि कित्थु जाएसमि कइ इह कम्म-बंधु मुच्चेसमि ”
इय वयणहिं वरु कम्म-खयंकरु” साहइ वावीसमु तित्थं-करु १६५

१. काल । २. पुण । ३. ‘वा’ जेवु वंचाय छे; पण संदिग्ध लागे छे.

४. कम्मु । ५. खयंकरि ।

जीवितं ससुहृदं सपुत्रं सभार्याकं च कियन्तं कालं निरर्गलं राज्यं च
आख्याति नेमिः “ अभावः सद्दारायाः द्वादशमे संवत्सरे द्वारकायाः
॥घत्ता॥ अन्यदपि हलधर तस्मिन् काले महाबलस्य
निजपुण्यक्षयेण स्वयमवसानमनन्तस्य ॥

(१४)

॥ हेला ॥ पुनरपि रेवतीवरः प्रभणति “ देवदेव

कस्य पार्श्वतः अभावः किं कारणेन कीदृशः ॥

पुरविनाशे किं कृष्णः करिष्यति कस्मिन् प्रदेशे कस्य करेण मरिष्यति
कर्मप्रभावेन कुत्र भविष्यति कति जन्मान्तराणि भ्रमिष्यति
कियन्तं कालमहमपि जीविष्यामि हरेर्वियोगे किं नु करिष्यामि
शोककाले निदर्शनानि दत्त्वा को मां संबोधयिष्यति आगत्य
कालं कृत्वा कुत्र यास्यामि कदा इमं कर्मबंधं मोचयिष्यामि ”
इति वचनेभ्यो वरः कर्मक्षयंकरः कथयति द्वाविंशस्तीर्थकरः

“ जउण-महा-नइ-तड-संजायहो दीवायण-णामहो विक्खायहो
॥घत्ता॥ आयहो पासिउ जं सयल-जणहो दुह-संदणु
मज्जहो कारणिहिं दारा-वइ-विद्धंसणु ॥

(१४)

॥हेला॥ अणु वि चंड-कंड-धणु-सर'-सहाणं
वसुषव-पिय-जरा-एवि-जायणं ॥

१७०

आपं जरेण कउसंबि-वणि परमाउ-पवणु पसु-रुहणि
णिय-भाइ कणिट्टउ चक्क-हरु घाणवउ षडु सिरि-घरणि-हरु
पुणु होसइ काल-विणास-यरु तइयइं जम्मंतरि तित्थ-यरु
एयहो विच्छोइ किलामियउ तुहुं राम होसि पम्भावियउ
सग्गहो अवयरिवि तेय-पउरु पडिबोहेसइ सिद्धत्थ-सुरु
पुणु तउ वीसुत्तरु' वरिस-सउ सण्णासु करेवि मरेवि तउ
पावेसइ सुट्टु मणोरमए इंदत्तु सुरालइ पंचमइं

१७५

१. हर । २. वीसत्तर ।

“ यमुनामहानदीतटसंजातस्य द्वीपायननाम्नः विख्यातस्य
॥घत्ता॥ अस्य पार्श्वतः यत् सकलजनस्य दुःस्वस्यंदनं
मद्यस्य कारणात् द्वारावतीविध्वंसनम् ॥

(१४)

॥ हेला ॥ अन्यदपि चण्डकाण्डधनुःशरसहायेन
वसुदेवप्रियाजरादेवीजातकेन ॥

अनेन जरेण कौशांबीवने परमायुःप्रपन्नः पशुरोधनेन
निजभ्राता कनिष्ठश्चक्रधरो हन्तव्यः एषः श्रीधरणीधरः
पुनर्भविष्यति कालविनाशकरः तृतीये जन्मान्तरे तीर्थङ्करः
एतस्य वियोगेन क्लान्तस्त्वं राम भविष्यसि प्रभ्रामितः
स्वर्गादवतीर्थ तेजःप्रचुरः प्रतिबोधयिष्यति सिद्धार्थमुरः
पुनस्ततो विंशत्युत्तरं वर्षशतं संन्यासं कृत्वा मृत्वा ततः
प्राप्स्यसि मुष्टु मनोरमे इन्द्रत्वं सुरालये पञ्चमे

अट्टमउ रामु जहिं गयउ चिरु तो दिण-यर-कोडि-किरण-हरु
॥घत्ता॥ दस-सायर-समइ तहिं गमिवि चविवि मणुयत्तणि
तव-णिहिं पावेवि पुणु पइसेसहि सिव-पट्टणि ” ॥ १८०

(१५)

॥हेला॥ तं णिसुणेवि वयणु मसि-वणु गउ णरिंदो
णं थियउ गिभ-याले दव-दड्ढ-महि-हरिंदो
भासिण्ण जिण-णाहहो णाहहो मणु परितप्पइ कण्हहो कण्हहो
कंपइ वेहु स-रामहो रामहो भउ वड्ढइ तव-कामहो कामहो
असुह-स्थिइ 'अ सु-भाणुहिं भाणुहिं अ-दिहि वि स-विलासंबहो संबहो
अवलुअ अणिरुद्धहो अणिरुद्धहो 'चित पदुक्कइ णिसढहो णिसढहो
गाढउ मणु जिण-धम्महो धम्महो धुक्कुद्धुअ^१ गोणंदहो णंदहो
दुह्लु^२ दीवायणि दीवायणि उम्माहउ भुय-पंजरि पंजरि
संकाविय मणि सारणि सारणि होइ कलुस-मइ सच्चहिं सच्चहिं

१. असुहसभीअ । २. अवल्ल अणिरुद्धहो णिरुद्धहो । ३. धुक्कइ । ४. दुह्लु ।

अष्टमो रामो यत्र गतश्चिरं तत्र दिनकरकोटिकिरणरुचिरः

॥घत्ता॥ दशसागरसमयं तत्र गमित्वा च्युत्वा मनुजत्वं
तपोनिधिः प्राप्य पुनः प्रवेक्ष्यसि शिवपत्तनं ॥

(१५)

॥हेला॥ तद् निश्रुत्य वचनं मषीवर्णः गतो नरेन्द्रः

यथा स्थितो प्रीष्मकाले दवदग्धमहीधरेन्द्रः ॥

भाषितेन जिननाथस्य नाथस्य मनः परितप्यति कृष्णस्य कृष्णस्य
कम्पते देहः सरामस्य रामस्य भयो वर्धते तपःकामस्य कामस्य
असुखस्थितिश्च सुभानोः भानोः अमृतिरपि सविलासताम्रस्य शंबस्य
कोपोऽनिरुद्धस्यानिरुद्धस्य चिंता प्रदौकते निषण्णं निषधम्
गाढं मनो जिनधर्मे धर्मस्य कम्पः गोनंदस्य नंदस्य
दुर्भाग्यं द्वीपायने द्वीपायने उन्माथो भुजपञ्जरे पञ्जरे
शङ्कितः मनसि स्मरणेन सारणिः भवति कलुशमतिः सत्येन सात्यकिः

मुहुं मइलिज्जइ गोरिहिं गोरिहिं मेइणि लिहइ सलक्षण लक्षण १९०
 सामलइज्जइ रुपिणि रुपिणि तिह जिय-णिय-पह-रोहिणि रोहिणी
 ॥ पडिपाय-जमयं छंदः ॥

॥घत्ता॥ तहिं वर-वेलए जउ-अवत्थ जा दीसइ
 सा आगंतुए पुर^१-डाहि वि दुकर^२ होसइ ॥
 (१६)

॥हेला॥ वरि सुसइ समुहु वरि मंदरो णमेइ
 ण वि सव्वणहु-भासियं अण्णहा हवेइ ॥ १९५
 एत्थंतरि चितइ कुसुम-सरु एहु सो महु तव-चरणावसरु
 पलए वि ण चुक्कइ जिण-वयणु कहो मणि-कंचणु कहो सुहि-स-यणु
 जइ दारावइहि वि होइ खउ तहे अण्णहो भुवणि थिरत्तु कउ
 जहिं णारायणु वि दिणिहिं मरइ तिहं अम्हारिसु कहिं पइसरइ
 जहिं दीवायणु पुर-वरु डहइ जइ जर-कुमारु केसउ वहइ २००
 जहिं बलु खंधेण समुव्वहइ एवहु दुक्खु को तं सहइ ”

१. पुर । २. दुकर ।

मुखं मलिनीभवति गौर्याः गौर्याः मेदिनीं लिखति सलक्षणा लक्षणा
 श्यामलीभवति रूपिणी रुक्मिणी तथा जितनिजप्रभारोहिणी रोहिणी

॥ प्रतिपादयमकं छन्दः ॥

• ॥घत्ता॥ तत्र वरवेलायां यदु[कुल]अवस्था या दृश्यते
 सा आगंतुके पुरदाहेऽपि दुष्करा भविष्यति ॥

(१६)

॥ हेला ॥ वरं शुष्यति समुद्रः वरं मन्दरो नमति

नापि सर्वज्ञभाषितमन्यथा भवति ॥

अत्रान्तरे चिन्तयति कुसुमशरः “ एषः स मम तपश्चरणावसरः
 प्रलयेऽपि न च्यवति जिनवचनं कस्य मणिकाञ्चनं कस्य सुहृत्स्वजनः
 यदि दारावत्याः अपि क्षयो भवति तर्हि अन्यस्य भुवने स्थिरत्वं कुतः
 यत्र नारायणोऽपि दैन्येन म्रियते तत्रास्मादृशः कुत्र प्रतिसरति
 यत्र द्वीपायनः पुरवरं दहति यत्र जरत्कुमारः केशवं हन्ति
 यत्र बलः स्कंधेन समुद्रहति एतावद् दुःखं कस्तत् सहते ”

पुणु पुणु वि वियप्पिवि एम मणि णिय-वष ठवेवि अणिरुद्ध खणि
हरि-सुउ आयंतुय-भय-लइउ सहं वीर-सहासि पव्वइउ
तिह उहयहिं माल-कुरु-वइहि सुय दिक्खंकि य जुयइ-सहास-जुय^१
॥घत्ता॥ तिह णर-णंदणि कंचण-माल वि भव-दुसिय २०५
सहु मयरंकेण तव-चरणे झत्ति विह्वसिय ॥

(१७)

॥हेला॥ तिह भामा-सुओ वि सहु णियय-परियणेण
भाणुकुमार वीर दिक्खंकिउ तक्खणेण ॥
तिहं सु-भाणु तिह जउ तिह सुंदरु तिह सच्चइ जयंत स-पुरंदरु
तिहं किव-वम्मु सारु तिह सारणु तिह दुंदुहि विओरु धरि-धारणु २१०
देवसेणु तिहिं सिणि तह णंदणु तिह अपरज्जिउ णयणाणंदणु
चारु-जेट्टु तिहं चिन्हउ उद्धउ कंचणु णंदु रुद्ध सुहि दुग्गभउ
तहिं अवर वि अणेय-जउ-राणा तिह कउरव कसाय-गय-माणा

१. जय ।

पुनः पुनरपि विकल्प्यैवं मनसि निजपदे स्थापयित्वाऽनिरुद्धं क्षणेन
हरिसुतः आगंतुकभयगृहोतः सह वीरसहस्रेण प्रव्रजितः
तत्रोभयोर्मालाकुरुपत्योः सुता दीक्षाङ्किता युवतीसहस्रयुता
॥घत्ता॥ तत्र नरनन्दिनि कांचनमालाऽपि भवदूषिता
सह मकराङ्गेण तपश्चरणे झटिति विभूषिता ॥

(१७)

॥हेला॥ तथा भामासुतोऽपि सह निजकपरिजनेन
भानुकुमारो वीरो दीक्षाङ्कितस्तत्क्षणेन ॥
तथा सुभानुस्तथा जयस्तथा सुन्दरस्तथा सात्यकिर्जयन्तः सपुरंदरः
तथा कृषवर्मा सारस्तथा सारणस्तथा दुन्दुभिः वृकोदरः धरधारणौ
देवसेनस्तथा क्षिप्रस्तथा नन्दस्तथाऽपराजितो नयनानन्दनः
चारुज्येष्ठस्तथा चिह्नः उद्धवः काञ्चनो नन्दो रुद्रः सुहृद्भयः
अथोपरिऽप्यनेकयदुराजास्तथा कौरवाः गतकषायमानाः

तिह केसव-अणुमइय सु-लक्षण पव्वज्जिय पउमावइ लक्षण
 सच्चहाम तिह रोहिणि रुप्पिणि तिह जंबुमइ गोरि तिह रुप्पिणि २१५
 तिह गंधारि सु-सील सबाली तिह सिरि संबलि तणु-सोमाली
 ॥घत्ता॥ तिह अवराउ^१ वि भव-भीरु-मणउ हरि-कंतउ
 सह वहु-सुण्हहिं पज्जुण्हो अणु णिकखंतउ ॥

(१८)

॥हेला॥ तव-चरणेण तेण इत्थि-यणस्स^२ पहु-वयस्स
 गय-ऽसेस-सुरय-राग-रूय^३-विब्भमस्स ॥ २२०
 सोउ^४ णाणा-वत्थु-विसेसे अणं पि हु आयार-विसेसे
 णमिऊणं सहसा केवलिनं जोइऊण सिरि सिरि-सुह-णलिनं
 मुणिय जीवाजीव य विरत्तं^५ तहिं गिण्हंति के वि सम्मत्तं
 के वि पुण्णे अप्पे पावज्जं के वि चयंति सया पिय-भज्जं
 के वि वयाइं लिति रायाणो केहिं विमुक्को रागो माणो २२५

१. अवराऊ । २. इत्थीणस्स । ३. रुयविब्भयस्स । ४. सोउ । ५. मुणिय
 जीवजीवियभिरत्तं ।

तथा केशवानुमत्या सुलक्षणा प्रव्रजिता पद्मावती लक्षणा
 सत्यभामा तथा रोहिणी रूपिणी तथा जाम्बवती गौरी तथा रुक्मिणी
 तथा गान्धारी सुशीला सबाला तथा श्रीः शात्मली तनुसुकुमारा
 ॥घत्ता॥ तथाऽपरा अपि भवभीरुमनसो हरिकान्ताः

सह वधून्नुषाभिः प्रद्युम्नस्यानु निष्क्रान्ताः ॥

(१८)

॥ हेला ॥ तपश्चरणेन तेन स्त्रीजनस्य पृथुव्रतस्य

गताशेषसुरतरागरूपविभ्रमस्य ॥

श्रत्वा नानावस्तुविशेषान् अन्यानपि खलु आचारविशेषान्
 नत्वा सहसा केवलिनं दृष्ट्वा श्रीश्रीसुखनलिनं
 ज्ञात्वा जीवाजीवांश्च विरक्ता तत्र गृह्णन्ति केऽपि सम्यक्त्वं
 केऽपि पुण्येनात्मना प्रव्रज्यां केऽपि त्यजन्ति सदा प्रियभार्या
 केऽपि व्रतानि लान्ति राजानः कैर्विमुक्तो रागः मानः

केहि पि हु साण-त्थावियाइं गहियइं सुइ-सिक्खा-वयाइं
 केहि वि हु य पुणु धरिय चरित्ता धिय णं गिरि जिह उण्णय-इत्ता'
 अण्णे के वि स-गुरुणो वइणो णिव्वणंति गिरं जग-वइणो'
 के वि करंति णिविस्ति महुणो सुणहुल्लस्स के वि तह मिहुणो
 कायस्साहारस्स वि एक्को तह परिणयणो वि अण्णिक्को २३०
 के वि स-भाईणं पुत्ताणं दिंति मइंताणं संताणं
 पच्छा भणिय 'णमो सिद्धाणं' उद्धरणं करंति कंजाणं
 ॥घत्ता॥ केहि' वि अण्णाणेहिं णाणा-विह लइय अवग्गहं
 केहि वि कुसलेहिं परिमाणिय णियय-परिग्गहं ॥

(१९)

॥हेला॥ तो दीवायणो वि पिय-भिच्च-सुय-वरिट्ठो २३५
 गुरु-चिंता-महण्णवे तक्खणे पइट्ठो ॥
 “ धिद्धिगत्तु जीविय मणुयत्तणु धिद्धिगत्थु परियणु बंधव-जणु

१. उण्णइ-इत्ता । २. पइणो + + + जगवयणो । ३. कवि ।

कैरपि खलु शाणस्थापितानि गृहीतानि शुचिशिक्षाव्रतानि
 कैरपि खलु च पुनर्धृतं चारित्रं स्थिता खलु गिरय इव उन्नतचित्ताः
 अन्ये केऽपि स्वगुरुन् व्रतिनः निर्वर्णयन्ति गिरं जगत्पतेः
 केऽपि कुर्वन्ति निवृत्तिं मधुनः श्रानिकस्य केऽपि तथा मैथुनस्य
 कायस्याहारस्याप्येकस्तथा परिणयस्याप्यन्यः एकः
 केऽपि सभ्रातृन् पुत्रान् यच्छन्ति महद्भयः सद्भयः
 पश्चाद् भणित्वा ' नमः सिद्धेभ्यः ' उद्धरणं कुर्वन्ति कञ्चानां
 ॥घत्ता॥ कैरपि अज्ञानैः नानाविधो गृहीतोऽवग्रहः
 कैरपि कुशलैः परिमानितो निजकपरिग्रहः ॥

(१९)

॥ हेला ॥ ततः द्वीपायनोऽपि प्रियभृत्यसुतवरिष्ठः
 गुरुचिन्तामहार्णवे तत्क्षणे प्रविष्टः ॥
 “धिग् धिगस्तु जीवितं मनुजत्वं धिग धिगस्तु परिजनं बांधवजनं

धिद्धिगत्थु मणि धण्णु स-कंचणु धिद्धिगत्थु महिला-यणु जोव्वणु
जहि महु मणहो कोउ संबज्झइ जहिं महु पासिउ पट्टणु डज्झइ
जहि महु पासिउ जउ-कुलु णासइ जहि महु पासिउ सयलु वि तासइ
तहिं किं णिवसिषण णिमिसेक्कु वि विसएहि वेयारिउ जइ लोककु वि
भट्ठि जाउ गिह-धम्म असारउ णाणा-विद्ध-दुक्खइ इक्कारउ
सव्व-पयारें कलुण-रसाहिउ वरि' अरहंतु देउ आराहिउ
मुत्ति-रमणि-रस-भर-उम्माहिउ.....

भल्लउ षड् दस-वावाऽलंकित स-सुउ स-भज्जउ सो दिक्खंकिउ"२४५

॥घत्ता॥ पुणु णिव्वेइउ गउ पुव्व-देसु अ-सधंतउ
तव-माहण्णेण थिउ णिय-सरीर सोसंतउ ॥

(२०)

॥हेला॥ ताम जरा-सुओ वि वसुएव'-मण-पियारो
डोल्लइ णिय-मणेण पुणु पुणु वि जर-कुमारो ॥

१. पयारे + + कलुण + + वारि । २. वसुएवसुउएव ।

धिग् धिगस्तु मणि धान्यं सकाञ्चनं धिग् धिगस्तु महिलाजनं यौवनं
यत्र मम मनसः क्रोधः संबध्यते यत्र मम पार्श्वतः पट्टनं दह्यते
यत्र मम पार्श्वतो यदुकुलं नश्यते यत्र मम पार्श्वतः सकलमपि त्रस्यति
तत्र किं निवसितेन निमेषमेकमपि विषयैर्विकारितो यदि लोकोऽपि
अर्धं यातु गृहधर्मः असारः नानाविधदुःखानामाकारकः
सर्वप्रकारेण करुणरसाधिको वरमर्हन् देवः आराधितः
मुक्तिरमणीरसभरोन्माथितः

भद्रकः एषः दशव्रातालंकृतः ससुतः सभार्याकः सः दीक्षाङ्कितः"

॥घत्ता॥ पुनः निर्विण्णः गतः पूर्वदेशमसहमानः

तपोमाहात्म्येन स्थितः निजशरीरं शुष्यन् ॥

(२०)

॥ हेला ॥ तावज्जरासुतोऽपि वसुदेवमनःप्रियकरः

दोलायते निजमनसा पुनः पुनरपि जरत्कुमारः ॥

एहु णारायणु महुं लहुउ भाइ राहव-चंदहो सोमिति णाइ २५०
 चक्केसरु जायव-सामि-सालु हरि-वंसुद्धारणु धरणि-पालु
 किय-बहु-साहसु विदविय-देहु हेला-उवलद्ध-महा-विरोहु
 जहि महु करि मरइ खगिंद-गमणु तहि आयहो पासिउ कहु कवणु
 जहि हउं णिग्घिणु सइ लच्छि-संगि पहरेसमि महु-स्यणहो अंगि
 तहि वार-वार किं बोळिण किं महु-मह-दियवइ-डोळिण २५५
 लहु गम्मइ एककंगणइ तिथु मेलावउ कहि वि ण होइ जेत्यु
 जम्महो वि ण सुवइ जहि पवत्ति जहि कहि वि ण स-यणहो
 तणिय तत्ति

॥घत्ता॥ एवण चित्तिवि भाइ सोयावरु हरि-पासहो
 बाण-धणुद्धरु गउ दूरु दुग्ग-वण-वासहो ॥
 (२१)

॥हेला॥ थिय पिय णलिणि-लोयणे मत्त-मद-विहारे २६०
 आउलियहूय-माणसे पवसिण कुमारे ॥

१. बाणु ।

एष नारायणो मम लघुको भ्राता राघवचन्द्रस्य सौमित्रियथा
 चक्रेश्वरो यादवस्वामिसारो हरिवंशोद्धारणो धरणीपालः
 कृतबहुसाहसो विद्रावितदेहो हेलोपलब्धमहाविरोधः
 यत्र मम करेण प्रियते स्वगेन्द्रगमनस्तत्रास्य पार्श्वतः काण्डः कः
 यत्राहं निर्वृणः सदा लक्ष्मीसंगं प्रहरिष्यामि मधुसूदनस्याऽङ्गं
 तत्र वारंवारं किं उक्तेन किं मधुमथहृदयदोलायितेन
 लघु गम्यते एकाकिना तत्र मेलापकः कथमपि न भवति यत्र
 जन्मनोऽपि न श्रूयते यत्र प्रवृत्तिः यत्र कथमपि न स्वजनस्य सत्का तत्तिः
 ॥ घत्ता ॥ एवं चिन्तयित्वा भ्रातृशोकातुरो हरिपार्श्वतः
 बाणधनुर्धरो गतः दूरं दुर्गवनवासाय ॥

(२१)

॥हेला॥ स्थिताः प्रियाः नलिनिलोचनाः मदमत्तविहाराः
 आकुलीभूतमानसाः प्रोषिते कुमारे ॥

गुरु-भायरहो तणेण विओए अण्णु वि दिक्खंकिं सुहि-लोए
 कण्हु सुण्णु मण्णइ अप्पाणउं ' वंस-हर व को माणउ माणउं '
 मण्णइ सो य असेसह कारणु सोय-विओय-मइंद-भयावणु
 मण्णइं सयल वि सावय सावय सेस-स-यण जायव पासाऽऽवय २६५
 मण्णइं सेस पियइं वण-वेल्लिउ कर-दल-थण-फल-णह-कुसुमिल्लिउ
 तहिं अवसरि सिद्धत्थु अ-कायर सारहि बलएवहु लहु-भायर
 तेण वुत्तु ' एरिस संसारए ण वि सक्कमि अच्छणहं अ-सारए '
 मोकल्लहि सहसा सीराउह जिं तवि लग्गमि सर-रुह-सम^१-मुह
 ॥ घत्ता ॥ तुज्झ पसाएण तव-सिरि-वहु महु करु पावउ^२ २७०
 सिग्घु अ-विग्घेण सुह-णिहि सवडं-मुह आयउ ॥ ”

(२२)

॥ हेला ॥ त सिद्धत्थ-वयणु णिसुणेवि चवइ रामो
 “ जइ भो वच्छ वच्छ तुहुं मणि विरत्त-कामो ॥

१ असारइ । २ घ हाथप्रतमां नथी । ३ पावइ ।

गुरुणा भ्रातुः सत्केन वियोगेनाऽन्योऽपि दीक्षाङ्कितः सुहृल्लोकः
 कृष्णः शून्यं मन्यते आत्मानं ' वंशधरं च कं मानवं मन्ये '
 मन्यते स चाशेषाणां कारणं शोकवियोगमृगेन्द्रभयानकम्
 मन्यते सकलानपि श्रावकान् श्वापदानशेषस्वजनान् यादवान् पाशापदः
 मन्यतेऽशेषाः प्रियाः वनवल्लीः करदलस्तनफलनखकुसुमिताः
 तस्मिन्नवसरे सिद्धार्थोऽकातरः सारथिः बलदेवस्य लघुभ्राता-
 तेनोक्तं “ इदृशे संसारे नापि शक्नोमि आसितुमसरे
 मुञ्च सहसा सीरायुध येन तपसि लगामि सरोरुहसममुख
 ॥ घत्ता ॥ तव प्रसादेन तपःश्रीवधूः मम करं प्राप्नोतु
 शीघ्रमविघ्नेन मुखनिधिः संमुखमायातु ॥ ”

(२२)

॥ हेला ॥ तत्सिद्धार्थवचनं निश्चृत्य वदति रामः
 “ यदि भो वत्स वत्स त्वं मनसि विरक्तकामः ॥

तो महु पडिवण्णइं वसण-कालि बलवन्ति वियंभिष मोह-जालि^१
 धुअ-वहिष लहु सगगहो विपज्ज मम चित्तहो संबोहणु कुणेज्ज^२ २७५
 तं पडिवज्जिवि^३ बलहद-सिक्ख सिद्धत्थे तक्खणि लइय दिक्ख
 तउ करइ विसेसें घोरु वीरु तणु ल्हसइ ल्हसइ ण उ मणु वि धीरु
 गय जिणु पणविवि बल-वासुएव णिप्पह गह-लुक्क रविदु जेव
 णं विज्ज^४ झडप्पिय गिरि-वरिद णं मय-वइ-पंचेडिय करिद
 णं विणया-सुय-मोडिय फणिद णं णिण्णासिय-वय-भर मुणिद २८०
 रयणी सुण्णइ णं हरिय चित्त णं खल-वयणे सज्जणहु^५ चित्त
 जिहं सरसि-य सिय-किरणेण^६ भिण्ण तिह हरि-बलिणो इदिय भिण्ण
 ॥घत्ता॥ उव्विण्ण चइत्ता^१ रज्ज-कज्ज आउलमय
 सुअ-वक्ख-सरीर-परिवज्जिय-उच्छव थिय ॥

(२३)

॥हेला॥ एत्तहे समवसरण-परिमंडिउ विहरेइ जिण-वरिदो २८५

१. जाले । २. पडिज्जिवि । ३. विज्जु । ४. सेज्जण । ५. सियकरणे ।
 ६. सइत्ता ।

तावत् मम प्रतिपन्ने व्यसनकाले बलवति विजृम्भिते मोहजाले
 ध्रुवपथेन लघु स्वर्गं विपथेथाः मम चित्तस्य संबोधनं कुर्याः ”
 तां प्रतिपद्य बलभद्रशिक्षां सिद्धार्थेन तत्क्षणे गृहीता दीक्षा
 तपः करोति विशेषेण घोरं वीरः तनुः क्षयति क्षयति न खलु मनोऽपि धीरं
 गतौ जिनं प्रणम्य बलवासुदेवौ निष्प्रभौ ग्रहलुप्तौ रवीन्दू यथा
 यथा विद्युदाक्रान्तौ गिरिवरेन्द्रौ यथा मृगपतिमृदितौ करोन्द्रौ
 यथा विनतासुतमृदितौ फणीन्द्रौ यथा व्रतभारनिर्नाशितौ मुनीन्द्रौ
 रजन्या शून्यया यथा हतं वृत्तं यथा खलवचनेन सज्जनस्य चित्तं
 यथा सरसिजं सितकिरणेन भिन्नं तथा हरिबलयोः इन्द्रियाणि भिन्नानि
 ॥ घत्ता ॥ उद्विग्नौ त्यक्त्वा राज्यकार्यमाकुलितौ

परिवर्जितसुतपक्षशरीरोत्सवौ स्थितौ ॥

(२३)

॥ हेला ॥ इतः समवसरणपरिमंडितो विहरति जिनवरेन्द्रः

जिह पचवग्गेण' उडु-गण-जुओ णिसियरिंदो ॥

जो जणु दारावइ पव्वइउ तैं सहं अमरासुर-णर-महियउ
चउ-विह-संघ-सहिउ परमेसरु उत्तर-देस चलिउ जि गणेसरु
चरम-सरीरु महा-गुण-जुत्तउ वर-अइसय-विहूइ-रेहंतउ २९०
वसु-विह-पाडिहेर-विलसंतउ भवि-यण-पुंडरीय बोहंतउ
वसु-दह-दोस-असेसहं चत्तउ सिव-उरि-सिरि-माणिणि-रइ-रत्तउ
धम्मामय ति-लोउ सिचन्तउ दंसण जण-मण-धत्थु धुणंतउ
काह मि दंसण-मग्गु कहंतउ काहि मि वय-पासाए थवंतउ
॥ घत्ता ॥ काह मि सामाइउ वज्जरइ काह मि पोसहु उच्चरइ
स-चित्त-चाउ काह मि जणहं फेडंतु मि भव-भमण-रइ २९५

(२४)

॥हेला॥ काह मि दिण-मेहुण-णिवित्ति पयडंतो
काह मि सव्वायरेण वंभज्जणु महंतो ॥

१. पंचमग्गेण ।

यथा पञ्चवर्गेणोडुगणयुतो निशाकरेन्द्रः ॥

यो जनो द्वारावत्याः प्रव्रजितः तेन सहामरासुरनरमहितः
चतुर्विधसंघसहितः परमेश्वरः उत्तरदेशे चलितः इव गणेश्वरः
चरमशरीरः महागुणयुक्तः वरातिशयविभूतिशोभमानः
वसुविधप्रातिहार्यविलसन् भव्यजनपुण्डरीकान् बोधयन्
वसुदशाशेषदोषैस्त्यक्तः शिवपुरीश्रीमानिनीरतिरक्तः
धर्मामृतेन त्रिलोकं सिञ्चन् दर्शनेन जनमनोधाष्ट्यै धुन्वन्
केभ्योऽपि दर्शनमार्गं कथयन् कानपि व्रतप्रासादे स्थापयन्
॥ घत्ता ॥ केभ्योऽपि सामायिकं कथयति केभ्योऽपि पोषधमुच्चरति
सचित्तत्यागं केभ्योऽपि जनेभ्यः भञ्जन्नपि भवभ्रमणरतिं ॥

(२४)

॥ हेला ॥ केभ्योऽपि दिनमैथुननिवृत्तिं प्रकटयन्
केभ्योऽपि सर्वादरेण ब्रह्मार्जनं कथयन् ॥

काहि मि आरम्भाइय-वज्जणु तहं अणुमइ-परिचाय-समज्जणु
 तह परिगह-णिवित्ति साहइ जिणु तह उद्दिट्ठाहार-विवज्जणु
 सावयाहं सावय-वय दैतउ सावयाहं गिह-धम्मू कहंतउ ३००
 काह वि दंतु मह-व्वय सारइ चउ-गइ-गमण-भवण-विणिवारइं
 उगिरंतु दह-लक्खण-भेयइ विसहो विसेसरु णेयाणेयइ
 काह मि चकि तवइ उग्गीरइ वण-यराह जिण विसु पच्चीरइ
 एम अ-सेसु लोउ बोहंतउ सुर-विस-हर-णर-मणु खोहंतउ
 विहरइ जिण-वरिंदु भय-चत्तउ अ-वियल-वोह-दिट्ठि-संजुत्तउ ३०५
 ॥घत्ता॥ महु-महाणिसंतु जो पव्वइउ णिण्णासियभव-भवण-रइ
 रायमई-गणिणि-सयासि थिउ भाव-विसुद्धिण तउ तवइ

(२५)

॥हेला॥ पज्जुणाइ-^१मुणि-गणा दु-विह-गंथ-चत्ता
 ते जिण-वर-सयासि णि-प्पह-मण दुइरु तउ तथंता ॥^२

१. पज्जुणाई । २. आ पंक्तिमां मात्राभंग वधारे छे.

केभ्योऽपि आरम्भादिवर्जनं तथा अनुमतिपरित्यागसमर्जनं
 तथा परिग्रहनिवृत्तिं कथयति जिनस्तथोद्दिष्टाहारविवर्जनं
 श्रावकेभ्यः श्रावकव्रतान् यच्छन् श्रावकेभ्यो गृहधर्मं कथयन्
 केभ्योऽपि यच्छन् महाव्रतानि साराणि चतुर्गतिगमनभ्रमणविनिवारकाणि
 उद्दिशन् दशलक्षणभेदानि विद्भ्यो विशोश्वरो ज्ञेयाज्ञेयानि
 केभ्योऽपि चक्री तपांसि उद्दिशति वनचराणां जिनो विषं मृद्वाति
 एवमशेषं लोकं बोधयन् सुरविषधरनरमनांसि क्षोभयन्
 विहरति जिनवरेन्द्रस्त्यक्तभयोऽविकलबोधदृष्टिसंयुक्तः

॥ घत्ता ॥ मधुमथ-अनिश्रान्तः यः प्रव्रजितः निर्नाशितभवभ्रमणरतिः
 राजीमतिगणिनीसकाशे स्थितः भावविशुद्ध्या तपस्तपति ॥

(२५)

॥ हेला ॥ प्रद्युम्नादिमुनिगणाः द्विविधप्रथत्यक्ताः
 ते जिनवरसकाशे निःस्पृहमनसो दुर्धरं तपस्तपन्तः ॥

एतद्दे दारावद् जो जण-वउ जिण-वर-भासिण मइ-णि-च्चलु थिउ ३१०
 भविय-सत्तु आसण्ण-भवणणउ भविय-उवसमु वज्जिय-दुण्णउ
 दाण-‘पूय-सुह-भावासत्तउ दुण्णय-णय-वसणाइ-विरत्तउ
 जिण-वर-भासिउ णिलउ चयंतउ^२ भव-तण-धण वेराउ वहंतउ
 भंगुरयरु ति-लोउ भावंतउ विसय-कसायइं दूरि चयंतउ
 पिय-घर-घरिणि-मोहु विहुणंतउ णिय-मणि पंच-पयइं सुमरंतउ ३१५
 जो अ-भवु सो चितावण्णउं आगामिय-दुह-कलुसु वहंतउ
 अह-रउइं मणु पोसंतउ ‘हा किं किं होसइ’ जंपंतउ^३
 पिय-घर-वसु-विओय कंपंतउ मोह-महा-दहे णिमज्जंतउ ॥
 ॥घत्ता॥ सइंभुवि^४ विहणंतउ एम जणु भावि-किलेसादण्णउं
 थिर-भावाउल-रस-पूरियउ हरिस-विसाय पवण्णउ ॥ ३२०

१. दाणु । २. णिलउ चवंतउ । ३. जणुत्तउ । ४. भुव ।

आ संधिमां हाथप्रत प्रमाणे मूलमां कडवानी संख्या २६ छे कारण के
 कडबुं २० रहिआए २१ तरीके नोंधी गणतरीनी भूल ठेठ छेडा सुधी खेचौ
 छे, खरी कडवानी संख्या २५ छे.

संधिने छेडे नीचे प्रमाणे पुष्पिका छे.

इय अरिद्वणेमिचरिए धवलासियसयंभुउव्वरिए

तिहुवणसयंभुरइए बलपण्डु ति-उत्तरं सयं पब्बं ॥ १३० ॥

इतः दारावत्यां यो जानपदः जिनवरभाषिते निश्चलमतिः स्थितः

भव्यसत्त्वः आसन्नभवार्षवः भावितोपशमः वर्जितदुर्नयः

दानपूजाशुभभावासक्तः दुर्नयनयव्यसनादिविरक्तः

जिनवरभाषितो गृहं त्यजन् भवतनुधनेषु वैराग्यं वहन्

भङ्गुरतरं त्रिलोकं भावयन् विषयकषायान् दूरे त्यजन्

प्रियगृहगृहिणीमोहं विधुन्वन् निजमनसि पञ्चपदानि स्मरन्

योऽभव्यः सः चिन्तापन्नः आगामिदुःखकालुष्यं वहन्

आर्तरौद्राभ्यां मनः पोषयन् ‘हा किं किं भविष्यति’ जल्पन्

प्रियागृहवसुवियोगेन कम्पमानः मोहमहाद्रहे निमज्जन्

॥ घत्ता ॥ स्वयंभुवा विहन्यमानः एवं जनः भाविक्लेशापीडितः

स्थिरभावाकुलरसपूरितः हर्षविषादौ प्रपन्नः ॥

॥ पञ्चममुद्धरणम् ॥

[पुष्पयंतु]

॥ वसुएव-घरञ्चाउ ॥

(१)

सहं भायरहिं समिद्धु नायाणाय णिहालइ
पहु समुद्विजयंकु महि-मंडलु परिपालइ ॥

एकहि दिणि आरूढउ करि-वरि णावइ सस-हरु उइय-मही-हरि
अ-सहस-णयणु णाई कुलिसाउहु अ-कुसुम-सरु णं सइं कुसुमाउहु
णं अ-अक्षारु स-लवणु रयणायरु^१ अ-कवड-निलउ णाई दामोयरु ५
अ-मल-देहु णावइ उज्जोयणु जग-संखोद-कारि णावइ जिणु
चामर-छत्त-चिंध-सिरि-सोहिउ विविहाहरण-विसेस-पसाहिउ
सो वसुएउ कुमार पुरंतरी हिंडइ हट्ट-मग्गि घरि चत्तरि
सो ण पुरिसु जै दिट्ठि ण दोइय सा ण दिट्ठि जा तहु ण पराइय

१. उइउ । २. 'णं अक्षारु सलवणु रयणायरु' = हुं अक्षार करी स-लोणु वांचवा प्रेराउं छुं.

[पुष्पदंतः]

॥ वसुदेवगृहत्यागः ॥

(१)

सह भ्रातृभिः समृद्धः ज्ञाताज्ञातं निभालयति ।

प्रभुः समुद्विजयांकः महीमंडलं परिपालयति ॥

एकस्मिन् दिने आरूढः करिवरे यथा शशधरः उदयमहीधरे

असहस्रनयनः यथा कुलिशायुधः अकुसुमशरः यथा स्वयं कुसुमायुधः

यथा अक्षारः सलवणः रत्नाकरः अकपटनिलयः यथा दामोदरः

अमलदेहः यथा उद्द्योतनः जगत्संक्षोभकारी यथा जिनः

चामरछत्रचिह्नश्रीशोभितः विविधाभरणविशेषप्रसाधितः

सः वसुदेवः कुमारः पुरान्तरे हिंडते आपणमार्गे गृहे चत्तरे

सः न पुरुषः येन दृष्टिः न दौकिता सा न दृष्टिः या तस्मै न परागता

मणुअ'-देउ सो कासु ण भावइ सचरंतु तरुणी-यणु तावइ

॥घत्ता॥ क वि कुमारु णियंति रोमि रोमि पुलइज्जइ

अ-लहन्ती तहु चित्तु पुणरवि तिलु तिलु खिज्जइ ॥ १२

(२)

पासेइज्जइ का वि णियंबिणि थिप्पइ णं अहिणव-कालंबिणि
का वि तरुणि हरिसंसुअ मेलइ काहिं वि वम्महु वम्मइं सल्लइ
सूहव-गुण-कुसुमहिं मणु वासिउ काहि वि मुहु णीसासिं सोसिउ
णेह-वसेण पडिउ चेलंचलु काहि मि पायहु थक्कु थण-त्थलु
काहि मि केस-भारु चुअ^३-बंधणु काहि मि कडियले ल्हसिउ पयंधणु
खलिय-क्खरइं का वि दर जंपइ पिय-विओअ-य^४-खेएं कंपइ
चिक्कवति क वि चरणहिं गुप्पइ का वि पुरंधि णिय-दइयहो कुप्पइ^५
मयणुम्मायउ गय-मज्जायउ काहि मि हियउ णिरंकुसु जायउ

१. मणुउ । २. काइं+++णीसासं । ३. चुउ । ४. विओअजखेए । ५. आ
पंक्तितो क्रम में मारा पाठमां मूळनो कायम राख्यो छे; परंतु आ पंक्ति
आखी य पं. १७ पछी होय; अने एम मूकवा मारं मने य खरं ।

मनुजदेवः स कस्मै न रोचते संचरन् तरुणीजनं तापयति

॥ घत्ता ॥ काऽपि कुमारं पश्यन्ती रोमिणि रोमिणि पुलकायते

अलभमाना तस्य चित्तं पुनः अपि ईषत् ईषत् खिद्यति ॥

(२)

प्रस्विद्यति काऽपि नितंबिनी विगलति यथा अभिनवमेघलेखा
काऽपि तरुणी हर्षाश्रूण मुञ्चति कस्याः अपि मन्मथः मर्मणि शल्यायते
सुभगगुणकुसुमैः मनः वासितं कस्याः अपि मुखं निःश्वासेन शोषितं
स्नेहवशेन पतितं चेलाञ्चलं कस्याः अपि प्रकटं स्थितं स्तनस्थलं
कस्याः अपि केशभारः च्युतबन्धनः कस्याः अपि कटीतटे स्रस्तं प्रबन्धनं
स्खलिताक्षरैः काऽपि ईषत् वदति प्रियवियोगजखेदेन कंपते
चमत्कुर्वती काऽपि चरणेषु गोपायति काऽपि पुरन्ध्री निजदयिताय कुप्यति
मदनोन्मादितं गतमयाद कस्याः अपि हृदयं निरंकुशं जातं

लोय-लज्ज-कुल-भय-रसु मुक्कउ वर-देवर-ससुरय-सुहि चुक्कउ
काहि मि वउ पेम्मेण किलिण्णउ बि-उणावेदु णियंबहो दिण्णउ

॥घत्ता॥ क वि ईसालुय कंत' दप्पणि तरुणु पलोइवि

विरह-हुआसैं^१ दडू मुअइ^२ अप्पाणउ सोइवि ॥

२४

(३)

तग्गय-मण क वि मुह-आलोयणि वोसारवि सिसु सुण्ण-णिहेलणि
कडि-यलि घर-मज्जारु लण्णिणु धाइय जण-वण हासु^३ जणेप्पिणु
काहि वि कंडंतहिं ण उदूहलिं^४ णिवडिय मुसल-घाउ धरणी-यलि
काहि वि चट्टुउ हत्थण जोइउ रंकहं करणं पिंडु ण ढोइउ

चित्तु लिहंति का वि तं झायइ पत्त-छेइ तं चेय णिरूवइ २९

जा तहिं णच्चइ सा तहिं णच्चइ जा गायइ सा तं सरि सुच्चइ
जा बोळइ सा तहो गुण वण्णइ णिय-भत्तारु ण काइं वि मण्णइ
विरहंतिहि इच्छिज्जइ मेलणु भुजंतिहिं पुणु तहो कइ-सालणु

१ कविइसालुयकंते इ० । २ हुवासैं । ३ मुअ । ४ हीसु । ५. उदहलि ।

लोकलज्जाकुलभयरसाः मुक्ताः वरदेवृश्चसुरकसुहृदः विस्मृताः

कस्याः अपि वपुः प्रेम्णा क्लिप्तं द्विगुणावेष्टनं नितंबाय दत्तं

॥ घत्ता ॥ काऽपि ईर्ष्यालुका कान्तं दर्पणे तरुणं प्रलोक्य

विरहदुताशेन दग्धा म्रियते आत्मानं शोचित्वा ॥

(३)

तद्रतमनाः काऽपि मुखालोकेन विस्मृत्य शिशुं शून्यगृहे

कटीतटे गृहमार्जारं लात्वा धाविता जनव्रजे हास्यं जनयित्वा

कस्याः अपि कंडयन्त्याः उदूखले निपतितः मुशलघातः धरणीतले

कस्याः अपि दारुहस्तः हस्ते दृष्टः रंकस्य करे पिण्डः न दौकितः

चित्रं लिखन्ती काऽपि तं ध्यायति पत्रच्छेदे तं चैव निरूपयति

या तत्र नृत्यति सा तस्मै नृत्यति या गायति सा तं स्वरेण सूचयति

या ब्रवीति सा तस्य गुणान् वर्णयति निजभर्तारं न किम् अपि मन्यते

विरहिणीभिः इष्यते मीलनं भुञ्जतीभिः पुनः तस्य कथास्मरणकम्

णिसि सोवन्तिहिं सिविणष दीसइ इय वसुषउ जाम पुरि विलसइ
 णर-णाहइ कय-साहुकारें ता पय गय सयल वि विहुवारें" ३४
 "देव देव भणु किं किर किज्जइ विणु घरिणिहिं घरु केम धरिज्जइ
 मयणुम्मत्तउ पुर-णारी-यणु वसुदेवहु उप्परि दोइय-मणु
 निसुणि भडारा दु-क्करु जीवइ 'जाउ जाउ' पय कहि मि पयावइ"
 ॥घत्ता॥ ता पउरहं राषण पउरु पसाउ करेप्पिणु
 पत्थिउ राय-कुमारु णेहें हक्कारेप्पिणु ॥ ३९

(४)

" दिण-यरु दहइ धूलि तणु मइलइ दुट्ठ-दिट्ठि ललियंगइ जालइ
 किं अप्पाणउ अप्पणु दंडहिं बंधव तुहु किं बाहिरि हिंडहिं
 करि वण-कील विउल णंदण-वणि झइय-कील करिहि घर-पंगणि
 मणि-गण-बद्ध-णिट्ठ-धरणी-यलि रमणी-कील करहिं सत्तम-यलि
 सलील-कील^१ करि कुवल्लय-वाविहिं " तं णिसुणेवि वयणु कुल-
 सामिहिं ४५

१ छंदोभंग; मूलमां साहुक्कारे++सयलविविह्वारे । २ कीर ।

निशि स्वपन्तीभिः स्वप्ने दृश्यते इति वसुदेवः यावत् पुरे विलसति
 नरनाथस्य कृतसाधुकारैः तावत् पदं गतं सकलैरपि व्यवहारिभिः
 " देव देव भण किं किल क्रियते विना गृहिणीभिः गृहं कथं ध्रियते
 मदीन्मत्तः पुरनारीजनः वसुदेवस्य उपरि दौकितमनाः
 निशृणु भट्टारक दुष्करं जीव्यते ' यातु यातु ' प्रजां कथमपि प्रवाचयति"
 ॥ घत्ता ॥ तावत्पौरैषु राज्ञा प्रचुरं प्रसादं कृत्वा
 प्रार्थितः राजकुमारः स्नेहेन आहूय ॥

(४)

" दिनकरः दहति धूलिः तनुं मलिनयति दुष्टदृष्टिः ललितांगानि ज्वालयति
 किं आत्मना आत्मानं दंडयसि बंधव त्वं किं बहिः हिंडसे
 कुरु वनक्रीडां विपुलां नंदनवने कंदुकक्रीडां कुरु गृहप्रांगणे
 मणिगणबद्धनिष्ठधरणीतले रमणीक्रीडां कुरु सप्तमतले
 सलीलक्रीडां कुरु कुवल्लयवापीषु " तत् निश्रुत्य वचनं कुलस्वामिनः

कुव-रापं पडिवणु णिरुत्तउ गय कयवय-दिअसेहिं अ-जुत्तउ
पुणु णिउण-मइ सहापं बुत्तउ “ पहुणा नियलणु तुज्जु णिउत्तउ
पुर-यण-णारी-यणु तुह रत्तउ जोइवि विहलंधलु णिवडंतउ
णायर-लोणं तुहु बंधाविउ णर-वइ-वयणि’ णिरोहणु पाइउ ”
तासु वयणु तं तेण परिकिखउ णिव-मंदिर-णिग्गमणि जीक्खिउ
॥ घत्ता ॥ ता पडिहार-णरेहिं षहउ तासु समोरिउ^१
“ घर-णिग्गमणु हिणण तुम्हहु राष वारिउ ”

(५)

तओ सो सुहहा-सुओ बुडढ-माणो ण केणावि दिट्ठो^३ विणिग्गच्छमाणो
घराओ पुराओ गओ कालि काले अ-चक्खु-प्पएसे तमालालि-णीले
वसा-वोसढं देहि-देहावसाणं पविट्ठो अ-साणं स-साणं मसाणं
कुमारेण तं तेण दिट्ठं रउइं ललंतंतमाला-सिवा-मुक्क-सइं

१ वयणा । २ समीरउ । ३ विणिग्गच्छमाणो । घणे स्थले हाथप्रतमां भाम
संयुक्ताक्षरने बदले सादा अक्षरने लखेलो जोवामां आवे छे एटले केटली बार
नोछ्या विना आवी बाबतो सुधारी लीघी छे.

युवराजेन प्रतिपन्नं निरुक्तं गतेषु कतिपयदिवसेषु अयुक्तः
पुनः निपुणमतिः सहायेन उक्तः “ प्रमुणा निगडनं तव नियुक्तं
पुरजननारीजनः त्वयि रक्तः दृष्ट्वा विह्वलंधः निपतन्
नागरलोकेन त्वं बंधापितः नरपतिवचनेन निरोधनं प्रापितः ”
तस्य वचनं तत् तेन परीक्षितं नृपमंदिरनिर्गमने निर्णतिं
॥ घत्ता ॥ तावत् प्रतिहारनरैः एतत् तस्मै समीरितं
“ गृहनिर्गमनं हितेन युष्माकं राज्ञा वारितं ” ॥

(५)

ततः सः सुभद्रासुतः वृद्धमानः न केनापि दृष्टो विनिर्गच्छन्
गृहतः पुरतः गतः तमिक्षे काले अचक्षुःप्रदेशे तमालालिनीले
वसाविस्निग्धं देहिदेहावसानं प्रविष्टः असंज्ञं सन्धानं श्मशानम्
कुमारेण तत् तेन दृष्टं रौद्रं ललदं त्रमालाशिवा मुक्तशब्दं

महासूल-भिण्णंग-कंदंत-चोरं वियंभंत-मज्जार-घोसेण घोरं ५७
 विहिंडंत-वीरं^१ सहुंकार-फारं पलिपंत-सत्त-च्चि-धूमंधयारं
 णहुड्डीण-भूलीण-कीला-उलूवं समुद्धंत-णग्गुग्ग-वेयाल-रूवं
 णिकंकाल-वीणा-समालत्त-गीयं डिशा-डाइणी-दुग्ग-खज्जंत-पेयं
 कुलुज्जुत्त^२-सिद्धंत-मग्गावयारं दिज्जि डोंबि चण्डालि पेयाहियारं
 घणं णिग्घणं भासियव्वइं अवायं सया जोइणी-चक्क-कीलाणुयारं
 ॥ घत्ता ॥ अकुल-कुलहं संजोष कुल-सरीर उवलक्खियउं

इय जहिं सीसहं तत्तु कउलायरिण अक्खियउं ॥

१४

(६)

जोइउ तहिं वम्मह-सोहालें डज्झंतउ मडउल्लउ बालें
 तहो उप्परि आहरणइं घित्तइं रयण-किरण-विष्फुरिय-विचित्तइं
 लिहिवि मरण-वत्ताए विमुद्धउ हरि-गल-कंदल पत्तु णिबद्धउ
 सुललितउ सूहउ णयणाणंदिरु गउ अप्पुणु सो कत्थइं सुंदर

१ वीरे । २ कुलुज्जय ।

महाशूलभिन्नांगक्रंदच्चौरं विजृम्भन्मार्जारघोषेण घोरं
 विहिंडमानवीरं सहुंकारस्फारं प्रदीप्यमानसमार्चिःधूमांधकारं
 नभःउड्डीनभूलीनक्रीडोल्लकं समुत्तिष्ठन्नग्नोप्रवैतालरूपं
 निष्कंकालवीणासमालपितगीतं दिशाडाकिनीदुर्गाखाद्यमानप्रेतं
 कौलोपाध्यायोक्तसिद्धान्तमार्गावतारं द्विजे डुंवे चंडाले प्रेताधिकारं
 घनं निर्घृणं भाषितव्येन अवाच्यं सदा योगिनीचक्रक्रीडानुकारं

॥ घत्ता ॥ अकौलकौलानां संयोगे कौलशरीरं उपलक्षितं
 इदं यत्र शिष्येभ्यः तत्त्वं कौलचार्येण आख्यातं ॥

(६)

दृष्टं तत्र मन्मथशोभिना दह्यमानं मृतशरीरं बालेन
 तस्य उपरि आभरणानि क्षिप्तानि रत्नकिरणविस्फुरितविचित्राणि
 लिखित्वा मरणवार्तां विशुद्धं हरिगलकंदले पत्रं निबद्धं
 सुललितः सुभगः नयनानंदनः गतः स्वयं सः कुत्रापि सुंदरः

उग्गाउ सूरु कुमार ण दीसइ 'हा कहिं गउ कहि गउ ' पहु भासइ ६९
 कणय-कोन्त-पट्टिस-कण-कर राण दस-दिसु पेसिय किंकर
 पुरि घरि घरि अवलोइउ उववणि अवरहिं दिट्ठउ हय-वरु पिउ-वणि
 पल्लाणियउ पट्ट-चमरंकिउ तं अवलोइवि भड-यणु संकिउ
 छेहु लइप्पिणु णाहहो घल्लिउ तेण वि सो झडत्ति उव्वेल्लिउं
 रायहु बाहा-उण्हइं णयणइं दिट्ठइं षयइं लिहियइं वयणइं
 ' णंदउ पयवई ' वि-प्पिय-गारी णंदउ सुहि सिव-एवि भडारी
 णंदउ परियणु णंदउ णर-वइ गउ वसुधव सामि सुर-वर-गइ '
 ॥ घत्ता ॥ ता पिउ-वणि जाइवि सयणेहिं जिय-विच्छोइउ
 दड्ठु स-भूसणु पेउ हाहा-कार विजायउ ॥ ७८

(७)

ते णव बंधव सहं परिवारे सोउ करंति दुक्ख-वित्थारे
 सा सिव-एवि रुवइ परमेसरि " हा देवर पर-भड-गय-केसरि

१ पवई ।

उद्गतः सूरः कुमारः न दृश्यते ' हा कुत्र गतः कुत्र गतः ' प्रभुः भाषते
 कनककुन्तपट्टिशकृपाणकराः राज्ञा दशदिशासु प्रेषिताः किंकराः
 पुरे गृहे गृहे अवलोकितः उपवने अपरैः दृष्टः हयवरः पितृवने
 पर्याणितं पटचामरांकितं तं अवलोक्य भटजनः शंकितः
 लेखः लात्वा नाथाय दत्तः तेन अपि सः झटिति उद्वेल्लितः
 राज्ञः बाष्पोष्णाभ्यां नयनाभ्यां दृष्टानि एतानि लिखितानि वचनानि
 " नंदतु प्रजापतिः विप्रियकारी नंदतु सुखिनी शिवादेवी भट्टारिका
 नंदतु परिजनः नंदतु नरपतिः गतः वसुदेवः स्वामिन् सुरवरगतिं "

॥ घत्ता ॥ ततः पितृवने गत्वा स्वजनैः जीवरहितं

दग्धं सभूषणं प्रेतं हाहाकारः विजातः ॥

(७)

ते नव बान्धवाः सह परिवारेण शोकं कुर्वन्ति दुःखविस्तारेण
 सा शिवादेवी रोदिति परमेश्वरी " हा देवः परभटगजकेसरिन्

हा किं जीविउ तिणु परिगणियउ कोमल-वउ हुव-वहि किं हुणिबउ
 हा पयाइ किं किउ पेसुण्णउ हा किं पुरि परिभमहु ण दिण्णउ
 हा कुल-धवलु केम विज्जंसिउ हा जय-सिरि-विलासु किं णिरसिउ'
 हा पइं विणु सोहइ ण घरंगणु चंद-विवज्जिउ णं गयणंगणु
 हा पइं विणु दुक्खे णरु रुण्णउ हा पइं विणु माणिणि-मणु सुण्णउ
 हा पइं विणु को हारु थणंतरि को कीलइ सर-हंसु व सर-वरि
 पइं विणु को जण-दिट्ठिउ पीणइ कंदुय-कील देव को जाणइ
 हा पइं विणु को एवहिं सूहउ पइं आपिन्निखवि मयणु वि दूहउ
 हा' पइं विणु णिय-गोत्त-स-संकहो को भुअ-बलु समुदविजयंकइो
 पइं विणु सुण्णु हिमावलि माणिउ" णहाइवि सव्वहिं दिण्णउ पाणिउ'

॥ घत्ता ॥ “ वरिस-सण्ण कुमार मिलउ तुज्झु गुण-सोहिउ ”

णेमित्तिरहिं णरिंदु एव भणिवि संबोहिउ ॥

९२

१. णिरसिउ । २. 'हा' हाथप्रतमां नथी; छंदोभंग न षाय माटे उभेसु.

३. हा पइं विणु ई० । छंदोभंग खातर 'हा' त्यजी बीधु छे ४. पाणिउ ।

हा किं जीवितं तृणं परिगणितं कोमलवपुः हुतवहे किं हुतं
 हा प्रजया किं कृतं पैशुन्यं हा किं पुरे परिभ्रमणं न दत्तं
 हा कुलधवलः किं विध्वस्तः हा जयश्रीविलासः किं निरस्तः
 हा त्वया विना शोभते न गृहांगणं चंद्रविवर्जितं इव गगनांगनं
 हा त्वया विना दुःखेन नरः रुदितः हा त्वया विना मानिनीमनः शून्यं
 हा त्वया विना कः हारः स्तनांतरे कः क्रीडति सरोहंसः इव सरोवरे
 हा त्वया विना कः जनदृष्टीः प्रीणयति कंदुकक्रीडां देव कः जानाति
 हा त्वया विना कः एतावान् सुभगः त्वां आप्रेक्ष्य मदनः अपि दुर्भगः
 हा त्वया विना निजगोत्रसशंकस्य किं भुजबलं समुदविजयांकस्य
 हा त्वया विना शून्यं हिमालये भुक्तं” स्नात्वा सर्वैः दत्तं पानीयं

॥ घत्ता ॥ “ वर्षशतेन कुमारः मीलतु त्वां गुणशोभितः ”

नमित्तिकैः नरेन्द्रः एवं भणित्वा संबोधितः ॥

(८)

एतद्दिहं सुन्दरं महि विहरंतु विजय-णयरु सहसा संपत्तु
 दिदृशुः पदं वणु तद्दिहं केहउ महुं भावइ रामायणु जेहउ
 जद्दिहं चरंति भी-यर रयणी-यर चउ-दिसि उच्छलंति लक्ष्मण-सर
 सीय-विरहि संकमइ णहंतरु घोलिर-पुच्छु म-रामउ वाणरु
 णील-कंठु णच्चइ रोमचिउ अज्जुणु जद्दिहं दोणे संसिचिउ १७
 णउल्ले सो जिज णिरारिउ सेविउ भायरु किं ण उ' कासु वि भाविउ'
 इय सोहइ उववणु णं भारहु विह्लिहिं सल्लणउ रवि-भा-रहु
 जद्दिहं पाणिउ णीयत्तणिं सोहइ जडहो अणंगइ को किर पयडइ
 तद्दिहं असोअ-तलि सो आसीणउ सूहउ दीहर-पंथे रीणउ
 णं वणु लय-दल-हत्थहिं विज्जइ पयलिय-मुह-धिंभहिं णं रंजइ १०२
 चल-जल-सीयरेहिं णं सिंचइ णिवडिय-कुसुमोहें णं अचइ
 साहा-बाहहिं णं आलिगइ परिमलेण णं हियवष लगइ

१. णणउ । २. भायउ ।

(८)

अत्रान्तरे सुन्दरः मह्यं विहरन् विजयनगरं सहसा संप्राप्तः
 दृष्टं नन्दनवनं तत्र कीदृशं मह्यं रोचते रामायणं यादृशं
 यत्र चरन्ति भीकराः रजनीचराः चतुर्दिशासु उच्छलन्ति लक्ष्मणस्वराः
 सीता (शैत्य) विरहेण संक्राम्यति नभोऽन्तरे घूर्णितपुच्छः सरामः वानरः
 नीलकंठः नृत्यति रोमाञ्चितः अर्जुनः यत्र द्रोणेन संसिक्तः
 नकुलेन सः एव निश्चयेन सेवितः भ्राता किं न कस्यापि भावुकः
 इति शोभते उपवनं यथा भारतं वल्लीभिः संछन्नं रविभारहम्
 यत्र पानीयं नीचत्वेन निपतति जडं अनङ्गेन कः किल प्रकटयति
 तत्र अशोकतले सः आसीनः सुभगः दीर्घपथेन रीणः
 यथा वनं लतादलहस्तैः वीजयति प्रगलितमुखधर्मभिः यथा रञ्जयति
 चलजलशीकरैः यथा सिंचति निपतितकुसुमौघेन यथा अर्चति
 शाखाबाहुभिः यथा आलिङ्गति परिमलेन यथा हृदये लगति

पहिय-पुण्ण-सामत्थे णव णव सुक्क सुरुक्खहं णिग्गय पल्लव
पणविवि पालिय-पउर-पियालिं रायह वज्जरियउ वण-वालं

॥ घत्ता ॥ “ जोइसियहिं वुत्तु जर-तरुवरु कय-छायउ
सो पुत्तिहिं वरइत्तु णं अणगु सइं आयउ’ ॥ ”

(९)

तण्णिमुणिवि आयउ सइं राणउ पुरि पइसारिउ राय-जुवाणउ
इरिय-वंस वण्णेण रवण्णी सामाएवि तासु ते दौणी
कामुउ कंतहिं अंगि विलग्गउ थिउ कइवय-दिअहइं पुणु णिग्गउ
सिरि-वसुएव-सामि सतुट्ठउ देवदारु-वणु णवर पइट्ठउ ११३
जहिं लवंग-चंदण-सुरहिय जलु दिसि गय कल-कोइल-कुल
-कलयलु

जहिं बहु-दुम-दल-वारिय-रवि-यर रुहवुहंति णाणा-विह-णह-यर
णव-मायंद-गौजि गंजोल्लिय जहिं कइ-कइ-करेहिं उप्पिल्लिय
जहिं हरि-कर-रुह-दारिय-मय-गल-रुहिर-वारि-वाहाउल जल-थल

१. आइय ।

पथिकपुण्यसामर्थ्येन नवानि नवानि शुष्काणां सुवृक्षाणां निर्गतानि पल्लवानि
प्रणम्य पालितप्रचुरप्रियालेन राज्ञे उक्तं वनपालेन

॥ घत्ता ॥ “ यः ज्योतिषिभिः उक्तः जीर्णतरुवरकृतच्छायः

सः पुत्र्याः वरयिता यथा अनंगः स्वयं आगतः ” ॥

(९)

तन्निश्रत्य आयातः स्वयं राजा पुरं प्रवेशितः राजयुवा

हरितवंशा वर्णेन रम्या श्यामादेवी तस्मै तेन दत्ता

कामुकः कान्तायाः अंगे विलग्नः स्थितः कतिपयदिवसान् पुनः निर्गतः

श्रीवसुदेवस्वामी सन्तुष्टः देवदारुवनं केवलं प्रविष्टः

यत्र लवङ्गचंदनमुरभितं जलं दिशामु गतः कलकोकिलकुलकलकलः

यत्र बहुद्रुमदलवारितरविकराः ‘ रुहरुहं ’ कुर्वन्ति नानाविधाः नभश्चराः

नवमाकन्दमञ्जर्यः पुलकिताः यत्र कतिकपिकरैः उत्पीडिताः

यत्र हरिकररुहदारितमदकलरुधिरवारिवाहाकुलानि जलस्थलानि

दस-दिसि-वह णिहित-मुत्ताहल गिरि-कंदरि वसंति जहिं णाहल
ओसहि-दीव-तेय दाविय पह जहिं तमाल-तमविय लक्खि परह
जहिं संबरहिं संचिज्जइ तरु-हलु हरिणिहिं चिज्जइ कोमल-कंदलु

॥ गत्ता ॥ तहिं कमलायरु दिट्ठु णव-कमलहिं छण्णउ

धरणि-विलासिणिआण जिणहु अग्घु णं दिण्णउ ॥ १११

(१०)

सोयल-स-गाह-गय-थाह-सलिलालि कंजरस-लालस-चलालि-

कुल-काळि

मत्त-जल-हत्थि-कर-भीय-डसणालि-वारि-पेरंत-सोहंत-णव-णालि
मंद-मयरंद-पिंजरिय-वर-कूलि तीर-वण-महिस-दुक्कंत-सदूलि
पंक-पल्लहत्थ-लोलंत-वर-कोलि कीर-कारंड-कल-राव-हलबोलि
कंक-चल-चंचु-परिउंबिय-बिसंसि लच्छि-णेऊर-खुडुविय-कल-हंसि १२६
अक्क-रह-दंसण-पओसिय-रहंगि वाय-हय-वेविर-पघोलिय-तरंगि
बहंत-विहरंत-विहसंत-सुर-सत्थि पंत-जल-माणुस-विसेस-हय-इत्थि

दशदिशापथे निहितमुक्ताफलाः गिरिकंदरे वसन्ति यत्र नाहलाः

ओषधिदीपतेजसा दर्शितः पन्थाः यत्र तमालतमोऽभिभूता लक्ष्मीः परेषां

यत्र शबरैः सञ्चयीते तरुफलानि हरिणीभिः चोयते कोमलकंदलानि

॥ घत्ता ॥ तत्र कमलाकरः दृष्टः नवकमलैः छन्नः

धरणीविलासिन्या जिनाय अर्घ्यैः यथा दत्तम् ॥

(१०)

शीतलसप्राहगतस्ताम्रसलिलालये कंजरसलालसचलालिकुलश्यामे

मत्तजलहस्तिकर-भीतदशनालि-वारिप्रेरयत्-शोभमान-नवनाले

मंदमकरन्दपिञ्जरितवरकूले तीरवनमहिषदौकमानशार्दूले

पर्यस्तपङ्कलोलमानवरकोले कीरकारंडकलरावकलकलायिते

कङ्कचलचंचुपरिचुंबितबिसांशे लक्ष्मीनूपुरक्षोदितकलहंसे

अर्करथदर्शनप्रतोषितरथांगे वातहतत्रेपमानघूर्णिततरङ्गे

स्नात्-विहरत्-विहसत्-सुरसार्थे आयात्-जलमनुष्यविशेषहयहस्तिनि

॥ घत्ता ॥ करि सर-वरि कीलंतु तेण णिहालिउ मत्तउ
णावइ मेरु-गिरिंदु खीर-समुद्धि णिहित्तउ ॥

१३

(११)

अंजण-णीलु णाई अहिणव-घणु कर-तुसार-सीयर-तिम्मिय-वणु
दसण-पहर-णिहलिय-सिला-यलु पाय-णिवायण णविय-इला-यलु
कण्णाणिल-चालिय-धरणी-रुहु गज्जण-ख-पूरिय-दस-दिसि-मुहु
मय-जल-मिलिय-घुलिय-महु-लिह-उलु उग्ग-सरोर-गंध-गय-गय-उलु
गुरु-कुंभ-थल-पिहिय-पिहु-णह-यलु णिय-बल-तुलिय-दिसा-

मय-गल-बलु १३५

तं अवलोइवि वीरु ण संकिउ 'बहि'-वहि'-सद्धे कुञ्जरु कोक्किउ
जा पाहाणु ण यावइ मुक्कउ ता करिणा सो गहिउ गुरुक्कउ
कर-कलियउ वियलिय गय-देहहो उवरि भमइ तडिदंडु व मेहहो
वंसारुहणउं करइ सु-पुत्तु व खणि करिं णहिं संमोहइ धुत्तु व
खणि ससिं जेम हत्थु आसंघइ खणि विउलइ कुंभ-थलइ लंघइ १४०

१-बलु । २-यल- । ३-तुसिय । ४-यलइ ।

॥ घत्ता ॥ करी सरोवरे क्रीडन् तेन निभालितः मत्तः

यथा मेरुगिरोन्द्रः क्षीरसमुद्रे निक्षिप्तः ॥

(११)

अंजननीलं यथा अभिनवघनं करतुपाश्रीकरस्तीमितवनं
दशनप्रहरनिर्दलितशीलातलं पादनिपातेन नमितेलातलं
कर्णानिलचालितधरणीरुहं गर्जनरवपूरितदशदिशामुखं
मदजलमीलितघूर्णितमधुलिहकुलं उग्रशरीरगन्धगतगजकुलं
गुरुकुंभकलापिहितशृथुनभस्तलं निजबलतुलितदिशामदकलबलं
तं अवलोक्य वीरः न शंकितः 'बहि' 'वहि' शब्देन कुञ्जरः आहूतः
यावत् पाषाणं न प्राप्नोति मुक्तः तावत् करिणा सः गृहीतः गुरुकः
करकलितः विगलितः गजदेहस्य उपरि भ्राम्यति तडिदंडः इव मेघस्य
वंशारोहणं करोति सुपुत्रः इव क्षणे करेण नखैः संमोहयति धूर्त इव
क्षणे शशी इव हस्तं अपेक्षते क्षणे विपुलानि कुंभस्थलानि लङ्घति

खणि चउ-चरणंतरिहि विणिग्गइ खणि हक्कारइ वारइ वग्गइ
वंत-णिसिक्किय मुहु ण वि याणइ काले अप्पाणउ संदाणइ
च्चित्तउ वारणु जुवय-णरिंदे णं मयर-द्धउ परम-जिणिंदे

॥ घत्ता ॥ गय-वर-खंधारूढु दिट्ठउ खे-यर-पुरिसे

अंधक-विट्ठिहि पुत्तु उरुचाइवि णिउ हरिसे ॥

१४५

(१२)

अह-यल-लग्ग-रयण-मय-गोउरु णिउ वेयड्ढहो बारा-वइ-पुरु
कुल-बलवंतहो दइय-सहायहो दरिसिउ असणि-वेय-खग-रायहो
एम स सामि-सालु विण्णवियउ “ विज्झ-गइंदु एण विहवियउ
एहु जि चिरु जो णाणिहि जाणिउ एहुउ दुहिया-वरु मइ आणिउ ”
तणिसुणेवि असणिवेअके अवलोइय सुहिं वयण-ससंके १५०
एवण-वेय-देवी-तणु-संभव सामरि णामे सुअ वीणा-रव
दीप्णी तासु सुहदा-तणयहो पोड्ढहो पउणिय-पणय-पसायहो

क्षणे चतुःचरणान्तरात् विनिर्गच्छति क्षणे आह्वयति वारयति वल्गति

निक्षिप्तदंतं मुखं न अपि जानाति कालेन आत्मानं नियन्त्रयति

जितः वारणः युवकनरेन्द्रेण यथा मकरध्वजः परमजिनेन्द्रेण

॥ घत्ता ॥ गजवरस्कन्धारूढः दृष्टः खेचरपुरुषेण

अंधकवृष्णेः पुत्रः उरुचय्य नीतः हर्षेण ॥

(१२)

नभस्तल्लनरत्नमयगोपुरं नीतः वैताढ्यस्य द्वारावतीपुरं

कुलबलवन्ते दयितसहायाय दर्शितः अशनिवेगखगराजाय

एवं सः स्वामिश्रेष्ठः विज्ञापितः “ विंध्यगजेन्द्रः अनेन विद्रावितः

एषः एव चिरं यः ज्ञानिभिः ज्ञातः एषः दुहितृवरः मया आनीतः ”

तन्निश्चय्य अशनिवेगाकेन अवलोकितः सुहदा वदनशशांके

पवनवेगादेवीतनुसम्भवा ‘ सामरी ’ नाम्ना सुता वीणारवा

दत्ता तस्मै सुभद्रातनयाय प्रौढाय प्रगुणितप्रणयप्रसादाय

गय बहु-दियहहिं पेम्म-पसत्तउ सो सुहुउ जामऽच्छइ सुत्तउ
 तावगारय-ख-यरें जोइउ सुहु सुत्तु जि भुअ-पंजरि ढोइउ
 “ भूमी-यरहु पभट्ट-विवेयहो मामें णिय-सुअ दिण्णी एयहो ”
 एम भणंतें णिउ णिय-इच्छए सामरि सुन्दरि धाइय पच्छए
 ॥ घत्ता ॥ असि वसु-णंदय हत्थ णिय-णाहहो कुटिलग्गी
 पडिवक्खहो अब्भिट्ट समर-सएहिं अ-भग्गी ॥ १२४

(१३)

असि-जल-सलिल-झलक्कए सित्तें अंगारएण सु-कसणिय-गत्तें
 सोहहेउ झडत्ति विमुक्कउ पहरण-कक्कसि संजुए दुक्कउ
 घरिणिण पइ णिवडंतु णियच्छिउ पण-लहुय-विज्जाए पडिच्छिउ
 तहिं पहरंतिहिं वइरि पलाणउ सुन्दरु गयणहु मयण-समाणउ
 तरु-कुसुमोहहिं सोह-पसाहिरि णिवडिउ चंपाउर-वर-बाहिरि १६३
 कीलमाण वणि मणि-कंकण-कर पुच्छिय तेण तेत्थु णायर-णर

गतेषु बहुदिवसेषु प्रेमप्रसक्तः सः सुभगः यावदास्ते सुप्तः
 तावदङ्गारकखचरेण दृष्टः सुखं सुप्तः एव भुजपञ्जरे दौकितः
 “ भूमिचराय प्रभ्रष्टविवेकाय मातुलेन निजसुता दत्ता एतस्मै ”
 एवं भणता नीतः निज-इच्छया सामरी सुन्दरी धाविता पश्चात्
 ॥ घत्ता ॥ असिः वसुनन्दकः हस्ते निजनाथस्य कुटिलाग्रः
 प्रतिपक्षस्य अभिभवनशीलः समरशतेषु अभग्नः ॥

(१३)

असिजलसलिलजाज्वल्येन सित्तेन अंगारकेण सुकृष्णितगात्रेण
 सौभदेयः झटिति विमुक्तः प्रहरणकर्कशे संयुगे दौकितः
 गृहिण्या पतिः निपतन् दृष्टः ‘ पर्णलघुक ’ विद्यया प्रतीक्षितः
 तस्यां प्रहरन्त्यां वैरी पलायितः सुन्दरः गगनात् मदनसमानः
 तरुकुसुमौघानां शोभाप्रसाधिते निपतितः चंपापुरवरबाह्वे
 क्रोडन्तः वने मणिकङ्कणकराः पृष्टाः तेन तत्र नागरनराः

ते भणंत “ मुद्धत्त णडियउ किं गयणंगणाउ तुहु वडियउ
 वासु·पुज्ज-जिण-जम्मण-रिद्धी ण मुणहिं चपा·उरि सु·पसिद्धी ”
 तण्णिमुणिवि तेँ णयरु पलोइय सह·मंडव बहु·विउस-विराइय
 चारुयत्तु वणि·वर·वइ-तणु·रुहु जहिं जहिं जोइज्जइ तहिं तहिं सुहु
 तहिं गंधव्व·यत्त सइ संठिय महु-वाय णावइ कल·कंठिय
 ॥ घत्ता ॥ जहिं वइस·वइ-सुयाए रमणु कामु सपत्तउ
 खे·चर-महि·यर-वंदु वीणा-वग्गें जित्तउ ॥ १७१

(१४)

गंपि कुमार वि तहिं जि णिविट्ठउ कण्णए अ·णिमिस-णयणपं दिट्ठउ
 वम्मह-बाणु व हियए पइट्ठउ विहसिवि पहिउ पहासइ तुट्ठउ
 “ हउं मि किं पि दावमि तंती-सरु जइ वि ण चल्लइ सर-ठाणए करु”
 ता तहो ढोइयाउ सुइ-लीणउ पंच सत्त णव दह बहु वीणउ
 ता वसुएउ भणइ “ किं किज्जइ चल्लइ-दंडु ण एहउ जुज्जइ १७६

ते भणन्ति “ मुग्धत्वेन बाधितः किं गगनांगनात् त्वं पतितः
 वासुपूज्यजिनजन्मरुद्धां न जानासि चम्पापुरीं सुप्रसिद्धां ”
 तन्निश्रुत्य तेन नगरं प्रलोकितं सभामण्डपं बहुविद्वद्विराजितं
 चारुदत्तः वणिग्वरपति-तनुरुहः यत्र यत्र दृश्यते तत्र तत्र सुखं
 तत्र गन्धर्वदत्ता सती संस्थिता मधुरवाग् यथा कलकण्ठी

॥ घत्ता ॥ यत्र वैश्यपतिसुतया रमणः कामः संप्राप्तः

खेचरमहोचरवृन्दः वीणावाद्येन जितः ॥

(१४)

गत्वा कुमारः अपि तत्र एव निविष्टः कन्यया अनिमेषनयनाभ्यां दृष्टः
 मन्मथबाणः इव हृदये प्रविष्टः विहस्य पथिकः प्रभाषते तुष्टः
 “ अहमपि किमपि दापयामि तन्त्रीस्वरं यद्यपि न चलति स्वरस्थाने करः ”
 तावत् तस्मै दौकिताः श्रुतिलीना पञ्च सप्त नव दश बह्वचः वीणाः
 ततः वसुदेवः भणति “ किं क्रियते वल्लकीदण्डः न एष युज्यते

बही तंति ण एम णिबज्झइ वासु इ षड्ढउ षत्थु विरुज्झइ
 सिरि-इलु एव षउ किं ठवियउं सत्थु ण केण वि मणि चिंतवियउ
 लक्खण-रहियउं जड-मण-हारिउं मिल्लिवि वीणउं णां कुमस्सिउं ”
 अक्खइ सो तहिं तहिं अक्खाणउ आलावण-कए चारु चिराणउं

॥ घत्ता ॥ हत्थिणाय-पुरि राउ णिज्जियारि घण-संदणु

तहु पउमा-वइ देवि विट्ठु णाम पिउ णंदणु ॥ १८२

(१५)

अवरु पउम-रहु सुउ लहुआरउ जणय णविवि अरहंतु भडारउ
 रिसि होषप्पिणु मिग-संपण्णहो सहं जिट्ठं सुएण गउ रण्णहो
 ओहि-णाणु तायहे उप्पण्णउ दिट्ठउ जगु बहु-भाव-विभिण्णउ
 एत्तहिं गय-उरि पय-पोमाइउ करइ रज्जु पउम-रहु महाइउ
 ता सो पच्चंतेहि णिरुद्धउ तहु बलि णाम मंति पविबुद्धउ
 तेण गुरु वि ओहामिउ सक्कहो बुद्धिउ माणु मलिउ पर-वक्कहो

एषा तन्त्री न एवं निबध्यते व्यासः अपि एषः अत्र विरुध्यते
 श्रीफलं एवं एतद् किं स्थापितं शास्त्रं न केनापि मनसि चिन्तितं
 लक्षणरहिताः जडमनोहारिण्यः मेलिताः वीणाः यथा कुमार्यः”
 आख्याति तत्र तस्य आख्यानकं आलापनकृते चारु चिरन्तनं

॥ घत्ता ॥ “ हस्तिनागपुरे राजा निर्जितारिः घनस्थन्दनः

तस्य पद्मावती देवी विष्णुः नाम प्रियः नन्दनः ॥

(१५)

अपरः पद्मरथः सुतः लघुः—जनकः नत्वा अर्हन्तं भट्टारकं
 ऋषिः भूत्वा मृगसम्पन्ने सह ज्येष्ठेन सुतेन गतः अरण्यं
 अवधिज्ञानं ताताय उत्पन्नं दृष्टं जगत् बहुभावविभिन्नं—

अत्रान्तरे गजपुरे पदपद्मायितः करोति राज्यं पद्मरथः महात्मा
 तावत् सः प्रत्यन्तैः निरुद्धः तस्य बलिः नाम मन्त्री प्रविबुद्धः
 तेन गुरुः अपि अभिभूतः शक्रस्य बुद्ध्या मानं मृदितं परचक्रस्य

संतुसिवि रोमंचिय-कापं 'मग्गि मग्गि वरु' बोल्लिउं राप
मंतिइं' बुत्तउ "तुट्ठि करेज्जसु कहि मि कालि महु मग्गिउ दिज्जसु"
काले जंते मारण-कामे आयउ सूरि अकंपण णामे
सहुं रिसि-संधे जिण-वर-मग्गे पुर^२-बाहिरि थिउ काओसग्गे
॥घत्ता॥ बलिणा मुणि-वरु दिट्ठु सु-अरिउ अवमाणिप्पिणु
" इह णपं हउं आसि घित्तु विवाए जिणेप्पिणु ॥ १९४
(१६)

अवयारहु अघयारु रइज्जइ उवयारहु उवयारु जि किज्जइ
खलहो खलत्तणु सुहिहिं सुहित्तणु जो ण करइ सो णिय-मइ-णियमणु
तावस-रुवे णिवसिउ णिज्जणि हउं पुणु अज्जु खवमि किं दुज्जणि "
इम भणेप्पिणु गउ सो तित्तिहिं अच्छइ णि-वइ णिहेलणि जित्तिहिं
भणिउ णवंते " पइं पडिवणुउ आसि कालि जं पइं वरु दिण्णउ १९९
जं तं देहि अज्जु मइं मग्गिउ जइ जानहि पत्थिव ओलग्गिउ "
ता राणण बुत्तु " ण वियप्पिमि जं तुहुं इच्छहिं तं जि समप्पमि "

१. मंते । २. पुरि । ३. तुइं ।

संतोष्य रोमाञ्चितकायेन 'मार्गीय मार्गीय वरं' उक्तं राज्ञा
मन्त्रिणा उक्तं " तुष्टिं कुर्याः कस्मिन्नपि काले मम मार्गितं दद्याः "
काले गच्छति मारणकामे आयातः सूरिः अकम्पनः नाम्ना
सह ऋषिसंधेन जिनवरमार्गेण पुरबाह्ये स्थितः कायोत्सर्गेण
॥ घत्ता ॥ बलिना मुनिवरः दृष्टः सुचरितः अवमान्य

"अत्र एतेन अहं आसं क्षिप्तः विवादे जित्वा ॥

(१६)

अपकाराय अपकारः रच्यते उपकाराय उपकार एव क्रियते
खलाय खलत्वं सुहृदे सुहृत्वं यः न करोति सः निजमतिनियमनः
तापसरूपेण निवसितः निर्जने अहं पुनरद्य क्षाम्यामि किं दुर्जनं "
एवं भणित्वा गतः सः तत्र आस्ते नृपतिः गृहे यत्र
भणितं नमता " त्वया प्रतिपन्नः आसीत् काले यः त्वया वरः दत्तः
यत् तं देहि अद्य मया मार्गितं यदि जानासि पार्थिव सेवाम् "
ततः राज्ञा उक्तं "न विकल्पे यत्त्वं इच्छसि तदेव समर्पयामि "

पडिभासइ बंभणु “ अ०समत्तणु सत्त दिणां देहि राइत्तणु ”
 दिण्णउ पत्थिवेण तं लइयउ रोसें सव्वु अंगु पच्छइयउ
 साहु-संघु पाविट्ठे रुद्धउ मिग-वहु महु चउ-दिसि पारद्धउ
 सोत्तिण्हि सोमंबु रसिज्जइ साम-वेय सुइ-महुरे’ गिज्जइ
 भक्खिवि जंगलु अडुवि अट्टइ उप्परि रिसिहिं णिहित्तइं हड्डइं
 ॥घत्ता॥ भोज्ज-सराव-समूहु जं केण ण वि छित्तउं
 तं सवणहं सीसग्गि जण-उच्चिट्ठउ घित्तउ ॥

२०८

(१७)

सोत्तइं पूरियाइं सुइ-चारें बहलिय-रेणु धूम-पग्भारें
 अणु-दिणु पोडिय भीसण-वसणहं तो वि धीर रूसंति ण पिसुणहं
 तहिं अवसरि दुक्खिय^१-परिचत्ता जणण-तणय जहिं ते तव-तत्ता
 णिसि णिवसंति मही-द्वर-कंदरि भीरु-भयंकर-सुअ-केसरि-सरि
 तेहिं बिहि मि तिहिं णहि पवहंतउ सवण-रिक्खु दिट्ठउ कंपंतउ २१३

१ सुइसुमहुरे । २ दुक्खिय ।

प्रतिभाषते ब्राह्मणः “ असपत्नं सप्त दिनानि देहि राजत्वं ”
 दत्तं पार्थिवेन तद् लातं रोषेण सर्वं अंगं प्रसृष्टं
 साधुसंधः पापिष्ठेन रुद्धः मृगवधः मखः चतुर्दिशि प्रारब्धः
 श्रोत्रियैः सोमांबु रस्यते सामवेदः श्रुतिमधुरेण गीयते
 भक्षित्वा जंगलं अटवीं अटति उपरि ऋषीणां निक्षिप्तानि अस्थीनि
 ॥घत्ता॥ भोज्यशरावसमूहः यः केनापि न स्पृष्टः
 स श्रमणानां शीर्षाग्ने जनोच्छिष्टः क्षिप्तः ॥

(१७)

श्रोत्राणि पूरितानि श्रुतिकारेण बहलितरेणुना धूमसमूहेन
 अनुदिनं पीडिताः भीषणव्यसनेभ्यः तदपि धीराः रुष्यन्ति न पिशुनेभ्यः
 तस्मिन् अवसरे परित्यक्तदुष्कृतौ जनकतनयौ यत्र तौ तप्तपसौ
 निशि निवसतः महीधरकंदरे श्रुतभीरुभयंकरकेसरिस्वरे
 ताभ्यां द्वाभ्यामपि तत्र नभसि प्रवहत् श्रवण-ऋक्षं दृष्टं कंपमानं

तं तेवहु चोज्जु जोषण्णिणु भणइ विट्ठु पणिपाउ करेण्णिणु
 “किण्णकखत्तु भडारा कंणइ” तण्णिसुणेवि जणणु पुणु जेणइ
 “ गयउरि बलिणा मुणि उवसग्गे संताविय पावै भय-भग्गे
 सज्जन-घट्टणु सव्वउ भारिउ तेण रिक्खु थरहरइ गिरारिउ ”
 पुच्छइ पुणु वि सीसु खम-वंतहं “णासइ केम्ब उवदउ संतहं”

॥घत्ता॥ घणरह-रिसिणा उक्तु “ तुम्ह विउव्वण-रिद्धिष

णासइ रिसि-उवसग्गु भव-संसारु व सिद्धिष ॥ २२०

(१८)

खल-जण-वइ अचवम्भुय-भुवै छिदहि जाइवि वामण-रूवै
 णिलय-णिवासु गिरग्गलु मग्गहि पच्छइ पुणु गयग्गणि लग्गहि ”
 तण्णिसुणिण्णिणु लहु णिग्गउ मुणि रिय पढतु किय-ओंकार-ज्झुणि
 रिसि य कमंडलु-सिय-छत्तिय-धरु दम्भ-दंड-मणिवलयंकिय-करु
 मिट्ठ-वाणि उववीअ-विट्ठसणु देसिउ कासायंबर-णिवसणु २२५
 सो णय-णर-णाहेण णियच्छिउ “ भणु भणु किं तुह दिज्जउ ” पुच्छिउ

१. छिदहि ।

तत् तादृशं आश्चर्यं दृष्ट्वा भगतिं विष्णुः प्रणिपातं कृत्वा
 “ किं नक्षत्रं भट्टारकं कंपते ” तद् निश्चुत्य जनकः पुनः वदति
 “ गजपुरे बलिना मुनिः उपसर्गेण संतापितः पापेन भग्नभयेन
 सज्जनघट्टनं सर्वेभ्यः भारितं तेन ऋक्षं कम्पते निश्चितं ”
 पृच्छति पुनः अपि शिष्यः क्षमावते “ नाशयते कथं उपद्रवः सतां ”

॥घत्ता॥ घनरथ-ऋषिणा उक्तः “युष्माकं विकुर्वणऋद्ध्या

नाशयते ऋषि-उपसर्गः भवसंसारः इव सिद्ध्या ॥

(१८)

खलजनपतिं अत्यदसुतभूतेन छिन्धि गत्वा वामनरूपेण
 निलयनिवासं निर्गलं मार्गय पश्चात् पुनः गगनांगने लग ”
 तन्निश्चुत्य लघु निर्गतः मुनिः ऋचः पठन् कृत-ओंकारध्वनिः
 ऋषिः च कमंडलुसितछत्रधरः दर्भदंडमणिवलयांकितकरः
 मिष्टवाणीकः उपवीतविभूषणः दैशिकः काषायांबरनिवसनः
 सः नवनरनाथेन दृष्टः “ भण भण किं तुभ्यं दद्याम् ” पृष्टः

किं ह्य गय रह किं जंपाणइं किं धय-छत्तइं दव्व-णिहाणइं ”
 कवड-विप्पु भासइ महि-सामिहिं “णिव कम तिण्णि देहि महु भूमिहिं”
 तण्णिसुणिवि बलिणा सिरु धुणियउं “ हा हे दिय-वर किं पइं भणियउं
 वाय तुहारी दइवें भग्गी लइ धरत्ति मढ-थित्तिहिं जोग्गी ”

॥घत्ता॥ ता विट्ठहिं वड्ढंतु लग्गउ अंगु णहंतरि

णिहियउ मंदरि पाउ एक्कु बीउ मण-उत्तरि ॥ २३२

(१९)

तइयउ कम उक्खित्तु जि अच्छइ कहि दिज्जउ तहो थत्ति ण पेच्छइ
 सो विज्जा-हर-ति-यसहिं अंचिउ पिय-वयणेहिं कह व आउंचिउ
 ताव तित्थु घोसावइ-वीणष देवहिं दिण्णष मल-परिहीणष
 गरुयारउ णिय-भाइ सहोयरु तोसिउ पोमरहें जोईसरु
 “ मारहु आढत्तउ दिय-किंकरु ” विण्हु-कुमारु खमष अ-भयंकरु
 “ अच्छउ जियउ वराउ म मारहि रोसु म हियउल्लष वित्थारहि

“ किं हयाः गजाः रथाः किं जंपानानि किं ध्वजच्छत्राणि द्रव्यनिधानानि ”
 कपटविप्रः भाषते महीस्वामिने “ नृप क्रमाणि त्रीणि देहि मह्यं भूमेः ”
 तन्निश्रुत्य बलिना शिरः धूतं “ हा हे द्विजवर किं त्वया भणितं
 वाचा तव दैवेन भग्ना लाहि धरित्री मठस्थितेः योग्या ”

॥घत्ता॥ तावत् विष्णोः वर्धमानं लग्नं अंगं नभोऽन्तरे

निहितः मंदरे पादः एकः द्वितीयः मानसोत्तरे ॥

(१९)

तृतीयः क्रमः उत्क्षिप्तः एव आस्ते कुत्र देयः तस्य स्थितिं न प्रेक्षते
 सः विद्याधरत्रिदशैः अर्चितः प्रियवचनैः कथमपि आकुंचितः
 तावत् तत्र घोषवतीवीणया देवैः दत्तया मलपरिहीनया
 गुरुकारकः निजभ्राता सहोदरः तोषितः पद्मरथेन योगीश्वरः
 “ मारयत आक्रान्तं द्विजकिंकरं ” विष्णुकुमारः क्षमते अभयंकरः
 “ आस्तां जीवतु वराकः मा मारय रोषं मा हृदये विस्तारय

रोसें चंडालत्तणु किज्जइ रोसें^१ णरय-विवरि पइसिज्जइ
एण जि कारणेण हय-दुम्मइ कय-दोसह मि खमंति महा-मइ ”

॥घत्ता॥ एम भणेप्पिणु जेहु गउ गिरि-कुहर-णिवासहो

मुणि-वर संघु अ-सेसु मुक्क दुक्ख-किलेसहो ॥ २४२

(२०)

अज्ज वि वीण तेत्थु सा अच्छइ जइ महु आणिवि को वि पयच्छइ
तो गंधव्व-दत्त कि वायइ महु अगगइ पर-वयणु णिवायइ ”
वणिणा तं सुणेवि विहसंतं पेसिय णिय-पाइक्क तुरंतं
गय गयउरु वल्लइ पणवेप्पिणु मग्गिय तव्वंसियमणुणेप्पिणु
वियलिय-दुम्मय-पंक-विलेवहो आणिवि ढोइय करि वसुएवहो २४७
सा कुमार-कर-ताडिय वज्जइ सुइ-भेइहिं बावोसहिं छज्जइ
सत्तहिं वर-सरेहिं तिहिं गामहिं अट्टारह-जाइहिं सुअ-धम्महिं
अंसहिं सउ-चालीसिक्कुत्तरु गोइउ पंच वि पयइइ सुंदरु

१. रोसे ।

रोषेण चंडालत्वं क्रियते रोषेण नरकविवरं प्रविश्यते

अनेन एव कारणेन दुर्मतिहतान् कृतदोषान् अपि क्षमन्ते महामतयः ”

॥घत्ता॥ एवं भणित्वा ज्येष्ठः गतः गिरिकुहरनिवासाय

मुनिवरसंघः अशेषः मुक्तः दुःस्वक्लेशेभ्यः ॥

(२०)

अद्यापि वीणा तत्र सा आस्ते यदि मह्यं आनीय कः अपि प्रयच्छति

ततः गंधर्वदत्ता किं वादयति मम अग्रे परवचनं निपातयति ”

वणिजा तच्छ्रुत्वा विहसता प्रेपितः निजपदातिः त्वरमाणेन

गतः गजपुरं वल्लर्को प्रणम्य मार्गिता तद्वंशिकं अनुनीय

विगलितदुर्मदपङ्कविलेपस्य आनीय दौकिता करे वसुदेवस्य

सा कुमारकरताडिता वदति श्रुतिभेदैः द्वाविंशतिभिः शोभते

सप्तभिः वरस्वैरैः त्रिभिः ग्रामैः अष्टादशजातिभिः श्रुतधर्मैः

अंशानां शतचत्वारिंशदेकोत्तरं गीतिकाः पंच अपि प्रकटयति सुंदराः

तीस वि गाम-सयइं रइआसउ चालीस वि भासउ छ विहासउ
षक्क-वीस मुच्छणउ समाणइ षक्कूण वि पण्णासइं ताणइं

॥घत्ता॥ तहो वायंतहो एव वीणा सुइ-सर-जोगगउ

णं वम्मह-सरु तिकखु मुद्धहिं हियवण लगगउ ॥

(२१)

णयणइं णाहहो उप्परि धुलियइं अट्ठंगइं वेवंतइं वलियइं
तंती-रव-तासिय-गिन्वाणहो धित्त सयं-वर-माल जुआणहो
संथुउ तरुणु सुरिंदे स-सुरे विहिउ विवाह-महुच्छवु ससुरे
पुणरवि सो विज्जा-हर-दिण्हं सत्त-सयइं परिणिप्पिणु कण्हं
मण-हर-लक्खण चच्चिय-गत्तउ काले रिट्ठ-णथरु संपत्तउ २५१
राउ हिरण्यवम्मु तहिं सुम्मइ जासु रज्जि णउ कासु वि दुम्मइ
तासु कंत णामे पोमा-वइ पर-हुय-सइ बाल-पाडल-गइ
रोहिणि पुत्ति जुत्ति णं मयणहो किं वण्णमि भल्लारी सु-यणहो
ताहि सयं-वरि मिलिय णरेसर तेयवंत णावइ ससिणेसर

१. वणम्बि ।

त्रिंशत् अपि ग्रामशतानि रचिताश्रयः चत्वारिंशत् अपि भाषाः षड् विभाषाः
एकविंशतिः मूर्च्छनाः समाप्नोति एकोनपंचाशत् अपि तानानि

॥घत्ता॥ तस्य वादयतः एव वीणां श्रुतिस्वरयोग्यां

यथा मन्मथशरः तीक्ष्णः सुगन्धायाः हृदये लग्नः ॥

(२१)

नयनानि नाथस्य उपरि धूर्णितानि अष्टांगानि वेपमानानि वलितानि

तंत्रीरवतोषितगिर्वाणे क्षिता स्वयंवरमाला यूनि

संस्तुतः तरुणः सुरेन्द्रेण ससुरेण विहितः विवाहमहोत्सवः श्वसुरेण

पुनः अपि सः विद्याधरदत्तानां सप्तशतानि परिणीय कन्यानां

मनोहरलक्षणः चर्चितगात्रः कालेन रिष्टनगरं संप्राप्तः

राजा हिरण्यवर्मा तत्र श्रूयते यस्य राज्ये न खलु कस्यापि दुर्मतिः

तस्य कांता नाम्ना पद्मावती परभृतशब्दा बालमरालगतिः

रोहिणी पुत्री युक्तिः यथा मदनस्य किं वर्णयामि भद्रकारिणी सुजनस्य

तस्याः स्वयंवरे मीलिताः नरेश्वराः तेजोवन्तः यथा शशीश्वराः

ते जरसंध-पमुह अवलोइय कण्ण माल ण कासु वि ढोइय
तहि मि तेण वण-गय-पडिमल्ले जिणिवि कण्ण स-कला-कोसल
माल पडिच्छिय उट्टिउ कलयलु सण्णद्धउ सयलु वि पत्थिष-बलु
जर-संधहो आणण' कय-विग्गह धाइय जादव कउरव मागह २६७
तेहि हिरण्णवम्मु संभासिउ "पइं गउरविउ काइं किर देसिउ
मालइ-माल ण कइ-गलि बज्झइ जाव ण अज्जि वि राउ विरुज्झइ
॥घत्ता॥ ता पेसहि तहु धूअ मा संधहि धण-गुणिसरु
वडु-जरसंधि विरुद्धे धुउ' पावहि वइवस-पुरु " ॥ २७१

(२२)

तं णिसुणेप्पिणु सो पडिजंपइ " भड-बोक्कहं वर धोरु ण कंपइ
जो महु पुत्तिहि चित्तहो रुच्चइ सो सूहउ किं देसिउ वुच्चइ
पहु तुम्हइं वि धिट्ट परियारिय अज्जु ण जाव' समरि अ वियारिय "
ता तहि लग्गइ रोहिणि-लुद्धइं महि-वइ-सेण्णइं सहसा कुद्धइं
धिय जोवंत देव गयणंगणि अण्णहो अण्णु भिडिउ समरंगणि २७६
कंचण-विरइए रह-वरि चडियउ णर-वरु णिय-भाइहि अग्भिडिउ

१. आणय । २. धुअ । ३. जाह ।

ते जरासंधप्रमुखाः अवलोकिताः कन्यया माला न कस्मै अपि दौकिता
तत्र अपि तेन वनगजप्रतिमल्लेन जित्वा कन्यां स्वकलाकौशलेन
माला प्रतीष्टा उत्थितः कलकलः संनद्धं सकलं अपि पार्थिवबलं
जरासंधस्य आज्ञया कृतविप्रहाः धाविताः यादवाः कौरवाः मागधाः
तैः हिरण्यवर्मा संभाषितः "त्वया गौरवितः किं किल दैशिकः
मालतीमाला न कपिगले बध्यते यावत् न अद्यापि राजा विरुणद्धि
॥घत्ता॥ तावत् प्रेषय तव दुहितरं मा संधत्स्व धनगुणेश्वरं
महाजरासंधे विरुद्धे ध्रुवं प्राप्नुयाः वैवस्वत्पुरं " ॥

(२२)

तद् निश्च्युतः सः प्रतिषदति "भटगर्जनाभ्यः वरः धोरः न कम्पते
यः मम पुत्र्याः चित्ताय रोचते सः सुभगः कथं दैशिकः उच्यते
प्रभुः युष्माभिः अपि धृष्टः परिचारितः अद्य न यावत् समरे च विदारितः "
तावत् तत्र लग्नानि रोहिणीलुब्धानि महीपतिसैन्यानि सहसा कुद्धानि
स्थिताः प्रेक्षमाणाः देवाः गगनांगने अन्यस्मै अन्यः अभ्येतः समरांगणे
क्वांचनविरचिते रथवरे आरूढः नरवरः निजभ्रातृभिः अभ्याघातः

विद्धत्तं सहस त्ति परिक्खिउ तेण समुद्विजउ ओलक्खिउ
 जे सर घल्लइ ते सो छिंदइ अप्पुण तासु ण उर-यलु भिंदइ
 बंधवु जगि ण होइ णिव्वच्छलु सु-इरु णिहालिवि जोवइ भुय-बलु
 दिव्व-पक्खि-पत्तेहिं विहूसिउ णिय-णामंकु बाणु पुण पेसिउ २८१
 पड्डिउ पयंतरि सउरो-णाहें उच्चाइउ अरि-मय-उल-वाहें
 अक्खराइं वाइयइं सु-सत्तें वियलिय-बाहल्लोल्लिय-णेत्तें
 “ जण-उअरोहें पइं घरि धरियउ जो पुण विहि-वसेण णीसरियउ
 ॥घत्ता॥ संवच्छर-सय पुण्णि आउ एउ समरंगणु
 हउं वसुधव-कुमार देव देहि आलिगणु” ॥ २८६

(२३)

जइ वि सु-वंस-गुणेण विराइउ कोडीसरु णिय-मुट्ठिष माइउ
 आवइ-काले जइ वि ण भज्जइ जइ वि सु-हड-संघट्टणि गज्जइ
 भायर पेक्खिवि पिसुणु य वंकउ तो वि तेण बाणासणु मुक्कउ
 णर-वइ रह-वराउ उत्तिण्णउ कुंअरु वि सम्मुहु लहु अवइण्णउ २९०

वृद्धत्वेन सहसा इति परीक्षितः तेन समुद्रविजयः उपलक्षितः
 यान् शरान् क्षिपति तान् सः छिनत्ति स्वयं तस्य न उरस्तलं भिनत्ति
 बांधवः जगति न भवति निर्वात्सल्यः सुचिरं निभाल्य पश्यति भुजबलं
 दिव्यपक्षिपत्रैः विभूषितः निजनामांकः बाणः पुनः प्रेषितः
 पतितः पदांतरे शौरिनाथेन उच्चायितः अरिमृगाकुलव्याधेन
 अक्षराणि वाचितानि सुसत्त्वेन विगलितबाणपार्श्वार्थायित्तनेत्रेण
 “ जनोपरोधेन त्वया गृहे धृतः यः पुनः विधिवशेन निःसृतः
 ॥घत्ता॥ संवत्सरशते पूर्णे आयात एतद् समरांगणं
 अहं वसुदेवकुमारः देव देहि आलिगनं ” ॥

(२३)

यद्यपि सुवंशगुणेन विराजितः, कोटीश्वरः निजमुष्टौ मातः
 आपत्काले यद्यपि न भजति यद्यपि सुभटसंघट्टने गर्जति
 आतंरं प्रेक्ष्य पिशुनं च वक्रं तदपि तेन बाणासनं मुक्तं
 नरपतिः रथवरात् उत्तीर्णः कुमारः अपि सम्मुखं लघु उत्तीर्णः

एकमेक आर्लिगिउ बाहहि पसरिय-करहि णाहं करि-णाहहि
 भाय महंतु णविउ वसु-एवें जंपिउ पडुणा मधुरालावें
 “ हउं पइं भायर संगरि णिज्जिउ बंधु भणंतु स-सूअहो लज्जिउ
 अण्णहो चाव-सिक्ख कहि एही पइं अब्भसिय धुरं-धर जेही
 पइं हरि-वंसु बण्ण उद्दीविउ तुहुं महं धम्म-फलं मेलाविउ २९५
 अज्जु मज्जु परिपुण्ण मणोरह ” गय णिय-पुर-वरु दस वि दसारह
 खे-यर-महि-यर-णारिहि माणिउ थिउ वसु-एव राय'-सम्माणिउ
 संखु णाम रिसि जो सो ससि-मुहु मह-सुक्कामरु रोहिणि-तणु-रुहु
 ॥ घत्ता ॥ भरह-खेत्त णिव-पुज्जु णवमु सीरि उप्पण्णउ
 पुष्पयंत-तेआउ तेण तेउ पडिवण्णउ ॥ ३००

१. राउ ।

आ संधिनी पुष्पिका नीचे प्रमाणे छे:

इय महापुराणे तिसट्ठि-महा-पुरिस-गुणालंकारे महा-कव-पुष्पदंत-विरइए
 महा-भम्भ-भरहाणुमणिए महा-कव्वे खे-यर-भू-गोयर-कुमारीलंभो समुद्-विजय-
 वसु-एव-संगमो णाम तेआसीमो परिच्छेओ सम्मतो ॥ ८३ ॥

एकमेकं आर्लिगितौ बाहुभ्यां प्रसारितकराभ्यां यथा करिनाथाभ्याम्
 भ्राता महान् नतः वसुदेवेन उक्तः प्रमुणा मधुरालापेन
 “ अहं त्वया भ्रातः संगरे निर्जितः ‘ बंधुः ’ भणन् स्वसूतात् लज्जितः
 अन्यस्य चापशिक्षा क्व ईदृशी त्वया अभ्यस्ता धुरंधरा यादृशी
 त्वया हरिवंशः तात उद्दीपितः त्वं मह्यं धर्मफलेन मेलापितः
 अद्य मम परिपूर्णः मनोरथः ” गताः निजपुरवरे दश अपि दशार्हाः
 खेचरमहीचरनारीभिः मानितः स्थितः वसुदेवः राजसम्मानितः
 शंखः नाम ऋषिः यः सः शशिमुखः महाशुक्रामरः रोहिणीतनुरुहः
 ॥ घत्ता ॥ भरत क्षेत्रे नृपपूज्यः नवमः सोरीः उत्पन्नः

पुष्पदंततेजसः तेन तेजः प्रतिपन्नं ॥

पुष्पिकानी संस्कृतछायाः—

इति महापुराणे त्रिषष्टिमहापुरुषगुणालंकारे महाकविपुष्पदंतविरचिते महा-
 भम्भभरतानुमते महाकाव्ये खेचरभूगोचरकुमारीलाभः समुद्रविजयवसुदेवसंगमो
 नाम श्र्यशीतितमः परिच्छेदः समाप्तः ॥ ८३ ॥

॥ षष्ठमुद्धरणम् ॥

[धणवाल ।]

॥ बंधुयत्ते चत्तहो भविसत्तहो तिलय-दीवि हिंडी ॥

(१)

चंदप्पहु जिणु हियवइ धरिवि जासु पहावि विमल-मइ
पुणु कहमि जेम भविसत्तु णिरु' तिलय-दीवि लाहउ लहइ
अहो जिणु अंचहु मं परु वंचहु इंदिय खंचहु सुक्किउ संचहु
बंधु-यत्तु कुल-कित्ति-विणासु गउ वोहित्थइं लेवि हयासु
भविसु वि सरि कर-चलण धुषवि जाम णइ वर-कमलइ लेवि ५
ताम ण कोइ वि पिक्खइ तित्थु विभिउ मणि अ-मुणिय-कज्जत्थु
सुण्णउ तं णसु ण सुहावइ' कमलइं मिल्लिवि उम्मुहुं धावइ
पिक्खइ ताम समुदि वहंतइ धुय-धय-वडइं ताइं जल-जंतइं

१. णर । २. सुहाइ (द. गु.) ।

[धनपालः ।]

॥ बंधुदत्तेन त्यक्तस्य भविष्यदत्तस्य तिलकद्वीपे पर्यटनम् ॥

(१)

चंद्रप्रभं जिनं हृदये धृत्वा यस्य प्रभावेन विमलमतिः

पुनः कथयामि यथा भविष्यदत्तः निश्चितं तिलकद्वीपे लाभं लभते ॥

अहो जिनं अर्चत मा परं वञ्चयत इन्द्रियाणि कर्षत सुकृतं संचिनुत

बंधुदत्तः कुलकीर्तिविनाशः गतः प्रवहणामि लात्वा हताशः

भविष्यः अपि सरसि करचरणान् धावित्वा यावत् आयाति वरकमलानि लात्वा

तावत् न कमपि प्रेक्षते तत्र विस्मितः मनसि अज्ञातकार्यार्थः

शून्यः तं प्रदेशः न सुखयति कमलानि मुक्त्वा उन्मुखः धावति

प्रेक्षते तावत् समुद्रे वहन्ति धूतध्वजपटानि तानि जलयन्त्राणि

“ दुक्खहो भरिउ हियउ^१ आहल्लिवि गउ खलु बंधु-यत्तु मइं मिल्लिवि”
 करु महि-यलि हणेवि उरि कंपिउ “ ण चलिउ जं चिरु जणणिणं जंपिउ
 णट्टु कज्जु कहिं अब्भुद्धरणउं वणि असमाहिण आयउ मरणउं
 ॥घत्ता॥ अण्णण्णइं चित्तिज्जंति मणि खल-विहि अण्णण्णइं सरइ
 सुट्ठु वि वियड्ढु गुण-सय-भरिउ दइउ परम्महु किं करइ ॥ १३

(२)

हा हय-पाव-कम्म मइ-वज्जिय किउ अ-जुत्तु हय-बुद्धि अ-लज्जिय
 णिय-कुल-भग्गु भग्गु जसु हारिउ दुज्जण-जणि जंपणउं संवारिउ
 कयहु करिवि जं परु वंचिज्जइ आपं गुणवंतहं लज्जिज्जइ
 एत्तिउ दुक्खु मज्झु निष्कारणु कुलहो कलंकु जाउ जं दारुणु
 गय-उरि अ-यस-पड्डहु वज्जाविउ तायहो तणउं णाउं लज्जाविउं १८
 अह इत्थु वि ण विसाउ करिव्वउ^२ मंत्तुहु एण मम होइव्वउ
 जइ तं तेम घट्ठिउ तं तेण इ तो किर काइं विसुरइ^३ एणइ ”

१. हियइ । २. (द.)मं च्छुड्ड (गु.) मं च्छुड्ड । ३. विसूरिय ।

“ दुःखैः मृतं हृदयं आक्षुभ्य गतः खलः बन्धुदत्तः मां त्यक्त्वा ”
 करौ महीतले आस्फाल्य उरसि कंपितः “न आचरितं यत् चिरं जनन्या उक्तं
 नष्टं कार्यं क्व अभ्युद्धरणं वने असमाधिना आयातं मरणं
 ॥घत्ता॥ अन्यान्यानि चिंत्यन्ते मनसि खलविधिः अन्यान्यानि स्मरति
 सुष्ठु अपि विदग्धः गुणशतमृतः—दैवः पराङ्मुखः—किं करोति ॥

(२)

हा हतपाप्कर्मन् मतिवर्जितं कृतं अयुक्तं हतबुद्धे अलज्जित
 निजकुलमार्गः भग्नः यशः हारितं दुर्जनजने वचनं समाचरितं
 कपटं कृत्वा यत्परः वंच्यते अनेन गुणवद्भिः लज्ज्यते
 एतावत् दुःखं मम निष्कारणं कुलस्य कलंकं जातं यद् दारुणं
 गजपुरे अयशःपटहः वादितः तातस्य सत्कं नाम लज्जितं
 अथ अत्र अपि न विषादः कर्तव्यः मंक्षु अनेन एवं भवितव्यं
 यदि तत् तथा घटितं तत् तेनैव तर्हि किल किं विद्यते अनेन ”

इउ चितंतु विसापं मिल्लिउ विहुणिवि बाहु-दंड संचल्लिउ
 “इउ वणु इउ सरोरु धम्म-ट्टउ^१ करि खल-विहि जं पइं पारइउ ”
 ॥घत्ता॥ चितंतु एम उब्भइ वयणु दूर-विसज्जिय-मरण-भउ
 संचलिउ सं-मुहु^२ वण-काणणहो णं मुक्कंकुसु मत्त-गउ ॥ २४

(३)

पइट्ठो वर्णिदो वणे तस्मि काले पहिट्ठो तहिं दुण्णिरिक्खे खयाले
 दिसा-मंडलं जत्थ णाउं अ-लक्खं पहायं पि जाणिज्जइ जस्मि दुक्खं
 भमंतो विभीसावणं तं वणं सो णियच्छेइ दु-प्पिच्छ राई स-रोसो
 कहिं-चि प्पएसे स-जूहं गयंदं महा-लोल कल्लोल-गंडं स-णिहं
 कहिं-चि प्पएसे णिएउं णरिदं ण णट्ठं ण रुट्ठं स-दण्णं मइंदं २९
 कहिं-चि प्पएसे घणं कज्जलाहंगयं^३ भुंडिणी-सावराहं वराहं
 कहिं-चि प्पएसे समुण्णोण्ण-घोसो हुओ पायडो वंस-याले हुयासो
 कहिं-चि प्पएसे मऊरं पमत्तं णडंतं पि अप्पाणयं विण्णडंतं

१. धम्मद्वउ । २. सम्मुहु । ३. कज्जलाहं गयं ।

एतत् चिन्तयन् विषादेन मुक्तः विधूय बाहुदंडौ संचलितः
 “एतद् वनं एतत् शरीरं धर्मार्थकं कुरु खलविधे यत्त्वया प्रारब्धं ”
 ॥घत्ता॥ चिन्तयन् एवं उद्धटं वचनं दूरविसृष्टमरणभयः
 संचलितः सम्मुखं वनकाननस्य यथा मुक्तांकुशः मत्तगजः ॥

(३)

प्रविष्टः वणिगिन्द्रः वनं तस्मिन् काले प्रभृष्टः तस्मिन् दुर्निरीक्ष्ये तरुखंडे
 दिशामंडलं यत्र ज्ञातुं अलक्ष्यं प्रभातं अपि ज्ञायते यस्मिन् दुःखं
 भ्राम्यन् बिभीषणं तं वनं सः पश्यति दुष्प्रेक्ष्यां रात्रिं सरोषः
 कस्मिँश्चित् प्रदेशे सयूथं गजेन्द्रं महालीलं कल्लोलगंडं सनिद्रं
 कस्मिँश्चित् प्रदेशे द्रष्टुं नरेन्द्रं न नष्टं न रुष्टं सदपि मृगेन्द्रं
 कस्मिँश्चित् प्रदेशे घनं कज्जलाभांगकं वराहोसापराधं वराहं
 कस्मिँश्चित् प्रदेशे समुन्नतोनतघोषं भूतं प्रकटं वंशजाले हुतारं
 कस्मिँश्चित् प्रदेशे मयूरं प्रमत्तं नृत्यन्तं अपि आत्मानं विगोपायन्तं

॥ घत्ता ॥ अ० वियल-चित्तु मुणेवि गय एम सु० इरु हिंडंतु थिउ
अइ० मुत्तय-मंडइ दुमहो तलि वियड-सिला० यलि वीसमिउ ॥ ३४

(४)

कर० चरण धुएवि वर० कुसुम लेवि जिणु सुमिरिवि पुप्फंजलि खिवेवि
फासुय-सु० यंध-रस-परिमलाइं अहिलसिवि अ० सेसइं तरु० हलाइं
थिउ वीसवंतु खणु इक्कु जाम दिण० मणि अत्थ० वणहु दुक्कु ताम
हुअ संझ तेय-तंबिर स-राय रत्तंबरु णं पंगुरिवि आय
पहि पहिय थक्क विहडिय रहंग णिय० णिय-आवासहो गय विहंग ३९
मउलिय रविंद वम्महु वितट्टु^१ उत्पन्न बाल-मिहुणहं मरट्टु
परिगलिय संझ तं णिएवि राइ अ० सइ व संकेयहो चुक्क णाइ
हुअ कसण स० वत्ति व मच्छरेण सिरि पहय णाइ मसि-खप्परेण
हुअ रयणि बहल-कज्जल-समील जगु गिलिवि णाइ थिय विसम-सील

१ इलालना मूलमां छेल्लो अक्षर छपातां खरी गयो छे; गुणे वितत्तु
सुबारो मूके छे; हुं वितट्टु एम सुधारं छुं.

॥ घत्ता ॥ अविचलचित्तः ज्ञात्वा गतः एवं सुचिरं हिण्डमानः स्थितः
अतिमुक्तकर्मंडपे द्रुमस्य तले विकटशिलातले विश्रान्तः ॥

(४)

करचरणान् धावित्वा वरकुसुमानि लत्वा जिनं स्मृत्वा पुष्पांजलिं क्षिप्त्वा
प्राशुकसुगंधरसपरिमलानि अभिलष्य अशेषाणि तरुफलानि
स्थितः विश्राम्यन् क्षणं एकं यावत् दिनमणिः अस्तमनं दौकितः तावत्
भूता संध्या तेजस्ताम्रा सरागा रक्तांबरं यथा परिधाय आगता
पथि पथिकाः स्थिताः विघटिताः रथांगाः निजनिजआवासं गताः विहंगाः
मुकुलितानि अरविन्दानि मन्मथः विततः उत्पन्नः बालमिथुनानां गर्वः
परिगलिता संध्या तद् दृष्ट्वा रागेण असती इव संकेतात् व्युता यथा
भूता कृष्णा सपत्नी इव मत्सरेण शिरसि प्रहता यथा मषिकर्परेण
भूता रजनी बहलकज्जलसमा जगत् गलित्वा यथा स्थिता विषमशीला

अवरुणरु पयडंतेहि गुञ्जु मिहुणहि पारंभिउ सु·रय-जुञ्जु
 षहइ पडिवणि करालि कालि गह·भूअ-जक्ख·रक्खस-वमालि
 वणि विसमि विणसि विचित्ति' पत्तु तह वि हु अ·कंपु कमल·
 सिरि-पुत्तु

॥घत्ता॥ परमिट्ठि पंच हियवइ धरेवि दु·विहें पच्चक्खाणु किउ
 अहियरिधि मंत सत्तक्खरउ परमप्पउ ज्ञायंतु थिउ ॥ ४८

(५)

परिगलिय रयणि पयडिउ विहाणु णं पुणु वि गवेसउ आउ भाणु
 जिणु संभरंतु संचलिउ धीरु वणि हिंडइ रोमंभिय-सरीरु
 सु-णिमित्तइं जायइं तासु ताम गय पयहिणंति उट्ठेवि साम
 वामंगि सुत्ति रुहुरुहइ वाउ पिय-मेलावउ कुलुकुलइ काउ
 वामउ किलिक्किचिउ लावण दाहिणउ अंगु दरिसिउ मएण ५३
 दाहिणु लोयणु फंदइ स-बाहु णं भणइ 'एण मग्गेण जाहु'
 थोवंतरि दिट्ठु पुराण पंथु भविण वि णं जिण-समय-गंथु

१ विचित्त ।

परस्परं प्रकटयद्भिः गुह्यं मिथुनैः प्रारब्धं सुरतयुद्धं
 एतस्मिन् प्रतिपन्ने कराले काले ग्रहभूतयक्षरक्षःकलकले
 वने विषमे विदेशे विचित्रे प्रातः तथापि खलु अकंपः कमलश्रीपुत्रः
 ॥घत्ता॥ परमेष्ठिनः पंच हृदये धृत्वा द्विविधेन प्रत्याख्यानं कृतं
 अभिचर्य मंत्रं सप्ताक्षरं परमात्मानं ध्यायन् स्थितः ॥

(५)

परिगलिता रजनी प्रकटितं विभानं यथा पुनः अपि गवेषकः आयातः भानुः
 जिनं संस्मरन् संचलितः धीरः वने हिंडते रोमांचितशरीरः
 सुनिमित्तानि जातानि तस्य तावत् गतः प्रदक्षिणान्ते उड्डोय श्यामः
 वामांगे सुप्ते मन्दं वहति वायुः प्रियमैलापकं आक्रंदते काकः
 वामतः किलकिलारवः कृतः लावकेन दक्षिणतः अंगं दर्शितं मृगेण
 दक्षिणं लोचनं स्पन्दते सबाहु यथा भणति ' अनेन मार्गेण यात '
 स्तोकान्तरे दृष्टः पुराणः पन्थाः भव्येन अपि इव जिनसमयग्रन्थः

सप्पुरिसु वियप्पइ “ षण होमि विग्जा-हर सुर ण छिवति भूमि
णउ जक्खहं रक्खहं किण्णराहं लइ इत्थु आसि संचरु णराह ”

संचल्लिउ तेण पहेण जाम गिरि-कंदरि सो वि पइहु ताम
च्चितवइ धीरु सुंडोरु वीरु “ लइ को वि णउ भक्खउ सरीरु
पइसरमि षण विवरंतरेण णिव्वडिउ कज्जु किं वित्थरेण ”

॥घत्ता॥ दु-त्तरु दुलंघु दूरंतरिउ ताम जाम संचरहिं णउ

भणु काइं ण सिज्झइ स-उरिसहं^१ अवगणंतहं मरण-भउ ॥ ६२

(६)

सुहि स-यण मरण-भउ परिहरेवि अहिमाणु माणु पउरिसु सरेवि
सत्त-क्खर-अहिमंतणु करेवि चंद-प्पहु जिणु हियवइ धरेवि
गिरि-कंदरि विवरि पइहु बालु अंतरिउ णाईं कालेण कालु
संचरइ बहल-कज्जल-तमालि णं जिउ वामोह-तमोह-जालि
सेइउ णिरुद्ध-पवणुच्छवेण^२ बधिरिउ पमत्त-महु-अर-रवेण ६७

१. सउरिसहो (द.) सउरिसहं (गु.) । २ स्वीकृत पाठ प्रमाणे (गु.)

निरुद्ध पवणुच्छवेण ।

सत्पुरुषः विकल्पते “अनेन भवामि विद्याधराः सुराः न स्पृशन्ति भूमिं
न खलु यक्षाणां रक्षसां किन्नराणां ननु अत्र आसीत् संचरः नराणां ”

संचलितः तेन पथा यावत् गिरिकंदरं सः अपि प्रविष्टः तावत्
चिन्तयति धीरः शौण्डीरः वीरः “बादं कोऽपि एतत् भक्षयतु शरीरं
प्रविशामि अनेन विवरांतरेण निष्पन्नं कार्यं किं विस्तरेण ”

॥घत्ता॥ दुस्तरं दुर्लभं दूर-अन्तरितं तावत् यावत् संचरन्ति न

भणामि किं न सिध्यति सपौरुषाणां अवगणयतां मरणभवं ॥

(६)

सुहृदं स्वजनं मरणभयं परिहृत्य अभिमानं मानं पौरुषं स्मृत्वा

सप्ताक्षराभिर्मंत्रणं कृत्वा चंद्रप्रभं जिनं हृदये धृत्वा

गिरिकंदरे विवरे प्रविष्टः बालः अन्तरितः यथा कालेन कालः

संचरति बहलकज्जलतमसि यथा जीवः व्यामोहतमः ओघजाले

स्विन्नः निरुद्धपवनोत्स्पर्शेन बधिरितः प्रमत्तमधुकररवेण

चिंतिउ अचिंत-णिंवुइ-वसेण कंटइउ अ-सम-साहस-रसेण
 अणुसरइ जाम थोवंतरालु तं णयर दिहु ववगय-तमालु
 चउ-गोडर-चउ-पासाय-सारु चउ-धवल-पओलि-दुवार-फारु
 मणि-रयण-कंति-कंबुरिय-देहु सिय-कमल-धवल-पंडुरिय-गेहु
 ॥ घत्ता ॥ तं तेहुउ धण-कंचण-पउरु दिहु कुमारि वर-णयर

सियवंतु वि-यणु वि-च्छाय-छवि णं विणु णीरि कमल-सरु ॥ ७३

(७)

तं पुर पविस्समाणण तेण दिदुयं
 तं ण तित्थु किं पि जं ण लोयणाण इदुयं
 वावि-कूव-सु-प्पहूव-सु-प्पसण-वण्णयं
 मढ-विहार-देहुरेहिं सुदु तं रवण्णयं
 देव-मंदिरेसु तेसु अंतरं णियच्छष
 सो ण तित्थु जो कयाइ पुज्जिरुण पिच्छष
 सुरहि-गंध-परिमलं पसुणणहिं फंसष

७८

चिंतातुरः अचित्यनिर्वृतिवशेन कंटकितः असमसाहसरसेन
 अनुसरति यावत्स्तोकान्तरालं तन्नगरं दृष्टं व्यपगततमः
 चतुःगोपुरचतुःप्रासादसारं चतुःधवलप्रतोलिद्वारस्फारं
 मणिरत्नकांतिकर्बुरितदेहं सितकमलधवलपांडुरितगेहं
 ॥ घत्ता ॥ तत् तादृशं धनकाञ्चनप्रचुरं दृष्टं कुमारेण वरनगरं
 श्रीतु विजनं विच्छायछवि यथा विना नीरेण कमलसरः ॥

(७)

तत् पुरं प्रविशता तेन दृष्टं
 तत् न तत्र किमपि यत् न लोचनानां दृष्टं
 वापीकूपसुप्रभूतसुप्रसन्नवर्णकं
 मठविहारदेवकुलैः सुष्ठु तत् रमणीयं
 देवमन्दिरेषु तेषु अन्तः पश्यति
 सः न तत्र यः कदापि पूजयित्वा प्रेक्षते
 सुरभिगन्धपरिमलं प्रसूनेभ्यः स्पृशति

सो ण तित्थु जो करेण गिण्हऊण वासए
 पिक्क-सालि-धण्णयं पणट्टयस्मि ताणए
 सो ण तित्थु जो घरस्मि लेवि तं पराणए ८३
 सर-वरस्मि पंक-याइं भमिर-भमर-कंदिरे
 सो ण तित्थु जो खुडेवि णेइ ताइं मंदिरे
 हत्थ-गिज्झ-वर-फलाइं विभबण पिक्खए
 केण कारणेण को वि तोड्डिउं ण' भक्खए
 पिच्छिऊण पर-धणाइं खुब्भए ण लुब्भए ८८
 अप्पणस्मि अप्पए वियप्पए सु चित्तए'
 " पुत्ति-चोज्जु पट्टणं विचित्त-बंध-बंधयं
 बाहि मिच्छ तं जणं' दु-रक्खसेण खद्धयं
 पुत्ति-चोज्जु रा-उलं विचित्त-भंगि-भंगयं
 आसि इत्थु जं पहुं ण याणिमो कहं गयं

१. (द.) तोड्डिउं ण । (गु.) तोड्डिऊण । २. विकप्पए सु चिन्तए (द.)
 विकप्पएषु चित्तए (गु.) ३. पुत्तिचोज्जु (द.) पुत्ति चोज्जु (गु.) ४ बाहिमिच्छ-
 तंजणं (द.); (गु.) ने कशो सुचारो बताववानो नभी

सः न तत्र यः करेण गृहीत्वा जिघ्रति
 पक्वशालिधान्यके प्रनष्टे त्राणाय
 सः न तत्र यः गृहे लात्वा तत् धानयति
 सरोवरे पंकजानि भ्रमिरभ्रमरक्रंदिनि
 सः न तत्र यः त्रोटयित्वा नयति तानि मंदिरे
 हस्तप्राह्यवरफलानि विस्मयेन प्रेक्षते
 केन कारणेन कः अपि त्रोटयित्वा न भक्षयति
 प्रेक्ष्य परधनानि क्षुभ्यति न लुभ्यति
 आत्मनि आत्मने विकल्पते सः चिंतयति
 " आश्चर्यं, पट्टनं विचित्रबंधबद्धकं
 व्याधिना म्लेच्छेन स जनः दुःराक्षसेन जग्धः
 आश्चर्यं, राजकुलं विचित्रभंगीभग्नकं
 आसीत् अत्र यः प्रभुः न जानोमः कुत्र गतः

पुत्ति-चोज्जु कारणं ण याणिमो अ-संद्धमं
एक-मित्तर्हि कस्स दिज्जण सु-विब्भमं ”

॥घत्ता॥ विवुणिय-सिरु भरडक्खिय-लोयणु पइं पइं विंभइ
अ-णिमिस-जोअणु
णव-तरु-पल्लव-दल-सोमालउ हिंडइ तित्थु महा-पुरि बालउ ॥९७

(८)

पिक्खइ मंदिराइं फलअद्धुग्घाडिय-जाल-गवक्खइं
अद्ध-पलोइराइं णं णव-वहु-णयण-कडक्खइं
अह फलहंतरेण दरिसिय-गुज्झंतर-देसइं
अद्ध-पयंधियाइं विलयाण व ऊरु-पणसइं
पिक्खइ आवणाइं भरियंतर-भंड-समिद्धइं
पयडिय-पणयाइं णं णाइणि-मउडइं चिधइं
एक-धणाहिलास-पुरिसाइ व रंधि पलित्तइं
वरइत्त-जुवाणइं णं वहु-कुमारिहु चित्तइं

१०२

आश्चर्यं कारणं न जानीमः असंभ्रमं

एकमात्राय कस्मै दीयते सुविभ्रमं ”

॥घत्ता॥ विधूतशिराः विस्फारितलोचनः पदे पदे विस्मयेन अनिमेषदर्शनः
नवतरुपल्लवदलसुकुमारः हिंडते तत्र महापुरे बालः ॥

(८)

प्रेक्षते मंदिराणि फलकाधोद्घाटितजालगवाक्षाणि
अर्धप्रलोकिनः यथा नववधूनयनकटाक्षान्
अथ फलकान्तरेण दर्शितगुह्यान्तर्देशान्
अर्धप्रबद्धान् वनितानां यथा ऊरुप्रदेशान्
प्रेक्षते आपणान् भरितान्तर्भाण्डसमृद्धान्
प्रकटितपन्नगानि (पण्यान्) यथा नागिनीमुकुटे चिह्नानि
एकधनाभिलाषान् पुरुषान् इव रंध्रे प्रदीप्तान्
वरयितृयूनः इव श्रेष्ठकुमारीषु (णाम्) चित्तानि (चित्राणि)

जोषसर-विवाय-करणाइं व जोइय-थंभइं
 विहडिय-णेसणाइं मिहुणाण व सु-रयारंभइं १०७
 पिक्खइ गो-उराइं परिवज्जिय-गो-पय-मग्गाइं
 पासायंतराइं पवणुद्धुअ-धवल-धयग्गाइं
 जाइं जणाउलाइं चिरु आसि महंतर-भवणइं
 ताइं मि णि-ज्झुणाइं सु-रयइं सम्मत्तइं^१ मिहुणइं
 जाइं णिरंतराइं चिरु पाणिय-हारिहु तित्थइं
 ताइं वि विहि-वसेण हूअइं^२ णी-सह सु-दु-त्थइं
 ॥घत्ता॥ सिय-वंत-णियाणइं णिइवि तहो उम्माहउ अंगइं भरइ
 पिक्खंतु णियय-पडिबिब-तणु सण्णित्तं सण्णित्तं संचरइ ॥ ११५
 (९)

भमइ कुमार विचित्त-स-रूपेण सव्वंगि अउल्लेख-भूणं
 “ हा विहि पट्टणु सुट्ठु रवणणउ किर कज्जेण केण थिउ सुण्णउं
 हट्ट-मग्गु कुल-शील-णिउत्तहिं सोह ण देइ रहिउ वणि-उत्तहिं

१. (द.) सुरवइ सम्मत्तइं (गु.) सुरइ समत्तइं । २. हुअइं ।
 योगीश्वरविवादकरणानि इव यौगिक(दृष्ट)स्तंभानि(स्तंभान्)
 विघटितनिवसना(नि)न् मिथुनानां इव सुरतारंभान्
 प्रेक्षते गोपुरान् परिवर्जितगोपदमार्गान्
 प्रासादांतराणि पवनोद्धूतधवलध्वजाप्राणि
 यानि जनाकुलानि चिरम् आसन् महत्तराणि भवनानि
 तानि अपि निर्व्वनीनि सुरते समाप्ते मिथुनानि
 यानि निरंतराणि चिरं पानीयहारिणीनां तीर्थानि
 तानि अपि विधिवशेन भूतानि निःशब्दानि सुदुःस्थानि

॥घत्ता॥ श्रीमन्निदानानि दृष्ट्वा तस्य उन्माथः अंगानि भरति
 प्रेक्षमाणः निजकतनुप्रतिबिंबं शनैः शनैः संचरति ॥

(९)

आम्यति कुमारः विचित्रस्वरूपेण सर्वांगेन आश्चर्य्यभूतेन
 “ हा विधे पट्टनं शोभनं रमणीयं किल कार्येण केन स्थितं शून्यं
 आपणमार्गः कुलशीलनियुक्तैः शोभां न ददाति रहितः वणिकपुत्रैः

टिट्टा-उत्तर्हि विणु टिट्टउ णं गय-जोव्वणाउ मयरट्टउ
 घर-घर-पंगणेहिं आहोयइं सोह ण दिति विवज्जिय-लोयइं
 सोवरणइ मि रसोइ-पप्सइं विणु सज्जणहिं णाई पर-देसइं
 ॥घत्ता॥ हा किं बहु-वाया-वित्थरिण आपं दुहिण को ण भरिउ
 तं केम पडीवउ संमिलइ जं खय-कालि अंतरिउ ” ॥ १२३

(१०)

एम दिट्ठु तं पट्टणु बालें खय-कालावसाणु णं कालें
 लीलइ परिसक्कंतु महाइउ जस-हण-राय-दुवार पराइउ
 राउल-सोह-दुवारइं' पिक्खइ दर-वियसंति णाई स-विलक्खइं
 'दिक्खइ णिगयाउ गय-सालउ णं कुल-तियउ विणासिय-सीलउ
 पिक्खइ तुरय-वलत्थ-पप्सइं पत्थण-भंगाइ व विगयासइं १३८
 पिक्खइ सहु पंगणउ विचित्तउ चिर-चंदण-छड-कहमि लिंत्तउ
 पिक्खइ कणय-वीदु सिंहासणु छत्तु स-चिंधु स-चामर-वासणु

१ राउल सीहदुवारहो (व. गु.) २ अहिं दिक्खइ ने बदले पिक्खइ
 बांचु वधारे सां छे.

धूतकारैः विना धूतगृहं यथा गतयौवनाः वारवनिताः
 वरगृहप्राङ्गणैः आभोगाः शोभां न ददति विवर्जितलोकाः
 सोपकरणाः अपि रसवतीप्रदेशाः विना सज्जनैः यथा परदेशाः

॥घत्ता॥ हा किं बहुवाचाविस्तरेण अनेन दुःखेन को न भरितः
 तत् कथं प्रतीपं सम्मीलति यत् क्षयकालेन अंतरितं ” ॥

(१०)

एतादृशं दृष्टं तत् पट्टनं बालेन क्षयकालावसानं यथा कालेन
 लीलया परिक्राम्यन् महात्मा यशोधनराजद्वारं परागतः
 राजकुलसिंहद्वाराणि प्रेक्षते दर-विकसन्ति यथा सवैलक्ष्याणि
 पश्यति निर्गजाः (निर्गताः) गजशालाः यथा कुलस्त्रियः विनाशितशीलाः
 प्रेक्षते तुरगपर्यस्तप्रदेशान् प्रार्थनाभंगान् इव विगताशान् (अश्वान्)
 प्रेक्षते सर्वं प्रांगणं विचित्रं चिरं चंदनछटाकर्दमेन लिप्तं
 प्रेक्षते कनकपीठं सिंहासनं छत्रं सचिह्नं सचामरवसनं

णिप्पहु पहु-परिवार-विवज्जिउ हसइ व णां विलक्खु अलज्जिउ
मणि-कंचण-चामरं णियच्छइ चामर-गाहिणीउ ण उ पिच्छइ
॥घत्ता॥ सह-मंडवि राय-जसो-हणहो पिक्खवि परिसक्कंतु णर
मुत्ता-हल-माल-झुलुककुइहि रुवइ व थोरंसुवहिं घर ॥ १३४

(११)

आउह-साल विसाल विसंति चित्त विचित्त परामरिसंति
अग्घाउ सु-गंधु मय-परिमलु णं पुव्व-क्किय-सु-क्किय-महा-फलु
सोउ करिवि नव-कमल-दल-उच्छिण णं णीसासु मुक्कु घर-लच्छिण
तूर-मेरि-दडि-संख-सहासइ वीणालावणि वंस-विसेसइ
“ जस-हण सामि-साल अच्छंतइ^१ पुर-पउरालंकार समत्तइ १३९
एवहिं अम्हहिं को वज्जावइ ” थक्कइ मउणु लएविणु णावइ
बहु-विलास-मंदिरइ पईसिवि रइ-हरि भमिवि तवंगि बईसिवि
णिग्गउ भविस-यत्तु अ-विसण्णउ चंद-प्पह-जिण-भवणु पवण्णउ

१. अच्छंतए । (द. गु.)

निष्प्रभं प्रभुपरिवारविवर्जितं हसति इव यथा विलक्षः अलज्जितः
मणिकाञ्चनचामरान् पश्यति चामरप्राहिणीः न तु प्रेक्षते
॥घत्ता॥सभामंडपे यशोधनराजस्य प्रेक्ष्य परिक्राम्यन्तं नरं
मुक्ताफलमालाञ्जलकृतिभिः रोदिति इव स्थूलाश्रुभिः गृहं ॥

(११)

आयुधशालां विशालां विशता चित्रं विचित्रं परामृशता
आघ्रातः सुगंधिः मदपरिमलः यथा पूर्वकृतसुकृतमहाफलं
शोकं कृत्वा नवकमलदलाक्ष्या यथा निःश्वासः मुक्तः गृहलक्ष्म्या
तूरमेरिदडिशंखसहस्राणि वीणालापने वंशविशेषाः
“ यशोधने स्वामिश्रेष्ठे सति पुरप्रवरालंकारे समाप्ते
एतादृशैः अस्माभिः कः वादयति ” तिष्ठन्ति मौनं लात्वा यथा
बहुविलासमंदिराणि प्रविश्य रतिगृहे भ्रान्त्वा मञ्चे उपविश्य
निर्गतः भविष्यदत्तः अविषण्णः चंद्रप्रभजिनमवगं प्रपन्नः

॥घत्ता॥ तं पुणु भवणु णिणवि धवलुत्तुंग-विसालु

वियसिय-वयण-रविंदु^१ मणि परिओसिउ बालु ॥ १४५

(१२)

दिहु जिणालउ भविस-णरिंदि णं णंदीसर-दीउ सुरिंदि
पवराराम-गाम-परियंचिउ इंद-णरिंद-सुरिंदहि अंचिउ
धवलुत्तुंग-सिहरु सु-विसालउ छण-ससि-कंत-कंति-सोमालउ
वर-मणि-किरण-कंति-सोहिल्लउ सइं चितु व दिढ-बद्ध-कडिल्लउ
आगम-जुत्ति-पमाण-विहंजिउ मणि-मोत्तिय-पवाल-पह-रंजिउ
बहु-घण-घुसिण-पंकि पडियंकिउ सुह-लक्खण-लक्खण^२-चच्चंकिउ
अगगइ कमल-वावि सु-मणोहर णं कामिणि स-च्छाय-पओ-हर
तहि अवयरिवि अंगु पक्खालिवि कमलइं खुडिवि धुणवि अणुमालिवि
अहि-मुहुं चलिउ धवल-सिय-वाहहो दिहु बिंनु चंद-प्पह-णाहहो
॥घत्ता॥ परिअंचिवि अंचिवि परम-गुरु अवलोइवि सव्वायरेण
सम-दिट्ठिण सामाइउ करेवि थुइ आढत्त णरेसरेण ॥

१. वयणु रविंदु । (द. गु.) २. लक्खणि ।

॥घत्ता॥ तत् पुनः जिनभवनं दृष्ट्वा धवलोत्तुंगविशालं

विकसितवदनारविंदः मनसि परितुष्टः बालः ॥

(१२)

दृष्टः जिनालयः भविष्यनरेन्द्रेण यथा नंदीश्वरद्वीपः सुरेन्द्रेण

प्रवरारामग्रामपर्यंचितः इन्द्रनरेन्द्रसुरेन्द्रैः अर्चितः

धवलोत्तुंगशिखरः सुविशालः क्षणशशिकांतकांतिसुकुमारः

वरमणिकिरणकांतिशोभितः स्वयं चित्रं इव दृढबद्धकटिकः

आगमयुक्तिप्रमाणविभक्तः मणिमौक्तिकप्रवालप्रभारंजितः

बहुधनघुसृणपंकेन प्रत्यंकितं शुभलक्षणलक्षणचर्चाकितं

अग्रे कमलवापी सुमनोहरा यथा कामिनी सच्छायपयोधरा

तस्याम् अवतीर्य अंगं प्रक्षाल्य कमलानि त्रोटयित्वा धावित्वा अनुमाल्य

अभिमुखं चलितः धवलश्रीवाहस्य दृष्टं बिंबं चंद्रप्रभनाथस्य ।

॥घत्ता॥ पर्यंच्य अर्चित्वा परमगुरुं अवलोक्य सर्वादरेण

समदृष्ट्या सामायिकं कृत्वा स्तुतिः आरब्धा नरेश्वरेण ॥

(१३)

तिलय-दीवंतर-त्थेण चंद-प्पहं संथुअं भविस-यत्तेण चंद-प्पहं
 “ भरह-खेत्तम्मि काले चउत्थे जण वट्टमाणम्मि तस्सेय तित्थेसण
 सिसिर-कालम्मि उण्हालण पाउसे मत्त-लोयम्मि दस-लक्ख-पुव्वाउसे
 जस्स माणं धणूणं दिवड्ढं सयं जेण पत्तं पवित्तं सिधं सासयं
 अट्टमं जेण तित्थं पवित्ताइयं जस्स जम्मे ति-लोयम्मि वट्ठावियं
 जस्स वायाइं भुवण-त्तयं मोइयं केवलेण ति-लोयं पउज्जोवियं
 जेण मिच्छत्त मोहं च णिण्णासियं दिव्व-भासतरेणं जयं मासियं
 जेण लोयस्स लोहत्तणं फेडियं दुट्ठ-कंदप्प-दप्पं च पंचेडियं
 अ-प्पमत्ताण भत्ताण संती सया देसिउं दाविया जीव-लोण दया
 णाह कज्जेण तेणं मण संथुओ जेण तम्हाण पासं गमं तक्कुओ
 देहि अम्हाण माणम्मि काउं दयं अ-क्खयं अ-व्वयं तं महंतं पयं”
 ॥घत्ता॥ तर्हि तिलय-दीवि भविसि णमिउं इत्थु काले धण-वइ थुणइ
 “अणुणंत-पढंत-सुणंतहं मि देहि भडारा विमल-मइ ॥”

१. (द.) आ प्रमाणे (c हाथप्रतनी) पुष्पिका नौधे छे:—

इय भविसत्तकहाए पयडियधम्मत्थकाममोक्खाए बुद्धधणवालकयाए पंचमि-
 फलवण्णणाए भविसत्ततिलकपुरवण्णणो णाम चउत्थो संधीपरिच्छेओ सम्मत्तो ॥

(१३)

तिलकद्वीपान्तरस्थेन चंद्रप्रभः संस्तुतः भविष्यदत्तेन चंद्रप्रभः
 “ भरतक्षेत्रे काले चतुर्थे जगति वर्तमाने तस्यैव तीर्थेश्वरे
 शिशिरकाले उष्णकाले प्रावृषि मर्त्यलोके दशलक्षपूर्वायुषि
 यस्य मानं धनुषां द्वयधं शतं येन प्राप्तं पवित्रं शिवं शाश्वतं
 अष्टमं येन तीर्थं पवित्रायितं यस्य जन्मनि त्रिलोके वर्धापितं
 यस्य वाचया भुवनत्रयं मोचितं कैवल्येन त्रिलोकं प्रोद्द्योतितं
 येन मिथ्यात्वं मोहः च निर्नाशितः दिव्यभाषान्तरेण जगद् भाषितं
 येन लोकस्य लोभः विनाशितः दुष्टकंदर्पदर्पः च दलितः
 अप्रमत्तानां भक्तानां शान्तिं सदा देशयितुं दर्शिता जीवलोके दया
 नाथ कार्येण तेन मया संस्तुतः येन युष्माकं पार्श्वे गच्छामि स्वजनः
 देहि अस्मभ्यं माने कृत्वा दयां अक्षयं अव्ययं तत् महत् पदं ”

॥घत्ता॥तस्मिन् तिलकद्वीपे भविष्येण नतः अस्मिन् काले धनपतिः स्तौति

“ अनुजानद्भ्यः पठद्भ्यः शृण्वद्भ्यः अपि देहि भट्टारक विमलमर्ति ॥

॥ सप्तममुद्धरणम् ॥

[जोशुन्दु ।]

॥ परमप्पप्पयास-दोहासमुच्चउ ॥

जे जाया ह्याणगियण कम्म-कलंक डहेवि
णिच्च निरंजण णाणमय ते परमप्प णमेवि ॥ १ ॥
ते हउ वंदउं सिद्ध-गण अच्छहिं^१ जे वि हवंत
परम-समाहि-महगियण कम्मिधणइं हुणंत ॥ २ ॥
जे परमप्पु णियंति मुणि परम-समाहि धरेवि ५
परमाणंदह कारणिण तिण्णि वि ते वि णमेवि ॥ ३ ॥
भाविं पणविवि पंच-गुरु सिरि-जोशुन्दु जिणाउ^३
भट्ट-पहा-यरि विण्णविउ^४ विमलु करेविणु भाउ ॥ ४ ॥

१. तेहउ । २. अत्थाह । ३. जिणाउ । ४. विण्णयउ ।

॥ योगीन्द्रः ॥

॥ परमात्मप्रकाश'दोहा'समुच्चयः ॥

ये जाताः ध्यानाग्निना कर्मकलंकान् दग्ध्वा
नित्याः निरञ्जनाः ज्ञानमयाः तान् परमात्मनः नत्वा ॥१॥
तानहं वन्दे सिद्धगणान् तिष्ठन्ति ये अपि भवन्तः
परमसमाधिमहाग्निना कर्मन्धनानि जुह्वन्तः ॥२॥
य परमात्मान पश्यन्ति मुनयः परमसमार्धिं धृत्वा
परमानन्दस्य कारणेन त्रीनपि तानपि नत्वा ॥३॥
भावेन प्रणम्य पञ्चगुरून् श्रीयोगीन्द्रः एव नाम
भट्टप्रभाकरेण विज्ञातः विमलं कृत्वा भावम् ॥४॥

“ गउ संसारि वसंताहं सामिय कालु अणंतु
 पर मइं किं पि न पत्तु सुहु दुक्खु जि पत्तु महंतु ॥ ५ ॥
 चउ-गइ-दुक्खहं तत्ताहं जो परमप्पउ को इ
 चउ-गइ-दुक्ख-विणास-यरु कहहु पसाएं सो वि” ॥ ६ ॥
 “ पुण पुण पणविवि पंच-गुरु भाविं चित्ति धरेवि
 भट्ट-पहा-यर णिसुणि तुहुं अप्पा ति-विहु कहेवि ॥ ७ ॥
 मूदु वियक्खणु बंभु परु अप्पा ति-विहु हवेइ ॥ ८ ॥
 देहु जि अप्पा जो मुणइ सो जणु मूदु हवेइ ॥ ८ ॥
 देह-विभिण्णउ^१ णाण-मउ जो परमप्पु णिणइ
 परम-समाहि-परिट्ठियउ पंडित सो जि हवेइ ॥ ९ ॥
 ति-हुयण-वंदिउ सिद्धि-गउ हरि-हर झायहि जो जि
 लक्खु अ-लक्खे धरिवि थिरु मुणि परमप्पउ सो जि ॥ १० ॥
 वेयहि सत्थहि इंदियहि जो जिय मुणहु ण जाइ
 णिम्मल-झाणह जो विसउ सो परमप्पु अणाइ ॥ ११ ॥

१. विभिण्णउ ।

“ गतः संसारे वसतां स्वामिन् कालः अनन्तः
 परं मया किमपि न प्राप्तं सुखं दुःखमेव प्राप्तं महत् ॥ ५ ॥
 चतुर्गतिदुःखैः तप्तानां यः परमात्मा कोऽपि
 चतुर्गतिदुःखविनाशकरः कथयत प्रसादेन तम् अपि” ॥ ६ ॥
 पुनः पुनः प्रणम्य पंचगुरुन् भावेन चित्ते धृत्वा
 भट्टप्रभाकर निश्रुणु त्वं आत्मानं त्रिविधं कथयामि ॥ ७ ॥
 मूढः विचक्षणः ब्रह्म परं आत्मा त्रिविधः भवति
 देहमेव आत्मानं यः मनुते सः जनः मूढः भवति ॥ ८ ॥
 देहविभिन्नं ज्ञानमयं यः परमात्मानं पश्यति
 परमसमाधिपरिस्थितः पण्डितः स एव भवति ॥ ९ ॥
 त्रिभुवनवन्दितं सिद्धिगतं हरिहरौ ध्यायतः यम् एव
 लक्ष्यम् अलक्ष्येण धृत्वा स्थिरं मन्यस्व परमात्मानं तमेव ॥ १० ॥
 वेदैः शास्त्रैः इन्द्रियैः यः जीव, मंतुं न याति
 निर्मलध्यानस्य यो विषयः स परमात्मा अनादिः ॥ ११ ॥

केवल-दंसण-णाणमउ केवल-सुख-सहाउ
 केवल-वोरिउ सो मुणहिं जो जि परावरु भाउ ॥ १२ ॥
 जेहउ णिम्मलु णाणमउ सिद्धिहि णिवसइ देउ २५
 तेहउ णिवसइ बंभु परु देहहं मं करि मेउ ॥ १३ ॥
 जें दिट्ठि तुट्ठंति लहु कम्मइ पुव्व-कियाइं
 सो परु जाणहि जोइया देहि वसंतु ण काइं ॥ १४ ॥
 अ-मणु अ-णिदिउ णाणमउ मुत्ति-विरहिउ चि-मित्तु
 अप्पा इंदिय-विसउ ण वि लक्खणु एहु णिरुत्तु ॥ १५ ॥ ३०
 भव-तणु-भोय-विरत्त-मणु जो अप्पा झाएइ
 तासु गुरुक्की वेल्लडी संसारिणि तुट्ठइ ॥ १६ ॥
 देहा-देवलि जो वसइ देउ अणाइ अणंतु
 केवल-णाण-फुरंत-तणु सो परमप्यु णिभंतु ॥ १७ ॥
 देहे वसंतु वि ण वि छिवइ णियमें देहु जि जो जि ३५
 देहिं छिप्पइ जो जि ण वि मुणि परमप्यउ सो जि ॥ १८ ॥

केवलदर्शनज्ञानमयः यो केवलसौख्यस्वभावः
 केवलवीर्यस्तं मनुष्य यः एव परापरो भावः ॥१२॥
 यादृशः निर्मलः ज्ञानमयः सिद्धौ निवसति देवः
 तादृग् निवसति ब्रह्म परं देहे मा कुरु भेदम् ॥१३॥
 येन दृष्टेन वृत्त्यंति लघु कर्माणि पूर्वकृतानि
 तं परं जानासि योगिन् देहे वसंतं न किम् ॥ १४ ॥
 अमनस्कः अनिन्द्रियः ज्ञानमयः मूर्तिविरहितः चिन्मात्रः
 आत्मा इन्द्रियविषयः नापि लक्षणं इदं निरुक्तम् ॥१५॥
 भवतनुभोगविरक्तमनाः यः आत्मानं ध्यायति
 तस्य गुर्वी वल्ली सांसारिकी वृत्त्यति ॥१६॥
 देहदेवकुले यः वसति देवः अनादिः अनंतः
 केवलज्ञानस्फुरिततनुः सः परमात्मा निर्भीतः ॥१७॥
 देहे वसन्नपि नैव स्पृशति नियमेन देहं एव यः एव
 देहेन स्पृश्यते यः एव नापि मन्यस्व परमात्मानं तमेव ॥१८॥

जो सम-भाव-परिद्वियहं जोइहिं को इ फुरेइ
 परमाणंदु जणंतु फुडु सो परमप्पु हवेइ ॥ १९ ॥
 गयणि अणंति जि एक उडु जेहउ भुअणु विहाइ
 मुक्कहं जसु पय बिबियउ सो परमप्पु अणाइ ॥ २० ॥
 जसु अब्भंतरि जगु वसइ जग अब्भंतरि जो जि
 अगि जि वसंतु वि जगु जि ण वि मुणि परमप्पउ सो जि ॥ २१ ॥
 देहि वसंतु वि हरि-हर वि जं अज्ज वि ण मुणंति
 परम-समाहि-तवेण विणु सो परमप्पु भणंति ॥ २२ ॥
 अप्पा अप्पु जि परु जि परु अप्पा परु जि ण होइ ४५
 परु जि कयाइ वि अप्पु ण वि णियमि पभणहिं जोइ ॥ २३ ॥
 ण वि उप्पज्जइ ण वि मरइ बंधु ण मोक्खु करेइ
 जिउ परमर्थे जोइया जिण-वरु एउ भणेइ ॥ २४ ॥
 कम्महं केरा भावडा अण्णु अ-चेयणु दव्बु
 'अप्प-सहावहं भिण्णु जिय णियमि बुज्झहिं सव्बु ॥ २५ ॥ ५०

१. जीवसहावहं ।

यः समभावपरिस्थितानाम् योगिनां कञ्चित् स्फुरति
 परमानन्दं जनयन् स्फुटं स परमात्मा भवति ॥ १९ ॥
 गगने अनंते अपि एकं उडु यथा भुवनं विभाति
 मुक्तस्य यस्य पदे बिम्बितः स परमात्मा अनादिः ॥ २० ॥
 यस्य अभ्यंतरे जगत् वसति जगतः अभ्यन्तरे य एव
 जगति वसन् अपि जगत् एव नापि मनुष्व परमात्मानं तमेव ॥ २१ ॥
 देहे वसन्तमपि हरिहरौ अपि यं अद्यापि न जानीतः
 परमसमाधितपसा विना तं परमात्मानं भणन्ति ॥ २२ ॥
 आत्मा आत्मा एव परः एव परः आत्मा परः एव न भवति
 परः एव कदाचिद् अपि आत्मा नैव नियमेन प्रभणन्ति योगिनः ॥ २३ ॥
 नापि उत्पद्यते नापि म्रियते बंधं न मोक्षं करोति
 जीवः परमार्थेन योगिन् जिनवरः एवं भणति ॥ २४ ॥
 कर्मणां संबंधिनः भावाः अन्यद् अचेतन द्रव्यम्
 आत्मस्वभावाद् भिन्नं जीव, नियमेन बोध सर्वम् ॥ २५ ॥

अप्पा मेल्लिवि णाणमउ अण्णु परायउ भाउ
 सो छंडेविणु जीव तुहुं भावहि अप्प-सहाउ ॥ २६ ॥
 अप्पि अप्पु मुणंतु जिउ सम्मा-दिट्ठि हवेइ
 सम्मा-इट्ठिउ जीवडउ लहु कम्मइ मुच्चेइ ॥ २७ ॥
 जणणी जणणु वि कंत घरु पुत्तु वि मित्तु वि दव्वु ५५
 माया-जालु वि अप्पणउं मूढउ मण्णइ सव्वु ॥ २८ ॥
 दुक्खहं कारणि जे विसय ते सुह-हेउ रमेइ
 मिच्छा-इट्ठिउ जीवडउ इत्थु ण काइं करेइ ॥ २९ ॥
 कालु लहेविणु जोइया जिमु जिमु मोहु गलेइ
 तिमु तिमु दंसणु लहइ जिउ णियमें अप्पु मुणेइ ॥ ३० ॥ ६०
 जोइय अप्पे जाणिषण जगु जाणियउ हवेइ
 अप्पहं केरइ भावडइ बिबिउ जेण वसेइ ॥ ३१ ॥
 अप्पु प्यासइ अप्पु परु जिम अंबरि रवि-राउ
 जोइय इत्थु म भंति करि षट्ठउ वत्थु-सहाउ ॥ ३२ ॥

आत्मानं मुक्त्वा ज्ञानमयं अन्यः परकीयः भावः
 तं त्यक्त्वा जीव त्वं भावय आत्मस्वभावम् ॥ २६ ॥
 आत्मनाऽऽत्मानं जानन् जीवः सम्यग्दृष्टिर्भवति
 सम्यग्दृष्टिकः जीवः लघु कर्मणा मुच्यते ॥ २७ ॥
 जननी जनकः अपि कांता गृहं पुत्रोऽपि मित्रमपि द्रव्यं
 मायाजालमपि आत्मनः मूढो मन्यते सर्वं ॥ २८ ॥
 दुःखस्य कारणे ये विषयाः तान् सुखहेतून् रमते
 मिथ्यादृष्टिः जीवः अत्र न किं करोति ॥ २९ ॥
 कालं लब्ध्वा योगिन् यथा यथा मोहो गलति
 तथा तथा दर्शनं लभते जीवः नियमेन आत्मानं मनुते ॥ ३० ॥
 योगिन् आत्मना ज्ञातेन जगत् ज्ञातं भवति
 आत्मनः संबंधिनि भावे बिंबितं येन वसति ॥ ३१ ॥
 आत्मा प्रकाशयत्यात्मानं परं यथा अम्बरे रविराजः
 योगिन् अत्र मा भ्रान्ति कुरु एतादृशः वस्तुस्वभावः ॥ ३२ ॥

तारा-यणु जलि बिबियउ णिम्मलि दीसइ जेम १५
 अप्पण णिम्मलि बिबियउ लोयालोउ वि तेम ॥ ३३ ॥
 अप्पा णाणु मुणेहि तुहुं जो जाणइ अप्पाणु
 जीव-पणसहिं तित्तिडउ णाणें गयण-पवाणु ॥ ३४ ॥
 जइ णिविसदूधु वि कु वि करइ परमप्पइ अणुराउ
 अग्नि-कणी जिव कट्ट-गिरि डहइ असेसु वि पाउ ॥ ३५ ॥ ७०
 मिल्लिवि सयल अवक्खडी जिय णिच्चितउ होइ
 चित्तु णिवेसहि परम-पइ देउ णिरंजणु जोइ ॥ ३६ ॥
 जं सिव-दंसणि परम-सुहु पावहि झाणु करंतु
 तं सुहु भुवणि वि अत्थि ण वि मेल्लिवि देउ अणंतु ॥ ३७ ॥
 जोइय णिय-मणि णिम्मलण पर दीसइ सिउ संतु ७५
 अंबरि णिम्मलि घण-रहिण माणु जि जेम फुरंतु ॥ ३८ ॥
 रापं रंगिण हियवडण देउ ण दीसइ संतु
 दप्पणि मइलइ बिबु जिम ण्हउ जाणि णिभंतु ॥ ३९ ॥

तारागणः जले बिबितः निर्मले दृश्यते यथा
 आत्मनि निर्मले बिबितं लोकालोकमपि तथा ॥ ३३ ॥
 आत्मानं ज्ञानं मन्यस्व त्वं यः जानाति आत्मानं
 जीवप्रदेशैः तावन्मात्रं ज्ञानेन गगनप्रमाणम् ॥ ३४ ॥
 यदि निमेषार्धमपि कोऽपि करोति परमात्मनि अनुरागं
 अग्निकणिका यथा काष्ठगिरिं दहति अशेषमपि पापम् ॥ ३५ ॥
 मुक्त्वा सकलां चिन्तां जीव निश्चिन्तो भूत्वा
 चित्तं निवेशय परमपदे देवं निरञ्जनं पश्य ॥ ३६ ॥
 यच्छिवदर्शने परमसुखं प्राप्नोषि ध्यानं कुर्वन्
 तत्सुखं भुवनेऽप्यस्ति नैव मुक्त्वा देवमनन्तम् ॥ ३७ ॥
 योगिन् निजमनसि निर्मले परः दृश्यते शिवः शान्तः
 अंबरे निर्मले घनरहिते भानुरेव यथा स्फुरन् ॥ ३८ ॥
 रागेन रञ्जिते हृदये देवो न दृश्यते शान्तः
 दर्पणे मल्लिने बिंबं यथा एवं जानीहि निभ्रान्तं ॥ ३९ ॥

जसु हिरणच्छि हियवड्ड तसु णवि बंभु वियारि
 एक्कहिं केम समंति वढ बे खंडा पडियारि ॥ ४० ॥ ८०
 णिय-मणि णिम्मलि णाणियहं णिवसइ देउ अणाइ
 हंसा सरवरि लीणु जिम महु एहउ पडिहाइ ॥ ४१ ॥
 देउ ण देउलि ण वि सिलए ण वि लिप्पइ ण वि चित्ति
 अखउ णिरंजणु णाणमउ सिउ संठिउ सम-चित्ति ॥ ४२ ॥
 मणु मिलियउ परमेसरहं परमेसर वि मणस्स ८५
 बीहि वि सम-रसिहवाहं पुज्ज चडावउं कस्स ॥ ४३ ॥
 जेण णिरंजणि मणु धरिउ विसय-कसायहिं जंतु
 मोक्खहं कारणु एत्तडउ अण्णु ण तंतु ण मंतु ॥ ४४ ॥
 उत्तमु सुक्खु ण देइ जइ उत्तमु मुक्खु ण होइ
 तो किं इच्छहिं बंधणहिं बद्धा पसुय वि सो इ ॥ ४५ ॥ ९०
 अणु जइ जगह जि अहिय-यरु गुण-गणु तासु ण होइ
 तो तइ-लोउ वि किं धरइ णिय-सिर उप्परि सो इ ॥ ४६ ॥

यस्य हरिणाक्षी हृदये तस्य नापि ब्रह्म विचारय
 एकस्मिन् कथं सम्मातः मूढ द्वौ खड्गौ प्रत्याकारे ॥ ४० ॥
 निजमनसि निर्मले ज्ञानिनां निवसति देवः अनादिः
 हंसः सरोवरे लीनः यथा मम ईदृशं प्रतिभाति ॥ ४१ ॥
 देवो न देवकुले नापि शिलायां नापि लेप्ये नापि चित्र
 अक्षयः निरञ्जनः ज्ञानमयः शिवः संस्थितः समचित्ते ॥ ४२ ॥
 मनः मिलितं परमेश्वरस्य परमेश्वरः अपि मनसः
 द्वयोरपि समरसीभूतयोः पूजां समारोपयामि कस्य ॥ ४३ ॥
 येन निरञ्जने मनः धृतं विषयकषायेषु गच्छत्
 मोक्षस्य कारणं एतावद् अन्यः न तन्त्रः न मन्त्रः ॥ ४४ ॥
 उत्तमं सुखं न ददाति यदि उत्तमो मोक्षो न भवति
 ततः किमिच्छन्ति बन्धनैः बद्धाः पशवः अपि तमेव ॥ ४५ ॥
 पुनः यदि जगतोऽपि अधिकतरः गुणगणः तस्य न भवति
 ततः त्रिलोक्यपि किं धरति निजशिरसः उपरि तमेव ॥ ४६ ॥

हरि-हर-बभु वि जिण-वर वि मुणि-वर-विंद वि भव्व
 परम-णिरंजणि मणु धरिवि मुक्खु जि झायहि सव्व ॥४७॥
 जीवहं सो पर मुक्खु मुणि जो परम-प्पय-लाहु ९५
 कम्म-कलंक-विमुक्काहं णाणिय बोल्लहिं साहु ॥ ४८ ॥
 जेण कसाय हवन्ति मणि सो जिय मिल्लहि मोहु
 मोह-कसाय-विवज्जिउ पर पावहिं सम-बोहु ॥ ४९ ॥
 तत्तातत्तु मुणेवि मणि जे थक्का सम-भावि
 ते पर सुद्धिया इत्थु जगि जिहं रइ थप्प-सहावि ॥ ५० ॥
 बिण्णि वि दोस हवन्ति तसु जो सम-भाउ करेइ
 वंधु जि णिहणइ अप्पणउ अणु जगु गहिनु करेइ ॥५१॥
 जा णिसि सयलहं देहियहं जोगिउ तहिं जग्गेइ
 जहिं पुणु जग्गइ सयलु जगु सा णिसि मुणिवि सुवेइ ॥५२॥
 मं पुणु पुण्णइं भल्लाइं णाणिय ताइं भणंति
 जीवहं रज्जइं देवि लहु दुक्खइं जाइं जणंति ॥ ५३ ॥

हरिहरब्रह्माणोऽपि जिनवरा अपि मुनिवरवृन्दान्यपि भव्याः
 परमनिरञ्जने मनो धृत्वा मोक्षमेव ध्यायन्ति सर्वे ॥४७॥
 जीवानां तं परं मोक्षं मन्यस्व यः परमात्मलाभः
 कर्मकलंकविमुक्तान् ज्ञानिनः ब्रुवन्ति साधवः ॥ ४८ ॥
 येन कषायाः भवन्ति मनसि तं जीव मुञ्च मोहम्
 मोहकषायविबर्जितः परं प्राप्नोषि समबोधः ॥ ४९ ॥
 तत्त्वातत्त्वं मत्वा मनसि ये स्थिताः समभावे
 ते परं सुखिताः अत्र जगति येषां रतिः आत्मस्वभावे ॥५०॥
 द्वौ अपि दोषौ भवतः तस्य यः समभावं करोति
 बन्धमेव निहन्ति आत्मीयं पुनः जगत् ग्रथिलं करोति ॥५१॥
 या निशा सकलानां देहिनां योगी तस्यां जागर्ति
 यस्मिन् पुनः जागर्ति सकलं जगत् तां निशां मत्वा स्वपिति ॥५२॥
 मा पुनः पुण्यानि भद्राणि ज्ञानिनः तानि भणंति
 जीवस्य राज्यानि दत्त्वा लघु दुःखानि यानि जनयन्ति ॥५३॥

सिद्धिहिं केरा पंथडा भाउ विसुद्धउ एककु
 जो तसु भावह मुणि चलइ सो किम होइ विमुक्कु ॥ ५४ ॥
 देउ गिरंजणु इउं भणइ णाणि मुक्खु ण भंति
 णाण-विहीणा जीवडा चिरु संसार भमंति ॥ ५५ ॥
 णाण-विहीणहं मोक्ख-पउ जीव म कासु वि जोइ
 बहुपं सलिलि विरोलियइं करु चोप्पडउ ण होइ ॥ ५६ ॥
 तं णिय-णाणु जि होइ ण वि जेण पवड्डइ राउ
 दिण-यर-किरणहं पुरउ जिय किं विलसइ तम-राउ ॥ ५७ ॥
 अप्पा मिल्लिवि णाण-मउ चित्ति ण लग्गइ अण्णु
 ररगउ जैं परियाणियउ तहुं कच्चै कउ गण्णु ॥ ५८ ॥
 णिहिं मूढहं मुणि-वरहं अंतरु होइ महंतु
 जु मिल्लइ णाणियउं जीवहं भिण्णु मुणंतु ॥ ५९ ॥
 ऋच्छइ मूढु पर भुवणु वि एहु अ-सेसु
 -धम्म-मिसेण जिय दोहि मि एहु विसेसु ॥ ६० ॥

सिद्धेः संबंधी पन्थाः भावः विशुद्धः एकः

यः तस्माद् भावान्मुनिश्चलति स कथं भवति विमुक्तः ॥ ५४ ॥

देवः निरञ्जनः एवं भणति ज्ञानेन मोक्षो न भ्रान्तिः

ज्ञानविहीनाः जीवाः चिरं संसारं भ्रमन्ति ॥ ५५ ॥

ज्ञानविहीनस्य मोक्षपदं जीव मा कस्यापि पश्य

बहुना सलिलविलोडितेन करः चिक्कणो न भवति ॥ ५६ ॥

तन्निजज्ञानमेव भवति नापि येन प्रवर्धते रागः

दिनकरकिरणानां पुरतः जीव किं विलसति तमोरागः ॥ ५७ ॥

आत्मानं मुक्त्वा ज्ञानमयं चित्ते न लगति अन्यत्

मरकतः येन परिज्ञातः तस्य काचेन किं गण्यं ॥ ५९ ॥

ज्ञानिनां मूढानां मुनिवराणां अंतरं भवति महत्

देहमपि मुञ्चति ज्ञानी जीवाद्भिन्नं मन्यमानः ॥ ५९ ॥

लातुमिच्छति मूढः परं भुवनमप्येतदशेषं

बहुविधधर्ममिषेण जीव द्वयोः अपि एषः विशेषः ॥ ६० ॥

भल्लाहं वि णासंति गुण जह संसग्गु खलेहिं
 वइसाणरु लोहहं मिलिउ तें पिट्टियइ घणेहिं ॥ ६१ ॥
 तलि अहिरणि वरि घण-वडणु संडस्सय लुचोह
 लोहइं लग्गिवि हुय-वहहं पिकखु पडंतउ तोडु ॥ ६२ ॥
 जोइय णेहु परिच्चयहिं णेहु ण भल्लउ होइ १२५
 णेहासत्तउ सयलु जगु दुक्खु संहंतउ जोइ ॥ ६३ ॥
 घघइ पडियउ सयलु जगु कम्मइं करइ अ-याणु
 मोक्खहं कारणु षक्कु खणु ण वि चिंतइ अप्पाणु ॥ ६४ ॥
 जीव वधंतहं णरय-गइ अ-भय-पदाणें सग्गु
 बे पइ जवला दरिसिया जहिं भावइ तहिं लग्गु ॥ ६५ ॥ १३०
 जे दिट्ठा सूरुग्गमणि ते अत्थवणि ण दिट्ठ
 तें कारणिं वढ धम्मु करि धणिं जोव्वणि कउ तिट्ठ ॥ ६६ ॥
 विसय-सुहइं बे दिवहडा पुणु दुक्खह परिवाडि
 भुल्लउ जीव म वाहि तुहुं अप्पण खंधि कुहाडि ॥ ६७ ॥

भद्राणामपि नश्यंति गुणाः येषां संसर्गः खलैः
 वैश्वानरो लोहेन मिलितः तेन अभिहन्यते मुद्गरैः ॥ ६१ ॥
 तले अधिकरणी उपरि घनपतनं संदंशककर्षणं
 लोहं लगित्वा हुतवहाय प्रेक्षस्व पतन्तं त्रोटनम् ॥ ६२ ॥
 योगिन् स्नेहं परित्यज स्नेहो न भद्रो भवति
 स्नेहासक्तं सकलं जगत् दुःखं सहमानं पश्य ॥ ६३ ॥
 प्रवृत्तौ पतितं जगत् कर्माणि करोति अज्ञानं
 मोक्षस्य कारणं एकं क्षणं नैव चिन्तयति आत्मानम् ॥ ६४ ॥
 जीवं धन्तां नरकगतिः अभयप्रदानेन स्वर्गः
 द्वौ पन्थानौ समीपस्थौ दर्शितौ यत्र रोचते तत्र लग ॥ ६५ ॥
 ये दृष्टाः सूर्योद्गमने ते अस्तमने न दृष्टाः
 तेन कारणेन मूर्खे धर्मं कुरु धने यौवने का स्थितिः ॥ ६६ ॥
 विषयसुखानि द्वौ दिवसौ पुनः दुःखानां परिपाटी
 आतः जीव मा वाहय त्वं आत्मनः स्कंधे कुठारम् ॥ ६७ ॥

संता विसय जु परिहरइ बलि किज्जउं हउं तासु १३५
 सो दइवेण जि मुंडियउ सीसु खडिल्लउ जासु ॥ ६८ ॥
 पंचहं णायकु वसि करहु जेण होंति वसि अण्ण
 मूल विणट्ठइं तरु-वरहं अ-वसइं सुक्कहिं पण्ण ॥ ६९ ॥
 कालु अणाइ अणाइ जिउ भव-सायरु वि अणंतु
 जीवि बिणिण ण पत्ताइं जिणु सामिउ सम्मत्तु ॥ ७० ॥ १४०
 बलि किउ माणुस-जम्मडा देक्खंतहं पर सारु
 जइ उट्ठभइ तो कुहइ अह डज्झइ तो छारु ॥ ७१ ॥
 उव्वलि चोप्पडि चिट्ठ करि देहि सु-मिट्ठाहार
 देहहं सयल णिरत्थ गय जिमु दु-ज्जणि उवयार ॥ ७२ ॥
 विसय-कसायहिं मण-सलिलु ण वि डहुलिज्जइ जासु
 अप्पा णि-म्मलु होइ लहु वढ पच्चक्खु वि तासु ॥ ७३ ॥
 णास-विणिग्गउ सासडा अंबरि जेत्थु विलाइ
 तुट्ठइ मोहु तडत्ति तहिं मणु अत्थवणहं जाइ ॥ ७४ ॥ १४८

सतः विषयान् यः परिहरति बलिं कुर्या अहं तस्य
 सः दैवेन एव मुण्डितः शीर्षं खल्वाटं यस्य ॥ ६८ ॥
 पंचानां नायकं वशं कुरुत येन भवंति वशं अन्यानि
 मूले विनष्टे तरुवरस्य अवश्यं शुष्यन्ति पर्णानि ॥ ६९ ॥
 कालः अनादिः अनादिः जीवः भवसागरः अपि अनन्तः ।
 जीवेन द्वे न प्राप्ते जिनः स्वामी सम्यक्त्वम् ॥ ७० ॥
 बलिः कृतः मनुष्यजन्म पश्यतां परं सारं
 यदि अवष्टभ्यते ततः कुप्यते अथ दह्यते ततः क्षारः ॥ ७१ ॥
 उद्वर्तय प्रक्षय चेष्टां कुरु देहि सुमिष्टाहारं
 देहस्य सकलं निरर्थं गतं यथा दुर्जने उपकारः ॥ ७२ ॥
 विषयकषायैः मनःसलिलं नैव क्षुभ्यते यस्य
 आत्मा निर्मलो भवति लघु बाल प्रत्यक्षोऽपि तस्य ॥ ७३ ॥
 नासाविनिर्गतः उच्छ्वासः अंबरे यत्र विलीयते
 त्रुट्यति मोहः झटिति तत्र मनः अस्तमनं याति ॥ ७४ ॥

॥ अष्टममुद्धरणम् ॥

[जोइन्दु ।]

॥ दोहा-पाहुडु ॥

गुरु दिण-यरु गुरु हिम-किरणु गुरु दीवउ गुरु देउ
अप्पहं परहं परंपरहं जो दरिसावइ मेउ ॥ १ ॥

आभुंजंता विसय-सुहु जे ण वि हियइ धरंति
ते सासय-सुहु लहु लहहिं जिण-वर एम भणंति ॥ २ ॥

ण वि भुंजंता विसय-सुहु हियइ भाउ धरंति
सालिसित्थु जिम बप्पुडउ णर णरयहं णिवडंति ॥ ३ ॥

वरु विसु विस-हरु वरु जलणु वरु सेविउ वण-वासु
णउ जिण-धम्म-परम्मुहउ मिच्छत्तिय-सह-वासु ॥ ४ ॥

जसु मणि णाणु ण विष्फुरइ कम्मह हेउ करंतु
सो मुणि पावइ सुक्खु ण वि सयलइ सत्थ मुणंतु ॥ ५ ॥ १०

अप्पा केवल-णाणमउ हियइ णिवसइ जासु
ति-हुयणि अत्थइ मोक्कलउ पाउ ण लग्गइ तासु ॥ ६ ॥

[योगीन्द्रः ।]

॥ दोहाप्राभृतम् ॥

गुरुः दिनकरः गुरुः हिमकिरणः गुरुः दीपकः गुरुः देवः
आत्मनः परस्य परंपरायाः यः दर्शयति भेदम् ॥ १ ॥

आभुञ्जानाः विषयसुखं ये नापि हृदये धरन्ति
ते शाश्वतसुखं लघु लभन्ते जिनवराः एवं भणन्ति ॥ २ ॥

नापि भुञ्जानाः विषयसुखं हृदये भावं धरन्ति
शालिसिक्खः इव वराकः नराः नरकेषु निपतन्ति ॥ ३ ॥

वरं विषं विषधरः वरं ज्वलनः वरं सेवितः वनवासः
न तु जिनधर्मपराङ्मुखः मिथ्यात्विसहवासः ॥ ४ ॥

यस्य मनसि ज्ञानं न बिस्फुरति कर्मणां हेतुं कुर्वन्
सः मुनिः प्राप्नोति सौख्यं नापि सकलानि शाखाणि वदन्ति ॥ ५ ॥

आत्मा केवलज्ञानमयः हृदये निवसति यस्य
त्रिभुवने अस्ति मुक्तः पापं न लगति तस्य ॥ ६ ॥

अप्पा दंसण-णाणमउ सयलु वि अण्णु पयालु
 इम जाणेविणु जोइयहो छंडहु माया-जालु ॥ ७ ॥
 बहुयइं पढियइं मूढ पर तालु सुकइ जेण १५
 षक्कु जि अक्खरु तं पढहु सिव-पुरि गम्मइ जेण ॥ ८ ॥
 तोडिवि सयल वियप्पडा अण्णं मणु वि धरेहि
 सोक्खु गिरंतरु तहिं लहहिं लहु संसारु तरेहि ॥ ९ ॥
 तित्थहिं तित्थ भमेहि वढ धोयउ चम्मु जलेण
 षहु मणु किमु धोएसि तुहुं मइलउ पाव-मलेण ॥ १० ॥ २०
 अप्पा-परहं ण मेलयउ आवागमणु ण भग्गु
 तुस कंडंतहं कालु गउ तंदुलु हत्थि ण लग्गु ॥ ११ ॥
 इंदिय-विसय चणवि वढ करि मोहह परिचाउ
 अणु-दिणु ज्ञायहि परम-पउ तो षहुउ ववसाउ ॥ १२ ॥
 वाद-विवादा जे करहिं जाहिं ण फिट्ठिय भंति
 जे अत्ता गउपावियइ ते गुप्पंत भवंति ॥ १३ ॥ २६

आत्मा दर्शनज्ञानमयः सकलमप्यन्यत् प्रजालं
 इति ज्ञात्वा योगिन् त्यज मायाजालं ॥ ७ ॥
 बहुना पठितेन मूढ परं तालु शुष्यति येन
 एकमेवाक्षरं तत् पठ शिवपुरी गम्यते येन ॥ ८ ॥
 त्रोटयित्वा सकलान् विकल्पान् आत्मनि मनः अपि धरेः
 सौख्यं निरंतरं तत्र लभेथाः लघु संसारं तरेः ॥ ९ ॥
 तीर्थेभ्यः तीर्थानि भ्राम्येः मूर्ख धौतं चर्म जलेन
 एतद् मनः कथं भावसि त्वं मलिनं पापमलेन ॥ १० ॥
 आत्मपरयोर्न मेलकः गमनागमनं न भग्नं
 तुषं कंडयतः कालः गतः तण्डुलः हस्ते न लग्नः ॥ ११ ॥
 इन्द्रियविषयान् त्यक्त्वा मूर्ख कुरु मोहस्य परित्यागं
 अनुदिनं ध्याय परमपदं ततः एषः व्यवसायः ॥ १२ ॥
 वादविवादान् ये कुर्वन्ति येषां न स्फेटिता भ्रान्तिः ।
 ये आत्मानं खलु गोपायन्ति ते गुप्यमानाः भवन्ति ॥ १३ ॥

॥ नवममुद्गरणम् ॥

[जोइन्दु ।]

॥ सावयायार ॥

अरहंतु वि दोसहिं रहिउ जासु वि केवल-णाणु
णाण-मुणिय-काल-त्तयहु वयणु वि तस्स पमाणु ॥ १ ॥
तं पायडु जिण-वर-वयणु गुरु-उवणसैं होइ
अंधारइ विणु दीवइण अह-व किं पिच्छइ कोइ ॥ २ ॥
संजमु सीलु सउच्च तउ जसु सूरिहिं गुरु सोइ ५
दाह-छेय-कस-घाय-खमु उत्तमु कंचणु होइ ॥ ३ ॥
मग्गइ गुरु-उवणसियइं णर सिव-पट्टणि जंति
तिं विणु वग्घह वण-यरहं चोरहं पिडि विपडंति ॥ ४ ॥
मज्जु मंसु महु परिहरहि करि पंचुंबर दूरि
आयहं अंतरि अट्टहं मि तस उप्पज्जइ भूरि ॥ ५ ॥ १०

[योगीन्द्रः ।]

॥ श्रावकाचारः ॥

अहंन् अपि दोषैः रहितः यस्य पुनः केवलज्ञानं
ज्ञानज्ञातकालत्रयस्य वचनमपि तस्य प्रमाणम् ॥ १ ॥
तत्प्रकटं जिनवरवचनं गुरूपदेशेन भवति ।
अन्धकारे विना दीपकेन अथवा किं प्रेक्षते कोऽपि ॥ २ ॥
संयमः शीलं शौचं तपः यस्य सूरैः गुरुः सोऽपि
दाहछेदकषघातक्षमं उत्तमं काश्चनं भवति ॥ ३ ॥
मार्गेण गुरूपदिष्टेन नराः शिवपट्टनं गच्छन्ति
तेन विना व्याघ्राणां वनचराणां चौराणां पिण्डे विपतन्ति ॥ ४ ॥
मयं मांसं मधु परिहर कुरु पञ्चोदुम्बरं दूरे
एतेषाम् अन्तरे अष्टानाम् त्रसाः उत्पद्यन्ते भूरि ॥ ५ ॥

महु आसायउ थोहउ वि णासइ पुण्णु बहुत्तु
 वइसाणरहं तिडिक्कउ वि काणणु डहइ महंतु ॥ ६ ॥
 वसणइं तावइं छंडु जिया परिहर वसणासत्ति
 सुक्कहं संसर्गे हरिया पेक्खइ तरु डज्झंति ॥ ७ ॥
 भोगहं करहि पमाणु जिय इंदिय म करि स-दप्प १५
 हुंति ण भल्ला पोसिया दुद्धं काला सप्प ॥ ८ ॥
 सण्णासेण मरंतयहं लब्भइ इच्छिय-लद्धि
 इत्थु ण कायउ भंति करि जहिं साहसु तहिं सिद्धि ॥ ९ ॥
 पत्तहं जिण-उवएसियहं तिहि मि देइ जु दाणु
 कल्लाणाइं पंचइं लद्धिवि भुञ्जइ सोक्ख-णिहाणु ॥ १० ॥ २०
 दंसण-रहिय-कु-पत्ति जइ क्षिणउ ताहं कु-भोउ
 खार-घडइं अह णिवड्डियउ णीरु वि खारउ होइ ॥ ११ ॥
 काइं बहुत्तइं संपयइं जा किवणहं घरि होइ
 सायर-णीरु खारिं भरिउ पाणिउ पियइ ण को-इ ॥ १२ ॥

मधु आस्वादितं स्तोकमपि नाशयति पुण्यं प्रभूतं
 वैश्वानरस्य स्फुलिङ्गोऽपि काननं दहति महत् ॥ ६ ॥
 व्यसनानि तावत् त्यज जीव परिहर व्यसनासक्तिं
 शुष्कानां संसर्गेण हरिताः प्रेक्षस्व तरवः दह्यन्ते ॥ ७ ॥
 भोगानां कुरु प्रमाणं जीव इन्द्रियाणि मा कुरु सदर्पाणि
 भवन्ति न भद्राः पोषिताः दुग्धेन कृष्णाः सर्पाः ॥ ८ ॥
 संन्यासेन म्रियमाणैः लभ्यते इप्सितलब्धिः
 अत्र न कामपि भ्रांतिं कुरु यत्र साहसः तत्र सिद्धिः ॥ ९ ॥
 पात्रेभ्यः जिनेपदिष्टेभ्यः त्रिभ्यः अपि यच्छति यः दानम्
 कल्याणानि पञ्च लब्ध्वा भुंक्ते सौख्यनिधानम् ॥ १० ॥
 दर्शनरहितकुपात्राय यदि दत्तानि तेभ्यः कुभोगः
 क्षारघटके अथ निपतितं नीरमपि क्षारं भवति ॥ ११ ॥
 किं बह्व्या संपदा या कृपणानां गृहे भवति
 सागरनीरं क्षारेण भृतं पानीयं पिबति न कोऽपि ॥ १२ ॥

पत्तहं विण्णउं थोअइउ रे जिय होइ बहुत्तु २५
 वडहं बीउ धरणिहिं पडिउ वित्थरु लेइ महंतु ॥ १३ ॥
 जं जिय दिज्जइ इत्थ भवि तं लभइ पर-लोइ
 मूले सिंचइ तरु-घरहं फलु डालहं पुणि होइ ॥ १४ ॥
 धम्मं जाणहिं जंति णरा पाषं जाण वहंति
 घर-यर गेहुवरि चडहिं कूव-खणय तलि जंति ॥ १५ ॥ ३०
 सत्थ-सएण वियाणियइं धम्मू ण चरइ मुणेवि
 विण-यर-सउ जइ उग्गमइ घूहडु अंधउ तो वि ॥ १६ ॥
 रूवहु उप्परि मइ म करि णयण णिवारहि जंत
 रूवासत्त पयंगडा पेक्खहिं दीवि पडंत ॥ १७ ॥
 मउयत्तणु जिय मणि धरहि माणु पणासइ जेण ३५
 अहवा तिमिरु ण ठाहरइ सूरहु गयणि ठिएण ॥ १८ ॥
 मणुयहं विणय-विवज्जियहं गुण सयल वि णासंति
 अह सर-वरि विणु पाणियइं कमलइं केम रहंति ॥ १९ ॥

पात्रेभ्यो दत्तं स्तोत्रं रे जीव भवति प्रभूतम्
 वटस्य बीजं धरणौ पतितं विस्तरं लाति महान्तम् ॥ १३ ॥
 यद् जीव दीयते अस्मिन् भवे तद् लभ्यते परलोके
 मूलेन सिंचति तरुवरान् फलं शाखाभ्यः पुनः भवति ॥ १४ ॥
 धर्मेण यानैः यान्ति नराः पापेन यानं वहन्ति
 गृहकराः गृहोपरि आरोहन्ति कूपखनकाः तले यान्ति ॥ १५ ॥
 शास्त्रशतेन विज्ञातेन धर्मं न चरति चिन्तयित्वा
 दिनकरशतं यदि उदगच्छति घूकः अंधः ततः अपि ॥ १६ ॥
 रूपस्य उपरि मतिं मा कुरु नयने निवारय गच्छन्ती
 रूपासक्तान् पतंगान् प्रेक्षस्व दीपके पततः ॥ १७ ॥
 मृदुत्वं जीव मनसि धर मानं प्रणाश्यते येन
 अथवा तिमिरं न तिष्ठति सूर्यस्य गगने स्थितेन ॥ १८ ॥
 मनुष्याणां विनयविवर्जितानां गुणाः सकलाः अपि नश्यन्ति
 अथ सरोवरे विना पानीयेन कमलानि कथं वसन्ति ॥ १९ ॥

गुणवंतहं सह संगु करि भल्लिम पावहि जेम
 सुवण-सुपत्त-धिवज्जियउ वरु तरु वुच्चइ केम ॥ २० ॥ ४०
 गंधोषण जि जिणवरहं ण्हाविय पुण्णु बहुत्तु
 तेलह बिंदु वि विमल-जलि को वारइ पसरंतु ॥ २१ ॥
 पुण्णु पाउ जसु मणि ण समु तसु दुत्तर भवसिंधु
 कणय-लोह-णियलइं जियहं किं ण कुणहिं पथ-बंधु ॥ २२ ॥
 जाहं हियइ असिआउसा पाउ ण दुक्कइ ताहं
 अह दावाणलु किं करइ पाणिय गहिर ठियाहं ॥ २३ ॥
 दुल्लहु लहिवि मणुयत्तणउ भोयहं पेरिउ जेण
 इंधण-कज्जे कप्प-यरू मूलहो खंडिउ तेण ॥ २४ ॥ ४८

गुणवद्भ्यः सह संगं कुरु भद्रत्वं प्राप्नोषि यथा
 सुवनसुपत्रविवर्जितः वरः तरुः उच्यते कथम् ॥ २० ॥
 गन्धोदकेन एव जिनवराणां स्नापितानां पुण्यं प्रभूतम्
 तैलस्य बिन्दुमपि विमलजले को वारयति प्रसरन्तम् ॥ २१ ॥
 पुण्यं पापं यस्य मनसि न समे तस्य दुस्तरः भवसिन्धुः
 कनकलोहनिगडानि जीवानां किं न कुर्वन्ति पदबन्धम् ॥ २२ ॥
 येषां हृदये ' असिआउसा ' पापं नाभिगच्छति तेभ्यः
 अथ दावानलः किं करोति पानीये गभीरे स्थितेभ्यः ॥ २३ ॥
 दुर्लभं लब्ध्वा मनुजत्वं भोगेभ्यः प्रेरितं येन
 इन्धनकार्ये कल्पतरुः मूलात् खण्डितः तेन ॥ २४ ॥

॥ दशममुक्तरणम् ॥

[उज्जोयणसूरि ।]

॥ सुजण-दुज्जण-सहाव-विवेयण ॥

अत्थि चउ-सागरुज्जल-मेहला—

अहह ! पम्हुट्टं किंचि, पसियह, तं ता णिसामेह ।
किं च तं ?
हं ! —

सम्मुह-मइ-सुंदरो चिय पच्छा-भायम्मि मंगुलो होइ । ५
विंघ-गिरि-वारणस्स व खलस्स बीहेइ कइ-लोओ ॥
तेण बीहमाणेहिं तस्स थुइ-वाओ किं चि कीरइ त्ति ।

सो च दुज्जणु कइसउ ? — हूं, सुणउ जइसउ, पढम-
दंसणे च्चिय भसण-सीलो पट्ठि-मांसासउ व्व । तहे मंडलो
हि अ-पच्चभिण्णायं भसइ, मयहिं च मासाइं असइ । खलो १०

[उद्द्योतनसूरिः ।]

॥ सुजनदुर्जनस्वभावविवेचनम् ॥

अस्ति चतुःसागरोज्ज्वलमेखला—

अहह विस्मृतं किंचित् , प्रसीदत, तत्तावन्निशाम्यत । किं च तद् ?
हं ! —

सम्मुखमतिसुंदरः चैव पश्चाद्भागे असुंदरः भवति
विंध्यगिरिवारणाद् इव खलाद् बिभेति कविलोकः ॥

तेन बिभ्यद्भिः तस्य स्तुतिवादः किंचित् क्रियत इति

सः दुर्जनः कीदृशः ? — हूं, श्रणोतु यादृशः प्रथमदर्शने
चैव भषणशीलः पृष्ठमांसाशकः इव । तयोः शुनकः हि
अप्रत्यभिज्ञातं भषति, मृतानाम् च मांसानि अश्नाति । खलः

घई मायहे वि भसइ, चडप्फडंतहं चम्मट्टि-मासाई असइ त्ति ।
 होउ काणण सरिसु, णिच्च-करयरण-सीलो छिड्डु-पहारि
 व्व । तहे वायसो हि करयरंतो पउत्थ-वइयाणं होइ हिययरो,
 छिड्डेहिं च आहारमेत्तं विलुंपइ । खलो घई पउत्थ-वइयाकुल-
 बालियाणं विज्झ-संपायणेहिं दुक्ख-जणउ, अ-च्छिड्डे वि १५
 जीविअं विलुंपइ । जाणिउ खरो जइसउ, सु-यण-रिद्धि-दंसणे
 झिज्झइ निलज्जो, महल्लेणं च सई उल्लवइ । तहे रासहो
 हि ऽइमुत्तय रिद्धि-महल्लं असिउं न तीरइ त्ति चित्तए
 झिज्झइ, अ-विभाविज्जंत-अक्खरं च उल्लवइ । खलु घई
 आयहो किर महल्ल-रिद्धि जायल्लिअ त्ति मच्छरेण झिज्झइ । २०
 पयड-दोस-खरालावं च उल्लवइ । अवि काल-सण्णु जइसउ,
 छिड्डु-मग्गण-वावडो कुडिल-गइ-मग्गो व्व । तहे भुयंगमो
 हि पर-कयाई छिड्डाई मग्गइ, सव्वहा पोटेण च कसइ ।
 खलो घई सई जे कुणइ छिड्डाइ, थइढो व भमइ । चित्ते,

खलु मातरम् अपि भषति क्लेशपीडितानां चर्मास्थिमांसानि अश्नाति
 इति । भवतु काकेन सदृशः, नित्यकलकलनशीलः छिद्रप्रहारी
 इव । तयोः वायसः हि कलकलायमानः प्रोषितपतिकानां भवति हित-
 करः छिद्रेषु च आहारमात्रं विलुम्पति । खलः खलु प्रोषितपतिकाकुलबा-
 लिकानां भेदसंपादनैः दुःखजनकः अछिद्रे अपि जीवितं विलुम्पति ।
 ज्ञातः खरः यादृशः, सुजनऋद्धिदर्शने क्षीयते निर्लज्जः महता
 शब्देन च उल्लपति । तयोः रासभः हि अतिमुक्तकमृद्धिमहान्तं अशितुं न
 तीरयतीति चित्ते क्षीयते; अविभाव्यमानाक्षरं च उल्लपति । खलः खलु
 अस्य किल महर्द्धिः जाता इति मात्सर्येण क्षीयते, प्रकटदोषखरालापं च
 उल्लपति । अपि कालसर्पः यादृशः, छिद्रमार्गेण व्यापृतः कुटिलगतिमार्गः
 इव । तयोः भुजंगमो हि परकृतानि छिद्राणि मार्गयति, सर्वथा उदरेण
 च कर्षति । खलः खलु स्वयमेव करोति छिद्राणि, स्तब्धः इव भ्रमति ।

हूं ! - विसु जइसउ, पमुह-रसिउ जीअंत-करो व्व । तहेव २५
महुरउ मुहे महुरं, मंतेहि च कीरइ रसायणं । खलो घइं मुहे
ज्जे कडूयउ, मंतइं च घडियइं वि विसंघडइ । हूं, वुज्झइ-
वट्टइ खलु खलो जिज जइसउ, उज्जिय-सिणेहु पसु-भत्तो
य । तहे खलो वि वरउ पीलिज्जंतो विमुक्क-णेहो, अ-याणंतो
य पसूहिं खज्जइ । इअरु घइं षक्क-पष ज्जे मुक्क-णेहु, जाणइ ३०
जे पसु तह वि खज्जइ । किं च भण्णउ, सव्वहा खलु अ-
सुइ जइसउ, विसिट्ठ-जण-परिहरणिज्जो अ-परिप्फुड-सहा-
बद्ध-खुइ-मंडली-गिणिगिणाविउ व । तहे सो वि वरउ, किं
कुणइ अण्णहो जिज कस्सइ विआरु । खलो घइं सइं जिज
बहु-विआर-भंगि-भरिअल्लउ त्ति । सव्वहा, ३५

मह पत्तियासु एषं कुडं भणंतस्स संसयं मोत्तुं ।

मा मा काहिसि मेत्ति उग्ग-भुअंगेण व खलेण ॥

चिन्तये, हूं ! विषं यादृशं; प्रमुखरसिकः जीवांतकरः इव । तयोश्च
विषं मुखे महुरं मंत्रैश्च क्रियते रसायनम् । खलः खलु मुखे एव
कटुकः मंत्रान् च घटितान् अपि विसंघटति । हूं, बुध्यते वर्तते
खलः खलः एव यादृशः, उज्झितस्नेहः पशुभक्तः च । तयोः खलः
अपि वरः पीड्यमानः विमुक्तस्नेहः अजानन् च पशुभिः खाद्यते ।
इतरः खलु एकपदे एव मुक्तस्नेहः, जानात्येव पशुं तथापि खादति ।
किं च भण्यताम्, सर्वथा खलु अशुचिः यादृशः विशिष्टजनपरिहर-
णीयः अपरिस्फुटशब्दाबद्धक्षुद्रमंडलीशब्दायमानः इव । तयोः सः अपि
वरः, किं, करोति अन्यस्य एव कस्यापि विकारः । खलः खलु स्व-
यमेव बहुविकारभङ्गीभरितः इति । सर्वथा

मयि प्रतीहि एवं स्फुटं भणति संशयं मोक्तुं

मा मा करोषि मैत्रौ उपभुजंगेन इव खलेन ॥

जारज्जाअहो दुज्जणहो दुट्ठ-तुरंगमहो ज्जि
 जेण ण पुरउ णउ मग्गउ हूं तीरइ गंतुं जि ॥
 अकए वि कुणइ दोसे कए वि णासेइ जे गुणे पयडे ४०
 विहि-परिणामस्स व दुज्जणस्स को वा न बीहेइ ॥

अहवा—

कीरउ कहापबंघो भसमाणे दुज्जणे अगणिऊण ।
 किं सुणएहिं धरिज्जइ विसंखलो मत्त-करि-णाहो ॥
 होन्ति सुअण च्चिय परं गुण-गण-गरुआण भाजणं लोए ४५
 मोत्तूण णइ-णाहं कत्थ व णिवसंतु रयणाइं ॥
 तेण सज्जण-सत्थो च्चेय एत्थ कहा-बंधे सोउमभिउत्तो ति ॥
 सो य सज्जणो कहसओ ?-रायहंसो जइसओ, विसुद्धो-
 भय-पक्खो पय-विसेस-ण्णओ व्व । तहे रायहंसो वि—

जारजातस्य दुर्जनस्य दुष्टतुरंगमस्य एव
 येन न पुरतः न तु पश्चात् भोः शक्यते गन्तुमेव ॥
 अकृते अपि करोति दोषान् कृते अपि नाशयति यः
 गुणान् प्रकटान्
 विधिपरिणामात् इव दुर्जनात् को वा न बिभेति ॥

अथवा—

क्रियताम् कथाप्रबन्धः भषतः दुर्जनान् अगणयित्वा
 किं शुनकः धार्यते विशृंखलः मत्तकरिनाथः ॥
 भवन्ति सुजनाश्चैव परं गुरुगुणगणानां भाजनं लोके
 मुक्त्वा नदीनाथं कुत्रैव निवसंतु रत्नानि ॥
 तेन सज्जनसार्थः एव अत्र कथाबंधे श्रोतुमभियुक्तः इति ॥
 स च सज्जनः क्रीदशः ? — राजहंसः यादृशः विशुद्धोभयपक्षः
 पद(पयः)विश्लेषज्ञः एव । तयोः राजहंसः अपि

उब्भड-जलयाडंबरहि पावइ माणस-दुक्खइ

५०

सज्जणु पुणु जाणेइ जिज खल-जल-यहं सहावइ ॥'

तेण हसिउं अच्छइ । होउ पुण्णिमा-यंदु जइसउ, सयल-
कला-भरियउ जण-मणाणंदो व्व । तहे पुण्णिमा-यंदो
वि कलंक-दूसिओ, अहिसारियाण मण-दूमिओ य । सज्ज-
णो पुण अ-कलंको सब्ब-जण-दिहि-करो व्व । अवि मुणालु ५५
जइसउ, खंडिजंतो वि अ-खुडिय-णेह-तंतु सु-सीयलो व्व ।
तहे मुणालु वि ईसि कंडूल-सहाओ जल-संसग्गि वड्ढिओ
व्व । सज्जणु पुणु महुर-सहावु वियड्ढ-वड्ढिय-रसो य । हूं !
च, दिसा-गओ जइसओ, सहावुण्णओ अणवरय-पयट्ठ-दाण-
पसरो य । तहे दिसा-गओ वि मय-विआरेण धेप्पइ, दाण- ६०
समए य सामायंत-वयणो होइ । सज्जणु पुणि अ-जाय-मय

१ हाथप्रत उपरथी श्री. जिनबिजय नीचे प्रमाणे वांचे छे:-उब्भड-
जलयाडंबरसइहिं पावइं माणसं दुक्खं । सज्जणु पुणु जाणइ जिज खल-
जलयहं सहावइं ॥ उपरीं पंक्ति आर्यां अने बीजी अपभ्रंश छंद दोहानी
छे; ते दोहा तरीके सुधारी उपर मूकी छे.

उद्धटजलदाडंबरैः प्राप्नोति मानसदुःखानि

सज्जनः पुनः जानाति एव खलजलदानां स्वभावान् ॥

तेन हसित्वा आस्ते । भवतु पूर्णिमाचन्द्रः यादृशः, सकलकला-
भृतः जनमनःआनन्दः इव । तयो पूर्णिमाचन्द्रः अपि कलंक-
दूषितः अभिसारिकाणां दूनमनाः च । सज्जनः पुनः अकलंकः सर्व-
जनघृतिकरः इव । अपि मृणालः यादृशः खण्ड्यमानः अपि अक्षुण्ण-
स्नेहतन्तुः सुशीतलः इव । तयोः मृणालः अपि ईषत्कण्डूलस्वभावः
जलसंसर्गेण वर्धितः इव । सज्जनः पुनः मधुरस्वभावः वैदग्ध्यवर्धि-
तरसः च । हूं ! च-दिशागजः यादृशः स्वभावोन्नतः अनवरतप्र-
वृत्तदानप्रसङ्गः च । तयोः दिशागजः अपि मदविकारेण गृह्यते,
दानसमये च श्यामायमानवदनः भवति । सज्जनः पुनः अजातमद

-पसरु देंतहो य विअसइ वयण-कमलु । होउ मुत्ताहार
जइसउ, सहाव-विमलो बहु-गुण-सारो य । तहे मुत्ता-हारो
वि छिडु-सय-निरंतरो वण-वडिढओ य । सज्जणो पुण
अ-च्छिडु-गुण-पसरो णायरओ य । किं बहुणा ? । समुदु ६५
जइसउ, गंभीर-सहावु महत्थो य । तहे समुदो वि उक्कलि-
यासय-पउरो णिच्च-कलयलारावुव्वेविय-पास-जणो व दुग्गय
कुडुंबहो जि अणुहरइ । सज्जणु पुणि मंथर-सहावो महु-
महुर-वयण-परितोसिय-जणवओ त्ति ।

अवि य—

सरलो प्रियंवओ दक्खिणो चाई गुणणओ सुहओ ।

मह जीविण वि चिरं सुअणु च्चिअ जियउ लोयम्मि ॥ ७१

प्रसरः, ददतः च विकसति वदनकमलम् । भवतु मुक्ताहारः
यादृशः स्वभावविमलः बहु गुणसारः च । तयोः मुक्ताहारः अपि
छिद्रशतनिरंतरः वनवर्धितः च । सज्जनः पुनः अछिद्रगुणप्रसरः
नागरकः च । किं बहुना ? । समुद्रः यादृशः गंभीरस्वभावः महार्थः
च । तयोः समुद्रः अपि उत्कलिकाशतप्रचुरः नित्यकलकलारावो-
द्वेजितपार्श्वजनः इव दुर्गतकुटुम्बकम् एव अनुहरति । सज्जनः
पुनः मन्थरस्वभावः मधुमधुरवचनपरितोषितजानपदः इति

अपि च,

सरलः प्रियंवदः दक्षिणः त्यागी गुणज्ञः सुभगः

मम जीवितेन अपि चिरं सुजनः एव जीवतु लोके ॥

॥ एकादशमुद्धरणम् ॥

[कालियासु ।]

॥ पुरुरवस्स उम्माय-वयणाई ॥

मइ जाणिअं मिअ-लोअणि णिसि-अरु को इ हरेइ
जाव ण णव-तडि सामलो धारा-हरु वरिसेइ ॥ १ ॥

जल-हर संहर षहु कोपु आढत्तओ
पविरल-धारा-सार-दिसा-मुह-कन्तओ ।

एमइ पुहवि भमन्तो जइ पिअ पेक्खोहिमि ५

तव्वे जं जु करीदिसि तं तु सहीदिसि ॥ २ ॥

गन्धुम्माइअ-महु-अर-गीएहि

वज्जन्तेहि पर-हुअ-रव-तूरेहि ।

पसरिय-पवणुव्वेल्लिर-पल्लव-(लय-)निअरु

सु-ललिअ-विविह-पआरं णच्चइ कप्प-अरु ॥३॥ १०

१. (पं.) जाणिअ, (पी.) जाणिअं; (पं.) मिअलोअणि, (पी.) मिअ-
लोअण; — (पं. रं.) गु, (पी.) ण; (पं.) णवतलि (पं.k.) णव-
तडि, (पी.) णवतलि; तृतीयानो अर्थ साववा. २. (पं.) कोपइ (पं.k.)

[कालिदासः ।]

॥ पुरुरवसः उन्मादवचनानि ॥

मया ज्ञातं मृगलोचनां निशाचरः कोऽपि हरति

यावन्न नवतडित् श्यामलः धाराधरः वर्षति ॥ १ ॥

जलधर संहर एतं कोपं आरब्धं

प्रविरलधारासाराक्रान्तदिशामुखः

एवं पृथिव्यां भ्राम्यन् यदि प्रियां प्रेक्षिष्ये

तदा यद् यत् करिष्यसि तत् तत् सहिष्ये ॥२॥

गन्धोन्मादितमधुकरगीतैः

वाद्यमानैः परभृततूर्यैः

प्रसृतपवनोद्वेल्लनशीलपल्लवलतानिकरः

सुललितविविधप्रकारेण नृत्यति कल्पतरुः ॥३॥

बंहिण पइं इअ अब्भत्थेमि आअक्खहि मं ता
 एत्थु रण्णे भमन्ते जइ पइं दिट्ठी सा महु कंता ।
 णिसम्महि मिअंक-सरिसे वअणै हंस-गइ
 ए चिण्हें जाणिहिसि आअक्खिउ तुज्झु मइं ॥४॥

पर-हुअ मधुर-पलाविणि कन्ति

१५

नन्दण-वण स-च्छन्द भमन्ति ।

जइ पइं पिअअम सा महु दिट्ठी
 ता आअक्खहि महु पर-पुट्ठि ॥ ५ ॥

रे रे हंसा किं गोविज्जइ
 गइ-अणुसारें मइं लक्खिज्जइ ।

कइं पइं सिक्खिउ ए गइ-लालस
 सा पइं दिट्ठी जहण-भरालस ॥ ६ ॥

कोपलि, (पं.क.) कोपं; (रं.) 'कोपं' एम अर्थ करे छे; (पी.) को पइं
 वांचे छे-(प.) ए मइं (रं.) एने निपात लई मइं=अहम् एम नोधे छे;
 परंतु एमइ=एवम् एम वांचवुं वधारे घटित छे. ३. [लव.] = लता 'चर्चरी'
 बरोबर बेसे एटला काजे उमेर्यु छे; बाकी (पं.) (पी.) नोधता नथी.

३. (पं.) ए (पी.) एं.

बहिण त्वामित्यभ्यर्थये आचक्ष्व मां तावत्

अत्रारण्ये भ्रमता यदि त्वया दृष्टा सा मम कान्ता ।

निशामय मृगांकसदृशेन वदनेन हंसगतिः

एतेन चिह्नेन ज्ञास्यसि आख्यातं तुभ्यं मया ॥४॥

परभृते मधुरप्रलापिनि कान्ता

नन्दनवने स्वच्छन्दं भ्रमन्ती ।

यदि त्वया प्रियतमा सा मम दृष्टा

तदाचक्ष्व महां परपुष्टे ॥ ५ ॥

रे रे हंस किं गोप्यते

गत्यनुसारेण मया लक्ष्यते ।

केन तुभ्यं शिक्षितं एतद् गतिलालस

सा त्वया दृष्टा जघनभरालसा ॥ ६ ॥

गोरोअण-वण्णा चक्का भणहि मइं
महु-वासर कीलन्ति धणिअ ण दिट्ठी पइं ॥ ७ ॥

एककककम-वड्डिअ-गुरुअर-पेम्म-रसे २५

सरि हंस-जुवाणउ कीलइ काम-रसे ॥ ८ ॥

करिणी-विरह-संताविअउ

काणणे गंधुद्धअ-महु-अरु ॥ ९ ॥

हउं पइं पुच्छिमि अक्खहि गअ-वर

ललिअ-पहारै णासिअ-तरु-वर ।

दूर-विणिज्जिअ-सस-हर-कंती

दिट्ठी पिअ पइं सं-मुह जंती ॥ १० ॥

३२

७. (पं.) भणहि मइं (पी.) भणइ मइं

८. (पं.) एककम जेने अनुसरी (रं.) एककम; जो के (पं.) नी छाया
एकक; (पी.) एक्केकम.

९. (पं) संताविअओ-महुअर । (पी.) संताविअओ-महुअरओ

१०. (ध्रुव) णामियतरुवर सूचवे छे.

गोरोचनवर्ण चक्र भण माम्

मधुवासरे क्रीडन्ती प्रिया न दृष्टा त्वया ॥ ७ ॥

एकक्रमवर्धितगुरुतरप्रेमरसेन

सरसि हंसयुवा क्रीडति कामरसेन ॥ ८ ॥

करिणीविरहसंतापितः

कानने गन्धोद्धतमधुकरः ॥ ९ ॥

अहं त्वां पृच्छामि आख्याहि गजवर

ललितप्रहारेण नाशिततरुवर ।

दूरविनिर्जितशशधरकान्तिः

दृष्टा प्रिया त्वया संमुखं यान्ती ॥ १० ॥

१०

सुर-सुदरि जहण-भरालस पीणुत्तुंग-घण-त्थणि
 थिर-जोव्वण तणु-सरीरि हंस-गइ ।
 गअणुज्जल-काणणे मिअ-लोअणि भमन्ते दिट्ठि पइ
 तह विरह-समुदन्तरें उत्तारहि मइ ॥ १४ ॥
 लपे पेक्खविणु हिअपं भावमि
 “जइ विहि-जोएं पुणु तहिं पावमि ।
 ता रणें वि ण करिमि णिब्भन्ती
 पुणु णइ मेल्लमि दाह कअन्ती ” ॥ १५ ॥
 मोरा परहुअ हंस विहंगम
 अलि गअ पव्वअ सरिअ कुरंगम ।
 तुज्झहं कारणे रण्णे भमन्ते
 को णहु पुच्छिउ मइ रोअन्ते ॥ १६ ॥

५०

५६

१४. (पं.) दिट्ठि बांची पइ ने पंक्ति ३ मां ले छे जे छंदनी दृष्टिए खोटं छे; (पी.) दिट्ठा पइ बांची तेने पंक्ति ४ मां ले छे.
 १५. (पं.) पेक्ख विणु (पी.) पेक्खु विणु (रं.) टीका: लते प्रेक्षस्व विना हृदयेन भ्रमामि । परंतु पेक्खविणु एम अव्ययभूतकृत होवा वधारे संभव छे; अने भावमि=भावयामि । पंक्ति ४. मां (पी.) ताह कअन्ती; (पं.) दाह कलन्ती पण; (पं.)नी छायामां:-तां कृता-न्ताम् । (रं.) बन्ने य पाठांतरो नोधे छे; (पी.) (पं.) मेल्लइ.

सुरसुन्दरी जघनभरालसा पीनोत्तुंगघनस्तनी
 स्थिरयौवना तनुशरीरा हंसगतिः ।
 गगनोज्ज्वलकानने मृगलोचना भ्रमता दृष्टा त्वया
 तर्हि विरहसमुद्रान्तरादुत्तारय माम् ॥ १४ ॥
 लतां प्रेक्ष्य हृदयेन भावयामि
 “यदि विधियोगेन पुनः तां प्राप्नोमि
 तद् अरण्ये अपि न करोमि निर्भ्रान्ति
 पुनः नापि मोचयिष्ये दाहं कुर्वन्तीम् ” ॥ १५ ॥
 मयूरः परभृतः हंसः विहंगमः
 अलिः गजः पर्वतः सरित् कुरंगमः ।
 तव कारणेन अरण्ये भ्रमता
 कः न खलु पृष्टः मया रुदता ॥ १६ ॥

॥ द्वादशमुद्धरणम् ॥

। दोहाकोसोद्धरियगोयाइं ।

[काण्ड ।]

लोअह गव्व समुव्वहइ 'हउं परमत्थे पवीण'
कोडिह मज्झे एककु जइ हाइ निरंजन-लोण ॥ १ ॥
आगम-वेअ-पुराणे पंडित्ता माण वहन्ति
पक्क-सिरि-फले अलिअ जिम बाहेरित भुमयन्ति ॥ २ ॥
एवंकार बीअ लइअ कुसुमिअउ अरविंदए ५
महु-अर-रूपे सुरअ-वीर जिघइ मअरन्द ॥ ३ ॥
गधण-समीरण-सुह-वासे पंचेहि परिपुण्णए
सअल-सुरासुर एहु उअत्ति वट्ठि एहु सो सुन्नए ॥ ४ ॥
नि-त्तरंग सम सहज-रूअ सअल-कलुस-विराहए
पाप-पुण्ण-रहिण कुच्छ नाहि काण्डु फुड कहिण ॥ ५ ॥ १०

। दोहाकोषोद्धतगीतानि ।

[कृष्णः ।]

लोकेषु गर्वं समुद्रहति 'अहं परमार्थे प्रवीणः'
कोटीनां मध्ये एकः यदि भवति निरञ्जनलीनः ॥ १ ॥
आगमवेदपुराणे पण्डिताः मानं वहन्ति
पक्वश्रीफले अलयः यथा बाह्यतः भ्राम्यन्ति ॥ २ ॥
एवंकारं बीजं लात्वा कुसुमितं अरविन्देन
मधुकररूपेण सुरतवीरः जिघ्रति मकरन्दम् ॥ ३ ॥
गगनसमीरणसुखवासः पञ्चभिः परिपूर्णः
सकलसुरासुराणामेषः उत्पत्तिः, मूर्ख, एषः स शून्यः ॥ ४ ॥
निस्तरङ्गः समः सहजरूपः सकलकलुषविरहितः
पापपुण्यरहितः किञ्चित् न अस्ति कृष्णः स्फुटं कथयति ॥ ५ ॥

सहज षक्कु पर अत्थि तर्हि फुड काण्हु परिजानइ
 बहु सत्थागम पढइ गुणइ वढ किंपि न जानइ ॥ ६ ॥
 अहें ण गमइ ण उहें जाइ बेण्णि-रहिअ तसु निच्चल थाइ
 भणइ काण्ह मन कह वि ण फुट्टइ निच्चल पवण-घरिणि घरे वट्टइ ॥ ७ ॥
 वर-गिरि-कंदर गुहिर जगु तर्हि सअल वि तुट्टइ १५
 विमल सलिल सोसं जाइ कालगिगइ पइट्टइ ॥ ८ ॥
 षहु सुदुद्धर धरणि-धर सम विसम उत्तार न पावइ
 भणइ काण्ह दुल्लख दुरववाह को मणे परिभावइ ॥ ९ ॥
 जो संवेअइ मण-रअण अहरह सहज फरन्त
 सो पर जाणइ धम्म-गइ; अन्न कि मुनइ कहन्त ॥ १० ॥ २०
 पहं वहतेण णिय-मन बंधनं कियउ जेण
 तिहुअण सयल विफारिआ पुणु संहारिअ तेण ॥ ११ ॥
 सहजें निच्चल जेण किय सम-रसं निअ-मण-राअ
 सिद्धो सो पुण तक्खणे णउ जर-मरणह भाय ॥ १२ ॥

सहजः एकः परः अस्ति तं स्फुटं कृष्णः परिजानाति
 बहून् शास्त्रागमान् पठति गुणयति मूर्खः किमपि न जानाति ॥ ६ ॥
 अधः न गच्छति न ऊर्ध्वं याति द्विरहिता तस्य निश्चला स्थितिः
 भणति कृष्णः मनः कथमपि न स्फुटति निश्चला पवनगृहिणी गृहे वर्तते ॥ ७ ॥
 वरगिरिकंदरः गभीरः जगत् तत्र सकलं अपि व्रुचति
 विमलं सलिलं शोषं याति कालाग्रौ प्रविष्टे ॥ ८ ॥
 एषः सुदुर्धरः धरणीधरः समविषमः उत्तारं न प्राप्नोति ।
 कृष्णः भणति दुर्लभं दुरवगाहं कः मनसि परिभावयति ॥ ९ ॥
 यः संवेत्ति मनोस्त्वं अहरहः सहजे स्फुरत्
 सः परां जानाति धर्मगतिं अन्यः किं जानाति कथयन् ॥ १० ॥
 पन्थानं वहता निजमनः बन्धनं नीतं येन
 त्रिभुवनं सकलं विस्फारितं पुनः संहतं तेन ॥ ११ ॥
 सहजे निश्चलः येन कृतः समरसेन निजमनोराजः
 सिद्धः सः पुनः तत्क्षणे न जरामरणयोः भयम् ॥ १२ ॥

निचचल निव्वियप्प निवियार उअअ-अत्थमण-रहिअ सु-सार २३
 अइसो सो निव्वाण भणिज्जइ जहिं मन मानस किंपि न किज्जइ॥१३॥
 वर-गिरि-सिहर-उत्तुंग-थलि शबरे जहिं किअ वास
 णउ लंघिअ पंचाननेहिं करि-वर दूरिअ आस ॥ १४ ॥
 एहु सो गिरि-वर कहिअ मइं एहु सो महा-सुह-ठाव
 एत्थु रे निअहु सहज-खण लब्भइ महा-सुह जाव ॥ १५ ॥ ३०
 एक्कु ण किज्जइ मंत ण तंत णिअ घरिणि लइ केलि करन्त
 णिअ घरे घरिणि जाव ण मज्जइ ताव कि पंच-वण्ण विहरिज्जइ॥१६॥
 एसो जप-होमे मंडल-कम्मे अनुदिन अच्छसि काहि उ धम्मे ।
 तो विणु तरुण निरंतर-नेहे बोहि कि लाभइ एण वि देहे॥१७॥
 जें बुद्धिअ अविरल सहज खण काहिं वेअ-पुराण ३५
 तें तुांडअ विसय-वियप्प जगु रे असेस-परिमाण ॥ १८ ॥
 जिम लोण विलिज्जइ पाणिअहि तिम घरिणी लइ चित्त
 सम-रस जाई तक्खणे जइ पुणु ते सम चित्त ॥ १९ ॥

निश्चलं निर्विकल्पं निर्विकारं उदयास्तमनरहितं सुसारं
 ईदृशं तद् निर्वाणं भण्यते यत्र मनसा मानसं किमपि न क्रियते॥१३॥
 वरगिरिशिखरोत्तुंगस्थली शबरेण यत्र कृतः वासः
 न तु लङ्घिता पञ्चाननेन, करिवरस्य दूरिता आशा ॥ १४ ॥
 एषः सः गिरिवरः कथ्यते मया एषः सः महासुखस्थानम्
 अत्र रे पश्य सहजक्षणं लभ्यते महासुखं यावत् ॥ १५ ॥
 एकः न कुर्यात् मन्त्रं न तन्त्रं, निजां गृहिणीं लात्वा केलीं कुर्वन्
 निजगृहे गृहिणीं यावत् न मज्जति तावत् किं पञ्चवर्णेषु विह्रियते॥१६॥
 एषः जपहोमे मण्डलकर्मणि अनुदिनं आस्ते कस्मिन् खलु धर्मे
 तव विना तरुणि निरन्तरस्नेहेन बोधिः किं लभ्यते अनेनापि देहेन॥१७॥
 येन बुद्धं अविरलं सहजक्षणं (तस्य) किं वेदपुराणानि
 तेन त्रोटितं विषयविकल्पं जगत् रे अशेषपरिमाणं ॥ १८ ॥
 यथा लवणं विलीयते पानीये तथा गृहिणीं लात्वा चित्ते
 समरसं याति तत्क्षणे यदि पुनः तथा समं चित्तम् ॥ १९ ॥

॥ त्रयोदशमुद्धरणम् ॥

। दोहाकोसोद्धरिअगीयाइं ।

[सरह ।]

मट्टी पाणी कुस लइ पढंत घरहिं बइसिअ अग्नि हुणंत
कज्जे विरहिअ वहन्ति होमे अक्खि डहाविअ कडुष धूमें ॥१॥
एक-दंडि ति-दंडि भअवं-वेसैं विणुआ होइ अ हंस-उवेसैं
मिच्छेहिं जग बाहिअ भुल्लैं धम्माधम्म ण जाणिअ तुल्लैं ॥२॥
अइरिषहिं उद्धूलिअ छारैं सीसउ बाहिय ए जड-भारैं ५
घरहिं बइसी दीवा जाली कोणेहिं बइसां घडा चाली ॥ ३ ॥
अक्खि निवेसी आसन बंधी कण्णेहिं खुसखुसाइ जन धन्धी
रंडी मुंडी अण्ण वि वेसैं दिक्खा देइ दक्खिण-उवेसैं ॥४॥
दीह-णक्ख जे मलिणें वेसैं णगल होइअ उपाट्टिअ-केसैं
खवणेहिं जान विडंबिय वेसैं अप्पणु बाहिअ मोक्ख-उएसे ॥५॥१०

। दोहाकोशोद्धृतगीतानि ।

[सरह ।]

मृदं पानीयं कुशं लात्वा पठन्ति गृहे उपविश्य अग्निं जुह्वति
कार्येण विरहिताः वहन्ति होमान् अक्षिणी दग्ध्वा कटुकेन धूमेन ॥१॥
एकदण्डेन त्रिदण्डैः भगवद्वेशेन विज्ञकाः भवन्ति च हंसापदेशेन
मिथ्यात्विभिः जगद् बाधितं भ्रान्तैः धर्माधर्मं न जानन्ति तुलया ॥२॥
आचार्येण उद्धूलितं भस्मना शीर्षं बाधितं अनेन जटाभारेण
गृहे उपविश्य दीपं ज्वालयति कोणे उपविश्य घण्टं चालयति ॥३॥
अक्षिणी निमिष्य आसने बद्ध्वा कर्णयोः मन्त्रयति जनान् प्रतार्य
रण्डायाः मुण्डितायाः अन्यायाः अपि वेशेन दीक्षां ददाति दक्षिणा-
पदेशेन ॥४॥

दीर्घनखैर्ये मलिनेन वेशेन नग्नाः भवन्ति उत्पाटितकेशेन
क्षपणैः यानं विडम्बितं वेशेन आत्मा बाधितः मोक्षापदेशेन ॥५॥

जो णग्गा विअ होइ मुत्ति ता सुणह सियालह
लोमोप्पाट्ठणे अत्थि सिद्धि ता जुवइ-णितंबह
पिच्छी-गहणे दिहु मोकख ता मोरह चमरह
उच्छ-भोअणें होइ जाण ता करिह तुरंगह
सरह भणइ खवणाण मोकख महु किंपि न भावइ १५
तत्त-रहिअ-काया ण ताव पर केवल साहइ ॥ ६ ॥

करुणा छड्डि जो सुणहिं लग्ग ण उ सो पावइ उत्तिम मग्ग
अहवा करुणा केवल भावइ सो संसारहिं मोकख न पावइ॥७॥
मंत ण तंत ण धेअ ण धारण सव्व वि रे वढ विग्गम-कारण
असमल चित्त म ज्ञाणहि खरडह सुह अच्छंत म अप्पणु
जगडह ॥ ८ ॥ २०

अहिमाण-दोसे ण लक्खिउ तत्त तेण दूसइ सअल णाणइ सो दत्त
ज्ञाणें मोहिअ सअल वि लोअ निअ-सहाव ण उ लक्खइ कोइ॥९॥

यदि नग्नस्य अपि च भवति मुक्तिः तर्हि शुनः शृगालस्य
लोमोत्पाटने अस्ति सिद्धिः तर्हि युवतीनितम्बस्य
पिच्छिकाग्रहणे दृष्टः मोक्षः तर्हि मयूरस्य चमरस्य
उच्छभोजने भवति ज्ञानं तर्हि करिणः तुरंगस्य
सरहः भणति क्षपणानां मोक्षः मयं किमपि न भावयति
तत्त्वरहितकाया न तावत् परं केवलं साधयति ॥ ६ ॥

करुणां त्यक्त्वा यः शून्यं लग्नः न तु सः प्राप्नोति उत्तमं मार्गम्
अथवा करुणां केवलं भावयति सः संसारे मोक्षं न प्राप्नोति ॥७॥
मंत्रः न तन्त्रं न ध्येयं न धारणां सर्वं रे मूर्खे विभ्रमकारणम्
अश्यामलं चित्तं मा ध्यानेन मलिनीकुरु सुखे सन्तं मा आत्मानं
पीडय ॥ ८ ॥

अभिमानदोषेण न लक्षितं तत्त्वं तेन दूषयति सकलानि यानानि सःदैत्यः
ध्यानेन मोहितः सकलः अपि लोकः निजस्वभावं न तु लक्षते कोऽपि ॥९॥

जव्वे मण अत्थमण जाइ तणु तुट्टइ बंधण
तव्वे सम-रस सहजे वज्जिइ ण उ सुइ ण बम्हण ॥१०॥
भावहिं उवज्जइ खअहि णिवज्जइ भाव-रहिअ पुणु कहि उवज्जइ
बिण्ण-विज्जिअ जोओ वज्जइ अच्छहि सिरि-गुरु-णाह
कहिज्जइ ॥ ११ ॥
वेक्खहु सुणहु परीसहु खाहु जिघाहु भमहु बइट्ट उट्ठाहु
आलमाल ववहारें पेल्लह मण छडु पक्कार म चल्लह ॥१२॥
गुरु-उवणसह अमिय-रसु हवहिं ण पीअउ जेहि
बहु-सत्थत्थ-मरुत्थलिहिं तिसिण मरिअउ तेहि ॥ १३ ॥ ३०
पंडिअ सअल सत्थ वक्खाणंइ देहहिं बुद्ध वसंत ण जाणइ
भमणागमण ण तेण विखंडिअ तो वि णिलज्ज भणइ हउं
पंडिअ ॥ १४ ॥
जीवंतह जो णउ जरइ सो अजरामर होइ
गुरु-उवणसें विमल-मइ सो पर धण्णा कोइ ॥ १५ ॥

यावत् मनः अस्तमनं याति तनोः चुट्यति बन्धनम्
तावत् समरसः सहजे व्रजति न तु शूद्रः न तु ब्राह्मणः ॥१०॥
भावे उत्पद्यते क्षये निष्पद्यते भावरहितः पुनः कथं उत्पद्यते
द्वि-विवर्जितः योगं व्रजति, आस्व, श्रीगुरुनाथेन कथ्यते ॥११॥
पश्यत शृणुत स्पृशत स्वादत जिघ्रत भ्राम्यत उपविशत उत्तिष्ठत
आलजालं व्यवहारे प्रेरयत मनः त्यजत एकाकी मा चलत ॥१२॥
गुरुपदेशस्य अमृतरसः अस्ति न पीतः यैः
बहुशाल्वार्थमरुस्थलीषु तृषया मृतं तैः ॥ १३ ॥
पंडितः सकलानि शास्त्राणि व्याख्याति देहे वसन्तं बुद्धं न जानाति ॥
गमनागमनं तेन न विखण्डितं तथापि निर्लज्जः भणति 'अहं पण्डितः'
जीवन् यः न जीर्यति सः अजरामरः भवति
गुरुपदेशेन विमलमतिः सः परं धन्वः कः अपि ॥ १५ ॥

विसभ-विसुखे णउ रमइ केवल सुण्ण चरेइ ३५
 उड्डी वोहित्थ-काउ जिम पलुटिअ तहि वि पडेइ ॥१६॥
 विसयासत्ति म बंध करु अरे वढ सरहे वुत्त
 मीण पयंगम करि भमरु पेक्खह हरिणह जुत्थ ॥१७॥
 पंडिअ-लोअहु खमहु महु एत्थ न किअइ विअण्णु
 जो गुरु-वअणें मइ सुअउ तहि किं कहमि सु-गोण्णु ॥१८॥ ४०
 घोरंधारें चंद-मणि जिम उज्जोअ करेइ
 परम-महासुह षक्कु खणे दुरिआसेस हरेइ ॥ १९ ॥
 घरहिं म थक्कु म जाहि वणे जहिं तहिं मण परिआण
 सअलु निरंतर बोहि ठिअ कहिं भव कहिं निव्वाण ॥ २० ॥
 णउ घरे णउ वणे बोहि ठिउ एव परिआणउ भेउ ४५
 निम्मल-चित्त-सहावत करह अ-विकल से उ ॥ २१ ॥
 एहु सो अप्पा एहु पर जो परिभावइ कोइ
 ते विणु बंधे बंधिकिउ अप्प विमुक्कउ तो वि ॥ २२ ॥

विषयविशुद्धौ न तु रमते केवलं शून्यं चरति
 उड्डीय प्रवहणकाकः यथा पर्यस्य तत्रैव पतति ॥ १६ ॥
 विषयासक्तिं मा बन्धं कुरु अरे मूर्ख सरहेण उक्तम्
 मीनं पतंगं करिणं भ्रमरं प्रेक्षस्व हरिणानां यूथम् ॥ १७ ॥
 पण्डितलोकाः, क्षमध्वं मां अत्र न क्रियते विकल्पः
 यद् गुरुवचनेन मया श्रुतं तत्र किं कथयामि सुगोप्यम् ॥१८॥
 घोरान्धकारे चन्द्रमणिः यथा उदघोतं करोति
 परममहासुखं एकस्मिन् क्षणे दुरितानि अशेषाणि हरति ॥१९॥
 गृहे मा तिष्ठ मा याहि वने यत्र तत्र मनः परिजानीहि
 सकलं निरन्तरं बोधिः स्थिता कुत्र भवः कुत्र निर्वाणम् ॥२०॥
 न तु गृहे न तु वने बोधिः स्थिता एवं पारिजानीत भेदम्
 निर्मलचित्तस्वभावत्वे कुरुत अविकलं तत् तु ॥ २१ ॥
 एषः सः आत्मा एतत् परं यः परिभावयति कोऽपि
 सः विना बन्धेन बंधीकृतः आत्मा विमुक्तः तथापि ॥ २२ ॥

॥ चतुर्दशमुद्गरणम् ॥

। पङ्णच्छंदाई ।

पासि कप्पि चउरंसिय रेवा-पय-पुण्णियं
सेडियं च गेणहेप्पि ससि-प्पभ-वण्णियं ।
मइं सुयं पि षक्कलियं सयणि निवण्णियं
सव्व-रत्तिं घोसेइ समान-सवण्णियं ॥ १ ॥

[श्रीसिंघदासरचितायाः वसुदेवहिंज्याः ।]^१

णंदो राया णवि जाणइ जं सगडालो करेहिइ
नंदो राया मारेविणु सिरियं रज्जे ठवेहिइ ॥ २ ॥

[श्रीजिनदासमहत्तररचितावश्यकचूर्ण्याः ।]

ताव इमं गीययं गीयं गामणडीष
जो जसु माणुसु वल्लहउ तं जइ अण्णु रमेइ
जइ सो जाणइ जीवइ वि तो तहु पाण लप्पइ ॥ ३ ॥

[उद्द्योतनसूरेः कुवलयमालायाः ।]^२

१. श्रीचतुरविजयपुण्यविजयसंपादितवसुदेवहिंज्याः प्रथमोऽंशः पृ. १८।

२. (ईन्दोर-आवृत्ति) आवश्यकसूत्रचूर्णी. पृ. ८४.

३. ताडपत्र (जेसलमेर-भंडार) प्रती-पृ. ३७.

। प्रकीर्णछंदांसि ।

पार्श्वे कल्पयित्वा चतुरस्रिकां रेवापयःपूर्णिकां
सेटिकां च गृहीत्वा शशिप्रभवर्णिकाम् ।
मां सुप्तां एकाकिनीं शयने निर्विण्णां
सर्वरात्रिं घोषयति समान-सवर्णिकम् (स्वमानस-वर्णितम्) ॥ १ ॥
राजा नन्दः नैव जानाति यत् शकटालः करिष्यति
राजानं नन्दं मारयित्वा श्रीयकं राज्ये स्थापयिष्यति ॥ २ ॥
तावत् इमं गीतकं गीतं ग्रामनट्या—
यः यस्य मनुष्यः वल्लभः तं यदि अन्यः रमते
यदि सः जानाति जीवति अपि तर्हि तस्य प्राणान् लुति ॥ ३ ॥

राईष पच्छिमजामे केण वि गुज्जरपद्मिण धवलदुव्वहयं गीयं
अवि य-

जो णवि विधुरे वि सज्जणउ धवलउ कड्डइ भार

सो गोठुंगणमंडणउ सेसउ तड्डिय-सार ॥ ४ ॥

[उद्योतनसूरेः कुवलयमालयाः ।]^४

महु महु त्ति भणंतियहो वज्जइ कालु जणस्सु

तो वि ण देउ जणइणउ गोअरिहोइ मणस्सु ॥ ५ ॥

[आनंदवर्धनस्य ध्वन्यालोकात् ।]^५

कोद्धायओ को समचित्त

काहोऽवणार्हि काहो दिज्जउ वित्त ।

को उग्घाडउ परिहियउ परिणित को व कुमार

पडियउ जीव खड्डप्फडेहि बंधइ पावह भार ॥ ६ ॥

[श्रीलाङ्कविरचितसूत्रकृतांगवृत्तेः ।]^६

४. सद१, पृ. ४७.

५. Pischel : Materialien Zur Kenntniss Des Apabhramsa P. 48.

६. आगमोदयसमितिप्रथमाला । सूत्रकृतांगवृत्तिः १ । ४ । इत्थिपरिज-
न्ययणे । गा. ९-१० ।

रात्र्याः पश्चिमयामे केनापि गुर्जरपथिकेनेदं धवलदुर्वहत्वं गीतम् ।

अपि च—

यः नापि विधुरे अपि स्वजनः धवलः कर्षति भारं

सः गोष्ठाङ्गणमण्डनः शेषः त्रुटितसारः ॥ ४ ॥

मम ममेति भणतः व्रजति कालः जनस्य

तथापि न देवः जनार्दनः गोचरीभवति मनसः॥५॥

क्रोधायितः कः समचित्तः

कस्मात् अपनयेत् कस्मै दद्यात् वित्तम् ॥

कः उद्धटितः परिहितः परिणीतः कः वा कुमारः

पतितः जीवः भ्रान्तिषु बन्नाति पापानां भारम् ॥ ६ ॥

॥ टिप्पणी ॥

॥ प्रथमसुद्धरणम् ॥

१. कवि अने तेनुं जीवन :—

आ उद्धरण चतुर्मुख स्वयंभूना पउमचरियमांथी लेवामां आव्युं छे. कवि विक्रमना नवमा सैकानी आसपास थयेलो होवो जोईए. तेना काळनी प्रथम मर्यादा तेना काव्यमांथी दृष्टिगोचर थाय छे ते दण्डी अने भामहनो उल्लेख करे छे :

णउ वुज्झिउ पिंगल-पत्थारु णउ भम्मह-दण्डि-यलंकारु ।
वयसाउ तो वि णउ परिहरमि वरि रयडा-वुत्तु कव्वु करमि ॥^१

तेना काळनी द्वितीय मर्यादा अपभ्रंश महाकवि पुष्पदंतना उल्लेखथी बंधाय छे. पुष्पदंत कवि विक्रमना अगीआरमा सैकानी शताब्दीमां थयो. तेना तिसट्ठिमहापुरिषपुणालंकारना उपोद्घातमां ते चतुर्मुख स्वयंभूना उल्लेख करे छे.

भावाहिउ भारहभासि वासु कोहलु कोमलगिरु कालिदासु ।
चउमुहु सयंभु सिग्घिरिसु दोणु णालोइउ कइ ईसाणु वाणु ॥

चतुर्मुख स्वयंभूए पउमचरिय अने हरिवंशपुराण एम त्रे काव्यो लखवा मंडिलां ते बजे य अधूरां रह्यां जे तेना पुत्र त्रिभुवन स्वयंभूए पूरां कर्या. प्रथम तेणे पउमचरिय हाथमां लीधेलुं एम हरिवंशपुराणना संधि १००ना आरंभनी गाथामां मालम पडे छे. ते गाथा नीचे प्रमाणे छे :

काऋण पोमचरियं सुद्धचरियं च गुणगणप्पवियं
हरिवंसमोहहरणे सरस्सुद्धियदेह (?) व्व ॥

आखा पउमचरियमां ९० संधि छे. तेना भाग ग्रंथने अंते आपेली गाथा परथी मालम पडशे. ते गाथाओ नीचे प्रमाणे छे :

સિરિવિજ્ઞાહરકંઢે સંધીઝ હોન્તિ વીસપરિમાણા
 ઝજ્ઞાકંઢમ્મિ તદ્વા બાવીસ મુણેહ ગણણા ॥
 ચઝહ્હ સુંદરકંઢે ષઙ્ગહિયવીસ ઝુજ્ઞકંઢે ય
 ઝત્તરકંઢે તેરહ સંધીઝ નવહ સવ્વાઝ ॥

નેઝુમા સંધિને છેડે નીચે પ્રમાણે અન્તદર્શક ગાથાઓ છે :

ઇય પોમચરિયસેસે સયંભુણવસ્સ કહ વિ ઝવ્વરિણ
 તિહુઅણસયંભુરહ્ણ રાહવનિવ્વાણમિણં ॥
 વંદહ્આસિયતિહુયણસયંભુપરિવિરહ્ણમ્મિ મહાકવ્વે
 પોમચરિયસ્સ સેસે સંપુણ્ણો નવહ્મો સગ્ગો ॥

આ ઝદ્ધરણ પઝમચરિયનો ૧૪મો સંધિ છે. મૂલ હાથપ્રતના ૩૬-૩૮ પાનમાં આ ઝદ્ધરણ છે. હાથપ્રતની લખાયા સાલ લહ્હિયાની પ્રશસ્તિ પ્રમાણે - સંવત્ ૧૫૨૧ વર્ષે જ્યેષ્ઠમાસે સુદિ ૧૦ બુધવારે। શ્રીગોપા-ચલદુર્ગે શ્રીમૂલસંઘે બલાત્કારગણે ૩૦...પઝમચરિયની હાથપ્રત માંઢારકર ઓરીઅન્ડલ રીચર્સ ઈન્સ્ટીટયુટની હાથપોથી નં. ૧૧૨૦ છે.

૨. ઝદ્ધરણવસ્તુ :—

વસંત પ્રકટ્યો છે. માહેશ્વરપુરનો પતિ સહસ્રાર્જુન નર્મદામાં ઝલક્રીઢા કરી રહ્યો છે. બીજી બાઝુઅ લંકાધિનાથ રાવણ નર્મદાને કિનારે પૂઝા કરી રહ્યો છે. યન્ત્રો વઢે નર્મદાનો પ્રવાહ સહસ્રાર્જુનના યાન્ત્રિકોઅ રોક્યો છે. સહસ્રાર્જુનની ઝલક્રીઢા સમાપ્ત થતાં યાન્ત્રિકો યન્ત્રોને છોઢે છે, અટલે ક્રમરાતો પ્રવાહ લંકાધિનાથની પૂઝાને રેલી નાલે છે. રાવણ ગુસ્સે થઈ પોતાના દૂતોને બોલાવી જેણે આ અવિનય કર્યો તેને શોધવા મોકલે છે. દૂતો સમાચાર લાવે છે. રાવણ ગુસ્સે થઈ તરવાર ઝેંચે છે.

પ્રમાત થતાં ઝદયગિરિના શિખરે રવિ, ‘ મને મૂકી અને ચંદ્રને લઈ નિશા ક્યાં ચાલી ગઈ ’ અમ ઝાણે શોધ કરતો ન હોય અવો દેલ્લાય છે. વસંત ઝગત્-રૂપી ઘરમાં પ્રવેશ કરે છે અને નવા ઘરમાં પ્રવેશતાં ઝાણે સૂર્ય-રૂપી મંગલ-કલશની સ્થાપના કરે છે. દુષ્ટ ફાગણ માસને દૂર કરી વસંતરાઝ પ્રવેશ કરે છે. (૧) વસંતશ્રીના ઘરમાં પ્રવેશતા વસંતરાઝની રાઝસામપ્રોત્તું વર્ણન કવિ કરે છે; અને ઓઢી નર્મદા આ વસંતના મદે ઘેલી થઈ મમે છે. (૨) નર્મદા પોતાના પતિ રત્નાકરને મલ્લવા શણગાર સઝી ઝાણે ઝત્તી હોય અમ ઝુદાં ઝુદાં નર્મદા નદીનાં સામાન્ય અંગોને નિરૂપિત કરી કવિ વર્ણન કરે છે. આ વસંતના

મદે મસ્ત બનેલી નર્મદા માદેશ્વરપુરના પતિ સહસ્રાર્જુનને અને લંકાપતિ રાવણને કામાવિષ્ટ કરે છે. (૩) તે વસંત અને તે રેવાનાં જઠરિયાદિ જોઈને સહસ્રાર્જુનને જઠક્રીડા કરવા હરખ થાય છે. યાંત્રિકો યંત્રો ઘડે નર્મદાનો પ્રવાહ રોકે છે; અને સહસ્રાર્જુન પોતાના અંતઃપુર સહિત નર્મદામાં પ્રવેશ કરે છે. (૪) જઠક્રીડાનું જુદે જુદે પ્રકારે વર્ણન કવિ કરે છે. (૫-૬) અંતઃપુરની રાણીઓ સહસ્રકરિણ સાથે જુદા જુદા પ્રકારની ક્રીડા કરે છે, તેનું વર્ણન કવિ કરે છે. (૭) આ જઠક્રીડાનાં વચ્ચેનાં દેવો કરે છે. (૮) રાવણ રેતીની વેદી બનાવી જિનવરની તે ઉપર સ્થાપના કરી પૂજા કરે છે. એટલામાં તો યાન્ત્રિકો યન્ત્રોને છોડે છે એટલે પ્રવાહ રેલાઈ પૂજાસામગ્રી ધોઈ નાખે છે. રાવણ ગુસ્સે થાય છે અને આ પિશુનતા કરનારને શોધવા માણસો મોકલે છે. (૯) પછી રાણીઓના તૂટેલા અલંકાર, પુષ્પ, કુંકુમ રૂપિયાદિ રેલાઈ જતી નર્મદા તરફ રાવણ નજર કરે છે. કવિ કલ્પના કરે છે કે નદી જિનવરની પ્રતિમાને રેલાઈ ગઈ કારણકે તે જિનપ્રભુ, સ્ત્રીઓ સાથેના ત્રિલાસથી અલિપ્ત રહેતા હતા અને તેમણે પોતાની નિષ્કામતાથી નદીને ગુસ્સે કરી હતી. (૧૦) એટલામાં રાવણે મોકલેલા ગવેષકો પાછા વળે છે; અને તેમાંનો એક તેની અપૂર્વ કામલીલા વચ્ચે છે અને એ કામલીલાનો નિર્માપક સહસ્રાર્જુન છે તેની ખબર કરે છે. (૧૧) બીજો ગવેષક તેના અંતઃપુરને વિવિધ ઉપમાઓ કરી વચ્ચે છે. (૧૨) ત્રીજો ગવેષક યન્ત્રોને વચ્ચે છે; અને યાન્ત્રિકોએ છેવટે યન્ત્રોને છોડી દીધાં તેથી પ્રવાહ રેલાઈ ગયો અને રાવણની પૂજા તેણે ધોઈ નાખી - તે બાબત રજુ કરે છે. આ સાંભળી રાવણ પોતાના હાથે તરવાર રેલાઈ છે.

૩. પદ્યરચના :—

આ ઉદ્ધરણમાં ૧૩ કડવકનો સંધિ લેવામાં આવ્યો છે. દરેક કડવક ૧૦ પંક્તિઓનું છે. છેલ્લી બે પંક્તિઓ ઘટ્ટાની છે. આખા સંધિને મથાળે ધ્રુવપદ છે ચતુર્મુખ સ્વયંભૂની કૃતિમાં કડવકના દેહની લગભગ સરખી રીતે ૮ પંક્તિઓ છે. ત્રિભુવન સ્વયંભૂમાં કડવકની પંક્તિસંખ્યા વધે છે. પુષ્પદન્ત અને ધનપાલમાં કડવકની પંક્તિસંખ્યા બહુલતી જાય છે અને તેનો કોઈ નિયમ જ રહેતો નથી. આ ચતુર્મુખની પ્રાચીનતા સિદ્ધ કરવાનો એક પૂરાવો છે. આ ઉદ્ધરણમાં ધ્રુવપદ, અને ઘટ્ટાનો એક અને કડવકના દેહનો એક - એમ બે છંદો વપરાયા છે. ધ્રુવપદ અને ઘટ્ટાના છંદની માત્રાગણના : ૮ + ૮ + ૧૪ = ૩૦ માત્રાની છે; પંક્તિની વચમાં બે યતિ છે અને તે યતિ પ્રાસબદ્ધ છે :

વિમલે વિહાણપે । કિયપે પયાણપે । યયયરિસિહરે રવિ દીસહ ।
મહ મેહેલ્પિણુ । નિસિયરુ લેલ્પિણુ । કહિ ગય નિસિ ણાહ ગવેસહ ॥

હેમચન્દ્ર છન્દોઽનુશાસનના છદ્ધા અધ્યાયના આરંભમાં આ ઘટ્તા અને ધ્રુવપદ સંબંધી વિવેચન કરતાં આદિમાં જ સૂત્ર મૂકે છે : સન્ધ્યાદૌ કઢવ-કાન્તે ચ ધ્રુવં સ્યાદિતિ ધ્રુવા ધ્રુવકં ઘટ્તા વા । આ ધ્રુવક કે ઘટ્તા ત્રણ પ્રકારની છે : સા ત્રેધા ષટ્પદી ચતુષ્પદી દ્વિપદી ચ । પ્રસ્તુત ઉદ્ધરણું ધ્રુવપદ અને ઘટ્તા ષટ્પદી પ્રકારની છે; અને હેમચન્દ્રના અભિપ્રાયે આ ઉપજાતિનો પ્રકાર છે. અષ્ટૌ ઉપજાતિઃ ॥^૧ એ સૂત્ર પર ટીકા કરતાં હેમચન્દ્ર લખે છે કે: તૃતીયષ્ઠયોઃ પાદયોર્દશાદિસપ્તદશાન્તાઃ કલાઃ શેષેષ્વષ્ટૌ ચેત્તદોપજાતિર્નામ ષટ્પદી । પ્રાકૃતપિંગલમાં આ છંદને માટે નામ નથી; પરંતુ દુસ્મિલાની જાતનો આ છંદ કહી શકાય.^૨

કઢવકના દેહનો છંદ પદ્મડિકા કે પ્રાકૃતપિંગલનો પજ્જડિઆ છંદ છે. તેમાં ૧૬ માત્રાનાં ચાર ચરણ છે. હેમચંદ્ર પદ્મડિકાનું લક્ષણ વીઃ પદ્મડિકા । નોંધી ટીકા કરે છે : ચગણચતુષ્કં પદ્મડિકા । યથા, ‘પરગુણગદ્યુ સદોસપયાસણુ, મહુમહુરક્ષરહિ અમિઅભાસણુ । ઉવયારિણ પડિકિઝ વેરિઅણહં, રૂપ પદ્મડી મણોહર સુઅણહં ॥’^૩ એટલે ચાર ચાર માત્રાનાં ચાર જૂથ; કુલે ૧૬ માત્રાનો આ છંદ. આપણા ઉદ્ધરણનાં વધાં ય કઢવાંના દેહમાં આ જ છંદ છે. પ્રાકૃતપિંગલ^૪ છેલ્લા ભાગ ઉપર નિયંત્રણા મૂકે છે, પરંતુ હેમચંદ્ર તે સ્વીકારતા નથી અને વઢી કાવ્યવહનમાં આ નિયંત્રણાની ગણતરી કોઈ કવિ કરતા પળ નથી.

માત્રાની ગણતરીમાં પ્રા. પિ.^૫ પ્રમાણે ઇં, હિં, ઇ કે ઓ શુદ્ધ કે વર્ણ-મિલિત અને ર્ તથા હ્ સાથેના સંયુક્તાક્ષર લઘુ ગણવા. સપ્તમી તથા તૃતીયા એકવચનનો ઇ; તૃતીયા બહુવચનનો ઇહિં; સંવંધક ભૂતકૃદંતનો ઇવિં ઇત્યાદિ ઇ, ઇહિં, ઇવિં એમ લખ્યા હોય છતાં ઇની એક જ માત્રા ગણવી. હોના ઓની પણ એક માત્રા ગણવી. આ સંવંધમાં વાચકે સિ. હે. ૮૧૪૧૦૧; ૮૧૪૧૧૧ લક્ષ્યમાં લેવા ઘટે છે. તેમાં પણ આ પ્રકારનો આદેશ છે.

૪. ટિપ્પણી :—

[ટિપ્પણીમાં પંક્તિઓનો ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે.]

૧. છં. શા. પાન ૩૮ (બ) પંક્તિ. ૧૪.

૨. પ્રા. પિ. પાન. ૩૧૫ માત્રા ૧૦+૮+૧૪=૩૨. દુમિલા.

૩. છં. શા. પા. ૪૩ (અ) પંક્તિ. ૯.

૪. પ્રા. પિ. પાન. ૨૧૭ પજ્જડિઅ પાન. ૨૨૦ અડિલા.

૫. પ્રા. પિ. પાન. ૪

કાંઈ નહીં (પ્રો. પીશલ G. P. 6. Einleitung)સાથે જોડાય. નાવડ, જણિ, જણુનો સંબંધ જ્ઞા ધાતુ સાથે હોઈ શકે. નાઈ કદાચ નાવડનું ડુંકું રૂપ હોવા પળ સંભવ છે. નાઈનો પ્રયોગ તુલસીદાસના રામાયણમાં ‘જાણે’ ‘જાણવું’ બે ય અર્થમાં દેખાય છે.

૫. દૂડ સંસ્કૃતછાયામાં શાસનં એમ અર્થ કયો છે. આનો આધાર મારી પાસેના જૂના ગૂજરાતી રાસ નામે મૃગાંકલેખા (સોઢમા સૈકા)ની કઢી ૧૨૦-૧૨૨ ઉપર છે જે નીચે ટાંકું છું :

કોઠારી બોલાવીઝ ઘ હુંતઝ જેય સુજાણ ॥૧૨૦

“ અન્ન પાન વૃત આપિજ્યો ઘ ફાટાફાટઝ વચ્ચ

ઘહનઈ રૂઢઈં રહાવિજ્યો ઘ રચે જણાવઝ પુત્ર” ॥૧૨૧

સેઠિ દૂડ દેઈ ગયા ઘ સતીય બોલાવી ધાવિ...

આ ઉદ્ધરણની હાથપ્રતના હાંસિઆમાં સંસ્કૃતટિપ્પણ પાલય : આપ્યું છે તે કદાચ દૂત=પાલય : ‘કિંકર, અધિકારી’ એ અર્થમાં લેવાય.

૫. કહ વ ણ મારિઝ ‘જેમ તેમ માર્યા નહિ’ એટલે શિક્ષા તો સચ્ચત કરી પરંતુ પ્રાણ હર્યા નહિ. કહ=વૈ.સં. કથા ‘કેવી રીતે’ એનાં સમાન રૂપ જહ=યથા, તહ=તથા, અહ=અથા G. P. 103.

૫. પવમળડવણિરિક્ક આચેલિય : પરબ અને લતાગૃહોના ચોરો અર્થાત્ કામિજનોનાં વચ્ચો જેણે હરી લીધાં હતાં. ણિરિક્ક જુઓ. દે. ના. ૪. ૪૯. ચોરઢિયપુઢસું ણિરિક્કં (v. 1. ણિરિક્ક) ।

૭. પડસરડ=પ્રવિશતિ મને લાગે છે કે પડસડનું કારકરૂપ પડસારડ અને તેમાંથી બનાવેલું સાદું રૂપ તે પડસરડ વધારે સંભવિત છે; જો કે પડસડ પળ કાંઈક પ્રમાણમાં અપભ્રંશમાં પ્રચલિત છે

૧૩. પડૈહર [પ્રતિગૃહ] અંતર્ગૃહ; જુઓ જસહરચરિઝ (શબ્દ-કોષ. પા. ૧૩૬) પડૈહર-પ્રતિગૃહ (અંતર્ગૃહમિત્યર્થે) ; ‘ ઘરનો આગલો ભાગ ’ એ અર્થ પળ સંભવિત અને વંધવેસ્તો છે. ગૂ. ‘ પઢશાઢ=સં. પ્રતિશાલામાં આ સૂચિત છે. પડૈહરમાં ઈ માટે જુઓ સિ. હે. ૮૧૧૪૧ ઢીર્ઘહસ્વૌ મિથોવૃત્તૌ ।

૧૪. નેઝર=નૂપુર । સિ. હે. ૮૧૧૨૩ G. P. 125માં પ્રો.

પીશલ જણાવે છે કે સર્વ પ્રાકૃતોમાં નેઝર માલમ પડે છે; એટલે નૂપુર શબ્દ સાથે નેપૂર શબ્દ પણ ભાષામાં પ્રચલિત હશે; અને તેની સાથે સરસાવવા કેયૂર શબ્દ તરફ લક્ષ રેંચે છે. વઢી નેઝરકેઝરં (રાજશેખરના બાલ રામાયણમાં) અને નેઝરકેઝરાઓ (અપ૦ પ્રાકૃતપિંગલ ૧. ૨૬) તરફ લક્ષ દોરે છે. જૂના ગૂજરાતીમાં ઠેઠ પ્રેમાનંદ સુધી ' નેવર ' = નૂપુરના અર્થમાં વપરાયો છે. હિં. નેપૂર, નેવર.

૧૪ અંતેઝર [અંતઃપુરં] G. P. ૩૪૪ સિ. હે. ૮૧૧. ૬૦ માગ-ધીની અસરને લીધે અન્તઃ=અંતે ।

૧૫ ઉઝ્જાણેહિં સપ્તમી-બહુવચનઃ હિં < પ્રા. એકવચન મિમ < સં. એકવચન સ્મિન્ ધ્યાનમાં રાખવું કે ઇહિં અને હિં બે પ્રત્યયો લગાડવામાં આવે છે. ઉઝ્જાણેહિં, થાણેહિં, વંદિહિં, વાસહિં, મહુણાસહિં ૬૦ સિ. હે. ૮૧૪. ૩૪૭ । અર્ધમાગધીમાં હૃથંસિ-પાયંસિ અને પાલીમાં સ્મિં અને મ્હિ પ્રત્યયો સપ્તમી એકવચનમાં છે. આ પ્રત્યય એકવચનમાંથી બહુવચનમાં લેવાવા સંભવ છે. તૃતીયા બહુવચન હિં અને સપ્તમી બહુવચન હિં વચ્ચે પણ અવ્યવસ્થા ઉત્પન્ન થઈ હોવી જોઈએ, કારણ કે બન્ને પ્રત્યયો સરસા છે.

૧૬. સાહુલઝ-દ્વાથપ્રતના ટિપ્પણમાં સિગિરિકા શબ્દ આપ્યો છે જે સમજાતો નથી. પરન્તુ ધ્વજપટ જેવો આનો અર્થ હોય. સરસાવો દે. ના. ૮૧. ૫૨ । સાહુલિઆ=વસ્ત્ર; પા. સ. મ. ' શિરોવસ્ત્રખંડ ' એ અર્થ પણ નોંધે છે.

૧૭. કુસુમા 'અ'કાર માત્રાસ્થાતર લંબાવ્યો છે; દવણા=દવણઅ=દમનક એટલે 'આ' ' ણ્+અ+અ ' નો બનેલો છે.

૧૮. વાણરમાલિય [વંદનમાલિકા] પ્રા. ગૂ. તોરણ વંદુરવાલ કલસ ધયવડ લહલહણ । પ્રા. ગુ. કા. શ્રીનેમિનાથપાગુ. કડી. ૬. હિં. વંદનવાર, વંદનમાલ.

૧૯. મુંજા-ટિપ્પણમાં ' અગ્રેભોજકાઃ સ્તિતીપુઃ ' એમ આપેલું છે; પ્રથમ જમનારા વિપ્રો એ એક અર્થ લીધો છે; પરન્તુ વનસ્પતિને અનુલક્ષી બોજો કોઈ અર્થ હોવો જોઈએ.

૨૦. વસ્મેહિ ને બદલે વસ્મહિ વાંચી સપ્તમી એકવચન ઇ-પ્રત્યયાન્ત લેવું ઠીક છે. આ પંક્તિનો છાયામાં છે તેથી જુરી રીતે અર્થ કરી ' વિરહિણં વિધ્યન્ ગતપતિકામર્મસુ આંદોલયન્ ' એમ સંસ્કૃતછાયા કરવી વધારે ઘટિત થશે.

૨૧. મુંમલભોલી સરસાવો પ્રા. ગૂ. મમ્મર-ભોલી નેમિજિન-

વીવાહ સુપેઈ । નેહગહિલી ગોરડી હિયડઈ વિહસેઈ ॥ પ્રા. ગૂ. કા. શ્રોનેમિનાથકાગુ. કઢી. ૧૨ પં. ૫-૬ મુંમલ <મ. મિમ્મલ (સિ.હે. ૮૧૨૫૮૧) = મિમ્મલ <સં વિહલ । મોલી <√ મુલ (સિ.હે. ૮૧૪૧૭૭) <સં. √ અમ્+અલ; (O.D.B. 212) ગૂ. 'મોલો' એટલે મુઘ પ્રા. પીશલ M. K. A. P. 53 XVI બાલો મુંમરમોલિ અલ્લસિઅણિઅંસ-ળી । આ પંક્તિ મોજદેવના સરસ્વતીકળામરણમાં છે, પ્રા. પીશલ મુંમરમોલિને Intensive રૂપ ગણાવી મુલ ને G.P. §354 પ્રમાણે <લુમ્ માંથી વ્યય કરી ઉતારે છે. હુલઈ (સિ.હે. ૮૧૪૧૦૫) = મુલઈ >મુલઈ G. P. 566. ગૂ. મમ્મરમોલી હિ. તુલસીદાસ: પાર્વતીમંગલ. ૩૮. “ બાલક મમરિ મૂલાન ફિરહિં ઘર હેરત.”

૨૨. સલોળી [સલાવળ્યા] જુઓ ટિપ્પણ. પ્રથમ ઉદ્ધરણ. ૧. ૩. ગૂ. સલુળી.

૨૫. ઝઢળાઈ સરલાવો. દે. ના. ૧૧૫૧ ઓઢળમુત્તરીષ । અને વઢી પા. લ. ૪૨ ઝઢિઅયં પાઝઅયં । ગૂ. ઓઢળી હિ. ઓઢની. સામાન્ય રીતે 'પુલિન' = ઝંચા રેતાઢ કીનારાને નિતમ્બ સાથે સરલાવળામાં આવે છે; અહિ પુલિનને ઓઢળી સાથે સરલાવી પ્રવાહને રસના સાથે સરલાવ્યો છે.

૨૮ સયલ [સકલ] વધી કઢાએ સહિત એટલે ગોઢ.

૩૦. રળ [વર્ણ] રંગ આ તેમ જ 'રંગ' વળ્ને શબ્દોનો સંબંધ <સં. √ રજ્જ સાથે છે.

૩૦. તંમોલુ સવાળિઝ [તામ્બૂલં સવર્ણકં] સામાન્ય રીતે મ્ર, આમ્ર, તામ્ર, ૬૦ માં મ્ર નો મ્ર થઈ મ્વ થાય છે (G. P. 295. સિ. હે. ૮૧૨૫૬) ગૂ. તાંબુ, આંબો, પરકંબા, આંબલી; આમલું, ત્રાંબુ, એ પ્રા. પીશલની કલ્પનાને ટેકો આપે છે; આ દાસલામાં મ્મ = મ્વની અવઢી ગતિ થઈ છે. ચરી રીતે મ્ નો પછો તરતજ મ્ બોલતાં નાકમાંથી નીકઢતો સ્વર બંધ થઈ જતાં વ થઈ જાય છે; નહિ તો તેને હલકાં પાઢી મ્ એકલો જ રહેવા દેવો પડે પરન્તુ બીજા મ્ ના ઉચ્ચારનો પ્રયત્ન થતાં અજાણે વનો વર્ણાગમ થાય છે.

૩૨. અવરઝહઝ-મઝહઝ: વર્ણવિકારમાં મ્, વ્, વ, ઝની એક બીજામાં ફેરવદલી માલમ પડે છે. (સિ. હે. ૮૧૪૧૭૭ G. P. 251) હાથપ્રતોમાં વ્ તો વ્ જ લઢાય છે; કેટલીક હાથપ્રતો જ મેદ પાડે છે. પ્રસિદ્ધ દાસલો કરમિ-કરવિ-કરઝં આ ત્રણે ય રૂપ અપભ્રંશમાં પ્રચલિત છે. સિ. હે. ૮ । ૪ । ૩૮૫ । S. K. Chatterji O.D.B. 280, 288

૩૬. દાહિળ-મારુઝમિય-સીયલુ:-દાહિળ [દક્ષિણ] સિ. હે.

૮૧૧૪૬। માહુડમિય અ નો લોપ; આ પ્રકારનો લોપ સ્વરભાર કે હંદોબંધ
 ચાતર અપભ્રંશમાં દીઠામાં આવે છે. દા. ત. આજ ઉદ્ધરણમાં પં. ૩૫. મોહુ-
 પ્પાહુડ, પં. ૪૫. સલિલ-ઘ્મન્તરે ૬૦ સરચાવો સંસ્કૃતસંધિ-રામોડ-
 ગચ્છત્ । મોહેડપતત્ ૬૦ અસ્વરિત પ્રથમ હસ્વનો લોપ. Divatia G.
 L. L. I P. 368. Turner J. R. A. S. 1921. G. Ph. 23.
 G. P. 99. "In Apabhrams'a also the rhyme determines
 the toning of the vowels".

૪૦. ણવહુડ [નવ+અહુ સ્વાર્થ] અપભ્રંશમાં અહુ ઇહુ ઉહુ સ્વાર્થે
 ઉમેરવામાં આવે છે. સિ. હે. ૮૧૪૩૨૯ માં ઉહુ એકલાનો જ ઉલ્લેખ છે.
 સિ. હે. ૮૨૧૧૫૯ માં બાકોનાનો ઉલ્લેખ છે. G. P. 595 આ તદ્વિત
 સંસ્કૃતમાં આલ (વાચાલ) આલુ (દયાલુ, શ્રદ્ધાલુ) ઇલ (ફેનિલ
 પિચ્છિલ) ઊલ (હર્ષુલ, ચટુલ) લ (અંસલ, માંસલ) ૬૦ રૂપે
 છે. લ્ વેવઢાયો શાથી તે માટે જુઓ ટિપ્પણ આજ ઉદ્ધરણ પં. ૫૦.

૪૨. સહુ-સહું [સહકમ્*] G. P. 206: "અ. સહુ=
 સાકમ્ (સિ.હે. ૮૧૪૩૫૬. ૪૧૯.) આ વ્યુત્પત્તિના કારણમાં તે
 જણાવે છે કે ક ના અ ઉપર ઉદાત્ત હોઈ સા નો સ થાય છે; G. P.
 80; અને કમ્=અં G.P. 352." પ્રો. માંડારકર અને ગુણે <સં. સહ.
 Divatia G. L. L. II P. 94 ગૂ. શૂં < પ્રા. ગૂ. સિઅં < સં.
 સહ-સમમ્ ; પ્રા ગૂ. સિઅંનો પ્રયોગ સં. ૧૨૬૬ ' જંતુસામિચરિય '
 પ્રા. ગૂ. કા. પા. ૪૪. કઢી ૨૦ ' પંચસષ્ ચોરેહ સિઅં પ્રભવડ
 ઘરિ પડ્ઠડ ॥ '

૪૩. આરક્ષિય ણિયબલુ પોતાનું બલ મેળું કરીને.

૪૪. છુહુ-સિ. હે. ૮૧૪૨૨૧ યદેચ્છુહુઃ । પરન્તુ અપભ્રંશ સાહિ-
 ત્યમાં યદિ એકલો જ નહિ પરન્તુ સામાન્ય નિપાત તરીકે પળતે વપરાય છે.

૪૫. સસિહ-રાસિ [સહસ્રરશ્મિ] વ્યત્યયનું ઉદાહરણ; સહસ્રનું
 સહાસ અને સહસ રૂપાન્તરો છે.

૪૬. લઈ સામાન્ય નિપાત સિ. હે. માં ઉલ્લેખ નથી; અપભ્રંશ કૃતિ-
 ઓમાં બહુધા દેખાય છે <સં. લાત્વા

૫૧. ઉપ્પરિ [ઉપરિ] સિ. હે. ૮૧૨૧૮-૨૧૧ સૂત્રમાં શબ્દના
 આદિમાં નહિ પરન્તુ શબ્દને અંતે કે વચમાં આવેલા વ્યંજનનું દ્વિત્વ કોઈક
 શબ્દોમાં નિશ્ચયે કરીને અને કોઈક શબ્દોમાં વિકલ્પે કરીને થાય છે. આ પ્રકારના

શબ્દોનાં જુદા જુદા વિદ્વાનો મિત્ર મિત્ર અભિપ્રાયો આપે છે. G. P. 2 માં ટીકા કરે છે જેનું અંગ્રેજી ભાષાંતર હું મૂકું છું “ The accent of M., Amg., JM., the poetical Apbhramsa and mostly of JS. corresponds mainly to the Vedic accent. As the weakening or dropping out as well as the raising of the vowel rests on it, as also the doubling of the consonants in certain cases, it can not be purely musical, but must have been mainly expiratory.” આ મતનો આશરો લઈ 194 માં “ A consonant between vowels is doubled sometimes when followed by an accented vowel ” અને વળી “ The same rule explains the doubling of the suffix **ल्** in **अल्ल**, **इल्ल** and **उल्ल**.” કેટલાક (Prof. Bloch) એમ માને છે કે **तैल्य**, **एक्य**, **दुकूल्य** જેવા શબ્દો પ્રચારમાં હશે તેના ઉપરથી આ રૂપો ઊતરી આવ્યાં હશે; અને સ્વરને તેમાં લેવા દેવા નથી. આ સંબંધી સંપૂર્ણ વિવેચન J. R. A. S. April 1916 ‘Indo-Aryan Accent in Marathi’ by Turner. કેટલીક બાર શબ્દની માત્રા (quantity) અને સંસ્કૃતનું વ્યંजनतत्त्वટकाववा पण व्यंजनद्वित्व કરવામાં આવે છે.

૬૪—૬૫. આમાં **विहममरगय=सुरघणु**; **इंदणीलसय=घण**; **चामियर=विज्जु**; **हार=बलाय**, **छायामां बलाहक** ને **बदले बलाक= ‘इंस’** વાંચો.

કહવક છઠ્ઠાની શૈલી જેમાં **कहि मि नुं पंकिए पंकिए वब्बे वार** પુનરાવર્તન કરવામાં આવ્યું છે. એ શૈલી ચારણોમાં વહુ પ્રચલિત છે, અને અંગ્રેજી-અસર પૂર્વેની ગૂજરાતી વર્ણનાત્મક કવિતામાં ઘણી વાર દેખા દે છે. **रामायण**માં **किष्किन्धाकाण्ड**માં **पम्पा सरोवरना वर्णन**માં અથવા **कालिदासना रघुवंश. सर्ग. १३. श्लो. ५४-५७** માં આ પ્રકારની શૈલીનો અંશ મालમ પડે છે, પણ રૂઢ શૈલી તરીકે નહિ જ. અપભ્રંશ કાવ્યોમાં તો પગલે પગલે આ પ્રકારની શૈલી દેખા દે છે.

૬૮. **हुल्ल [पुष्प]**; **वउल्ल [वर्तुल]**; પં. ૭૪ **पहुत्त [प्रभूत]**; ૭૯ **उल्लुक**; **अल्लीण** એમાં વ્યંजनद्वित्व માલમ પડે છે; આમાં **उल्लुक**

જુરી જ જાતું છે [ઉદ્ + લુપ્ત]; આમ તે કર્મણિ ભૂતકૃદંત પરથી બનેલું છે.

૭૫ છુહ છુહ; સિ. હે. માં ઈષત્ ઈષત્ અર્થ નથી.

૭૬ વલગ્ગાહો—વિ નો વ થવામાં લ પરના ઉપાન્ત્ય સ્વરભારની અસર છે; આવી અસર ગૂજરાતીમાં વધારે થતી જાય છે. ’

૭૮. જુવહ સહાસુ જાસુ ની છાયા સુધારો; યુવત્યઃ સહાસાઃ યસ્ય એમ વાંચો.

૮૨. હલ્લ [ઉદ્ર*] સિ. હે. ૮૧૧૮૨૧ ઉદોદ્ગાર્દ્રે ॥ G. P. 111 અને Weber = √ઉદ્=ઉન્દ્ માંથી વિશેષણ; અલ્લ અને અહ્ જે સિ. હે. માં બતાવ્યાં છે તે < સં. આર્દ્ર.

૮૩. ઇત્યુ [અત્ર] સિ. હે. ૮૧૪૧૦૪-૪૦૫ । G. P. 107. માં અત્તમાંથી નહિ પણ વૈ.સં. ઇત્યા-સરલાવો -સં. ઇત્યં; તે જ પ્રમાણે જેત્યુ, તેત્યુ, કેત્યુ=યત્યા, તત્યા, કત્યા એ ધ્યાનમાં લેવા જેવું છે કે વૈ. સં., પા., અને અપ. નો મેલ જાવવા મથીએ તો ય, યદ્, યા=સં. યદ્; ત, તદ્, તા=સં. તદ્; ક, કદ્, કા=સં. કિમ્; આ પ્રમાણે સર્વનામનાં મૂલરૂપ માલમ પડે છે.

૮૪. માણેવિ મોગવીને સરલાવો-ગૂ.માણવું.

૮૫. કરેપ્પિણુ સિ, હે. ૮૧૪૧૪૦૧ G. P. 588. વૈદિક સંબંધક ભૂતકૃદંતનો ત્વી અપભ્રંશમાં હયાત છે; તેમજ ત્વીનમ્, ઇષ્ટવીનમ્, પીત્વીનં (પાણિનિ ૭।૧।૪૮ અને તેના પરની કાશિકા)

૯૦ જાવહિ-તાવહિ; જેત્તહે-તેત્તહે: સરલાવો સિ. હે. ૮૧૪૧૦૬; G. P. 271 જામ=યાવત્; તામ=તાવત્ અને જામહિ, તામહિ =યાવદ્ગિ; તાવદ્ગિ; આમાં પળ તૃતીયા અને સપ્તમીનો સંકર મને લાગે છે. જાવહિ અને તાવહિ=જામહિ અને તામહિ; વ=મ્; જેત્તહે-તેત્તહે સિ. હે. ૮૧૪૧૩૬ યત્ર-તત્ર; સિ. હે. ૮૧૪૧૦૪ માં અત્ત, તત્ત; જત્ત+હે, તત્ત+હે=યત્ર+સ્માત્, તત્ર+સ્માત્ અને એ જ ઇત્તહે, જેત્તહે, તેત્તહે, G. P. 107; અ ને ભારપૂર્વક બતાવવા પૂરતો જ જ થયો છે. અથવા ઇ=ઇત્તદ્નો અસરથી અ નો ઇ હોય.

૯૪. ગવેસહો આજ્ઞાર્થ બીજો પુરુષ વહુવચન

૯૪. તાસુ રક્ષવમિ—૯૧. સંકેયહો દુક્કુ—૧૦૭. કહિય

સુગંતહ શંધાવારહો=જુઓ માર્કળ્ડેય. ૧૭૧૧૧ હો ચ ॥ સિ. હે. માં આ પ્રકારનો આદેશ નથી; Pischel પણ આની નોંધ લેતો નથી. સ્ત્રી રીતે ચતુર્થી અને છત્રીના અપભ્રંશ અને પ્રાકૃતમાં એક બની જવામાં આ સંભ્રમ થયો છે. જેના તરફ ગતિ વતાવવાની હોય તે વસ્તુની દ્વિતીયાકે કોઈક વાર ચતુર્થી મૂકવાનો સંસ્કૃતમાં નિયમ છે એટલે આવા પ્રયોગોમાં દ્વિતીયા, ચતુર્થી અને ષષ્ઠીનો સંભ્રમ અપભ્રંશમાં બહુધા હોઈ માર્કળ્ડેય આ આદેશ બાંધવા પ્રેરાયો હોવો જોઈએ.

૧૮. અહિ જોન્વણ-इत्ति વાંચો; જોન્વણ=યાવન માં વ્વ જુઓ.

૧૯ પટ્ટવત્થઈ—ગૂ. માં પટ=પ્રવાહની પહોળાઈ એ અર્થ અહિં અભિપ્રેત હોય; બાકી પટ્ટવત્થ એટલે સં. માં 'રેશમી વસ્ત્ર' અથવા તો ટિપ્પણીમાં કહ્યું છે તેમ 'સાડી' અર્થ લેવાય. સામાન્ય રીતે વત્થે એકવચનમાં હોય; પણ વત્થે અને વત્થઈના સંભ્રમથી વત્થઈ અહિં વપરાયું હોય.

૧૦૦ પુલિણાહોરણાઈ વ પગુત્તો=મૂલમાં વીણાહોરણાઈ વ પંગુત્તો છે; પરંતુ આ ઉદ્ધરણની પં. ૨૫ ને અનુસરી આ સુધારો કર્યો છે. મૂલ હાથ-પ્રતની પંક્તિનો કાંઈ અર્થ થઈ શકતો નથી.

૧૦૧ મલ્હિવંદેતેહિ=અહિં વ શ્રુતિ નથી. સામાન્ય રીતે હ અને ણ પછી ય અને ડ અને ઓ પછી વ શ્રુતિ હોય છે.

૧૦૬. આઈય G. P. 254 આવઈ= આયાતિ (સિ. હે. ૮૪૧૩૬૭. ડ. ૧; ૪૧૯. ડ. ૩) આબહિ (સિ. હે. ૮૪૧૪૩૨ ડ. ૧); એવી જ રીતે ગૈ=ગાયતિ=ગાઅઈ=ગાવઈ. Shahidulla: Dohākos'a P. 33. આવઈ<આઅમઈ<આગમતિ*, અને તેને માટે Dohākos'a p. 151. St. 70 ટાંકે છે:

પણ્ડિઅ સઅલ સત્થ વક્ષાણઈ, દેહહિ વુચ્છ વસંત ન જાણઈ ।
અમણાગમણ તેન વિશ્વણ્ડિઅ તોવિ ણિલજ્જ મણઈ હડં પણ્ડિઅ ॥

અમણાગમણ=ગમનાગમન । આઈય<સં. આગમિત*

૧૧૧ સિર·મુહ·કર·કમ·કમલ મહાસરુ વાંચો.

૧૨૨. જોહા-કલ·કંઠિણી=જીમરૂપી કોકિલા; કલ·કંઠિની=કોકિલા;
એવી જ રીતે મયગલ=મદકલનો અપભ્રંશમાં 'હાથી' અર્થ થયો છે.

૧૨૫. મળધળવંતહુ મન એ જ જેનું ધન છે એવાનો

૧૨૬. સ્વંતરૂં [સ્વન્+ત] કર્મણિભૂતકૃદંત.

૧૨૮. નિઝણસમાસિય [નિપુણસમાસિત] બહુ જ નૈપુણ્યથી બંધ બેસતાં કરેલાં; ટિપ્પણીમાં એ પ્રકારનો જ અર્થ સૂચિત લાગે છે.

૧૩૪. કઙ્કિયડં [કઙ્કમ્] કઙ્કૈઙ્ (સિ. હે. ૮૧૪૧૮૭૧) પાલી કઙ્કિત; Bloch (Langue de la Marathe 112); S. K. Chatterjee (Origin and Development of Bengali Language. 272)સં. કઙ્કમાંથી ઉત્તીર્ણ કરે છે; પરંતુ કૃદ્ સમજાવવા માત્ર √દિવ ધાતુના વર્ગનો (=ચોથા ગણનો) એને ગણે છે. Prof. Bloomfield (J. A. O. S. 1921 P.365) √કૃપ+દ્ ને મૂળ ધાતુના રૂપ તરીકે ધારે છે. > કઙ્ક > કઙ્કુ રૂપ થાય. [Shahidulla: Dohākos'a P. 222] ગૂ-કાઢવું; હિં-કાઢના; મરા-કાઢળ.

૧૩૫. સહૈ [રાજતે] સિ. હે. ૮૧૪૧૦૦ √શુભ્ માંથી ઉત્તીર્ણ હોવા સંભવ છે.

॥ દ્વિતીયમુદ્ધરણમ્ ॥

કવિ અને તેનું જીવન:—

પ્રથમ ઉદ્ધરણ 'ચંડમુહુ સયંભુ'ના પડમચરિયમાંથી લેવામાં આવ્યું હતું. આ દ્વિતીય ઉદ્ધરણ પણ તે જ પ્રશ્નમાંથી લીધું છે. પડમચરિય અધૂર રહેલું તે ચંડમુહુના પુત્ર તિહુયણ સયંભુ એ પૂરું કરેલું. આ ઉદ્ધરણ-ને છેવટે પુષ્પિકા આપી છે તે પરથી તે સમજાશે. એટલે ચંડમુહુનો પુત્ર હોઈ, તિહુયણ નવમાના અંતનો કે દશમાની શરૂઆતનો અપભ્રંશ કવિ કહી શકાય. પોતે કેવી રીતે અધૂર પડમચરિય પૂરું કર્યું તેનું ઇતિવૃત્ત આ ઉદ્ધરણની પુષ્પિકામાં વર્ણવ્યું છે તે વાચકે જોઈ લેવું. આ ઉદ્ધરણમાં ૨૦ કડવાં છે. આઠ આઠ પંક્તિ અને એક કડી ઘટ્ટાની એટલે એક કડવક એ નિયમ આ ઉદ્ધરણમાં જલવાયો નથી. મૂળ પડમચરિયમાં આ ઉદ્ધરણ ૮૩ મો સંધિ છે.

પ્રાર્થના કરી “ હું પાપી હોઉં તો મને બાઝજે.” કલકલ થયો; અગ્નિ લગાડતાં તો મોટી જ્વાલા ઊઠી અને બધાએ હાથકાર કર્યો. (૧૧) બધા યોદ્ધાઓ ધાદૂ મૂકી; અને તેઓ રામના પર ફીટકાર વરસાવવા લાગ્યા. (૧૨) જ્વાલાઓ નીકળવા માંડી અને જગત્ ધૂમાડાના અંધકારથી વ્યાપ્ત થઈ ગયું; પરંતુ સીતા પોતાના સતીત્વને લીધે ડગી નહિ. તેણે અગ્નિને પોતે પાપી હોય તો બાઝવા અરજ કરી; આટલું ધૈર્ય કોનું હોય ? અગ્નિ શીતલ બની ગયો; અને પોતાની સત્તા બતાવી શક્યો નહિ. આ અવસરે મનમાં સંતોષ પામેલો અગ્નિ સુરજનોને કહેવા લાગ્યો, “ સતીત્વનો પ્રભાવ જુઓ ! અગ્નિ પણ સીતાને બાઝી શકતો નથી ! ” (૧૩) ઇટલામાં ચિતાને સ્થાને મહાસરોવર બની ગયું; અને તેમાં કમલ ઊગ્યું. તેના પર દિવ્ય આસન ઉત્પન્ન થયું. સુરવધૂઓએ તેના પર સીતાને બેસાડી. દેવોએ હુંદુભિનાદ કર્યા અને પુષ્પવૃષ્ટિ કરી. બધા જનોએ જયજયકાર કર્યા. (૧૪) જાણે લક્ષ્મીના અભિષેક સમયે સર્વે દિગ્ગજો મળ્યા હોય તેમ સર્વે દેવો અને યોદ્ધાઓ ત્યાં મળ્યા. (૧૫) રામ બોલ્યા, “ સ્વરાજજનોના સ્વચ્છંદી બોલથી મેં તને ત્યજી; મને ક્ષમા આપ; અને નિઃસાપન્ત્ય રાજ્ય કર. ” (૧૬) સીતાએ જવાબ વાળ્યો, “ રામ તમે શોક ન કરશો; મેં તમારા પ્રસાદે બહુ ભોગ ભોગવ્યા છે. હવે મને સંસાર પર આસક્તિ રહી નથી. હું તો તપ કરીશ. ” (૧૭) એમ બોલી સીતાએ પોતાનો કેશપાશ ઉપાડી નાંદ્યો. આ જોઈ રામ મૂર્છા પામી ગયા. દેવો સીતાને ઋષિના આશ્રમમાં લઈ ગયા. સત્યભૂષણ નામે મુનિ પાસે તેણે દીક્ષા લીધી. ઇટલામાં રામ મૂર્છામાંથી જાગ્યા અને જોયું તો જનકતનયા ત્યાં દીઠી નહિ. (૧૮) ‘ સીતા ક્યાં ’ એમ બોલતા બોલતા રામ ચારે દિશામાં જોવા લાગ્યા. ઇટલામાં કોઈએ વિનયપૂર્વક કહ્યું. “ પેલા ઉપવનમાં દેવો સીતાને લઈ ગયા છે; અને તેમણે દીક્ષા લીધી છે. ” આ સાંભરી રામને ક્રોધ ચઢ્યો. રામ ઉપવનમાં ગયા. મુનિને જોતાં જ તેમને જ્ઞાન ઉત્પન્ન થયું. રામે મુનિને નમસ્કાર કર્યા. (૧૯) ઘીજા રાજાઓએ પણ મુનિને નમસ્કાર કર્યા. રામે મુનિને ધર્મોપદેશ કરવા કહ્યું. મુનિએ શાસ્ત્રાનુસાર ઉપદેશ કર્યો. (૨૦)

૩. પદ્યરચના:—

ધ્રુવપદ અને ઘસામાં ૧૪+૧૩=૨૭ માત્રા. હેમચન્દ્ર છં. શા. પૃ. ૪૨(અ) ની છેલ્લેની બે પંક્તિમાં આ છંદનું વિવેચન કર્યું છે. છં. શા. નું દષ્ટાન્ત:—
પલિથ કેસ ચલ દસળાવલિ જર જજ્જરદ સરીરબલુ

સવિ વિ ગલિહિ અણંગલલિઅ કિજ્જઝ ધમ્મુ અણંતફલ્લ ॥
કઢ્વકનો હંદ પઙ્ગહિઆ છે.

૪. ટિપ્પણી:—

૧ લવણંકુલુ અનંગલવળ અને મદનાંકુશ; જૈનપરંપરામાં ‘લવ’ અને ‘કુશ’નાં આ નામ છે. માત્રાની ગણતરીમાં આ પંક્તિમાં પુરે, પદ્મસા-રેવિ; મહાહવેણમાં અને હસ્વ ગણવો.

૨ આ પંક્તિના પ્રથમ ચરણમાં હન્દોભંગ થાય છે; જો કે મૂળનો ટુજસ કાયમ રાખીએ તો હંદોભંગ નિવારી શકાય; પણ આ પ્રમાણે જ છેવું થટે તો કવિએ હંદ માટે વધારે પડતી જ છૂટ લીધી કહેવાય.

૩ સમોડિઝ સરલાવો સમોડેવિ પં. ૭૮ આ જ ઉદ્ધરણ સમોડહ=સમ્ અને આ + √વૃત્.

૩. બલહદ્ = બલભદ્ર, રામ, પદ્મ.

૫ રહે ષકકહિ—હિં < સં. સ્મિન્; ષકકમાં કર્નું ષ્યંજનદ્વિત્વ સ્વરભાર નથી છતાં ય. અણેકકહિ < સં. અન્યદ્ + ષક + સ્મિન્; મ. આણિક.

૬ વજ્જજંઘુ [વજ્રજંઘ:] સીતાને નિર્વાસિત કર્યાં ત્યારે જૈનપરંપરા પ્રમાણે વજ્રજંઘ રાજાએ આશ્રય આપ્યો હતો.

૮ રહસે [રમસા] પરન્તુ વ્યત્યયનો આશ્રય લઈ હર્ષેણ કરીએ તો ઠીક પડે છે. ગૂ. પ્રયોગ ‘એના લીલમાં હરણ ન માયો.’ સરલાવો આ જ ઉદ્ધરણ પં. ૪૭.

૯ પદ્મસંતા અને પદ્મ સંતાનો યમક.

૧૧ અહરુલ્લ = અહર < સં. અધર + ઝલ્લ સ્વાર્થ.

૧૧ ઘત્તિઝ = સિ. હે. ૮ । ૪ । ૧૪૩ । = સં. √ક્ષિપ્

૧૨. વિવરેરઝ [વિપરીત + હરઝ સ્વાર્થ પ્રત્યય] વિવરીઅ + હરઝ. જુઓ. ભવિસત્તકહા (Ed. Gune)નો શબ્દકોષ વિવરેર=વિપરીત.

૧૩. સસરેં કુસુમસરાસણિણ છાયામાં સ્વશરેણ કુસુમશરા-સનેન પરંતુ સશરેણ કુસુમશરાસનેન એમ પણ અર્થ લઈ શકાય.

૧૪. આયલ્લુટ ટિપ્પણમાં કોઈક વાચકે આરાતિકં । કામપીડા
 ઘા । એમ નોંધેલું છે. દે. ના. મા. I. 75. આઘલો રોગચલેસુ ।
 જુઓ ઉદ્ધરણ. ૩ પં. ૫૩. આયલ્લયસલ્લુઈં કુસુમસલ્લુ । આઘલુને
 પ્રો ગુણે આકુલ કે આકુલિત સાથે, જોડે છે. પરંતુ મ. ક. નાં બધાં
 દૃષ્ટાન્તોમાં એ શબ્દ નામ તરીકે વપરાયો છે; અને ઉપર જણાવ્યું તે પ્રમાણે
 દે. ના. મા. નો તેને ટેકો છે. મ. ક. ના દાખલા:-સજ્જસવસિ વહંતુ
 આયલ્લુટ । VI 20. 4. સુહમંગલજનજણિયાયલ્લુહો IX. 9. 5.
 આયલ્લુટ જણંતિ પદ્ધપરિયણિ IX. 18. 10. પરિહરિ તો વિ તાસુ
 આયલ્લુટ XI. 5. 17.

૧૫. તેદ્વષ પમાણે પર આપેલું ટિપ્પણ અસ્પષ્ટ છે.

૧૭. હક્કાર સરસાવો સદર ઉદ્ધરણ પં. ૪૪. ૫૧. આ પંક્તિમાં
 માત્રાભંગ છે અને હક્કાર ને બદલે હક્કારડ વાંચીએ તો માત્રાની તૂટ
 દૂર થાય છે. પં. ૫૧ માં હક્કારા = આકારકા: એ અર્થ લીધો છે. ગૂ.
 હકારો. મ. ક. હક્કારડ [D. આકારયતિ, શબ્દાપયતિ]

૧૮. જિણજમ્મણ = જિણજમ્મણિ । સપ્તમીનો દ્વ પ્રત્યય લ્યજી
 લીધો છે.

૨૦. જાણે પાંચ મંદર પર્વતો એક જ સ્થાને મળ્યા હોય તેમ રામ,
 સૌમિત્ર, અનંગલવણ, મદનાંકુશ અને શત્રુઘ્ન તે એક જ સ્થળે મળ્યા હતા.

૨૧. રહુવદ્દહેમાં હેનો ષ હસ્ત વાંચવો; નહિ તો માત્રાભંગ થાય.

૨૨. નાહિ જુઓ સિ. હે. ૮ । ૪ । ૪૧૯ । મરાઠી. 'નાહિ.' ગૂજરાતી
 કવિતામાં 'નાહિ' ઉછત-શબ્દ (loan-word) તરીકે વપરાય છે.

૨૦. જાણમિ સસહામંડલરાયહો જાણમિ સામિણિ રજ્જહો
 આયહો--આ પંક્તિમાં જાણમિ બે વાર છે અને એક જાણમિનો મેઢ
 વાક્યમાં લવાતો નથી. એને ઘટાવવા બે માર્ગ છે. એક જાણમિ અમુક
 શૈલીની જાઢવળી ધાતર અનર્થક મૂક્યું હોય; યા તો મંડલને મંડળ
 સુધારી સસહામંડળ રાયહો = રાક્ષ: સ્વસભામંડનમ્ । એમ ઘટાવાય.

૨૩. સીતાની ઓંદર રહેલા સઘઢા સદ્ગુણો તો સમક્ષી શકાય છે;
 પરંતુ નગરલોકોષ ભેગા મઢી મારે ઘેર હાથ ડંચા કરી, જે દુર્યશ સીતા ઉપર
 નાક્યો તે એક જ વાણત મારાશી સમક્ષાતી નથી.

૧૪. રચણાસવજાપં રસનશ્રવન્ રાવણ, કુંભકર્ણ અને વિभीષણનો શાપ; તે કૈકસી નામે કન્યાને પરણ્યો હતો જેનાથી રાવણનો જન્મ થયો હતો. (હેમચન્દ્ર-ત્રિ. શ. પુ. ચરિત્ર. પર્વ. ૭, સર્ગ. ૧).

૧૫. લંકાસુંદરી જૈનપરંપરા પ્રમાણે મૂઠા લંકાના કીઝાના રક્ષક વજ્રમુખની વિદ્યાના બહવાળી કન્યા. મરુતપુત્ર હનુમાને લંકાપ્રવેશવેળા વજ્રમુખને હરાવી તેનો ઘાત કર્યો. લંકાસુંદરીને પણ તેણે હરાવી અને હનુમાન તેની વેરે પરણ્યો.

૧૮ કાલંતરે કાલુ જઈ તિટ્ટઈ એક યુગ ચાલતો હોય ત્યાં બીજા યુગનું ઘૂસવું જેમ અસંભવિત છે તેમ.

૪૦. અવરે માત્રા સાચવવા રેં દીર્ઘ વાંચવું પડે છે: એના કરતાં અચરહિં વાંચવું યોગ્ય છે. અવરે એટલે પશ્ચિમદિશામાં એ અર્થ લેવાનો છે.

૪૧. પાંચ દિવ્યો ૧. તુલા ૨. ચાવલ-મંત્રેલા ચોખા ૩. વિષ ૪. જઙ્ઘ. ૫ અગ્નિ.

૪૨. આયામિય આયામ = બલ ઉપરથી બનેલા ક્રિયાપદનું કર્મણિ ભૂતકૃદંત 'આક્રાન્ત'ના અર્થમાં.

૪૨. ઓહામિય સરખાવો ઓહાઈય હેટ્ટામુહે । દે. ના. મા. ૧. ૧૫૮ ઓહામઈ = આક્રમતે । સિ. હે. ૮. ૪ ૧૬૦. Pischel 261. 238 <અપભાવતિ*< અપભાવયતિ=આક્રમતે.

૫૧. અમ્હઈ આયા તુમ્હ હક્કારા ઈને અમ્હની સાથે વાંચો; અને અમ્હઈ = અમ્હે સિ. હે. ૮. ૪. ૩૭૬.

૫૪ ગગિર. સરખાવો પં. ૭૯. ગગર.

૬૩ તુમ્હઈને બદલે તુમ્હહ હોવા ઘડી છે; લહિઆઓ હ અને ઈને સરખા વાંચે છે.

૬૫. પરિમિય છાયામાં પરિમિત ને બદલે પરિવૃત વાંચીએ તો ઠીક; કારણ કે વ્ અને મ્ ની ફેરબદલી અપભ્રંશમાં વહુ જ સામાન્ય છે.

૭૦. સાસણદેશ્વર હાથપ્રતમાં ય ને ય નો પણ વહુ જ ભ્રમ રહે છે. અહિ યને સુધારો ય વાંચીએ તો વધારે સારી વાચના બને.

૭૪. કુલગયાડ = કુલાગ્રકા: કે કુલાગતા:

૭૫. દાવિયની દાપિતની સાથે દર્શિત પણ છાયા થઈ શકે.

૮૧-૮૨ છી અને નદીની શ્લેષાત્મક સરસામળી કરી છે. છાયા નીચેનું ટિપ્પણ શ્લેષ માટે જુઓ; (૧) પડરાણિય પવિત્ર-ચિરંતન (૨) કુલગ્ગથ સારા કુલમાંથી આવેલી-કુલપર્વતોમાંથી નીકળેલી.

૧૧. જેણ શબ્દ સમગ્રાવલો મુશ્કેલ છે. સામાન્ય રીતે અર્થ: કનકની ગોલી અગ્નિમાં તપ્યા પછી શુદ્ધ બને છે તેમ જો હું હુતાશનમાં રહું તો મારા વિશુદ્ધ મનને બીજાં દિવ્યોથી શું થવાનું છે ?

૧૬. દુસ્સીલ જેનું મન ધાતું થઈ ગયું છે તેવા.

૧૦૬. કંચનમંચ રહ્ય ચડપાસેહિં = કાશ્ચનમશ્ચા: રચિતા: ચતુ:પાર્શ્વેષુ એમ વાંચવું જોઈએ; સંસ્કૃત છાયા સુધારી લેવી.

૧૧૫. આ પંક્તિ મુદ્રણપ્રમાદને લીધે રહી ગઈ છે: ધાદાવિઝ ભામંડલજળયર્હિં ધાદાવિઝ લવણંકુસતળયર્હિં ।

૧૨૩. કારણ વ્યતિકર, બનાવ - આ અર્થ અહિં અભિપ્રેત છે.

૧૫૧. છંદોભંગ; હસપ્પહુને બદલે હંસપહુ વાંચો, તો આ મૂલ દૂર થાય.

૧૭૫. જિહ્વ ન હોઈ પડિવારેં તિય મહ સંસ્કૃત ટિપ્પણીમાં પુનઃ શ્લો ન ભવામિ એમ આપેલ છે; એ અર્થ લાભતાં મહ એ પ્રથમા = અહંના અર્થમાં લેવું પડે છે. સિ. હે. માં આ પ્રયોગનો આદેશ નથી. અર્વાચીન ભાષામાં મેંનો પ્રથમામાં પ્રયોગ દ્વિતીમાં છે.

૨૦૩. છુહુ છુહુ જુઓ સદર પ્રન્થ ઉદ્ધરણ ૧. પં. ૭૫. મ. ક. IX. 6. 6. અર્થ બન્ને સ્થલે સરસો જ છે.

૨૦૬. ભરહેસરહુ જેમ પુરદેવે જેમ પુરદેવ=ઋષભનાથ આદિ તીર્થકરે ભરતેશ્વરને ધર્મ કહ્યો હતો તેવી રીતે.

૨૦૭. તવચરિત્તવરદંસણણાણં [તપ:ચારિત્રચરદર્શનજ્ઞાનાનિ] જુઓ તત્ત્વાર્થ ૦ ૧. ૧. સમ્યગ્દર્શનજ્ઞાનચારિત્રાણિ મોક્ષમાર્ગ: । આ બધાનાં પૂર્ણ લક્ષણ જાણવા આ સૂત્ર પરનું ભાષ્ય જુઓ. ગૂજરાતી વાચકે પં. સુખલાલજીનું પુરાતત્ત્વ મંદિર તરફથી પ્રસિદ્ધ થયેલ 'તત્ત્વાર્થસૂત્ર' પરનું ગૂજરાતી વિવેચન જોવું.

૧૦૭ પંચ વિ ગઈઝ — સંસારની ચાર ગતિ, નરકગતિ, તીર્થગ્યોનિમાં ગતિ, મનુષ્યગ્યોનિમાં ગતિ કે દેવગ્યોનિમાં ગતિ અને પાંચમો તે મોક્ષ.

૨૦૭ જીવગુણઠાણઈ [જીવગુણસ્થાનાનિ] જૈનદર્શનમાં ૧૪ ગુણસ્થાન ગણાવ્યાં છે. જેમ જેમ મધ્ય શુદ્ધતર થતો જાય તેમ તેમ ક્રમે ક્રમે ઉપરનાં ગુણસ્થાને ચઢતો જાય અને છેવટે મોક્ષે જાય.

૨૦૮ જ્ઞાનદમધર્માહમ્મપુરાણઈ [જ્ઞાનાદમધર્માધર્મપુરાણાનિ] જુઓ તત્ત્વાર્થ૦ ૯. ૭. ઉત્તમઃ જ્ઞાનામાર્દવાર્જવશૌચસત્યસંયમતપ-સ્ત્યાગાર્કિચન્યબ્રહ્મચર્યાણિ ધર્મઃ । આથી વિરોધી તે અધર્મ. આમ ધર્મ અધર્મનાં પુરાણાં પરંપરાગત વિવેચનો.

૨૦૯ જગજીવાડચ્છેયપમાણઈ [જગજીવાયુરુચ્છેદપ્રમાણાનિ] મોક્ષ માટે આ બંધનોને તોડવાં જોઈએ તે સંબંધી પ્રમાણો.

૨૧૦ સમયપલ્લરયણાયરપુવ્વઈ [સમયપલ્લરયરત્નાકરપૂર્વાણિ] પલ્લોપમ એ એક પ્રકારનું કાલમાન છે; ઘટલે કે કાલના વિભાગો અને વ્રદ્વાંડના વિભાગોનાં વિવેચનપૂર્વક.

૨૦૯. લેસાડ [લેદ્યાઃ] છ પ્રકારના ઓપ જે જીવને ચઢે છે તે, તે ઓપને લીધે જીવ સંસારબંધનમાંથી છૂટી શકતો નથી. જૈનપરંપરાના રૂઢ શબ્દોમાં, કૃષ્ણાદિ દ્રવ્યને યોગે થતા જીવના અધ્યવસાયવિશેષ-કૃષ્ણ, નીલ કાપોત, તેજ, પદ્મ અને શુક્લ એમ છ લેદ્યા.

૨૦૯. અણુવ્વયાઈ [અણુવ્રતાનિ] જુઓ તત્ત્વાર્થ૦ ૭ ૧. દ્વિસાનૃતાસ્તેયાબ્રહ્મપરિગ્રહેભ્યો વિરતિર્વ્રતમ્ । યતિવર્ગ આ વ્રતો સંપૂર્ણતાથી પાળે છે જ્યારે ગૃહસ્થો આ વ્રતોની ક્ષીણવટને ત્યાગી આછેરાં (અણુ) વ્રત પાળે છે. આમ અણુવ્રત એટલે ગૃહસ્થને પાળવાનાં વ્રતો.

૨૧૧. સયંભૂમહારણ [સ્વયંભૂમહારકેણ] પોતાની ઇચ્છાએ જેણે જન્મ લીધેલો છે એવા પૂજ્ય તીર્થંકરે-મહાવીરસ્વામીએ. આમાં કવિએ પોતાની નામમુદ્રા પણ આપી છે તે જોવી. આથી પંક્તિનો અર્થ:—‘ જેમ પરમ આગમમાં (સિદ્ધાંતપ્રન્યોમાં) તીર્થંકરમહારકે કહ્યાં હતાં તે પ્રમાણે ’; આસિ [આસીત્] હતું.

॥ तृतीयमुद्गरणम् ॥

१. कवि अने तेनुं जीवनः—

आ उद्गरण चतुर्मुख स्वयंभूना हरिवंशपुराणमांथी लेवामां आर्व्युं
छे, आ कवि अने तेना जीवन विषे प्रथम उद्गरणमां ऊहापोह करवामां आवेल्ले
छे, आ ग्रन्थमां ११२ संधि छे ते ग्रन्थना समाप्तिवचन परथी मालम पडे छे:—

इय ऽरिदृणेमिचरिण धवलइयासियसयंभुउव्वरिण
तिहुवणसयंभुरइण समाणियं कन्हकित्तिहरिवंसं ॥

गुरुपव्वनासभयं सुयणाणुक्कमं जहा जाय

सयमिक्क दुदह-अद्वियं संधीत्थ परिसमत्ताउ ॥ संधि ११२॥

आ ग्रन्थ १८००० श्लोकप्रमाण छे, पउमचरियनी माफक चतुर्मुख स्वयं-
भूए आ ग्रन्थ अधूरो (खेलो); अने तेना पुत्र त्रिभुवन स्वयंभूए ते पूरो क्यौ.
आ इकीकृत सदर ग्रन्थमां ठेरठेर वेरायलो प्रशस्तिगाथाओ परथी मालम पडे छे.
त्रिभुवन स्वयंभूना नामनी प्रशस्तिगाथा संधि १०० ना अंतथी मालम पडे
छे: इय ऽरिदृणेमिचरिण धवलइयासियसयंभुएवकए उव्वरिण
तिहुवणसयंभुमहाकइसमाणिय समवसरणं णाम सउमसगो ।
एटले संधि १०० अने तेना पछीना संधि त्रिभुवन स्वयंभूए रच्या होय
एम अधिक संभवित छे, परन्तु संधि १२ ना अंतमां केटलीक गाथाओ छे जै
बतावे छे के चतुर्मुखस्वयंभूए संधि १२ रची ग्रन्थ अधूरो मूक्यो
होवो जोईए:—

तेरह जाइवकंडे कुरुकंडेकूणवीससंधीओ

तह सट्ठि जुज्झयकंडे एवं बाणउदि संधीओ ॥ १ ॥

सोमसुयस्स य वारे तइयादियहम्मि फग्गुणे रिक्खे

सिउ णामेण य जोए समाणियं जुज्झकंडं व ॥ २ ॥

छव्वरिसाईं ति मासा एयारस वासरा सयंभुस्स

बाणवइसंधिकरणे वोलिणो इत्तिओ कालो ॥ ३ ॥

वियहाद्विषस्स वारे दसमीदियहम्मि मूलणक्खत्ते

एयारसम्मि चंदे उत्तरकंडं समाढत्तं ॥ ४ ॥

वरं तेजस्विनो मृत्युने मानपरिखण्डनं

मृत्युस्तत्क्षणकं दुःखं मानभंगो दिने दिने ॥ ५ ॥

ઉપરની ગાથાઓ હરિવંશપુરાણની રચના પર ઘણો પ્રકાશ નાખે છે. તેનો સાર આ પ્રમાણે છે:-૧૩ સંધિ ચાદવકાંડના, ૧૧ સંધિ કુઠકાંડના, અને ૬૦ સંધિ યુદ્ધકાંડના એમ ૧૨ સંધિઓ થાય. (૧) બુધવાર, ત્રીજા, ફાલ્ગુન નક્ષત્ર, શિવ નામનો યોગ-આ સમયે યુદ્ધકાંડ પૂરો કરવામાં આવ્યો. (૨) છ વર્ષ, વ્રણ માસ અને અગીઆર દિવસ સ્વયંભૂને ૧૨ સંધિ પૂર્ણ કરતાં થયા. (૩) રવિવાર, વશમી, મૂલ નક્ષત્ર અને અગીઆરમો ચાંદ્રમાસ એટલે ભાદ્રપદમાં ઉત્તરકાંડ શરૂ કર્યો. (૪) તેજસ્વીને માનભંગ કરતાં મૃત્યુ વહાણ લાગે છે; મૃત્યુ તો તત્ક્ષણ દુઃખ આપે છે જ્યારે માનભંગ તો હંમેશા દુઃખ દે છે. (૫)

આ ગાથાઓ ત્રિભુવન સ્વયંભૂએ રચી હોય એમ લાગે છે. કારણ કે ૧૨ સંધિ પૂરી કર્યા પછી ચમુર્મુખનો કાઢ થયો હોવો જોઈએ; અને પોતાના પિતાની કીર્તિ અધુરી ન રહે એટલે થોડા સમય પછી ત્રિભુવને ઉત્તરકાંડનો આરંભ કર્યો હોવો જોઈએ. ગ્રંથની પ્રશસ્તિ પરથી એમ લાગે છે કે ૧૦૯ સંધિ પછીના સંધિઓ ત્રિભુવને નહિ રચ્યા હોય; કારણ કે ત્યાર પછીના અધુરા ગ્રંથનો ઉદ્ધાર યશઃકીર્તિભટ્ટારકે કરેલો માલમ પડે છે. એવો ઉલ્લેખ સંધિ ૧૦૯ને અંતે છે:-

इह जसकित्तिकर्षणं पव्वसमुद्धरणरायषककमणं
कइरायस्सुव्वरियं पयडत्थं अक्खियज्जइणा ॥ १ ॥

ते जीवन्ति य भुवणे सज्जणगुणगणह रायभावत्था
परकव्वकुलं वित्तं विहड्डियं पि जे समुद्धरहिं ॥ २ ॥

એટલે યશઃકીર્તિએ સંધિ ૧૦૨ પછીના ભાગનો સોઝા સૈકામાં ઉદ્ધાર કર્યો. આ વાતનો ઉલ્લેખ ગ્રંથને અંતે પણ છે:-

सुणि संखेवु सुत्तु अवहारिउ विउसैं सयंभैं महि वित्थारिउं
पद्धडियाछंदैं सुमणोहह भवियणजणमणसवणसुहंकर
जसपरसेसि कविहिं जं सुण्णउं जं उव्वरिउ किंपि सुणियाणहो
तं जसकीर्त्तिमुणिहि उद्धरियउ णिषवि सुत्तु हरिवंसच्छरियउ
णियगुरुसिरिगुणकीर्त्तिपसापं किउ परिपुण्ण मणहो अणुरापं ॥

આ હરિવંશપુરાણની હાથપોથી માંડારકર ઓરીએન્ટલ રીસર્વ ઇન્સ્ટી-ટ્યુટ, પૂના, નં. ૧૧૨૦ સને ૧૮૯૪-૯૭ છે. હાથપોથીને છેડે: इति हरि-वंशपुराणं समाप्तं । ગ્રંથ સંખ્યા ૧૮૦૦૦ । સંવત્ ૧૫૮૨ વર્ષે

પા ઘડિ ૧૩. ॥ લલેલું છે; ઇટલે સં. ૧૫૮૨માં આ હાથપોથી લલેલી છે એ માલમ પડે છે.

આ ઉદ્ધરણ હરિવંશપુરાણનો સંધિ ૨૮ છે; અને તે હાથપોથીનાં પત્ર ૧૧૪-૧૨૦ (અ) માંથી અહિં કતારવામાં આવેલું છે. આ ઉદ્ધરણને એક જ હાથ-પોથીનો આધાર છે. આ ઉદ્ધરણમાં પાંડવોનો વિરાટનગરમાં અજ્ઞાતવાસ અને તે ઋસામાં દ્રૌપદી પ્રત્યે દુષ્ટ મોહથી નીપજતો કીચકનો વધ-એ બે બાબતોનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. આ ઉદ્ધરણની વાર્તા જિનમેનના હરિવંશપુરાણ કરતાં મહાભારતના વિરાટપર્વ સાથે વધારે સામ્ય ધરાવે છે; જો કે કોઈક સ્થળે વાર્તાને જૈન માન્યતાઓને અનુકૂળ શ્લોક આપવામાં આવ્યો છે.

૨. ઉદ્ધરણવસ્તુ:—

દ્રૌપદીસહિત પાંડવો વિરાટરાજના નગર તરફ ગયા; એવામાં યુધિષ્ઠિર પોતાના ચાર ભાઈ અને દ્રૌપદીને ઉદ્દેશી બોલ્યા, “ ચાર વર્ષે આપણે દુઃસ્ખમાં ગાળ્યાં; હવે જેમ ધ્રમર કમલસરોવરમાં છૂપાઈ રહે તેમ આપણે એક વર્ષ વિરાટના ઘરમાં છૂપાઈને ગાળવાનું છે. ત્યાં સેવા સ્વીકારવાની છે; અને એ તો જાણીતું છે કે યોગોઓને પણ અગમ્ય એવો સેવાધર્મ તમારે આચરવાનો છે. (૧) માટે તમે જે જે સેવા કરી શકો તે મને જણાવો. હું તો કંક નામ ધારણ કરી શૂતના જાળકાર અને સભામાં બેસનાર એવા રાજાના પુરોહિત તરોકે રહીશ.” ઘૃકોદર બોલ્યો, “ હું બલ્લભ નામ ધારણ કરી રાજાનો રસોઈઓ થઈશ.” અર્જુન બોલ્યો, “ હું નૃત્યાચાર્ય બની નરપતિની કન્યાઓને નાચ શીખવીશ. (૨) મારું નામ બૃહન્નલા રાણીશ; અને મારી કણ્ઠમાં મને કોઈ પહોંચી વળે તેવું નથી.” નકુલ કહે, “ હું અશ્વપતિ થઈશ.” સહદેવ કહે, “ હું ગાયોનો પાલક થઈશ.” (૩) દ્રૌપદી કહે, “ હું સૈરંધ્રી થઈ મત્સ્યરાજની રાણોની દાસી થઈશ.” આ પ્રમાણે નક્કી કરી વિરાટનગરની ભાગોળે તે બધાં આવી પહોંચ્યાં ત્યાં શ્મશાન હતું અને એક ભયંકર સમઢીનું વૃક્ષ હતું. ત્યાં નકુલે હથીયાર મૂક્યાં; અને બધાં નગરમાં પેઠાં. (૪) જે પ્રમાણે તેઓએ નક્કી કર્યું હતું તે પ્રમાણે વિરાટરાજના દ્વારપાલને તેમણે જણાવ્યું અને દ્વારપાલે બધી હકીકત વિરાટરાજને સવિસ્તર જણાવી. વિરાટરાજે તેમને બોલાવ્યા એટલે જીવદયામ્હિત જાણે પાંચ પરમેષ્ઠી પ્રવેશ કરતા હોય તેમ દ્રૌપદીસહિત પાંચે ય પાંડવો વિરાટના દરબારમાં પ્રવેશ્યા. (૫) આ પ્રમાણે પોતાની સેવા બજાવતાં પાંડવોએ અગીઆર માસ પૂરા કર્યા; અને જાણે કીચકને માથે કાલદંડ પડતો ન હોય તેવો ચારમો

માસ બેઠો. કીચકની નજર દ્રૌપદી પર બેઠી અને તેને કામદેવનો તાપ બાઝવા લાગ્યો. જ્યાં જ્યાં દ્રૌપદી જતી ત્યાં ત્યાં દ્રૌપદીને અનેક પ્રકારે કીચક કામ યાચના કરતો. એક દિવસ દ્રૌપદીએ તેને ધૂતકારી કાઢ્યો અને કહ્યું, “મારી સેવા પાંચ ગાંધર્વો કરે છે જે આ વાત જાણતાં તને ચમરાજને ત્યાં મોકલી આપશે.” (૬) પરંતુ નવહજાર હાથીઓના વઝવાલો તે કીચક દ્રૌપદીનું મુખ જોઈ બોલ્યો “મને વ્રહ્મા વિષ્ણુ અને મહેશ કાંઈ કરી શકે એમ નથી તો પાંચ ગાંધર્વો મને શું કરવાના હતા ? મારા પર પ્રસાદ કરી મને જીવાઈ અને અર્ધી પૃથ્વી હું તારી આગલ ધરીશ.” છતાં ય દ્રૌપદીએ તેને તરછોડ્યો; અને કીચકની તો નવમી કામાવસ્થા થઈ. તેણે પોતાની ઘેન કૈકેયીને કહ્યું “આ સ્ત્રીથી મારું મન રંજિત કર; અને સુગંધપદાર્થો આપી તેને તું મારે ત્યાં મોકલ.” કીચકે તો ઈર્ષ્યાપરમાં દ્રૌપદીને પકડી; પળ જેમ સિંહના હાથમાંથી પોતાના પુણ્યે કરીને હરિણી છટકી જાય તેમ દ્રૌપદી છટકી અને કંક તથા વિરાટ-રાજ જ્યાં હતા ત્યાં કદળ રૂદન કરતી પહોંચી. (૭) માનમૂલેલો કીચક જમદૂતની માફક તેની પાછલ લાગ્યો. તેણે દ્રૌપદીને તેના કેશપાશથી પકડી કાઢી મારી. રાજા અને યુધિષ્ઠિરના દેહતાં તે મૂર્છા પામી. भीमનો મીઝાજ ગયો અને તેની દૃષ્ટિ વૃક્ષ પર પડી, પળ તુરત જ યુધિષ્ઠિરે પોતાના પગનો ઇંચો ઢાલી તેને અટકાવ્યો. નગરનો સ્ત્રીઓ વ્યાકુલ થઈ અને બોલવા લાગી “જ્યાં આવો મોટો માણસ દુરાચરણ કરે ત્યાં સામાન્યમાણસ શું કરે ?” પાંચાલી પણ રહવા લાગી, “જો આ નગરમાં ગાંધર્વ હોય તો શું વિટ કીચક મને આમ વગોવી શકે ? (૮) કીડા માટે તેઓ ક્યાંક ગયા હશે અને તેથી જ મારે હૈયાબલ્લીને આમ સોરઠું પડે છે; જો પાંચમાંથી એક પણ હોત તો યુદ્ધ માટે ઠીક થાત.” આમ દ્રૌપદી બોલતી હતી તેવામાં સૂર્યાસ્ત થયો અને રાત્રીએ તે ધૃતકેશ પાસે ગઈ અને પોતાના કળી પડેલા હાથ બતાવતી રહવા લાગી. “તારા જીવતાં મારી આવી અવસ્થા થાય છે.” (૯) भीમે દ્રૌપદીને આશ્વાસન આપી આવવાનું કારણ પૂછ્યું. દ્રૌપદીએ દરેકની દુર્દશાનું વર્ણન કર્યું; (૧૦) અને કહેવા લાગી કે “અગીઆર માસ ઉપર પંદર દિવસ થયા છતાં ય દુઃખનો છેડો આવતો નથી.” भीમે આશ્વાસન આપ્યું, “તું જ્ઞા માટે રહે છે; આંસ લુંછી નાંચ. તે સંસારધર્મ નીરહ્યો નથી. પૂર્વજન્મનાં કર્મરૂપી વૃક્ષ કેટલુંક સુખ અને કેટલુંક દુઃખ એમ બે ફલ આપે છે. શું રાવણે સીતાને ઓછું દુઃખ આપ્યું હતું ? (૧૧) ગઈ કાલે મેં કીચકને મારી નાંચ્યો નથી; પણ આજરાત્રે તો તે મારા હાથે મરશે જ. તું એની સાથે રાત્રે સંકેત કરી તેને નૃત્યશાલામાં લાવ.” દ્રૌપદી હર્ષ પામી અને પોતાના નિવાસે ગઈ. અને બીજા દિવસનો સૂર્ય જગ્યો

જાણે જેણે દ્રૌપદીનો કેશકલાપ રેંચ્યો હતો તે મરી ગયો કે કેમ તે જોવાને ન ઊગ્યો હોય ! (૧૨) બીજે દિવસે પાંચાલી કીચકની પાસે ગઈ; કીચકે તેને બોલાવી અને કહ્યું, “ જો તું મને એક જ વાર આલિંગન આપે તો તું માગું તે વૈભવ તને આપું.” (૧૩) કીચકે જે કહ્યું તે દ્રૌપદીએ માન્યું અને તેને નૃત્યશાલામાં રાત્રે આવવાનો સંકેત ગોઠવી મીમને વાત કરી. રાત્રે કીચક નૃત્યશાલા તરફ પોતાની સેના લઈ ગયો. મીમ તો ત્યાં પેસીને જ રહ્યો હતો અને કીચક આવ્યો એવો જ તેણે તેના કેશપાશથી તેને પકડ્યો. કીચકને લાગ્યું, “ આ દ્રૌપદીનો હાથ ન હોય; खरेखर गांधर्व ज मने मारी नाखे छे.” (૧૪) કીચકે જેમ તેમ કરીને મીમનો ગ્રાહ મૂકાવ્યો અને કહેવા લાગ્યો, “ ગાંધર્વ, તું શા માટે યુદ્ધ કરવા આવ્યો છે ? હું નવહજાર હાથીના બઢવાલો કીચક છું; અને માફ મરણ જેની વસુમતી નામની પ્રિયાને હું ઊપાડી લાવ્યો હતો તે મીમને હાથે છે.” મીમે બધા પાંડવોનું ઓઢણાળ આપ્યું અને પોતે મીમ છે એમ જણાવ્યું. આ જાણી કીચકે મીમને આદાન આપ્યું (૧૫) બન્નેયનું મલ્લયુદ્ધ જામ્યું; અને તે દ્વંદ્વયુદ્ધમાં કીચકે મીમને મુષ્ટિપ્રહાર કર્યો. મીમ લોહીની ડલટી કરી અને જેમ તેમ કરી તે ડમરો રહી શક્યો. (૧૬) મીમના મનમાં ઘડીભર એમ જ થયું “ શું મારો યશ આ દ્વંદ્વયુદ્ધમાં ઢળાઈ જશે ? ” પરંતુ ધીરજ ધરી તેણે ફરીથી કીચક ઉપર હુમલો કર્યો અને તેને યમસદન પહોંચાડી દીધો. તેણે તેના હાથપગ ભાંગી માંસના લોચા જેવો તેને કરી નાખ્યો. મીમને બહાર કાઢી દ્રૌપદીએ બહાર આવી જણાવ્યું “ કીચકને ગાંધર્વોએ મારી નાખ્યો છે.” આ સાંભળી “ કીચકને કોણે માર્યો ? ” એમ કહી મોટા યોદ્ધાઓ દોડયા અને કીચકના સો માફઓએ ઘરને ઘેરો ઘાલ્યો. (૧૭) પ્રકાશ કરી બધાએ જોયું, ત્યારે “ खरेखर कीचकने गांधर्वोंए मार्यो छे कारण के तेना पर घा सरखो य देखातो नथी. ” એમ તેમને માલમ પડ્યું. એક બાજુએ દ્રૌપદી શૂન્યવત્ ડમી હતી; બધાયને શંકા થઈ કે કીચક દ્રૌપદીને ધાતર મરી ગયો. કીચકના સો માફઓ “ સવાર થવા દેવાની કે રાજાને પૂછવાની શી જરૂર છે ? ” એમ કહી કીચકની ઠાઠડી ઉપર દ્રૌપદીને નાખી મસાળ તરફ ચાલ્યા. (૧૮) દ્રૌપદીએ આકંદ કરવા માંડ્યું, “ हे गांधर्वो तमे क्यां मर्या छो ? ” મીમથી ન રહેવાયું; પોતાના કેશ છૂટા કરી, વૃક્ષને ઊપાડી, રાક્ષસ જેમ કીચકના માફઓ પર ધસ્યો. કીચકોએ ઠાઠડી છોડી દીધી વાત ફેલાવા માંડી કે કીચકો મરાયા. વૃક્ષોદર ઘેર પાછો વળ્યો અને સૂરજ ઊગ્યો. મત્સ્યરાજના મનમાં સંકલ્પ થયો અને તેણે કૈકેયીને જણાવ્યું, “ દ્રૌપદીને ઘર બહાર કાઢો.” એટલામાં દ્રૌપદી પોતાનાં અંગોપાંગ ધોઈ કોઈ દેવતાની માફક નગરમાં પેઠી; અને એકદમ વૃહન્નલા પાસે

ગઈ. જેવી છૂપી રીતે તે બૃહન્નલાને કહે છે કે “ તું ઉત્તરાની સાથે નૃત્યકીડા કર્યા પછી તારે ઘેર જજે.” એટલામાં તો સુજ્યેષ્ઠાની વાળો ઝઝઝી “ તું ચાલી જા, અને તારા નગરને અને રજાને સુખ આપ ” દ્રૌપદી ગુસ્સે થઈ. ‘ જા તું મને કાઢી મૂકોશ તો હું આજના નગરનાં વિનાશ કરીશ જો તેર દિવસ તારા ઘરમાં તું મને સ્થાન આપીશ, તો તું અને તારો પતિ પૂર્ણ મનોરથથી રાજ્ય ભોગવી શકશો. ’

૩. પદ્યરચના:—

સામાન્ય રીતે દરેક કઢવકમાં ૮ પંક્તિઓ અને ૨ પંક્તિ ઘટ્ટાની મઠ્ઠી ૧૦ પંક્તિઓ છે. ચતુર્મુખ સ્વયમૂર્તિ આ લખાણ હોવું જોઈએ તેને આથી ટેકો મળે છે. ઘટ્ટા અને ધ્રુવકનો છંદ ચતુષ્પદી પ્રકારનો છે અને દરેક પંક્તિમાં ૨૬ માત્રા છે; અને ૧+૧૪=૨૫ એટલે ૧ માત્રા પછી યતિ છે. હેમચન્દ્રના છં. શા ૬ પત્ર ૪૦. (અ) પ્રમાણે કેતકીકુસુમ આ છંદનું નામ છે હેમચન્દ્ર આ દષ્ટાન્ત આપે છે;—ઓજે દશ સમે પશ્ચદશ કેતકીકુસુમમ્। યથા,

બિંબાલિત ભુવણુ નવકેયિકુસુમપરાઈણ।

નં અદિવાસિઅરં મયરદ્વયકમ્મણજોઈણ ॥

કઢવકના દેહનો છંદ હેમચન્દ્રના છં. શા. ૬ પત્ર ૪૩ (અ) પ્રમાણે પારણક છે: ચિતૌ પચપા વા પારણકમ્ ॥ ચતુર્માત્રત્રયં ત્રિમાત્રશ્ચ, યદિ વા ષણ્માત્રચતુર્માત્રપશ્ચમાત્રા: પારણકમ્ । યથા;

કહઅર્હિ હોષસદ્ તં દિવસુ, આણંદસુહારસપાવણઽ

હોહિ પ્રિયમુહસસિચંદિમઈ, જર્હિ નયણચરહ પારણઽ ॥

આમાં અને આપણા કઢવકના દેહના છંદમાં એટલો જ તફાવત છે કે આપણા ઉદ્ધરણના છંદમાં દરેક પંક્તિનાં બન્ને ચરણના અન્તનો પ્રાસમેળ છે; જ્યારે હેમચન્દ્રના ઉદાહરણમાં બન્ને પંક્તિના અન્ત પ્રાસમેળથી બદ્ધ છે. દા. ત.

તો ભણદ્ જુહિટ્ઠિલુ ભાયરહો સ્વભાવણેહગુણસાયરહો ।

૪. ટિપ્પણ:—

૧. જુહિટ્ઠિલુ [યુધિષ્ઠિર:] જુઓ સિ હે. ૮ । ૧ । ૧૬ । જહુ ટ્ઠલો જહિટ્ઠિલો । એમ આદેશ છે. વઢી જુઓ સિ. હે. ૮।૧।૧૦૭, ૨૨૪.

૨. ભણદ્ ભાયરહો છઠ્ઠીના રૂપનો દ્વિતીયારૂપે પ્રયોગ હેમચન્દ્ર નથી આપતા; પરંતુ માર્કણ્ડેય પ્રા. સ. ૧૬. ૧૧. તે નોંધે છે.

૧૧-૧૨. પંક્તિ ૧૧ અને ૧૨માં ૯+૧૩=૨૨ એ પ્રમાણે માત્રા છે; જ્યારે ૯+૧૪=૨૩નો છંદ આહ અપેક્ષિત છે. સરસાવો સેવાધર્મઃ પરમગહનઃ યોગિનામપ્યગમ્યઃ ।

૧૮. બુઙ્ઘણઽ, જુઙ્ઘણઽ ધાતુને અળ લગાડી બનાવેલાં વિશેષણો.

૨૨. વિહંદલ સં. બૃહન્નલા > વિહન્નલ > વિહંદલ. સરસાવો. ગૂ. પાંદડું

૨૪-૨૬. અર્જુન બૃહન્નલાને આવશ્યક એવી પોતે કહી કહી વિદગ્ધતાઓ ધરાવે છે તેનું વર્ણન કરે છે. ગુંથેવહ, નન્ચેવહ, ગાણવહ અને વાણવહ એ શબ્દો નામ તરીકે વપરાયેલાં વિધ્યર્થ કૃદંતો હોઈ સપ્તમીમાં છે. ‘ગુંથેવહ વેણિ પર્ઈહરિય’ એમાં વેણિ સ્ત્રી રીતે દ્વિતીયામાં છે પરંતુ અર્થસ્પષ્ટતા સ્વાતર છાયામાં એ શબ્દ છટ્ટી વિભક્તિમાં મૂક્યો છે. પર્ઈહરિય એ એક સ્ત્રીના પ્રમાણે પ્રદીર્ઘિકા હોય; પરંતુ અહીં પ્રક્રમભંગના દોષથી વિસુક્ત રહેવા પ્રતિગૃહિકા=દાસી એ અર્થ લીધો છે. પર્ઈહરિય શબ્દ પર્ઈહરમાંથી લીધો છે. જુઓ ઉદ્ધરણ ૧. પં. ૯. પરંતુ આથી પણ ઉત્તમ અર્થનિર્વાહ બીજી રીતે થઈ શકે એમ છે. ગુંથવી=ગુંથેવિ ય ૬૦ (=પ્રથિત્વા ચ વેર્ણી પ્રદીર્ઘિકાં યા કૃષ્ણભુજઙ્ગૈરનુહતા । સરસાવો વિરાટપર્વ. ૩. ૨૭. પિનદ્ધકંબુઃ પાણિભ્યાં તૃતીયાં પ્રકૃતિ ગતઃ । વેણીકૃતશીરા રાજન્ નામ્ના ચૈવ બૃહન્નલા ॥

૨૭. જમલજેટ્ટ નકુલ

૨૮. પધ્ધુર મૂઠ્ઠામાં પાઠ પદ્ધર છે; દે. ના મા. ૬. ૧૦. પદ્ધ-રમજ્જૂ એમ આપેલું છે. તેને અનુસરી સરલાન્ એમ સંસ્કૃતછાયા કરેલી છે. મૂઠ્ઠામાં કરેલો સુધારો દ્વપુધ્ધુરની સાથે પ્રાસમેઝ લાવવા કરેલો છે. એમ સૂચિત છે જ કે ‘જે અશ્વો દર્પને લીધે પુરામાંથી છટકી જાય છે તેને બરો. બર તાબેદાર હું બનાવીશ.’ પદ્ધર ઉપરથી ગૂ. પાધરો.

૨૧, જોહસિઽ [જ્યોતિષી] સહદેવ.

૩૦. ધણુ સરસાવો ગૂ. ધણ.

૩૮. દણુદેહવિયારણં આ પંક્તિ દૂષિત છે કારણ કે દણુમાંથી દણુજ અર્થ ઘટાડવો પડે છે.

૩૯-૪૦. સરખાવો ભવિસ્યત્કહા ૧. ૫. ની ષત્તા તર્હિ ગય-
 ઉરુ ણાડં પટ્ટણુ જણજણિયચ્છરિડ । ણં ગયણુ મુણવિ સગ્ગસ્વંહુ
 મહ્ધિ અવયરિડ ॥ મેઘદૂત ૧. ૩૦. સ્વલ્પીભૂતે સુચરિતફલે સ્વ-
 ગિંણાં ગાં ગતાનાં, શેષૈઃ પુણ્યૈર્હૃતમિવ દિવઃ કાન્તિમત્ સ્વખંડમેકમ્ ।

૪૬. ચલ્લથુ=ચલાર્થઃ કદાચ મૂળપાઠમાં ચલિત્તુ=ચલિત્ર 'ચંચલ'ના
 અર્થમાં હોય એમ સંભવ છે.

૫૦. પંચપરમેષ્ઠિ તે અર્હત્, સિદ્ધ, આચાર્ય, ઉપાધ્યાય અને સાધુ.

૫૩. આયલ્લય જુઓ ટિપ્પણ ઉદ્ધરણ. ૨. પં. ૧૪.

૫૪. ઉચ્ચકોવળદ્ સ્પષ્ટતા સ્વાતર ઉત્કોપનાનિ એ સંસ્કૃત છાયા
 સારી છે.

૫૪. ઉજ્જંગલ દે. ના. ૭. ૧૩૪. ઉજ્જંગલં હ્રદે વીહે ।

૫૫. થળયલ [સ્તનતલ] તલનો અર્થ સામાન્ય સપાટી એમ લેવાનો
 છે; સંસ્કૃતમાં સ્તનતલ એ શબ્દ સુપ્રસિદ્ધ છે, અને એ છાયા કરીએ તો પળ
 ઘાંચો નથી.

૬૧. ણવળાયસહાસચલ્લુ નવ હજાર હાથીના બઢવાઢો; આ જ પ્રમાણે
 મીમંસુ પળ વર્ણન સદર ઉદ્ધરણ પં. ૧૫૧.; પં. ૧૮૭ ણઉળાય શબ્દથી
 કીચકના ભાઈઓને વર્ણવ્યા છે; અથવા પઢો કીચકને પળ વર્ણવ્યો હોય કારણકે
 પૂર્વાપરસંબંધે બન્ને ય અર્થ બેસતા છે.

૬૫. ણવમી કામાવસ્થા હુય તેની નવમી જડતાની કામાવસ્થા થઈ.

દશ કામાવસ્થાઓ નીચે પ્રમાણે છે:—

દશાવસ્થઃ સ તત્રાદાવભિલાષોઽથ ચિન્તનમ્ ।

સ્મૃતિર્ગુણકથોદ્વેગપ્રલાપોન્માદસંજ્વરાઃ ।

જડતા મરણં ચેતિ દુરવસ્થં યથોત્તરમ્ ॥

(દશરૂપક. ૪. ૫૨.)

તે જ પ્રમાણે જુઓ સાહિત્યદર્પણ ૩. ૧૯૦. । : —

અભિલાષશ્ચિન્તાસ્મૃતિર્ગુણકથોદ્વેગસંપ્રલાપાશ્ચ

ઉન્માદોઽથ વ્યાધિર્જડતા મૃતિરિતિ દશાત્ર કામદશાઃ ॥

૬૬. મળુ રંજહિ આયહે તીમદ્દહે આમાં તીમદ્દહે=સ્ત્રિયઃ છાયા
 કરી છે; કદાચ લહિયાની મૂલ કે એવું કાંઈ હોવા સંભવ છે. બાકી અર્થ તો
 છાયાનો જ ઠીક છે.

६७. समालहणु [समालंभन] चंदन विगेरे देह शोभाववाना पदार्थो
वि. प. मां सुरा अने अन्न लई द्रौपदीने मोकलवामां आवे छे.

६८-७०. पंक्ति ७०ना द्वितीय भागमां बे मात्रानी तूट छे. पोताना
पुण्ये करीने केमे करी सिंह पासेथी छूटेली हरिणी जेम ज्यां कंक अने विराट
हता त्यां करुण रुदन करती ते पहुँची.

७१-७२. सरखावो वि. प. १७ तां कीचकः प्रधावन्ती केश-
पाशे परामृशत् । अर्थनां पश्यतो राज्ञः पातयित्वा पदाऽवधीत् ॥१०

७३-७५ सरखावो वि. प. १६. तस्य भीमो वधं प्रेप्सुः कीच-
कस्य दुरात्मनः । दत्तैर्दत्तांस्तदा रोपान्निष्पिपेप महामनाः ॥ १४ ॥
+ + + अथावमृद्वादंगुष्ठमंगुष्ठेन युधिष्ठिरः । प्रबोधनभयाद्राजा
भीमं तं प्रत्यषेधयत् ॥ १७ ॥ तं मत्तमिव मातंगं वीक्षमाणं वन-
स्पतिम् । स तमाचारयामास भीमसेनं युधिष्ठिरः ॥१८॥

७४. मरुमारमि छायामां भ्रिये मारयामि एम लखेलुं छे; परन्तु
ए अर्थ खरो नथी. खरी रीते भारवाचक द्वित्व होवा अत्रे संभव छे. सरखावो
सदर उद्घरण पंक्ति १६९. मरुमारिउ कीचकु केण ।

७८. काइंनी छाया किमपि त्यजी किम् एम छाया करवी ठीक
पड़ो. “ ज्यां मोटो माणस ज दुश्चरितनुं आचरण करे, त्यां सामान्य
माणस करे छुं ? ”

८१. नियकीलइ मच्छुडु कहि मि गय “ पोतानी क्रीडाए
(= स्वरताथी) एकदम क्यांक गया छे. ’ मच्छुडु=मंछुडु. सरखावो भ.क.
९. ५. १-२. तं पिक्खंतु मुसइ मइविंभउ “ अत्थि किंपि सुहक्कम्महो
संभउ । सच्चउ संविहाणु फलु दोसइ लइ मंछुडु सुहिसंगमु
होसइ ॥ मंछुडु, मच्छुडु=मंक्षु

८२. जुप्पइ [युज्यते | सि. हे. ८ । ४ । १०९ ।

८४. कउहंतरकसणीकरणखमु दिशाओना अंतरने श्याम करवा
समर्थ एउं अंधार.

८७. उज्झर प्रवाह; वल्लर=वन दे. ना. ७. ३६. वल्लरमरणं ।

९०. पइं जीवंतण महु पही भइय अवत्था तृतीयानो सति

સસમીના અર્થમાં પ્રયોગ મહ્ય < સં. ભવિત*; પહી રૂપ પળ જોવા જેવું તો છે જ.

૧૦૦. પુરાઈયરુક્તુ પૂર્વજન્મરૂપી વૃક્ષ.

૧૧૩. નરિંદહે યુધિષ્ઠિર તરફથી.

૧૧૪. અઝ્જોણિય-કલ્હોણિય આજનું, કાલનું; લગાડેલો પ્રત્યય જોવા જેવો છે.

૧૧૬. તુંગિ રાત્રિ. અદૃશ્યમાનસ્તસ્યાથ તમસ્વિન્યામનિદિતે ।
વિ. પ. ૨૨. ૩૭.

૧૧૭. ગય ણિયથલિ હેલણુ દુમયસુય-આને ગય નિયય-નિહે-
લણુ દુમયસુય દુપદ રાજાની સુતા પોતાને ગૃહે ગઈ. નિહેલણુ-દે ના.
૭. ૫૧. નિહેલણમગારજઘણેસુ ।

૧૨૪. ણત્થિ હૃત્થિહૃયસાહણઈ આ વાક્યમાં નામ બહુવચનમાં છે
જ્યારે ણત્થિ એકવચનમાં છે; પરંતુ ણત્થિનો અવ્યયાત્મક પ્રયોગ જે અર્વાચીન
ગૂજરાતીમાં રૂઢ છે તે અપભ્રંશમાંથી આવતો દેખા દે છે.

૧૨૫. કિં કમલસમાણુ ણ મુહકમલુ આમાં ઉપમાન કમલની
પુનરુક્તિ છે. એ દોષ છે.

૧૨૭. લહ આજ્ઞાર્થે વોજો પુરુષ એકવચન √લા

૧૨૭. મંઠ દે. ના. ૬. ૧૧૧. ટીકા મંઠો બંધ ઇતિ કેચિત્પઠન્તિ ।

૧૨૯. જં કરતાં તં સુધારો ઠીક થશે.

૧૩૬. જહિ સીહુ કુરંગહો કમુ કરિવિ જેમ સિંહ મૃગ તરફ
ફાઠ માંડીને.

૧૧૭. ઘંધુ. દે. ના. ૨. ૧૦૫. ઘરે ઘંધો । ઘર સરખાવો ગૂ.
ઘંધોલિડ.

૧૩૭. પિહુ 'પાઈઅસહમહણવો' આ શબ્દનો 'અધીનતા' અર્થ ગોંધે
છે. પેટકનો અર્થ 'કાંઈ પકડવા માટે આંગળીઓસહિત લંબાવેલો હાથ'
એમ પણ થાય છે

૧૪૪. વસુમહ-અવહરણુ ભીમની વસુમતી નામની સ્ત્રીને તે વરો ગયો
અને તેને લીધે કીચકને ભીમસેનના હાથે મરવાનું હતું.

૧૪૬. મત્થાણયરુમાં મ્ ઉચ્ચારસરલતા ખાતર કમેરવામાં આવેલો છે.

૧૪૬-૧૪૮ પાંઘવ અને દ્રૌપદીનાં ઓઠલાણ ભીમ કીચકને કરાવે છે,

૧૫૮. આહિત્થ દે. ના. ૧. ૭૬. ચલિયકુવિયાડલેસુ આહિ-
ત્થો । મહિ શબ્દના પ્રયોગમાં પુનરુક્તિદોષ આવેલો છે.

૧૬૧. ઓહુલ્લિય દે. ના. ૧. ૧૫૭. માં ઓહુર શબ્દ છે; ઓહુરં
ચ ચ્વિણ્ણમ્મિ । ટીકામાં ઓહુરં અવનતં સ્વસ્તં ચેત્યવન્તિસુન્દરી ।
મ. ક. ૧૪. ૧૧. ૫. કોવિ મ્મણં નવિ બંધમિ ફુલ્લં જામ ન
વહરિમુહ્હ ઓહલ્લં । પરન્તુ છંદને અનુસરી મ. ક. માં ઓહુલ્લં
વાંચવું ઠીક છે; અને ‘ચ્વિણ્ણ’ અર્થે બરોબર બેસે છે આ શબ્દ ઉદ્+✓ફુલ્લના
વિરોધાર્થી ધાતુ અવ+✓ફુલ્લમાંથી ઉત્તીર્ણ થઇ હોવો જોઈએ. સરલાવો ગૂ.
‘પાક ઓલાઈ ગયો.’

૧૭૦. પંચજનાહિષ્ણ પંચજન=સર્વે જન, આહું જગત; તેના શત્રુરૂપ.

૧૭૧. ણિઙ્ઙાહિ [નિધ્યાત] ‘જોયું’ ના અર્થમાં.

૧૭૭. ઉહુનો પડ્યત અર્થ કયો છે; પરન્તુ આ પાઠ સુધારી હુ
કે હુ કરી તેનો ષ્પઃ અર્થ કરી કીચકને લાગુ પાડી શકાય.

૧૭૮. આ પંક્તિનો અર્થ:—“આમ ત્યારે પ્રભાત થવાની રાહ જોવાની ય
શી જરૂર છે અને વઢી રાજાને પૂછવાની ય શી જરૂર છે ?” વિ પ. ૨૩.
દદશુસ્તે તતઃ કૃષ્ણાં સૂતપુત્રાઃ સમાગતાઃ । અદૂરાચ્ચાનવદ્યાંગી
સ્તંભમાલિગ્ય તિષ્ઠતીમ્ ॥ ૪ ॥ સમવેત્તેષુ સર્વેષુ તામૂચુરુપ-
કીચકાઃ । હન્યતાં શોઘ્રમસર્તીં યત્કૃતે કીચકો હતઃ ॥ ૫ ॥
અથવા નૈવ હન્તવ્યા દહ્યતાં કામિના સહ । મૃતસ્યાપિ પ્રિયં કાર્ય
સૂતપુત્રસ્ય સર્વથા ॥ ૬ ॥ તતો વિરાટમૂચુસ્તે કોચકોઽસ્યાઃ
કૃતે હતઃ । સહાનેનાય દહ્યેમ તદનુજ્ઞાતુમર્હસિ ॥ ૭ ॥ પરાક્રમં તુ
સૂતાનાં મત્વા રાજાઽન્વમોદત । ઇતલે વિ. પ. માં કીચકો રાજાની
રજા લે છે; આપણી કથામાં તેઓ રજા લેવાની જરૂર જોતા નથી.

૧૮૦. સવડંમુહુ દે. ના. ૮. ૨૧. સવડંમુહો અહિમુહે ।

૧૮૧. વિ. પ. ૨૩. ૧૨. જયો જયંતા વિજયો જયત્સેનો
જયદ્વલઃ ।

૧૮૩. કુહિણિહિ=રથ્યાસુ દે. ના. ૨. ૬૨. કુહિણી કુપ્પર-
રચ્છાસુ । જુઓ વિ. પ. ૨૩. તતઃ સ વ્યાયતં કૃત્વા વેષં વિપરિવર્ત્ય
ચ ॥ ૧૭ ॥ અદ્વારેનાભ્યવસ્કંદ્ય નિર્જગામ બહિસ્તદા । સ ભીમસેનઃ

પ્રાકાશવાદ્ય તરસા દુમમ્ ॥ ૧૮ ॥ હમશાનાસિમુલ; પ્રાયાદ્ યન્ન
તે કીચકા ગતાઃ । સ લંઘયિત્વા પ્રાકારં નિઃસૃત્ય ચ પુરોક્તમાત્ ।
જ્વેન પતિતો ભોમઃ સુતાનામગ્રતસ્તદા ॥ ૧૯ ॥

૧૮૪. નોકિલ્લ સિ. હે. ૮। ૪। ૪૨૨. નવસ્ય નવલ્લ; । ગૂ. નોલી
નલ્લ+સ્વાર્થ પ્રત્યય (વક્) > > કલ્લ = નવલ્લ કે નોકલ્લ. શ્રી. નરસિંહરાવ
< પ્રા. અણ્ણલ્લકલ્લય < સં, અન્યપક્ષક G. L. L. Part I. p. 371.

૧૮૭. જવળાય પળટ્ટ પહટ્ટ કહિ નવનાગો એલે કીચકના સો
માઈઓ નાશ પામ્યા. એમ વાત પ્રસરી. કહિ 'કથા' એ વિચિત્રરૂપ છે; પરન્તુ
આવાં રૂપો અપભ્રંશમાં બનતાં હતાં.

૧૮૮. પલ્લટ્ટુ સિ. હે. ૮। ૨। ૬૭. પર્યસ્તં; તે ઉપરાંત ૮। ૨। ૪૭।
G. P. 130. 285.

૧૮૯. અણિહયમલ્લ અનિહત એલે હાર્યા નથી તેઓમાં, મલ્લ એલે શ્રેષ્ઠ.

૧૯૦. આ પંક્તિની છાયા સુધારી વાંચો: કૈકેયીં શિક્ષયતિ
“સૈરન્ધ્રીં તિવાસાત્ પ્રતિસારય ” આ માટે જુઓ વિ. પ. ૨૪ સુ.
દેણામઘ્રવીદ્રાજા મહિષીં જાતસાધ્વસઃ । સૈરંધ્રીમાગતાં વ્ર્યામમૈવ
વચ્ચત્રાવિદમ્ ॥

૧૯૨. ભવિત્તિ દેવી.

૧૯૪. પલ્લણ્ણપ્પલ્લણ્ણિ ગુલ્લપ્પલ્લણ્ણિ, ગુલ્લ સંજ્ઞાઓથી,

૧૯૫. અપ્પળણ્ણ ગિહેલણ્ણ જાહ = સંસ્કૃતછાયા સુધારો આત્મનઃ
ગુહં યાહિ । જાહ < જાહિ < સં. યાહિ.

૧૯૫. સુજેટ્ટ [સુજ્યેષ્ઠા] વિ. પ. માં સુદેણાઃ જિજ્ઞસેનના
હરિવંશપુરાણમાં સુદર્શના નામ છે.

૨૦૦. આ પંક્તિમાં સદ્ભની મદ્રા છે.

॥ चतुर्थमुद्गरणम् ॥

१. कवि अने तेनुं जीवनः—

हरिवंशपुराणनो संधि १०३ आ चोथा उद्गरण तरीके लेवामी आव्यो छे. त्रिभुवन स्वयंभुए तेना बापे अंभुं राखेलुं हरिवंशपुराण केवी रीते पूरुं कर्युं तेनी चर्चा पण त्रीजा उद्गरणना प्रवेशकमां करेली होई तेनी पुनरुक्ति अहि आवश्यक नथी. आ उद्गरणमां आपेली आदिगाथा अने छेवटनां समाप्तिवचन तथा गाथा, आ संधि त्रिभुवननो छे ए बंतांवी आपे छे. आ उद्गरणमां २५ कडवक छे. भाषावैचित्र्यनां मुदाथी कर्ताए आ संधि रच्यो छे. एने लीधे आ भाग झाझो कोइए वांच्यो होय एम हाथप्रते परधी लागतु नथी. वळी भाषा अपरिचित होवाथी लहीआए जेवुं वांच्युं एवं लख्युं; अनै वधारामां पोते य अढळक प्रमादो घूसाज्या होय तो तेमां कांई नर्वाई जेवुं नथी. आ उद्गरण तयारे ज शुद्ध यशे जयारे आपणने आ ग्रन्थनी चार पांच हाथप्रतो मळशे. नहि तो आथी ज आपणे संतोष मानवो रखो.

२. भाषावैचित्र्यः—

कडवक १-५. मागधिका भाषामां छे, एम कर्ताना कहिवांथी अने भाषाना स्वरूप उपरथी मालम पडे छे. लि. हे. ८।४।२।८।—८।४। ३०२। सुधी मागधीनी चर्चा करी छे. आ मागधीनां लक्षण संपूर्णतया आपणा कडवकमां देखा देतां नथी. खास फेरफार २ नो लू अने प्रथमा एकवचनमां ए प्रत्यय एम छे. जेम सामान्य अपभ्रंशमां महाराष्ट्री अने शौरसेनी प्रथमा एकवचनना ओनो उ करवामां आवे छे, तेम प्रथमाना एने अहि इमां फेरवी नाखवामां आव्यो छे; कोइ वार २ रहेवा पण दीघेली देखा दे छे. कडवक ३. मां रूनो लू बीलकुल करवामां आव्यो नथी. भाषावैचित्र्य खातर ज आ कडवक मूकवामां आव्यां छे ते तो देखाई ज आवे छे.

कडवक. ११. मां ढक्काभासाकडवयं एम लखेलुं छे. मृच्छकटिकना टीकाकार पृथ्वीधरे अने मार्कण्डेये प्राकृतसर्वस्व १६मां आ मांषानी चर्चा करी छे. मार्कण्डेय आ भाषाने अपभ्रंश तरीके नथी गणावतो. तेनै मते तो आ विभाषा छे. परन्तु ते हरिश्चन्द्र नामना लेखकेन प्रो. सि. १६. २ मां

ટાંકે છે: હરિશ્ચન્દ્રસ્તિવમાં ભાષામપભ્રંશ इतीच्छति । અને તેના મતનો નિરાસ કરતાં કહે છે કે અપભ્રંશો हि विद्वद्भिर्नाटकादौ प्रयुज्यते । પૃથ્વીધર ભરતનાટ્યશાસ્ત્ર । ૧૭ । ૫૩ । નો વિભાષાની ગણતરીનો શ્લોક ટાંકી એ વિભાષાએને જ અપભ્રંશ તરીકે ગણાવે છે:—અપભ્રંશો—શકારાભીર-ચાણ્ડાલશબરદ્રવિડોઢજા: । દ્વોના વનેચરાણાં ચ વિભાષા: સપ્ત કીર્તિતા: ॥ ત્યાર પછી તે કહે છે: ઢક્કભાષાપાઠકૌ માથુરદ્યુતકરૌ । માથુરનો ભાષાનું દર્શાત નીચે પ્રમાણે છે:—

માથુર:—અલે મટ્ટા, દશસુવળ્લાહ લુદ્ધુ જૂદકરુ પપલોણુ પપલોણુ । તા ગેળહ ગેળહ । ચિટ્ત ચિટ્ત દૂરાત્પદિટ્ઠોઽસિ । (મૃ. ક નિર્ણયસાગર. પ. ૪૭)

માથુર:—અલે, વિપ્પદીવુ પાદુ । પડિમાથુણ્ણુ દેઝલુ । (વિચિન્ત્ય) ધુત્તુ જૂદકરુ વિપ્પદીવેદિ પાદેદિ દેઝલં પવિહુ । (પ. ૪૮)

માથુર:—એસુ તુમં હુ જૂદઅરમળ્ણલોણ બદ્ધોઽસિ । (પ. ૪૯)

માથુર:—તસ્સ જૂદકલસ્સ મુટ્ઠિપહાલેણ ણાસિકા ભગ્ગા । (પ. ૫૭)

પૃથ્વીધરની ઢક્કીમાં (૧) ઉકાર પ્રથમા અને દ્વિતીયામાં (૨) ર્નો લ્ વિકલ્પે થાય છે. (૩) સ્નો શ્ વિકલ્પે થાય છે. (૪) હુ=સ્વન્તુ દેખા દે છે. (૫) સ્સ છત્રીમાં છે. ઉપરના વિશેષોમાં વિશેષ (૪) અને (૬) મહારાષ્ટ્રી પ્રાકૃતમાં છે; (૨) અને (૩) માગધીની અસર બતાવે છે; જ્યારે (૧) અપભ્રંશને અનુવર્તે છે. પૃથ્વીધર જાતે જ કહે છે: લકારપ્રાયા ઢક્કવિભાષા । સંસ્કૃત-પ્રાયત્વે દન્ત્યનાલઘ્યસશકારદ્વયયુક્તા ચ । પૃથ્વીધરની ઢક્કીનું માગધી તરફનું વલણ આમ જણાઈ આવે છે.

માર્કણ્ડેય પ્રા. સ. ૧૬માં^૧ ઢક્કીની બિશિષ્ટતા આ પ્રમાણે બતાવે છે:—(૧)

૧. માર્કણ્ડેય પ્રા. સ. ૧૬:—

ટાકકી સ્યાત્-સ્કૃતં શૌરસેની ચાન્યોન્યમિશ્રિતે ।

હરિશ્ચન્દ્રસ્તિવમાં ભાષામપભ્રંશ इतीच्छति ॥

અપભ્રંશો हि विद्वद्भिर्नाटकादौ प्रयुज्यते ।

उत्स्यात्पदान्ते बहुलं ए च टः-हं हुमौ भ्यसः ॥

आमो वा-हं किमादेः स्यात्प्राग्दीर्घश्च विधीयते ।

त्वमित्यर्थे तुङ्ग भवेत्-अहमथऽग्निमुहंममाः ॥

ममेत्यर्थे महुं च स्यात्-यथा जिघ-तथा तिघ ।

दिङ्मात्रमुक्तमुन्नेयं शेषं शिष्टप्रयोगतः ॥

હ પ્રથમા અને દ્વિતીયા એકવચનને અન્તે (૨) તૃતીયા એકવચનને અન્તે જ દા. ત. સ્વર્ગો પદ્મસિ; સ્વર્ગેન પળ યાય (૩) મ્યઃ=હું કે હું દા. ત. ઘરહું પલિદુ. રુક્ષહં પડિદુ (૪) છદ્ધી બહુવચન=હું કે હું (૫) કિમ્ જેવા સર્વનામતું હં આગળ કાહં અને કાણં (૬) ત્વમ્=તુજ દા. ત. તુજ સર્વવિદ્યાપ્રવીણુ. (૭) અહમ્=હું, અમ્મિ, મમ (૮) મમ=મહું (૯) યથા=જિથ અને તથા=તિથ. માર્કણ્ડેય ઢક્કીનું દધાંત ટાંકે છે:-રાડ અસમસમરૈકમલ્લુ મઅળમળાહરદેહસોહુ સકલશસ્ત્રાસ્ત્રવિદ્યા-પ્રવીણુ । આ ઉદાહરણ તો સામાન્ય અપભ્રંશ જેવું જ છે. જે ચાર વિશિષ્ટ પ્રયોગો સિવાય શાસ્ર અપભ્રંશથી જુદી પડતી કોઈ ભાષા હોય એવી વિશિષ્ટતાઓ તો ટાક્કીમાં નથી જ. માથુરની ભાષાથી માર્કણ્ડેયની ટાક્કી જુદી છે.

આપણા ઉદ્ધરણમાં આપેલી ઢક્કીમાં આ પ્રમાણે વિશિષ્ટ લક્ષણો દેખા દે છે. (૧) પ્રથમા એકવચનમાં ઉ (૨) ભવદિ અને સંભવદિ શૌરસેનીના જેવાં રૂપો. (૩) હુ=સ્વલુ (૪) છદ્ધી એકવચનમાં સ્સ રૂપ. (૫) સે=તસ્ય મહારાષ્ટ્રી અને અર્ધમાગધીમાં દેખા દેતું રૂપ. આ ઉપરાંત બીજાં લક્ષણો જણાતાં નથી. આટલા ઉપરથી ભાષાનું સ્વરૂપ નક્કી કરવું મુશ્કેલ છે. વઢી બાણું કડવું એક વૈદગ્ધ્ય દેખાડવા સ્થાતર જ લખેલું છે; એટલે મૂઝગત તરવો બાઈ સાંપડે છે.

મૃચ્છકટિક, પ્રાકૃતસર્વસ્વ કે આપણા ઉદ્ધરણ પરથી આ ભાષામાં શાસ્ર તરવો કયાં હોવાં જોઈએ એ નક્કી કરવું મુશ્કેલ છે. પ્રો. પીશલ G. P. Einleitung 26. માં મૃચ્છકટિકની ઢક્કી ઉપર ટીકા કરતાં કહે છે, “શૌરસેની અને માગધી પ્રમાણે જ, ઢક્કીની બાબતમાં હાથપ્રતોના પૂરાશા વિશ્વનીય નથી; અને વઢી ઢક્કીનું સાહિત્ય એટલા ઓછા પ્રમાણમાં છે કે એ ભાષા કેવી હશે તેને માટે કોઈ પણ પ્રકારની ચોંચવટ થઈ શકે એવી નથી.”

આ ભાષાનું નામ ઢક્કી હશે ? પ્રો. પીશલ G. P. Ein. 26. માં કહે છે કે ઢક્કી એ પૂર્વેંગાઢના ઢક્કા ઉપરથી હશે. પ્રો. પીશલનું માનવું મૂલમરેલું છે. કદાચ તે મૃચ્છકટિકની ઢક્કીની માગધી અક્ષર પરથી આ અનુમાન બાંધવા દોરાઈ ગયેલા હોવા જોઈએ. પ્રીઅરસને (J. R. A. S. 1918. P. 875-883) એમ બતાવ્યું કે આ ભાષાનું સ્વં નામ ટાક્કી હોવું જોઈએ અને તે ભાષા અર્વાચીન રજપુતાનાના ર્શાન પ્રદેશમાં એટલે જયપુર, ટોંક અને પંજાબના અનિકોળમાં બોલાતી હોવી જોઈએ. પ્રીઅરસનના અભિપ્રાયે,

ટાકી અને ગૌજર અપભ્રંશ એલે કે સમિન્ચ અપભ્રંશ જંગમ સરલા છે; તેથી કરીને પૂર્વોક્ત નિર્ણય તેમણે બાંધ્યો છે. રાજશેઠ્ઠરની કાવ્યમીમાંસા (G. O. S. I. P. 51.) નો શ્લોક ચોક્કસ કહે છે: સાપભ્રંશપ્રયોગાઃ સકલમરુભુવઃ ટક્કભાદાનેકાશ્ચ । આ ઉપરથી ફાલિત થાય છે કે મારવાડ, ટક્ક અને ભાદાનક એલે કે ગ્વાલીબર બાજુનો પ્રદેશ—આ દેશોમાં અપભ્રંશનો વ્યવહાર હતો અને ટાકી ભાષા અપભ્રંશની એક બોલી હોવી જોઈએ એ વિધાનમાં કલ્પનાતિરેક નથી. એની ઉચ્ચારબહુલતા આ માન્યતાને ટેકો આપે છે.

૧. ઉદ્ધરણવસ્તુ:—

આ ઉદ્ધરણનું નામ **બલપણહુ=બલપ્રશ્ન**: છે તીર્થંકર નેમિનાથ દ્વારકા આવે છે. સમવસરણ ભરાય છે. નેમિનાથ ધર્મોપદેશ કરે છે. ત્યાર પછી બલદેવ પ્રશ્ન કરે છે. “ આ દ્વારાવતીનો નાશ કોનાથી અને કેવી રીતે થશે ? ” નેમિનાથ અભિષ્ય ભાણે છે. “ દ્વૈપાયનના શાપથી દ્વારામતીનો નાશ થશે અને કૃષ્ણનું મૃત્યુ જરત્કુમારના બાળથી થશે. ” આ અભિષ્યશાળી સાંભળી સર્વ યાદવો અને યાદવ સ્ત્રીઓના મનમાં શાક વ્યાપે છે. કેટલાક પ્રવ્રજ્યા લે છે અને દુષ્કર તપ આદરે છે. આ કથા દિગંબર પરંપરાને અનુસરે છે. આ કથાની શ્વેતાંબર પરંપરા જૈનાગમગ્રન્થોના આઠમા અંગ—અંતગાહદસાઓમાં વર્ણવેલી છે; તેમાં બલદેવ નહિ પણ કૃષ્ણ નેમિનાથને પ્રશ્ન પૂછે છે.

દેશપરદેશ વિહાર કરી નેમિનાથ સાપુસપુદાય સાથે આવે છે અને રૈવતક પર્વતના ઉદ્યાનમાં વાસ કરે છે (૧) ત્યારે કૃષ્ણ પોતાનું સિંહાસન મેલી શિર નમાવી સાત પગલાં ભરી નેમિનાથને પ્રણામ કરવા જાય છે. (૨) ત્યાર પછી બલદેવ તેમને વાંદવા જાય છે. (૩) એમની પાછલ સાત્યકિ, ચાણિ, સઢરિ, દ્વૈપાયન इत्यादि યાદવો, પોતાની સ્ત્રી, મિત્ર અને શિષ્ય સહિત મકરાંક=પ્રયુત્ત્ર નેમિનાથને વાંદવા જાય છે. (૪) ત્યાર પછી રુક્મિણીનો પુત્ર માનુકુમાર વાંદવા જાય છે. (૫) આ કડવું વિષમ છે; પરન્તુ કૃષ્ણનું વર્ણન અહિં ફરીથી કરવા પ્રયાસ છે. વર્ષાશ્રુતના મેઘસમા કૃષ્ણ આગલ ચાલ્યા; અને આ રીતે કૃષ્ણ, બલદેવ અને બીજા યાદવો સાથે વાંદવા ચાલ્યા. (૬) આ રીતે સમવસરણ થયું અને નેમિનાથ તેમાં લક્ષિત થયા હતા તથા દેવો તેમને નિહાળતા હતા (૭) બલદેવ અને ગોવિંદ નેમિનાથની સ્તુતિ કરે છે (૮) આ પ્રમાણે સ્તુતિ કરી યાદવો સમવસરણમાં મનુષ્યોને બેસવાના કોઠામાં બેઠા. (૯) કૃષ્ણ અને નેમિનાથની પ્રશ્નોત્તરી આ કહવામાં છે. (૧૦) જેમ જેમ નેમિનાથ અંગવાન ધર્મ કહે છે, તેમ તેમ

યાદવોને આનંદ થાય છે; અને એમનાં વચનામૃતો સાંભળી સાંભળી તેમને અશ્વા, નદી થઈ જતો. (૧૧). બલદેવ પ્રશ્ન પૂછે છે, “ આ દ્વારકાનો ક્યારે વિનાશ થશે ? ” નેમિનાથ ઉત્તર દે છે, “ આજથી બારમે વર્ષે.” (૧૨) બલદેવ ફરી પ્રશ્ન પૂછે છે, “ ત્યારે કૃષ્ણનું શું થશે ? ” નેમિનાથ જવાબ દે છે “ મયને લીધે અને દ્વૈપાયનના શાપથી દ્વારામતીનો વિધ્વંસ થશે; (૧૩) પછી કૃષ્ણ કૌશાંબીવનમાં જશે જ્યાં જરત્કુમારના હાથે તેમનું મૃત્યુ થશે.” ત્યાર પછીનાં કૃષ્ણનાં જન્માંતરો અને મોક્ષ ક્યારે થશે તે નેમિનાથ કહે છે. (૧૪) આ સાંભળી બલદેવનું મુખ મેંસ જેવું કાલું થઈ ગયું અને બધા ય યાદવોને શોક થવા લાગ્યો. (૧૫) પ્રથમ્ન ચિંતા કરે છે. “ સર્વજનું બોલ્યું મિથ્યા થતું નથી. યાદવોનો તથા દ્વારકાનો પૂરો વિનાશ થશે.” આમ સંકલ્પવિકલ્પ કરી કાંચનમાલા સહિત તેણે તપ આદર્યું. (૧૬) ભાનુકુમાર, બીજા યાદવો અને કૃષ્ણની રાણીઓ પળ પ્ર મ્નની પાછલ દીક્ષા લીધી. (૧૭) બધા જનોએ જાતજાતનાં વ્રત લીધાં, તેનું વર્ણન આ કડવામાં કરવામાં આવ્યું છે. (૧૮) દ્વૈપાયનને પોતા થકી આ સર્વ વિનાશ થશે, એથી ચિંતા થવા લાગી એટલે તે પૂર્વદેશમાં ગયો અને ત્યાં તપ કરવા લાગ્યો. (૧૯) જરત્કુમાર પોતાને હાથે જ કૃષ્ણનો ઘાત થશે એમ વિચારી પોતાનાં ધનુષ્ય બાળ લઈ દૂરવનમાં ચાલ્યો ગયો. (૨૦) આ પ્રમાણે થવાથી કૃષ્ણને વધું શૂન્ય લાગવા માંડ્યું. બલદેવના સારથિ સિદ્ધાર્થે એટલામાં બલદેવની આજ્ઞા માગી. (૨૧) બલદેવે અનુજ્ઞા આપી અને સિદ્ધાર્થે ધોર તપ આદર્યું. બલદેવ અને કૃષ્ણ નેમિનાથને નમીને ત્યાંથી ગયા; અને રાજકાજ છોડી શોકનિમગ્ન થયા. (૨૨) નેમિનાથની ધર્મપ્રવૃત્તિ વિવિધ પ્રકારે વર્ણવી છે. (૨૩) (૨૪) આ પ્રમાણે પ્ર મ્ન ઇત્યાદિ મુનિઓ નેમિનાથ સમક્ષ તપ આચરવા લાગ્યા અને સર્વે જતો ભવિષ્યના વલ્લેશથી પીડિત થઈ હર્ષ અને વિષાદને પામ્યા. (૨૫)

૪. હંદોરચના:—

આશું ય ઉદ્ધરણ ધ્રષ્ટ છે; એટલે હંદનો મેઠ, વારંવાર તૂટે તે સ્વાભાવિક છે. ઉદ્ધરણને મથાલે પ્રાકૃતગ્રાથા છે, સામાન્ય રીતે ગાથા ૧૨+૧૮। ૧૨+૧૫॥ માત્રાના મેઠે હોય છે. પ્રસ્તુત ગાથામાં ૧૨+૧૬। ૧૧+૧૪. ॥ માત્રાઓ છે. ગાથાનો અર્થ તો સ્પષ્ટ છે; પણ હંદની દૃષ્ટિએ તે ધ્રષ્ટ હોવા વધારે સંભવ છે.

આશા ઉદ્ધરણમાં ૨૫ કડવક છે. આશા સંધિને ઉદ્ધરણ તરીકે લેવામાં આવ્યો છે. આદિમાં આશા સંધનો એક ધ્રુવક છે. દરેક કડવકના આદિમાં

હેલા છે. હેલ એ એક પ્રકારનો ધ્રુવક જ છે. હેલાનો છંદ ૬+૪+૪+૪+૪ = ૨૨ માત્રાનો છે. છં. શા.^૧ પ્રમાણે આ છંદ ઉદાહરણમાં ચાર પંક્તિનો છે. જે જે સ્થળે હેલામાં માત્રાની ભ્રષ્ટતા આવી છે, ત્યાં ત્યાં ટિપ્પણીમાં નોંધ લીધી છે. કડવક ૧૧ માં હેલા નથી.

ઘત્તાનો છંદ^૨ બાત્રીસમા કડવક સુધી ૨૨ માત્રાનો સામાન્યતઃ કહી શકાય; જો કે ભ્રષ્ટતાને પરિણામે હેલાની માફક ઘત્તામાં પણ માત્રાનો મેઝ સંપૂર્ણતયા દેખાતો નથી. કડવક ૨૩ની ઘત્તા ૧૪+૧૩=૨૭ માત્રા મેઝે છે. કડવક ૨૪ની ઘત્તા ૧૬+૧૩=૨૯ માત્રા મેઝે છે. કડવક ૨૫ની ઘત્તા ૧૫+૧૨=૨૭ ના મેઝે છે.^૩

કડવકના દેહમાં કેટલાંક કડવકમાં જુદા જુદા છંદો છે. કડવક ૧માં ૧૫ માત્રાનો એકમ છે અને દરેક બે પંક્તિએ અન્યાનુપ્રાસ છે. આ છંદ તૃતીય ઉદ્ધરણનો પારણક છંદ હોઈ, હેમચન્દ્રના ઉદાહરણને પૂર્ણ રીતે અનુગમતો નથી. કડવક ૨માં ૧૬ માત્રાનો છંદ હોઈ બે પંક્તિઓ અન્યાનુપ્રાસે છે. ૬+૪+૬= ૧૬ એ પ્રમાણે આ છંદનો યતિકમ છે. એક પ્રકારની પઞ્ચઙ્ગિઆ આ છંદને કહી શકાય. છેવટના ગણને અંતે (— —) બે દ્વિમાત્રિક સ્વરો છે. કડવક ૩માં ૧૬ માત્રાનો છંદ છે. બે પંક્તિએ અન્યાનુપ્રાસ છે. પણ બીજા કડવકથી ફેર ગણને અંતે (— —) બે એકમાત્રિક સ્વર એ છે. છંદનું નામ મૂલમાં મત્તમાતંગ આપ્યું છે. આ છંદમાં પણ ૬+૪+૬=૧૬નો યતિકમ છે. આને પણ પઞ્ચઙ્ગિઆનો પ્રકાર કહી શકાય. કડવક ૪માં પણ પઞ્ચઙ્ગિઆ જ છે. કડવક ૫માં

૧. ષશ્ચીર્યુગ્જો લીર્વા હેલા । ષમાત્રચતુર્માત્રચતુષ્ટયં સમ-
સ્થાનગતો જા લીર્વા હેલા ॥ યથા,

કોઅંડં પમૂનરહં ગુણો મહુયરા
શાળા કામિણીણ નયણા વિલાસગહિરા ।
સમયતણૂ જડો સહયરો તુસારકિરણો
હેલાણ તદ્દાવિ ભુવણં જિણેહ મયણો ॥

૨. આ હેલાછંદ જ કહી શકાય.

૩. છં. શામાં આ છંદોનાં નામ:—૪૨ (અ) ૧૪+૧૩=અનંગલલિતા;
૪૨ (બ) ૧૬+૧૩=શોહુલ્લખક; ૧૫+૧૨ = રાજહંસ.

દ્રિપદીસમુદાયનો છંદ છે. આ આશુ કઢવક અષ્ટ છે; એટલે છન્દની માત્રાનો નિર્ણય કરવો એટલો સહેલો નથી. કઢવક ૬.માં દ્વિતીય પંક્તિ સાથે અન્યાનુપ્રાસી ૨૨ માત્રાનો છંદ છે. આ કઢવકમાં પળ અષ્ટતા બહુ છે કઢવક. ૭. માં ૨૦ માત્રાનો છંદ છે. કઢવક અષ્ટ છે. કઢવક. ૮.માં દરેક ચરણની ૨૮ માત્રા છે. આ કઢવક પળ અષ્ટ છે. કઢવક ૯-૧૩. માં ૧૬ માત્રાનો પઞ્ચઙ્ગિઆ છે. કઢવક. ૧૪.માં ૧૫ માત્રાનો પાર્ણક છે. કઢવક. ૧૫. માં પ્રતિપાદયમક શબ્દાલંકારયુક્ત ૧૬ માત્રાનો પઞ્ચઙ્ગિઆ છે. કઢવક. ૧૬. માં ૧૫ માત્રાનો પાર્ણક છે. કઢવક. ૧૭-૨૫.માં ૧૬ માત્રાનો પઞ્ચઙ્ગિઆ છંદ છે. હાથ-પ્રતની અષ્ટતા આ ઉદ્ધરણના ઇંદોવિવેચનમાં મોટું બિંધ છે.

૫. ટિપ્પણ:—

૧-૨. ૧૨+૧૫ની માત્રામેળયુક્ત ઉપગીતિ આ ગાથા હોય એવો સંભવ છે; માત્રાનો મેઝ મૂલપાઠમાં મઢતો નથી, એ પાઠની અષ્ટતા બતાવે છે. મૂલ હાથપ્રતમાં તિહુવળે હતું તે સુધારી તિહુવળો કરેલું છે.

૩. વમ્મીસર=કામદેવ. દે.ના. ૭.૪૨.આ શબ્દ પ્રચલિત હતો. સરખાવો છં.શા.પત્ર ૩૩ (અ) ૨૯ મા છન્દનું દ્રષ્ટાન્ત:—વમ્મીસરકંચણતોમરલલિયા દિઢા છુડ સુંદરિ ચંપયકલિઆ । ઘુલિઓ છુડ દક્ષિણઓ ગંધ-વહો ચિલિલિઓ તા પહિયાણ મળોરહો ॥

૫-૬. આ પ્રથમ કઢવકના દેહની માફક માગધીમાં છે ધ્રુવા કઢવકના દેહની માફક જ માગધીમાં જ છે. ધ્રુવાનો અર્થ જિનસેન હરિવંશપુરાણ સર્ગ. ૬૧. શ્લો. ૧૧-૧૩ ને અનુસરી કર્યો છે; તે શ્લોક નીચે પ્રમાણે છે:—

તતઃ સુરવરાભ્યર્ચ્યો નાનાજનપદાન્ જિનઃ ।

વિજહાર મહાભૂત્યા ભવ્યરાજીં પ્રબોધયન્ ॥

ઉદીચ્યાન્નૃપશાર્દૂલાન્મધ્યદેશનિવાસિનઃ ।

પ્રાચ્યાનપિ પ્રજાયુક્તાન્ સ ધર્મે સ્થાપયન્ બહૂન્ ॥

વિહૃત્ય ચિરમીશાનઃ પુનરાગત્ય પૂર્વવત્ ।

ગિરૌ રૈવતિકે તસ્થૌ સમવસ્થાનમંડનઃ ॥

પ્રસ્તુત ધ્રુવાનું મુશ્ય ક્રિયાપદ તો ઘત્તામાં છે. ધ્રુવાનો અર્થ આ પ્રમાણે છે:—“મધ્યદેશમાં પ્રવેશી અને મધ્યદેશમાંથી પૂર્વદેશમાં સર્વે રાજાઓને, વૈશ્ય,

દ્વિજ અને ક્ષત્રિયને ધર્મ સંભળાવી...(ઘસા) (૧૫-૧૬) બહુ કાલે પોતાના મુનિઓ સાથે ધ્રમણ કરી પુનઃ પાછા રૈવતકના ઉદ્યાનમાં નેમિજિનેશ્વર આવ્યા.” કઢવકના દેહમાં તો ઘડાં નેમિનાથનાં વિશેષણો છે. નેમિનાથ યાદવકુળના હતા અને કૃષ્ણ વલ્લભેશ્વરેશ્વર હતા.

૭. હર ૧૧. ઉદ્ધરિય ૧૪. તામરસિ આ સ્થલોએ રૂનો લ્ કરવો જોઈએ. ૧૪. માં તો તામલસિની સાથે જ કલ્લસિનો અનુપ્રાસરાગ બરાબર જામે. કેટલેક સ્થલે પ્રથમા એકવચનનો રહેલો ઘ, હ સમાન જ લઘુ વાંચવો.

૧૩. થેલાસણ=સ્થવિરાસન બ્રહ્માનું આસન એટલે કમલ. દે.ના.૫.૨૯. ગોલવ=ગૌરવ, અભિમાન અભિમાનરૂપી કમલના નિર્મલ ચંદ્ર જેવા; એટલે કે જેમ ચંદ્રને જોતાં કમલ વીલાહ જાય તેમ અભિમાન માત્ર નેમિનાથને જોતાં વીલાઈ જતું.

૧૩. સલ્લત્તય-આધિ, વ્યાધિ, ઉપાધિ.

૧૫. બહર્વિ કાલેણ=બહુના કાલેન, બહર્વિ એ આસ રૂપ છે મ. ક. સંધિ. ૧૭. કઢવક ૪. ની ઘસા:-બહર્વિ કાલેણ પદ્મવિરહમદ્વાદુહ-સ્થેવિય ।

૧૮. ૨૨ માત્રાને બદલે ૧૯ માત્રા છે. ૩ માત્રાની તૂટ છે.

૨૧. પાયસણિપ્પેહુણકલણાષ અસ્પષ્ટ છે. અર્થ સમજાતો નથી. ણિપ્પેહુણ=મયૂર અર્થ ભૂઈ છાયામાં માત્ર અર્થનિર્વાહ કર્યો છે.

૨૨ ધુલ< ધડલ=ધવલ; સામાન્યતઃ કૃષ્ણનાં વસ્ત્ર ધવલ નહિ પરન્તુ પીત કહેવાય છે.

૨૨. આ પંક્તિમાં અને આજ્ઞા કઢવકમાં વર્ણવેલાં કૃષ્ણનાં બાલ્યકાલનાં પરાક્રમ જૈન તેમજ અજૈન પરંપરામાં સરખાં જ છે. વિશેષ જિજ્ઞાસુએ જિનસેનું હરિવંશપુરાણ અથવા શ્રીમદ્ભાગવતપુરાણનો દશમો સ્કંધ જોવો.

૨૯. આ પંક્તિમાં કૃષ્ણની સામાન્ય બાલ્યકાલની ક્રીડા વર્ણવી છે. લંગદિ=રંગતિ ક્રીડાના અર્થમાં; કમલ તોડવાની ક્રીડા માટે સરખાવો જિનસેન-હરિવંશપુરાણ ૩૬. ૮-૧૦.

૩૦. માડલ = મામો કંસ.

૧૭. ણિમલ્હિ ને બદલે ણિમ્મલિ વાંચો.

૧૧. વેણુદારિ એક રાજાનું નામ છે. હ. પુ. ૫૦. શ્લોક ૮૫.

વેણુદારી ચ વિક્રાન્તઃ । બલદેવ જેણે રણયુદ્ધમાં વેણુદારી નામના શત્રુને મથમીત કર્યો હતો.

૪૩-૪૪ ઘણા ૨૩ માત્રાની છે. આશ્વી ઘણામાં શ્લેષ છે. રેવતી અને રોહિણી (નક્ષત્રનાં નામ) થી વિભૂષિત તથા મધા અને હસ્ત નક્ષત્રથી યુત ચંદ્ર જેવો પત્ની રેવતી અને માતા રોહિણી સાથે મોટા હાથી પર જતો બલદેવ લોકોથી ગણાયો.

૪૫-૫૬. આહું કલ્પક. ૪. પ્રયુમ્નને લાગુ પડે છે. સંસ્કૃતછાયામાં વધા ય યાદવોને લાગુ પાડી જે અર્થ કરવામાં આવ્યો છે તે તદ્દન અઘટિત અને છોટો છે. અણ્ણ=અન્યઃ-પ્રયુમ્ન. જે=યઃ (માગધી). જે પરાક્રમો કલ્પ. વકના દેહમાં વર્ણવવામાં આવ્યાં છે તે પ્રયુમ્નને લાગુ પડે છે.

૪૬. સચ્ચદ્-ચારુણિ-સદરી-દીવાયણાઽણિરુદ્ધા — યાદવવીરોનાં નામ-સાલ્કિકિ, સારણ, [ચારુણિ (?) ભ્રષ્ટપાઠ] સદરી (?), દ્વૈપાયન, અનિરુદ્ધ.

૪૭. મરંકિ=‘ સ્મિત સહિત ’ અર્થ છાયામાં લીધો છે તે છોટો સમ-જવો; મૂલ મયરંકિ = મકરાંકઃ, કામદેવ, પ્રયુમ્ન અર્થમાં એ શબ્દ લેવો સુસંગત છે. સરસ્વાતો સદર ઉદ્ધરણ પં. ૨૦૬. આ પ્રમાણે પાઠ લેવાથી માત્રાની ભ્રષ્ટતા દૂર થઈ ચરણનો માત્રામેલ મળશે.

૪૮. પ્રયુમ્ન રુક્મિણીનો પુત્ર તેથી જ રુક્મિણીના મનરૂપી ભુવનને આનંદ આપનાર એ વિશેષણ મૂકવામાં આવ્યું છે.

૪૯. જે કંચનમાલાપરિહરણે—કંચનમાલા પ્રયુમ્નની સ્ત્રીનું નામ છે. સરસ્વાતો સદર ઉદ્ધરણ પંક્તિ. ૨૦૫.

૫૦. જે સોલસમહલંભાવર્ણિ—કાલસંબર વિદ્યાધરને ત્યાં પ્રયુમ્નને થયેલ સોલ લાભ; જુઓ જિનસેન. હ પુ ૪૭ શ્લો. ૩૦-૪૪. પોંડશેષ્વપિ ચૈતેષુ લાભસ્થાનેષુ મન્મથમ્ લબ્ધાનેકમહાલાભં દૃષ્ટ્વા વિસ્મિતમાનસાઃ॥

૫૧. જે કુરુસ્વંધાવારવિણાસિ—હ. પુ. ૪૭. શ્લો. ૧૮. તતઃ શાબરસેનાભિઃ વિદ્યયા વિકૃતાત્મભિઃ । દુર્યોધનબલં જિત્વા કન્યા-માદાય સ્વં તતઃ ॥ આ રીતે દુર્યોધનની સેનાનો પરાજય કરી તેની ઉદધિ નામની કન્યાને પ્રયુમ્ન પરણ્યો.

૫૨. જે દુઝ્જોહણપહુસંકાસિ—જેણે દુર્યોધનને મદદ કરી હતી. કૃષ્ણ પાંડવોના પક્ષમાં હતા જ્યારે કૌરવોના પક્ષમાં આહું ય યાદવકુલ હતું.

૫૧. તવસુય [તપઃસુત] યુધિષ્ઠિર. ણર=અર્જુન.

૫૪. બંદિણજળઅબ્ધુદ્ધરણિ જેને કેદ થયેલા જનોને છૂટા કર્યા હતા.

૫૭. પ્રથમ પંક્તિ ભ્રષ્ટ છે; એક માત્રા ઘટે છે; એટલે પ્રથમ પંક્તિનો કાંઈક ભાગ અસ્પષ્ટ રહે છે. તાવ હિયોલિયર્હિ અસ્પષ્ટ છે.

૫૮. માણુકુમાર સત્યભામાનો પુત્ર.

૫૯-૬૨. કઢવક ૫.ના દેહનો ભાગ ઘણો જ અસ્પષ્ટ અને ભ્રષ્ટ છે. માત્રામેલ કોઈ પંક્તિનો બરોબર મળતો નથી. દ્વિપદીમાં ૧૨ માત્રા હોવા સંભવ છે, અને ત્યાર પછીના છંદમાં એટલે પં.૬૧-૬૨માં ૧૪ માત્રા હોય. મૂળમાં આ છંદને માગધિકા છંદ તરીકે ઓળખાવ્યો છે. કેટલોક ભાગ અસ્પષ્ટ છે. સંસ્કૃતછાયા એમાંથી અર્થ કાઢવાની પ્રકાશદિશા તરીકે જ ગણવાની છે.

૬૭-૬૮. ઘત્તા શ્લેષાત્મક છે. ધ્રુવકમાં ભાનુકુમારને ચંદ્ર સાથે સરખાવી, કઢવકમાં અનેક વિશેષણોથી તેની પ્રશંસા કરી છે. ઘત્તામાં પ્રયુક્તનાં વર્ણન કરી તેને સૂર્ય સાથે સરખાવી ભાનુકુમારની સંગતિએ મૂક્યો છે. કમલાણંદણુ= (૧) કમલા-હ્રિમ્ણીને આનંદ આપનાર (૨) કમલને આનંદ આપનાર; ચર-દીહરકરુ=(૧) ઉત્તમ દીર્ઘ હસ્ત યુક્ત (૨) ઉત્તમ દીર્ઘ કોરણ યુક્ત.

૬૯-૭૦. હેલા જ ભ્રષ્ટ છે. એટલે ૭૧-૭૮ પંક્તિઓ કોને લાગુ પડે છે તે જ સમજાડું મુશ્કેલ છે. આમ તો કૃષ્ણને લાગુ પડતી હોય તેમ લાગે છે. જો કે જો તો છંદને અનુકૂળ લઢણ આપવા સ્વાતર હોય તેમ લાગે છે.

૭૧. નારાયણ=નારા પાણી + અયન સ્થાન. પાણીમાં વાસ કરનાર વિષ્ણુને (=કૃષ્ણને પોતાને) પ્રિય એવી કમલની માલાને ધારણ કરતા; અષ્ટમીના ચંદ્ર સમા વિશાલ અને ઉન્નત માલયુક્ત.

૭૩. હેમલ-દલ=હેમલ કોઈ રાક્ષસનું નામ લાગે છે, હેમલનું સૈન્ય.

૭૪. વલગ્ગ=આરુઢ; વલગ્ગ < અપ્રલગ્ન । છાયામાં વિલગ્ન જતાવ્યું છે તે સ્તોટું સમજાવું.

૭૫. જે દેશો જીત્યા તેનાં નામ ગણાવ્યાં છે.

૭૬. હરિ ને છૂટા પાડો. તો હરિ રામકામપમુદ્દર્શિ હૃ

૭૧-૭૮ આહું કઢવક ભ્રષ્ટ થયેલ છે. સામાન્યતઃ ૨૨ માત્રાનું એક ચરણ છે. છેવટમાં જનો સંગીત અર્પતો અનુપ્રાસ છે. ૭૮-૭૯ કદાચ જુદો છંદ હોય; કારણ કે તેમાં જનો અનુપ્રાસ દેખાતો નથી. માત્રામેલ બહુ ત્રુટીયુક્ત છે.

૮૧-૮૨. પ્રથમ પંક્તિમાં માત્રામેલ લાવવા જગજગિય વાંચવું ઠીક પડશે. બીજી પંક્તિ ઘણી જ અસ્પષ્ટ છે. સંસ્કૃત છાયા બીલકુલ સંતોષકારક નથી.

૮૩. મામંડલ (૧) તેજમંડલ (૨) મામંડલ નામનો યોદ્ધો.

૮૩. સીંહાસન (૧) સિંહાસન (૨) સિંહની ગુહા.

૮૪. જહમાલા (૧) મુનિઓનો સમૂહ (૨) કાવ્યની પંક્તિની વચમાં અટકવાનાં સ્થળોનો સમૂહ (The group of caesura). આ પંક્તિમાં છન્દનો મેલ લાવવા આદિ ણાવડ ને બદલે ણં વાંચો.

૮૯-૯૦. બીજી પંક્તિમાં ૨૧ માત્રા છે, જે खरी રીતે ૨૨ જોઈએ.

૯૧-૧૦૧. નેમિનાથની સ્તુતિ. છન્દ ૨૮ માત્રાનો છે.

૯૨. ૪ માત્રા કમી છે; ઇટલે છેવટના ભાગનો અર્થ બેસતો નથી.

૯૩. કુવડ કુ=પૃથ્વી+પતિ=રાજા.

૯૪. સ્વવળ ને બદલે સ્વવળય વાંચો; નહિ તો એક માત્રા તૂટશે. જેના યતિવર્ગમાંથી કામદેવ દૂર થયો છે ' એમ અર્થ કરાશે.

૯૫. ૯. માત્રા વધારે છે. પંક્તિ બહુ જ અસ્પષ્ટ છે. જયથી પંક્તિ આરંભાતી થી એ વ્હી તેના દૂષણનો પૂરાવો છે.

૯૮. માત્રામેલ લાવવા વલય અથવા જડિલ દૂર કરવું પડશે. તેમ જ મલિર્ણિદિયાણ વાંચીશું તો વધારે સ્પષ્ટતા આવશે.

૯૯. ઈસિ વાંચવું; નહિ તો એક માત્રા છૂટશે, પંક્તિ અસ્પષ્ટ છે; પરંતુ નેમિનાથનો શ્યામદેહ આછાં કુસુમથી સમુજ્જ્વલિત થયો હતો તેનું વર્ણન છે.

૧૦૦. કમલાભવ વાંચો, નહિ તો માત્રા છૂટશે. પંક્તિ અસ્પષ્ટ છે.

૧૦૫. ણરકોટ્ટુ સમવસરણમાં માણસોને બેસવાનો કોઠો.

૧૦૬. મૂરિસડ=મૂરિશ્રવાઃ એક રાજા જેને યાદવો સંહાર્યો હતો.

૧૧૧. ચક્રકેસરુ = ચક્રવર્તી જરાસંધને ઉદ્દેશી એ શબ્દ વાપર્યો હોવો જોઈએ.

૧૧૫. કોડિસિલ એક યોજન ડંચી કોટીશિલા કૃષ્ણે ફેવલ ચાર અંગુલીના બઢથી હઠાડી હતી. જુઓ. હ. પુ. સર્ગ. ૧૫. ૧લો. ૧૨-૪૦.

૧૧૫. સઘ્વળહ સરલાવો સદર ઉદ્ધરણ પં. ૧૧૫. અર્વાચીન હિંદીમાં
કિન્હા < પ્રા. દિષ્ન.

૧૧૬. કેવલવરલોચન-કૈવલ્ય એ જ જેનું ઉત્તમ નેત્ર છે, અથવા
કૈવલ્ય તરફ જ જેનું ઉત્તમ નેત્ર છે તે.

૧૧૫-૧૪૧. ટાકી ભાષાનું કડવું. ચર્ચા માટે આ ઉદ્ધરણની પ્રસ્તાવના
જુઓ. આજ્ઞા કડવક્રમાં યાદવોનાં નામો ગણાઈયાં છે. કેટલાંક નામો વીજા
પ્રત્યોર્માથી શોધી કઢાતાં નથી. કેટલાંક નામો હ. પુ. ૫૦. ૧૧૩-૧૩૩ અને
ત્રિ. શ. પુ. (હેમચન્દ્ર) માં મળે છે.

૧૩૭. જડણસિદસ્સ દિવાયણસ્સ ચમુનામાં રહેલા દ્વૈપાયનને; જૈન.
પરંપરા દ્વૈપાયનને યાદવોમાં ગણે છે. કુસુમસર=પ્રયુક્ત; અને તેનો પુત્ર તે
અનિરુદ્ધ.

૧૪૧. સસ્સ=શ્વાસ, પ્રાણાયમ; શશ્વત્ એ છાયા પ્રમાણે ' સતત. '

૧૪૪. માત્રાભંગ તેવ ત્યજી નિવારી શકાય. જિહ્વ=ચત્ર અર્થ કરવો
પડે. સંસ્કૃતછાયામાં સુધારો કરવો.

૧૪૬. જાહિ નેમિનાથને. આ હેલામાં ૨૧ માત્રા છે; જ્યારે આવશ્યક
છે ૨૨ માત્રા.

૧૪૭. રોહિણી અને દશાર્દ (=યાદવો) નો લઘુ ભ્રાતા વસુદેવ - તે
બન્નેનો પુત્ર બલદેવ. દશ દશાર્દો:-સમુદ્ધવિજયો અક્ષોભો થિમિઓ
સાગરો દ્વિમર્ષ । અચલો ધરણો પૂરણો અભિચંદો વસુદેવો ત્તિ ॥

૧૫૨. જિણ સત્થેણ હે જિનદેવ શસ્ત્રથી દ્વારિકાનો વિનાશ જ નથી
થવાનો. સત્થ=શસ્ત્ર, શાસ્ત્ર, સાર્થ, શસ્ત્ર એમ અનેક સંસ્કૃત શબ્દોનું તે
પ્રાકૃતરૂપ થાય છે. ઉપરનો અર્થ યોગ્ય લાગવાથી સ્વીકાર્યો છે.

૧૫૫. દારહો અને દારહોનો અન્યયમક.

૧૫૬-૧૫૭. ઘત્તાની પ્રથમ પંક્તિમાં પૂરી ૨૨ માત્રા છે; જ્યારે વીજી
પંક્તિમાં બે માત્રા છૂટે છે.

૧૫૮-૧૫૯ હેલા ૨૨ માત્રાની છે. વીજી પંક્તિનો છેલ્લો અક્ષર
દ્વાપ્રતમાં નથી.

૧૬૭. પાસહો-મારફતે-through ના અર્થમાં

૧૬૭-૧૬૮ ઘટ્ટાની પ્રથમ પંક્તિમાં ૨૨ માત્રા છે; જ્યારે બીજી પંક્તિમાં ૨૧ માત્રા છે.

૧૬૯. ચંડકંડ-કાણડનો અર્થ 'શર' 'સોટો' એમ બે છે. 'સોટો' અર્થ લઈએ તો ધનુષની પળછ બાંધવાનો સોટો.

૧૬૯-૧૭૦. આ હેલાની પ્રથમ પંક્તિમાં ૨૨ અને બીજી પંક્તિમાં ૧૯ માત્રા છે એટલે ૩ માત્રા ટૂટે છે.

૧૭૧. પરમાડ ૬૦ આ ચરણમાં એક માત્રા ટૂટે છે. ગિરુહણિ વાંચીએ તો માત્રા મઠી રહે. પસુણિરુહણિ=પશુનું નિરોધન કરનાર એવા જરા-કુમારથી. પરમાડપવણુ=પોતાના પરમ આયુને પામેલા એવા કૃષ્ણ.

૧૭૪. વિચ્છોઈ < વિચ્છોહ (દે. ના. મા. ૪. ૬૨.) = સં. વિશ્વોભ. ભવિસ્યત્તકદ્વામાં વિચ્છોઅ શબ્દ પ્રયુક્ત છે. મહાપ્રાણભોપ-Disaspirationનું દૃષાન્ત. પૂર્વગત સોષ્મવ્યંજનની અસ્રથી આ લોપ થવો સંભવિત છે.

૧૭૭. પંચમહંને બદલે પંચમષ અન્ત્યાનુપ્રાસને અનુકૂલ થશે.

૧૭૮. અટ્ટમડ રામુ આઠમા રામ, જૈનપુરાણો પ્રમાણે બલદેવ.

૧૭૯. આ વચન સાંભળી નરેન્દ્ર કાલોર્મેશ પડી ગયો.

૧૭૯-૧૮૦. આ હેલામાં પૂરી ૨૨ માત્રા છે. ૧૮૦ માં થિયડ ને બદલે થિડ વાંચો; ગિંભયાલેમાં છેલ્લો હ્રસ્વ છે.

૧૮૧-૧૯૧ આખું કડબક પ્રતિપાદયમક છે.

૧૮૪ કામ પ્રયુક્ત; આ પછીની બધી પંક્તિઓમાં સુમાનુ, માનુ, શંભ, અનિરુદ્ધ, નિષધ, નંદ, દ્વૈપાયન, પંજર, સારણ, સાત્યકિ, ૬૦ યાદવો છે. જુઓ જિનસેન. હ. પુ. ૫૦. નંદ અને પંજરનાં નામ શોધી શકાયાં નથી.

૧૮૪. સરામહો રામહો = પત્નીસહિત (સહ + રામા) બલભદ્રનો દેહ કંપે છે.

૧૮૫. અસુમાણુર્હિ સંસ્કૃત છાયામાં અ=અ અર્થ લીધો છે; અને 'સુમાનુ' એક યાદવનું નામ, એમ અર્થ કયો છે. અસવઃ એવ માનવઃ યસ્ય સઃ એમ અર્થ પળ કરી શકાય. 'આત્મા એ જ જેના પ્રકાશરૂપ છે.'

૧૮૫. સવિલાસંઘદા । અંબ=તામ્ર અર્થ દૂરાકૃષ્ટ છે. અંબ=

આમ્લ જાટા મનવાલો. આ પ્રકારનો અર્થ પ્રાકૃતમાં થાય છે. આ અર્થ લેઈ સ્વવિલાસામ્લસ્ય પોતાના વિલાસો પ્રત્યે જેનું મન ક્ષુબ્ધ થઈ ગયું છે તેવો.

૧૮૬. અવલુઅ જુઓ. દે. ના. મા. ૧. ૩૬. અવલુઆ=ક્રોધ. પ્રથમ અણિરુદ્ધ = જે પોતાને વારી શકતો નથી તે અનિરુદ્ધને ક્રોધ થવા લાગ્યો.

૧૮૬. ગિસદ=નિઃશ્રદ્ધ અને નિષ્વર્ણ એમ બે અર્થ થઈ શકે.

૧૮૭. ધક્કુદ્ધુઅ જુઓ. દે. ના. મા. ૫, ૬૦. 'ઉલ્લસિત' ધુક્કુ-ધુઅંત મંદગતિ, કંપના અર્થમાં મ. ક. માં છે. ગોણંદ=ગો ઇન્દ્રિય+ણંદ આનંદ=ઇન્દ્રિઓમાં જ જેનો આનંદ છે તેવા નંદને કંપ થયો.

૧૮૮. દુહલુ દે. ના. ૫. ૪૩. દુર્ભાગ્ય; દ્વીપમાં નિવાસ કરતા દ્વૈપાયનને પોતાનું દુર્ભાગ્ય લાગ્યું.

૧૮૮. જેની મુજા જ (શત્રુ માટે) પંજર સમી છે, એવા પંજરને પણ વિકલતા લાગવા માંડી.

૧૯૦. કૃષ્ણની રાણીઓનાં નામ પદ્માવતી, ગૌરી, લક્ષ્મણા. જુઓ. અંતગડદસાઓ (Ed. M. C. Medi) P. 25. line 11-12 પડમાવઈ ય ગોરી ગંધારી લક્ષ્મણા સુસીમા અ । જંબવદ્-સચ્ચ-ભામા રૂપિણિ-મૂલસિરિ મૂલદત્તા વિ ॥

૧૯૧. જડ પછી ઉલ વાંચો નહિ તો બે માત્રા જુટશે.

૧૯૩-૧૯૪. હેલાની બન્ને ય પંક્તિઓ ૨૧ માત્રાની છે. સુસદ્ને બદલે સૂસદ્ વાંચો.

૧૯૯. દિણિહિં જારી રીતે દિણ્ણ=દૈન્ય હોય; પરન્તુ હિન્દોવિધન યાલવા દિણ.

૨૦૧. સરસ્વાતો જિનસેન. હ. પુ. સર્ગ ૬૩. શ્લોક ૪૪. इत्यनेक-दिनरात्रियापनैः सोऽत्यंतद्विमतमनोवचोवपुः । प्रत्यहं हरिवपुर्वहन भ्रमन् प्रत्यपद्यत रतिं न कानने ॥

૨૦૪ ઉદ્દયહિને બદલે ઉદ્દય વાંચો; નહિ તો એકમાત્રા વધી જશે. માલ રાજાની પુત્રી કાંચનમાલા અને કુરૂપતિ દુર્યોધનની પુત્રી ઉદધિ એ બન્ને એ.

૨૦૫ **જરણન્દણિ-જનોને આનંદ આપનાર. દૂસિય વાંચો. ઘણા**
૨૨ માત્રાની છે.

૨૦૭ **ભાણુકુમર** વાંચો. માનુકુમાર સત્યભામાનો પુત્ર.

૨૦૯-૨૧૨. સુભાનુ, યદુ, સુન્દર, સાલ્યકિ, જયંત, પુરન્દર, કૃપવર્મા, સાર, સારણ, હુંદુભિ, વૃકોદર, ધર, ધારણ, દેવસેન, શિબિ, તેનો પુત્ર, અપરા-જિત, ચિહ્ન, ઉદ્ભવ, કાંચન, નંદ, રુદ્ર-એ યાદવોની નામાવલી આપી છે.

૨૦૯. મૂલમાં **સારણુ** છે; જ્યારે છાયામાં **સુંદર** છે. એટલે છાયા સુધારવી.

૨૧૪-૨૧૬ કૃષ્ણની રાણીઓનાં નામ, રોહિણી એકલીને બાદ કરતાં.

૨૧૬ **સંબલિ**=શ્યામલા વાંચો.

૨૧૯-૨૨૦ પ્રથમ પંક્તિમાં ૨૩ માત્રા છે; જ્યારે બીજી પંક્તિ ગય અસેસ સુરય-રાગ રૂવ-વિભ્રમસ્સ એમ વાંચવું. અર્થ:-તપશ્વરણથી મહા-વ્રતયુક્ત સ્ત્રીજનોનાં રૂપ અને વિભ્રમની સુરતપરની સઘળી આસક્તિ જતી રહી.

૨૨૩ **વિરત્તં**, સમ્મત્તંની સાથે લેવું. વિરત્તંમાં છેવટનો ત્તં અન્યપ્રાસ-મેઠ માટે હોય એમ ધારી વિરક્તા: છાયામાં લખેલું છે.

૨૨૬. સાણતથાવિયાઈ ' સાણ=શાણ કસોટીનો પથ્થર ' એ અર્થ છાયામાં લીધો છે. પરંતુ સંજ્ઞા=સાણ અપભ્રંશની છેવટની કક્ષામાં થાય છે. અથવા સારામાં સારો માર્ગ તો સવળતથાવિયાઈ=શ્રવણસ્થાપિતાનિ એ પ્રમાણે સુધારો કરીને અર્થ કરવો એ છે.

૨૨૭ **ઉણ્ણય-હત્તા=ઉન્નતચિત્તા:** કે **ઉન્નતવૃત્તા:** એમ સંસ્કૃત છાયા થઈ શકે.

૨૩૨ કંજ કેશ; કેશનું ઉત્પાદન કરે છે.

૨૩૩-૨૩૪. ઘણામાં ૨૪ માત્રા છે.

૨૪૫ **દસવાવાલંકિ**ઉ=અસ્પષ્ટ અર્થ છે.

૨૫૨ **ઉવલદ્ધ**=પ્રહણ કરેલો છે, દાબી બીધો છે.

૨૫૩ **ચર્ગિદગમણુ** ગરુડવાહન વિષ્ણુ.

૨૫૪ **સદ્ધ=સ્વયં સદા**, છાયામાં **સદા** છે; **સ્વયં** વધારે ઠીક છે.

૨૫૬ **દક્ક+અંગણ** ત્યાં (કૌશાંબીવનમાં) કૃષ્ણને એકલું જડું પડ્યું; જ્યાં પોતાની અંગનાઓનો મેલાપ કોઈ પણ રીતે થઈ શક્યો નહિ. આમ અર્થ

નિર્જાઈ વક્તાવ. જાણનાં પદ્મકાંચનહ=મકાંચનથી એમ અર્થ કર્યો છે. પરંતુ તેને માટે કાંઈ પ્રમાણ નથી.

૨૫૭ તત્તિ તિત્ત. દ્રે. ના. ૬. ૨૦, તત્તી=તત્તમ્સા.

૨૫૮-૨૫૯ વક્તા ૨૨ માત્રાની છે. સોયવરુને બદલે સોયવરુ= ઘમેકપર: બાંચીશું તો એક માત્રા વધે છે તે નહિ વધે.

૨૬૨ સંસ્કૃતજ્ઞાયામાં સુધારો; ગુરુશ્રાતુ: સત્કૈન વાંચો.

૨૬૪ સોયવિશોયમહંદ મયાવણુ એમ છૂટું વાંચીએ તો વાક્યનો અર્થ પૂરો થશે.

૨૬૫ પાસાવય શ્વાપદને અનુલક્ષી (૧) કે મશમાં આવી પડ્યાં છે તે પાશ+આ/પદ્ (૧) પાર્શ્વ+આપદ્ શ્રાવક અને યાદવોને અનુલક્ષી-જેને શ્વાપદ પાસે આવી પડી છે તે.

૨૬૭ સિદ્ધાર્થસારથિ: શ્રાતા બલદેવનયાન્વિત: । બોધનં વ્ય-
સને સ્વસ્ય પ્રતિપાદ્ય તપોઽગ્રહીત્ ॥ જિનસેન હ. પુ. ૬૧. શ્લો. ૪૧.
સિદ્ધાર્થ બલદેવનો સારથિ તેમ જ માહ હતો.

૨૭૯-૨૮૦ વલદેવ અને વાસુદેવ સાથે જાય છે.

૨૮૧-૨૮૨ નો એક સંબંધ છે.

૨૮૬ પંચવર્ગેણ પ્રદોના પાંચ ભેદ સામાન્ય રીતે માનવામાં આવે છે. સરસ્વાતો જિનસેન. હ. પુ. સર્ગ. ૨. શ્લોક. ૮૪. સપ્રકીર્ણકનક્ષત્રસૂર્યા-
ચન્દ્રમસો ગ્રહા: । પંચમેદાસ્તદાનલ્પવપુષો જ્યાતિષો વબુ: ॥

૨૮૫-૨૮૬. બન્ને પંક્તિઓ ભ્રષ્ટ છે. હેલા એટલે સામાન્ય રીતે ૨૧ માત્રા હોવી જોઈએ. એટલે આ બે પંક્તિઓ નીચે પ્રમાણે વાંચવી યોગ્ય છે:—

સમવસરણમંડિઝ બિહરેઝ જિણવરિંદો ।

જિહ પંચવર્ગગઢગણજુઓ જિસિયરિંદો ॥

બીજી પંક્તિમાં પંચવર્ગેણ જુદું શબ્દવાકી કાંઈ પણ અર્થ થઈ શકતો નથી; એટલે ગેરસમજથી જ કોઈએ એ ફેરફાર કર્યો હશે.

૨૮૮ ચઝવિહ સંઘ 'સાહુ, સાહુઓ, શ્રાવક અને શ્રાવિકા-એ ચાર સ્ત્રીઓનો બનેલો સંઘ.

૨૯૦ વસુવિહપ્રાહિરેર આઠ પ્રકારનાં પ્રાતિહાર્ય-એટલે કે સમવસ-
રણમાં જિનેશ્વરને સેવતી વસ્તુઓ:—

અશોકવૃક્ષઃ ૧ સુરપુષ્પવૃષ્ટિ ૨ વિંડવૃન્નિ ૩ શ્રામર ૪ માંસનં ૬ ચ ૧
ભામળકલં ૬ દુન્નુભિ ૭ રાતપત્રં ૮ સત્રાતિદ્યાર્યાણિ જિનેશ્વરીણામ્ ॥
વસુ સંઘાથી 'ઘાઠ' સમસ્રવાનું છે.

૨૯૧ વસુદહદોસ વસુ=૮+૧૦ એટલે ૧૮ પ્રકારના કોષથી વિમુક્ત.

૨૯૩ દંસણ જુઓ તત્ત્વાર્થ ૧. ૨. તત્ત્વાર્થશ્રદ્ધાનં સમ્યક્દર્શનમ્।
એના ઉપરથી ટીકા.

૨૯૩ વયપાસાદ વ્રતરૂપી પ્રાસાદ ઉપર, બાર વ્રતો-૫ અણુવ્રત + ૩
ગુણવ્રત + ૪ શિક્ષાવ્રત.

૨૯૪ સામાદૃ-સામાયિકવ્રત જુઓ તત્ત્વાર્થ. ૭. ૧૬. (ભાષ્ય)
સામાયિકં નામાભિગૃહ્ય કાલં સર્વસાવયયોગનિલેપઃ । તે જ પ્રમાણે
પોસહુ-પૌષધોપવાસવ્રતમ્ । સદર ભાષ્ય:-પૌષધોપવાસો નામ પૌષધે
ઉપવાસઃ । પૌષધઃ પર્વત્યનર્થાન્તરમ્ । સોઽષ્ટર્મી ચતુર્દશી પશ્ચદ-
શીમન્યતર્મા યા તિથિમભિગૃહ્ય ચતુર્થાદ્યુપવાસિના + + + ધર્મ-
જાગરિકાપરેણાનુષ્ટેયો ભવતિ ॥

૨૯૫ સચિત્તચાઉ જેમાં જૈનમત પ્રમાણે જીવ છે એવા પદાર્થોના
મોજનનો ત્યાગ.

૨૯૮ આરસ્માદ્વજ્જણુ-આરંભઃ પ્રાણિવધઃ । इत्यादिनो त्याग
જુઓ તત્ત્વાર્થ ૦ ૬. ૯. અને ભાષ્ય.

૨૯૯ ઉદ્દિઠાહારવિવજ્જણુ-સાધુને ઉદ્દિષ્ટ કરીને એટલે તેને નિમિત્તે
બનાવેલા એવા આહારનો ત્યાગ. સાધુને આ પ્રકારનો આહાર જૈનમતાનુસારે
ત્યાજ્ય છે.

૩૦૦ સાવયવય અણુવ્રતો જુઓ તત્ત્વાર્થ ૭. ૧-૨.

૩૦૧ મહુવ્વય સાધુને પાલવાનાં પાંચ મહાવ્રત. તત્ત્વાર્થ ૦ ૭. ૧-૨.

૩૦૧ ચઉગદ નરક, તિર્યગૂ, માનુષ અને દેવગતિ. આમ ચાર
પ્રકારની ગતિ.

૩૦૨ રૂહલક્ષણમેયદં પેયાણેયદં પાંચ પ્રકારનાં જ્ઞાન:-૧ મતિજ્ઞાન
૨ શ્રુતજ્ઞાન. ૩ અવધિજ્ઞાન. ૪ મનઃપર્યયજ્ઞાન. ૫ કેવલજ્ઞાન. આથી વિરૂદ્ધનાં
પાંચ અજ્ઞાન. અને તે જ પ્રમાણે જ્ઞેય અને અજ્ઞેય.

૩૦૩ ચક્રિક સામાન્ય રીતે જ્ઞાનનું વિશેષણ હોય છે; પરંતુ અહિં તો

નેમિનાથના વિશેષણ તરીકે મૂકવામાં આવ્યું છે. આ વિશેષણ જિનસેન હ. પુ. માં ઘણે સ્થળે ચક્રવર્તી રાજા અથવા પ્રભાવશાલી વ્યક્તિને માટે વાપરે છે.

૩૦૬ મહુમહાણિસંતુ-સંસ્કૃતછાયા પ્રમાણે વિષ્ણુથી અસેવ્યમાન.

૩૦૬-૩૦૭. ૨૯ માત્રાની ઘત્તા છે.

૩૦૯ તે અને દુદ્ધરુ માત્રામેઝા ધાતર ત્યાજ્ય છે.

૩૧૧ આસણ ને બદલે ઓસણ=અવસન્ન પૂરો કર્યો છે એ અર્થમાં. હાથપ્રતમાં તો આ છે; પરન્તુ સંભવ છે કે ઉપરની માત્રા રહી ગઈ હોય.

૩૧૨. પંક્તિ ૩૧૧માં 'દુર્નયનો પળ ત્યાગ કર્યો છે એવા મળ્યજનો' એમ આવ્યું; જ્યારે આ પંક્તિનો 'દુર્નયથી આવતાં વ્યસનાદિથી પળ જે વિરક્ત થયા છે' એમ અર્થ છે. એટલે પુનઃપંક્તિદોષ નથી.

૩૧૫ પંચપયઈ ને બદલે પંચવયઈ=પંચવ્રતાનિ એમ વાંચો.

૩૩૭ અટ્ટરુદ્ધ જુઓ તત્ત્વાર્થ ૦ ૧. ૨૧. આર્ત અને રોદ્ધ ધ્યાન સ્વાસ્થ્ય વસ્તુના અધ્યવસાયથી કરાચલા ધ્યાનના પ્રકાર છે અને સંસારહેતુક છે; જ્યારે ધર્મ અને શુક્લ ધ્યાન શુભહેતુક છે અને મોક્ષ અપાવે છે.

૩૧૯-૩૨૦ ૨૭ માત્રાની ઘત્તા છે. સ્વયંભૂની નામમુદ્રા છે.

૩૧૯ વિહ્વંતઃ=વિહન્યમાનઃ ।

૩૧૦ સ્થિરભાવથી હર્ષ અને આકુલરસથી વિષાદ, એ પ્રમાણે જનો પામ્યા.

॥ પશ્ચમમુદ્ધરણમ્ ॥

૧. કવિ અને તેનું જીવન:—

કવિના જીવનની ઘણી માહિતી છૂટા છૂટા લેખોમાં અને કવિની પ્રસિદ્ધ થયેલ કૃતિઓનાં પુરોવચનમાં વિસ્તારથી આપેલી મળી રહે છે. કવિના જીવન અને સમયની ચર્ચા માટે આ લેખાળો વાંચવાં:—(૧) C. P. & Berar Mss. Catalogue Ed. Hiralal-Introduction and Extracts from Puspadanta's works in the Appendix, (૨) જૈન સાહિત્ય સંશોધક. ગ્રંથ. ૨. પા. ૫૭-૮૦, ૧૪૬-૧૫૬. (૩) Jasahara-chariu of Puspadanta Ed. Dr. P. L. Vaidya, Karanja Series, Karanja, Berar, (૪) Nayakumarachariu of Puspadanta Ed. Prof. Hiralal Jain Devendrakirti Series,

Karanja, Berar. ઉપર જળાવેલાં લક્ષાણોના અભ્રમે નીચે આપેલી હકી-
કત તારવી કાઢેલી છે.

પુષ્પદન્તના પિતાનું નામ કૈશવમદ્ અને માતાનું નામ મુગ્ધાદેવી હતું. એનાં માતાપિતા શૈવધર્મી હતાં અને પાછલ્લથી તેમણે જૈનધર્મનો અંગીકાર કર્યો હતો. પુષ્પદન્ત ક્યાંકથી આવી માન્યલેટ (નિશ્ચામના રાજ્યમાં આ નગર આવેલું; હાલ આ સ્થળે નાનું ગામડું છે.) વસ્યો. માન્યલેટના રાષ્ટ્રકૂટ વંશના કૃષ્ણરાજ ત્રીજાના પ્રધાન ભરતે અને તેના પુત્ર નન્ને તેને આશ્રય આપ્યો હતો; અને પ્રાકૃત કાવ્યો લખવા ઉત્તેજન આપ્યું હતું. અત્યાર સુધીમાં પુષ્પદન્તની ત્રણ કૃતિઓ હાથ આવી છે: (૧) જસહરચરિત Ed. Dr. P. L. Vaidya (૨) નાયકુમારચરિત Ed. Prof. Hiralal Jain (૩) મહાપુરાણ હજુ અપ્રસિદ્ધ પરન્તુ ડૉ. વૈદ્ય તેનું સંપાદન કરે છે.

પ્રસ્તુત ઉદ્ધરણ મહાપુરાણ કે તિલ્હિપુરિસગુણાલંકારમાંથી લેખું છે. માંડારકર ઓરીએન્ટલ રીચર્સ ઇન્સ્ટીટ્યુટની હાથપ્રતપરથી શ્રીજિનવિજયજીએ નકલ કરાવી લીધેલી જે તેમણે અમને વાપરવા આપી હતી. તેમાંથી આશ્વો સંધિ ૮૩ પ્રસ્તુત ઉદ્ધરણમાં લેવામાં આવ્યો છે. ત્યારબાદ ડૉ. પી. એલ વૈદ્યે પણ કૃપા કરી તેમની પાસે જે પ્રતો હતી તેની સાથે તુલના કરી આપી સૂચનો અને પાઠાંતરો જણાવ્યાં હતાં. કવિ પુષ્પદન્તના પોતાના જણાવ્યા પ્રમાણે તેણે મહાપુરાણ સિદ્ધાર્થ સંવત્સરમાં આરંભ્યું અને ક્રોધન સંવત્સર આષાઢ શુદ્ધ ૧૦ ને સોમવારે = જુન ૬. સ. ૧૬૫ = વિ. સં. ૧૦૨૧માં પૂર્ણ કર્યું.

૨. ઉદ્ધરણવસ્તુ:—

આ ઉદ્ધરણમાં જે વસ્તુ ચર્ચવામાં આવી છે તે જ વસ્તુ વસુદેવહિંદિ (સં. શ્રીચતુરવિજયજી અને પુણ્યવિજયજી) માં વિસ્તરણ: આપવામાં આવી છે. જિનસેનના દ્વિવિંશપુરાણમાં પણ તે આપવામાં આવી છે.

દ્વારિકામાં સમુદ્રવિજય રાજા રાજ્ય કરતો હતો. વાસુદેવ તેમનો કનિષ્ઠ ભ્રાતા હતો. તે બહુ જ રૂપાળો હતો. એક દિવસ તે ઉત્તમ ગજ પર સ્વારી કરી નગરમાં ફરવા નીકળ્યો. એને જોઈ સ્ત્રીઓ પ્રેમવિવશ બની ગઈ. (૧) માન ભૂલેલી સ્ત્રીઓની પ્રેમવિવશતાનું વર્ણન કવિ કરે છે. નગરનો પુરુષવર્ગ સ્ત્રીઓની આવી વિવશતા જોઈ સમુદ્રવિજયને ફરિયાદ કરે છે. સમુદ્રવિજય વસુદેવને સમજાવે છે “ શા માટે ધૂલ અને તાપમાં શરીર ખરાબ કરે છે? તારે જે ક્રીડાઓ કરવી હોય તે પ્રાસાદમાં કર.” કુલસ્વામી સમુદ્રવિજયના આ બોલને વસુદેવે કેટલાક દિવસ માન આપ્યું,

एक दिक्ख तेना सहायके तेने समझण पाळी के, “ तुं तो निरोधनमां छे. अने नगरलोकोए तने बंधनमां नंखाव्यो छे.” आ वचन सांभळी तेणे राजमहेलमाथी नीकळवा यत्न कर्यो; पण प्रतिहारोए तेने अटकाव्यो अने कहुं, “तमारा हित माटे तमारं निर्गमन राजाए अटकाव्युं छे.” (५) वसुदेव रात्रि महेल छोडी श्मशानमां आवी पहुँचे छे. श्मशाननुं वर्णन कवि करे छे. (६) श्मशानमां वसुदेवे एक बळतुं मृतशरीर जोयुं. तेणे पोतानां वस्त्राभरणो ते मृतदेह पर नाख्खां. एक पत्रमां पोताना मरणनी वात लखी, ते पत्र पोताना घोडाना गळे बंध्यो; अने पछी ते यथेष्ट चाली नीकळ्यो. सवारमां तो महेलमां खबर पळी. राजाए वघे य वसुदेवनी शोध करावी. छेवटे श्मशानमां राजाना एक चरे घोडो अने तेने गळे बांधेलो पत्र जोयो. तेणे ते लावी राजाने आय्यो. राजाए ते वांच्यो. स्वजनोए श्मशानमां मडतुं बाळयुं; अने हाहाकार बयो. (६) नव दशार्ह बंधुओ शोक करवा लाग्या. समुद्रविजयनी पत्नी शिवादेवीनो विलाप आपवामां आव्यो छे. नैमित्तिको राजा समक्ष जोष भाखे छे के सो वर्षे वसुदेवकुमारनो मेळो थशे. (७) आ तरफ वसुदेव विजयनगर आवी पहुँचे छे. अने उद्यानमां आराम ले छे. उद्याननुं श्लेषात्मक वर्णन. वसुदेवना पुण्यसामर्थ्यथी सूकां वृक्षोने पान आवे छे. राजाना जोषीए भविष्य भाख्युं हुतुं के जेना तळे बेसवाथी तूकुं वृक्ष लीलुं थई जाय, ते युवान राजकुमारीनो वर थशे. आ बनेलुं उद्यानपाले जोयुं अने तेणे ते राजाने जणाव्युं. (८) आ सांभळी राजा जाते त्यां आव्यो; अने तेणे युवान राजकुमारने नगरमां प्रवेश कराव्यो. पोतानी दीकरी श्यामादेवीने राजाए वसुदेव साथे परणावी. केटलाक दिवस पोतानी प्रिया साथे रही, वसुदेव बहार नीकळ्यो अने देवदारुना वनमां प्रवेश्यो. वननुं वर्णन. त्यां तेणे एक सरोवर जोयुं. (९) सरोवरनुं वर्णन. क्षीरसमुद्रमां रहेला मेरुपर्वतसमा हाथीने तेणे सरोवरमां निहाळ्यो. (१०) हाथीनुं वर्णन; वसुदेवनुं तेनी साथे युद्ध; वसुदेवनी जीत. विद्याधरे अंधकवृष्णिना पुत्र वसुदेवनुं आ पराक्रम जोयुं; अने तेणे वसुदेवने उंचकी लीधो. (११) पछी विद्याधर वसुदेवने अशनिवेग नामे यक्षराज पाले लई गयो; अने तेणे तेने जणाव्युं “ आने विंध्यगज हराव्यो छे; माटे ज्ञानीओए कथा प्रमाणे आपनी कुहितानो आ वर छे.” अशनिवेगे पोतानी राणी पवनवेगाथी जन्मेली सामरी नामनी कन्या साथे वसुदेवने परणाव्यो. वसुदेवे बहु दिक्ख प्रेममां आसक्त थई गाळ्या. एक वार ते सूतो हतो ल्यारे अंगारक नामना विद्याधरे तेने जोयो. “ विवेकहीन मामाए आ भूमिचर जनने पोतानी सुता आपी छे ! ” आम बोली तेने पोतानी बाथमां लई ते कळ्यो अने सामरी तेनी पाछळ ऊडी. वसुदेवना हाथमां वसुनंदक नामनी अजेय तरवार

હતી. (૧૨) આ તરફાર જેવી અંગારક ઉપર વસુદેવે એની કે તરફ જ વસુદેવને અંગારકે છોડી વીધો. ગ્રામરીએ પોતાના પતિને નીચે પડતો દેખ્યો કે તરફ જ વર્ષાક્રમ વચ્ચેથી વસુદેવની તેણે પ્રતીક્ષા કરી. વીજી બાજુએ સામરીએ શ્રેષ્ઠ અંગારક તરફ ફર્યો. વૈરી નાશી ગયો. મદનસમાન વસુદેવ ચંપા પુરનગરની બહાર પડ્યો. વસુદેવે નગરજનને નગરનું નામ પૂછ્યું. લોકો આ પ્રસિદ્ધ નમસ્ત્ર નામના તેના અજ્ઞાનને માટે એને મુગ્ધ કહી હસવા લાગ્યા. તેમણે તેને કહ્યું “વસુપૂજ્ય જિનના જન્મથી સમૃદ્ધ એવી આ ચંપાપુરી છે.” આ સાંભળી વસુદેવે નગર જોયું અને નગરનો વિદ્રુજનોથી શોભતો સમામંડપ ઘણ જોયો. ત્યાં ચારુદત્ત નામે એક વણિકપુત્ર રહેતો હતો તેને ગંધર્વદત્તા નામે એક પુત્રી હતી. એ કન્યાએ વિદ્યાધર તેમજ માનવને વીણાવાદનમાં જિલ્લા હતા. (૧૩) વસુદેવ-કુમાર ત્યાં ગયો. કન્યા એને જોતાંવેત મનમથબાળથી વિદ્ય થઈ. વસુદેવે હસ્યો અને કહ્યું, “જો કે મારો હાથ સ્વસ્થાન પર સારી રીતે ચાલી શકશે નહિ છતાં ય વીણા હું વગાડીશ.” પછીથી પાંચ દશ વીણા રજુ કરવામાં આવી. વસુદેવે બધી ય વીણામાં ત્રાડ બતાવવા માંડી. ઉત્તમ વીણા ક્યાં છે તે સંબંધી તેણે આજ્ઞાન કહેવા માંડ્યું:—

“હસ્તિનાપુરમાં એક રાજા હતો. તેને પદ્માવતી નામે રાણી હતી. તેને વિષ્ણુ નામે જ્યેષ્ઠ પુત્ર હતો, (૧૪) અને પદ્મરથ નામે નાનો પુત્ર હતો. અર્હતને નમી રાજા તેના મોટા દીકરા સાથે ઋષિ થવા માટે વનમાં ગયો. પદ્મરથ રાજ્ય કરવા લાગ્યો. તેને બલિ નામે નિપુણ મંત્રી હતો. એક દિવસ રાજાએ તુષ્ટ થઈ તેને ઘર માગવા કહ્યું. બલિએ કહ્યું, “કોઈ દિવસ હું કાંઈ માનું તો તમે તે આપજો.” થોડોક સમય ગયો. એટલામાં અર્કપન નામે મુનિવર ત્યાં આશ્રય. પહેલાં બલિને આ મુનિએ વાદવિવાદથી હરાવ્યો હતો, એટલે તેણે કેર લેવાનો નિશ્ચય કર્યો. (૧૫) બલિએ પોતાને રાજાએ આપેલો ઘર સમ્મમરી રાજા પાસે તેણે સાત દિવસનું રાજ્ય માગ્યું. રાજાએ તે આપ્યું. વૈદિક કર્મકાંડ બલિએ ચલાવ્યો. માંસમદિરા પીવાવા લાગ્યાં. સાધુસંઘ તે પાપિષ્ઠ બલિએ પીડવા માંડ્યો. (૧૬) શ્રુતિવચનોથી શ્રવણ પૂરાવા લાગ્યા. ધૂમાડાથી ધૂલ વધવા લાગી. ઘર-રોજ મીષણ દુઃખોથી ધીર જનો પીડાતા હતા, છતાં તેઓ પિશુન જન પર રોષ કરતા નહિ; આ બાજુએ, પેલા પિતા અને તેનો પુત્ર વિષ્ણુ તપ કરતા હતા. તેમણે શ્રવણનક્ષત્ર કંપતું જોયું. વિષ્ણુએ પોતાના પિતા ઘનરથઋષિને આનું કારણ પૂછ્યું. ઋષિએ જણાવ્યું કે, “ગજપુરમાં બલિ મુનિઓને દુઃખ દે છે. સજ્જનોની પીડા બધાંયને મારે લાગે છે; તેથી જ નક્ષત્ર થરથરે છે.” વિષ્ણુએ પૂછ્યું “આનો કાંઈ ઉપાય?” બાપે કહ્યું, “તું ગજપુર જા, અને તારા ચમ-

સ્કારની સમૃદ્ધિથી ઋષિના ઉપસર્ગનો નાશ કર. (૧૭) અદ્ભુત વામનરૂપ ધારી તું ત્યાં જજે, અને બલિ પાસે નિવાસસ્થાન માગજે. એ તને નિવાસસ્થાન આપવા વચન આપે કે તું આજ્ઞાએ અઢજે.” પછી તો તે વિપ્ર મુનિના વેષમાં બલિ પાસે ગયો. નવા રાજાએ તેને જોયો અને બર માગવા કહ્યું. વિષ્ણુએ ત્રણ પગલાં જેટલી જગા માગી. આટલું જ માગ્યું એથી બલિ હસવા લાગ્યો. પરન્તુ વિષ્ણુએ તો વધવા જ માંડ્યું. એક પગલું તેમણે મંદર પર્વત ઉપર મૂક્યું. બીજું પગલું માનુષોત્તર પર મૂક્યું. (૧૮) ત્રીજું પગલું ડુંડું કર્યું પણ તે મૂકવા માટે સ્થાન ન હતું. દેવો અને વિદ્યાધરોએ તેની અર્ચના કરી ત્યારે ત્રીજું પગલું તેણે હેંચી લીધું. આ સમયે તેણે દેવોએ આપેલી ઘોષવતી વીણા વગાડી હતી. પદ્મરથે પોતાના ષ્યેષ્ઠ ભ્રાતાને સંતુષ્ટ કર્યો અને બલિ-દ્વિજકિંકરને મારી નાશવા કહ્યું. વિષ્ણુએ રોષ ન કરવા કહ્યું. આ પ્રમાણે ઋષિસંઘને ઉપદ્રવમાંથી મુક્ત કરી વિષ્ણુ વનમાં ચાલ્યો ગયો. (૧૯)

—વિષ્ણુએ વગાડી હતી તે વીણા મને જ્ઞાતી આપો; અને ગન્ધર્વદત્તા જો તે મારી ભાગઠ વગાડે તો બીજાઓના અપવાદને તે દૂર કરી શકે.” વણિકપુત્ર હસ્યો અને ગજપુરથી તેણે તે રાજાના વંશજ પાસેથી વીણા મંગાવી આપી. વસુદેવના હાથથી જ તે વીણા વાગી; અને તેના સંગીતથી ગન્ધર્વદત્તાના હૃદયમાં તીર્ણ કામદેવનું વાળ પેટું. (૨૦) ગન્ધર્વદત્તા સાથે વસુદેવ પરણ્યો. આ ઉપરાંત બીજી સાતસેં વિદ્યાધર કન્યાને તે પરણ્યો. થોડાક સમયમાં તે અરિષ્ટનગર આવ્યો. ત્યાં હિરણ્યવર્મા નામે રાજા રાજ્ય કરતો હતો. તેને પદ્માવતી નામે રાણી હતી. તેમને રોહિણી નામે પુત્રી હતી. રોહિણીએ જરાસંધ ઇત્યાદિ રાજાઓને ત્યજી વસુદેવને વરમાલા આરોપી. બીજા રાજાઓએ હિરણ્યવર્માને જરાસંધ સાથે કન્યા મોકલી દઈ તેનો સાથે વૈર ન બાંધવા સમજાવ્યો. (૨૧) હિરણ્યવર્માએ માન્યું નહિ. યુદ્ધ થયું. યુદ્ધમાં સમુદ્રવિજય રાજા જરાસંધ તરફથી વસુદેવ સામે આવ્યો. બન્ને વચ્ચે તુમુલ યુદ્ધ થયું. વસુદેવે પછીથી પોતાના નામથી અંકિત બાળ સમુદ્રવિજય પ્રતિ ફેંક્યું. તે સમુદ્રવિજયના પગ ભાગઠ પડ્યું. તેણે તે ઉપાડી લીધું; અને તે પરના અક્ષરો વાંચ્યા. (૨૨) સમુદ્રવિજય જો કે બલ્લવાન હતો, છતાં પણ રથ પરથી ઊતર્યો અને આમ વસુદેવ પળ સત્ત્વર ઊતર્યો. તેઓ મળ્યા અને એક બીજાને મેઢ્યા. વસુદેવના પરાક્રમનાં વલ્લાણ સમુદ્રવિજયે કર્યાં. દસો ય દસાહો પોતાને નગર ગયા. વસુદેવે અનેક છેલ્લર અને માનુષી કન્યાઓ સાથે ભોગ ભોગવ્યા. રોહિણીએ બલદેવને જન્મ આપ્યો. બલદેવ પૂર્વે શંખ નામે ઋષિ હતો; જે મૃત્યુ પછી મહાશુક્રકલ્પના દેવ તરીકે ભોગ ભોગવી અને પછી ચ્યવી નવમા સીરી = રામ તરીકે જન્મ્યો હતો. પુષ્પદંતના (નવમા તીર્થંકરના) તેજમાંથી તેણે તેજ મેળવ્યું હતું.

૧. હંદોરચના:—

આ હંદોરચનામાં ૧૨ કઢવક છે. કઢવકની પંક્તિસંખ્યા નિર્ણીત નથી. આદિમાં આઠા કઢવકનું એક ધ્રુવક છે; દરેક કઢવકને અન્તે ઘસા છે. ઘસા અને ધ્રુવક ૧૧+૧૨=૨૩ માત્રાની બે પંક્તિનાં છે. હં. શા. ૬. પત્ર ૪૦ (અ)માં આ હંદને અરવિન્દક કહ્યો છે: ઓજે એકાદશ સમે દ્વાદશ અરવિન્દકમ્। યથા,

પ્રિઅહિ મુહુ અરવિદુ ચલનચળ હંદિદિરુ
દંતકંતિ કેસરુ લચ્છિવિલાસહ મંદિરુ ॥

કઢવક ૫ માં ભુજંગપ્રયાત હંદ છે. તે ગણવૃત્ત છે. ય ગણ (— —) ની ચાર ફેરો આવૃત્તિ થતાં એક ચરણ બંને છે. લુઓ પ્રા० પિં० પાન. ૪૪૦:— ધઓ ચામરો રૂઓ સેસ સારો ટપ કંઠણ મુદ્દણ જત્થ હારો ચણછંદ કિંજે તદ્વા મુદ્દવેદં ભુઅંગાપઅઅં પળ વીસરેદં ॥

ધ્રુજ (— —) + ચામર (—) = — — ને ચાર વાર પુનરાવૃત્ત કરી એક પાદમાં વીસ માત્રા કરીએ તો જેમ હાર કંઠે બેસે છે તેવો હે મુખે ભુજંગપ્રયાત થાય.

કઢવક ૧૦માં સ્થંભિત હંદ છે; તે ગણવૃત્ત છે. હં. શા. ૨. પત્ર ૧૦ (અ) મ્હજસ્નાદગૌ સ્થંભિતમ્। મ (— — —) જ (— — —) સ (— — —) ન (— — —) પરો ગૌ (— —) યથા, પુષ્પશર રમ્યતનુતા સલવણત્વં ઘાઙ્ગધુરતા ચતુરતા બહુકલત્વમ્। સર્વમપિ આસ્ય મુમંગસ્ય રતયે મેં કેવલમિદં વ્યથયતિ સ્થંભિતગોત્રમ્। મહિતા કાંતા વનમયૂરશ્ચેત્યન્યે ।

ચરણનો છેલ્લો હ્રસ્વ દીર્ઘ તરીકે જ ગણાય છે એટલે પ્રભુત કઢવકના ચરણોના હ્રસ્વને દીર્ઘ તરીકે ગણવામાં આવે બધી. સામાન્ય રીતે ગણવૃત્તમાં પણ પ્રાકૃતમાં એક પુલકને બદલે બે લઘુ મૂકવાનો પદ્ધતિ છે. આને હીલે કેટલીક અનિયમિતતા કઢવક ૧૦ ની હંદોરચનામાં આવી છે.

કઢવકની કઢવકમાં ચરણચતુષ્ક એટલે ૧૬ માત્રાનો પગસહિત છે, જેનું વિવેચન પ્રથમ હંદોરચનામાં કરેલું છે.

પ્રભુત હંદોરચના છપસા પછી ડૉ. પી. એલ. વૈદ્યે પોતાની પ્રેસ કોષી સાથે સરખાવી, જે સાચ સ્થળે તેમની કોપીમાંથી પાઠાન્તર આપવાં ઠીક જણાયાં, તે સ્થળે તે નોંધી મોકલી આપવા કૃપા કરી હતી. તેમનાં પાઠાન્તર ટિપ્પણમાં (પ.) તરીકે નોંધ્યાં છે.

૪. ટિપ્પણ:—

૧. ગાયાણાય [જ્ઞાતાજ્ઞાતં] સંસ્કૃતછાયા ન્યાયાન્યાયં પણ થઈ શકે. સરસાવો. ચારૈઃ પશ્યન્તિ રાજાનઃ ।

૧. ઉદય એ મૂલના ઉદ્દુ ઉપર સુધારો છે (પ.) ઉચય વાંચે છે, જે મૂલ પરના સુધારાને અનુમોદન આપતો પાઠ છે અને પ્રાપ્ત છે.

૪-૬ વ્યતિરેકાલંકારે કરો કવિ વસુદેવની ઉત્કૃષ્ટતા વર્ણવે છે. “ જાણે સહસ્રનેત્ર વિનાનો હિન્દ્ર, કુસુમના શર વિનાનો જાણે જાતે જ કુસુમાયુધ (=કામદેવ), જાણે સ્વારાશ વિનાનો લાવણ્યયુક્ત રત્નાકર (=સમુદ્ર), કપટ વિનાનો જાણે વામોદર, રાહુથી અપ્રસ્ત જાણે સૂર્ય, આજ્ઞા જગત્ને સંક્ષોભ પમાડનાર જાણે જિનદેવ.

૫. ણં અક્ષાર સલચણુ રચનાયરૂ મૂળમાં અક્ષાર કરી સલ-ચણુને ઘટિત કર્યું છે. જો અક્ષાર કરીએ તો સલોંણુ કે સલુણુ વાંચવું જોઈએ. આ પંક્તિમાં વ્યતિરેક અને વિરોધાભાસ એ બે અલંકારોનો સંકર છે.

૬. અમલદેહુ ણાવહ ઉજ્જોયણુ - (પ.) અમલદેહુ ણાવહ ઉગ્ગડ ઇણુ વાંચે છે. છાપેલા મૂળ પાઠનો અર્થ “ જાણે રાહુથી (મલદેહથી) અપ્રસ્ત સૂર્ય.” એમ અર્થ થશે. (પ૦) પ્રમાણે અર્થમાં તો કાંઈ ફેર પડતો નથી; ‘ જાણે રાહુથી અપ્રસ્ત સૂર્ય ળગેલો હોય તેવો. ઇણુ=હિનઃ સૂર્ય. ઉજ્જોયણુ = સૂર્ય જીઓ. પા. સ. મ.

૭. સિરિ (પ૦) સિર. પરન્તુ સિરિ અર્થમાં દૃષ્ટિએ ઉત્તમ છે.

૮. ચત્તરિ (પ૦) ચત્તચરિ.

૯. એકાવલી અલંકાર. ‘ એ પુરુષ નહિ કે જેણે દૃષ્ટિ નાહી નથી અને એ દૃષ્ટિ નથી કે જે એના તરફ વળી નથી.’

૧૦. મણુઅ સુધારેલો પાઠ. મૂળ અને (પ૦) મણુડ. સચરંતુ ને વળે છે સંચરંતુ વાંચો.

૧૧. તિલુ તિલુ - ‘જરા જરા’ આ શબ્દનો બીજે વપરાશ મળ્યો નથી.

૧૨. કાલંબિણિ (પ૦) કાલંબિણિ સરસાવો દે. ના. ૨. ૫૯. તળુઘણેસુ કાલંબિ. [સરસાવો મધ્યમતિચુંબિની ભવતુ કાડપિ કાલંબિની । કાલંબિની = મેઘલેસા.

૧૩. વમ્મઈ આદિ મ્ = ઘ્

૧૪. ણીસાસિ (પ૦) ણીસાસે

૧૧. મિ = (પ૦) વિ વધો થ સ્થલે (પ૦) વિ જ રાણે છે.

૧૭. પર્યંધણુ=(પ૦) પરંધણુ=પ્રવંધન.

૧૮. પિયવિઓઅચ્છેપં કંપદ્વ; મૂલમાં પિયવિઓઅજચ્છેપં, (પ૦) પિયવિઓઅજરવેપં વાંચે છે. પિયવિઓઅજરચ્છેપં=પ્રિયવિયોગજ્વરચ્છેદેન આમ કરી જને કાયમ રાણી માત્રાભંગ દૂર કરી હૃદ સચવાય.

૧૨. બિડણાવેદુ ણિયંબહો વિણ્ણઝ કારણ કે એક ફેરો વલ્લ મીડું થવાથી પારદર્શક બનતાં તે ઢાંકવા એ જ મીના વલ્લ ઉપર એ જ વલ્લનો બીજો છેલો વીંટાલ્યો.

૧૪. મુઅ=મૃતા મરી ગઈ (પ૦)=મુઅ; મુઅઈ સુધારાથી તો ડલ્ટી એક માત્રા વધી જાય છે એટલે મુઅ એ જ પાઠ વાંચવો ઉત્તમ છે.

૧૫. (પ૦) વિસરેવિ; પરન્તુ વીસાર(=રિ)વિથી અર્થભ્રષ્ટતા થતી નથી.

૨૬. સંત્યજ્ય કાચિત્તરુણી રુદંતં સ્વપોતમોતું ચ કરે વિધૃત્ય ।

નિવેશ્ય કટયાં ત્વરયા વ્રજંતી હાસાવકાશં ન ચકાર કેષામ્

૩૦. એક તર્હિ=તત્ર અને બીજું તર્હિ=તસ્મૈ, વસુદેવાય.

૧૪. (પ૦) કૂવારે=કુમારૈઃ । જો કે તૃતીયા એકવચનને બહુવચનમાં લેવું પડે છે. વિહુવારેમાં પણ એ જ સંકટ આવે છે. જુઓ જિનસેનડું દ્વ. પુ.

૧૯. ૧૪. અન્યદા પુરવૃદ્ધાસ્તે સમુદ્રવિજયં નૃપમ્ । નત્વા વ્યજિ-ક્ષપન્નિત્થમુપાંશુ પિહિતાન્તરા ॥

૧૭. જાઝ જાઝ પય કહિ મિ પયાવદ્ = યાવત્ યાત્ પદ્ કુત્રાપિ પ્રદાપયતિ । “ હે મદ્યારક ડ્યારે જ્યારે કયાય પણ તે કુમાર પ-ગલું માંડે છે ત્યારે ત્યારે દુઃખથી જીવાય છે. ” આ પ્રમાણે પણ અર્થ ઘટાવાય.

૪૨. ફેંડુય-કંડુકું પ્રાકૃતમાં ગેંડુય અને મરાઠીમાં ચેંડુય રૂપ છે. ફેંડુય પણ તે જ પ્રકારનું રૂપ હોવા સંભવ છે. ફાંડુય મુદ્રિત થયું છે તે સુધારો ફેંડુય કરો. (પ૦) પ્રંગણિ વાંચે છે.

૪૩. ણિટ્ટ ને બદલે (પ૦) ણિદ્ધ વાંચે છે. તે જ પાઠ પ્રાચ્ય છે. ણિદ્ધ =સ્તિગ્ધ, વહી આજ પંક્તિમાં રમણીને બદલે (પ૦) રમણીય વાંચે છે પરન્તુ તે પાઠ સ્વીકારવાથી એક માત્રા વધી જશે.

૪૬. વિઅસેહિં (પ૦) વિઅહેહિં

૪૭. અહિં વાર્તામાં બીજા વૃત્તાંતો કરતાં ફેર છે. બીજા વૃત્તાંતોમાં અ-

ન્દનાદિ સમાલમ્બન એક દાસી લઈ જાય છે. એ દાસીને વસુદેવ જુવે છે. વસુ-
દેવ સમાલમ્બન માગે છે; પરન્તુ દાસી તેને ઉપાલમ્બ દઈ કહે છે કે, “તું
તો કેવી છે.” વસુદેવ તે છૂંટવી લે છે. આ વૃત્તાન્તમાં સદ્વાચ્ય એટલે કોઈ દાસ
મારફતે લખર પડવાનું કહેવામાં આવ્યું છે.

૫૦. જોક્ષિજીવ મુદ્રાદોષ છે. જોક્ષિજીવ વાંચો.

૫૧. (૫૦) વૃદ્ધમાણો

૫૨. (૫૦) લલંતંતમાલં । પરન્તુ પાઠ સ્વીકારાય તેવો નથી.

૫૩. (૫૦) તેમ જ મૂલ વિહિંદંત વીરે.

૬૦. (૫૦) નૃકંકાલ; મૂલ ણિકંકાલ મનુષ્યનું હાડપિંજર. સંસ્કૃત
છાયા નિષ્કંકાલ ધોડી છે તે નૃકંકાલ કરી સુધારવી.

૬૧. (૫૦) કીલાણુરાય પાઠ સારો છે; કારણ કે વાયંની સાથે તેનો
પ્રાસ મળે છે. ક્રીડાનુરાગં એમ છાયા કરવી.

૬૨-૬૪. કુલં કુણ્ડલિની નાઢી અકુલં તુ સદાશિવમ્ । આ
પ્રમાણે કુલ અને અકુલના સંયોગથી વ્યક્તિશરીર બનેલું માલમ પડે છે—આ
પ્રમાણે પોતાના સંપ્રદાયનું તરફ કૌલાચાર્યોએ પોતાના શિષ્યોને જ્યાં કહ્યું હતું.
છાયામાં અકુલકુલાનાં સંયોગે કુલશરીરમુપલક્ષિતમ્ । એમ વાંચો.
કૌલાચાર્ય=તાન્ત્રિકોના આચાર્ય (૫૦) કડલાયરિયર્હિ । ઘંતામાં ૧૧+૧૧=
૨૪ માત્રાની છે.

૬૫. (૫૦) સયણાણંદિરુ=સ્વજ્ઞાનન્દક:

૭૦. કણય ઘણ વે. ના. ૨.૫૬. કુસુમચ્ચઅદ્વસુ કણઓ ય ।
સંસ્કૃતછાયા કનક સુધારવી.

૭૧. પિંડવણ શ્મશાન.

૭૪. (૫૦) વાહાઝણ્ણં=વાષ્પપૂર્ણાંનિ ।

૭૫. પયવર્ઘે ને બદલે (૫૦) નો પય ચિરુ=પ્રજ્ઞા ચિરં એ પાઠ
સરલ અને ઠીક છે.

૭૭-૭૮. (૫૦) વદ્ધુ ને બદલે વદ્ધુ અને હાહાકારિચિ જોઈ-
યડ । સ્ત્રી રીતે મૂલમાં ક્રિયાપદની તદ્દ તો હતી જ. (૫૦) નો પાઠ ઉત્તમ
છે તેમાં હાહાકારિચિ જોઈડ=હાહાકાર કરીને ભૂષણકૃત્ત વલેલું મૃતશરીર
તેમણે જોયું—એ સ્વીકાર્ય છે.

૮૧. (૫૦) તૃણ (૫૦) કોમલચંદ્રમેં બદલે કોમલેંગુ.

૮૫. ગરુને બદલે (૫૦) પુરુ

૮૮. આપિક્ષિલવિને બદલે (૫૦) આવેક્ષિલવિ । આ પંક્તિ પછી (૫૦) નીચેની પંક્તિ વાંચે છે:—

હાં પહં વિણુ દિયડલ્લડં મુલ્લડં કો રક્ષાઈ મેરડ કડડલ્લડં
છારરાસિ દૂયડ પવિલોચડ ઇમ બંધુવર્ગે સંસોદડં ॥

૯૦. પહં વિણુ સુણુ હિમવલિ માણિડ = તારા વિના હિમગૃહે આનંદ કરવો તે શૂન્ય છે, આમ અર્થ થાય. પંજલીહિ મીળાવલિ માણિડ (૫૬) આ બંને ય પાઠાંતરો અને તેપાંથી નીતરતા અર્થ સુદ્ધાં અસ્પષ્ટ છે.

૯૨. છાયામાં નૈમિત્તિકે: વાંચો.

૯૪-૯૬. વિજયનગરના નંદનવનને રામાયણ સાથે સરખાવ્યું છે. શ્લેષાત્મક સરસામણી છે:—ત્યાં નંદનવન કેશું લીટું ? મને જેવું રામાયણ ગમે છે તેવું ! જ્યાં ભયઢ્ઢર રજનીચરો (= શશ્વસો) ફરે છે; ચારે ય દિશામાં બગલાના (લક્ષમણના) સ્વર જ્યાં ઝડલે છે; જ્યાં શીત જવાને લીધે (સીતાનાં વિરહને લીધે) પૂંછડું હલાવતો વાનર, (દુતુમાન) પોતાની સ્ત્રી સાથે (રામ સાથે) આકાશ ઓળંગે છે.

૯૭-૯૯. ઉપવનને ભારત સાથે સરખાવ્યું છે:—જ્યાં મોર (= શિવ) રોમાંચિત થઈ નાચે છે; જ્યાં અર્જુન વૃક્ષને (= અર્જુન) ઘડાથી (= દ્રોણથી) પાણી સિંચવામાં આવે છે (= સ્નાતક તરીકે સંસ્કૃત કરાય છે.); તે જ અર્જુન જ્યાં નોલીઆથી (= નકુલ) સેવાયલો છે;—માઈ કોને પ્રિય નથી હોતો ? આ પ્રમાણે વેલોથી ઢંકાયલું અને રવિના તેજને ઢાંકતું ઉપવન ભારતસમું શોભે છે.

૧૦૦. સોહરૂને બદલે ણિવડઈ વાંચો. જડ ઉપર શ્લેષ છે. હંલયો-રમેદ: એ નિયમ પ્રમાણે. ' જડને અનંગથી કોણ પ્રકટાવે ? '

૧૦૨. (૫૦) મહુથેમહિં=મધુવિન્દુભિઃ પાઠ આપે છે.

૨૧૫. (૫૦) રુદ્રચુહંતિ.

૧૧૬. (૫૦) ગોંદિ. મૂળ પાઠ ગોંજિ=મંજર્યઃ । દે. ના. ૨.૧૫. મોંછાગોંદીગોંડોગોંડીઓ મંજરીય ય । (૫૦) નો પૂર્ણ અર્થ ' મંજરી ' હોવાનો સંભવ છે.

૧૧૭. ગાહલ [લોહલ] મ્લેચ્છની એક જાતિ સિ. દે. ૮૧/૨૫૬.

૧૧૮. (૫૦) જહિ તમાલતમઅવિલક્ષિયરહ—જ્યાં તમાલના અંધકારથી રથ પળ જળાતો નથી એ રસ્તા પર ઔષધિના તેજથી માર્ગ દેખાડાય છે.

૧૧૯. સંબરહિને બદલે સબરહિ વાંચો.

૧૨૦. છળ્ણાડ ને બદલે સંછળ્ણાડ વાંચો. માત્રામેલ તો જ મલશે.

૧૨૧. (૫૦) સગ્ગહ.

૧૨૨. (૫૦) હાસમાલિ એ, મૂલપાઠ હસનાલિ કરતાં ઉત્તમ અને સ્વીકાર્ય છે. આ પંક્તિનો અર્થ:—“જેનાથી મકરાદિ વીતાં હતાં, તે મત્ત જલ-હસ્તીની સૂંઢ પાળી છોડતી કોઈ નવીન નાલિકા સમી શોભતી હતી.” અપભ્રં-શમાં સમાસ બાંધવામાં અને તેની શ્લિષ્ટતા સાચવવાની જે બેદરકારી રાક્ષવામાં આવે છે તેનું આ પંક્તિ દૃષ્ટાંત છે.

૧૨૩. રવુહવિયને બદલે (૫૦) રવુહવિયં વાંચે છે; પરન્તુ (૫૦) ની વાચના છંદોભંગને કારણે અસ્વીકાર્ય છે. ‘લક્ષ્મીના નૂપુરને જ્યાં કલહંસે પાહું પાડ્યું હતું.’ એમ આપણી વાચના પ્રમાણે અર્થ થશે. (૫૦) ના નેઝર પાઠને બદલે નેઝર વાંચીએ તો તે બેસે. તેનો અર્થ “લક્ષ્મીનાં નૂપુરના રવથી જ્યાં કલહંસો ઝગાવતાં હતાં.”

૧૨૪. (૫૦) અભિમહુ સરલાવો. દે. ના. ૧. ૭૮. અર્થમાં ફેરફાર થતો નથી.

૧૨૫. (૫૦) તરુકુસુમોદ્દિસોદ્દપસાદિરિ. આ પાઠથી અર્થ સ્પષ્ટ થાય છે.

૧૨૬. (૫૦) મ્નણંતિ ।

૧૨૭. (૫૦) કુમાર ।

૧૨૮. અવર પડમરહુ સુડ લહુઆરડનો સંબંધ પં. ૧૮૧ની સાથે છે; ત્યાર પછી નવું વાક્ય શરૂ થાય છે.

૧૨૯. (૫૦) મૃગપરિપુણહુ

૧૩૦. બુદ્ધિડ ને વદલે બુદ્ધિષ વાંચો.

૧૩૧. પહેલાં અકમ્પન નામે મુનિ ઉજ્જયિની ગણ્યા. ત્યાંનો અજૈન રાજા પોતાના બલિ, બૃહસ્પતિ, નમુચિ અને પ્રહ્લાદ નામના મંત્રીઓને સહી તેમની સાથે વિવાદ કરવા ગણ્યો. પરન્તુ તેના પ્રધાનો બાદમાં હાર્યા. રાત્રે

વૈરતુત્તિ માટે મુનિને ચારેય મંત્રીઓ મારવા ગયા; પરન્તુ દેવતાના પ્રતાપથી તેઓ સ્તંભિત થઈ ગયા. રાજાએ સવારમાં આ જોયું અને તે સર્વેને દેશપાર કર્યા. નાગપુર=હસ્તિનાગપુરમાં બલ્લિ આ વચ્ચે પદ્મરથ રાજાનો મંત્રી થયો હતો. ત્યાં અકંપન મુનિ આવ્યા. પૂર્વનું અપમાન સંભારી તેમનો નાશ કરવા તે તૈયાર થયો. આજ્ઞા વૃત્તાંત માટે જુઓ જિનસેનનું હરિવંશપુરાણ. સર્ગ. ૨૦. થોડા ફેરફાર સાથે આ વૃત્તાંત વસુદેવહિંદિ અંશ. ૧. પાન ૧૨૮.

૧૧૬. ણિયમરૂણિયમણુ પોતાની બુદ્ધિને કુંઠિત કરનાર.

૧૧૭. (પ૦) દ્વડં ઉજ્જમુ ચ્ચવમિ કિં દુજ્જણિ ।

૧૦૦. ઓલગ્ગિડ જુઓ દે. નો. ૧. ૧૬૪. સેવયઅપહાવલેસુ ઓલુગ્ગો । આ ઓલુગ્ગ શબ્દ પરથી નામ-ક્રિયાપદ બનાવી તેનું કર્મણિ ભૂત-ક્રબન્ત ઓલગ્ગિડ થવા સમ્ભવ છે. તેનો અર્થ સેવા. મૂળ શબ્દ અવલગ્ન હોવા સંભવ છે. ઓલગ્ગ=સેવા પા. સ. મ. નોંધે છે. અહિં ઓલગ્ગિડ = વચનના અર્થમાં પણ હોઈ શકે.

૨૦૪. (પ૦) મૃગવહુ.

૨૦૬. જંગલુ=માંસ. (પ૦) અહુવિ અહુહ । મૂળનો અર્થ બંધવેસતો વધારે છે.

૨૦૮. (પ૦) જણઉચ્છિદ્ધુડ પાઠ સારો છે.

૨૦૯. બહલિય-રેણુ ને બદલે (પ૦) બહલયરેણ ।

૨૧૦. પયડિય મીસણવસણહં ને બદલે પયડિયમીસણવસણહં એ પાઠ ઉત્તમ છે.

૨૧૭. જંપાણ પાલક્ષી.

૨૧૧. સરખાવો. હ. પુ. ૨૦. ૫૩. મેરાવેકક્રમો ન્યસ્તો દ્વિતીયો માનુષોત્તરે । અભાવાદવકાશસ્ય તૃતીયોઽશ્રમદંબરે ॥ માનુષોત્તર પર્વત કે જે પુષ્કરાર્ધને ફરતો છે અને તેની અઢી દ્વીપની સીમા ગણાવે છે. તેના પછી મનુષ્યવાસ નથી. તે ૧૭૨૧ યોજન ઊંચો ૧૪૧૦ યોજન ૧ ગાડ ઊંડો અને ૧૦૩૨ યોજન પહોલો છે.

૨૩૭. પદ્મરથ રાજા સત્તાથી છકેલા દ્વિજક્રિકર બલ્લિને મારવા કહે છે. પરન્તુ વિષ્ણુ તેને ક્ષમા આપે છે અને રોષ ન કરવા કહે છે.

૨૧૯. ણરયવિવરિ પશ્સિજ્જહ । (પ૦) સત્તમમહિ પાવિજ્જહ

૧૪૮૫૫૨. સંગીતની પરિભાષાનું વિવેચન કરે છે:—

૨૨. શ્રુતિમેદ:—

હૃદિ દ્વાવિંશતિનાંડ્યસ્તિરશ્ચયઃ પવનાહતોઃ
ર્વં કંઠે મુર્ધ્નિ તામ્યસ્તાવત્યઃ શ્રુતયોઽભવન્ ॥

૭. સ્વર:—

તામ્યોઽભવન્સ્વરાઃ ષડ્ઞર્વભગાંધારમધ્યમાઃ
પંચમો ધૈવતશ્ચૈષ નિષાદ ઇતિ સત્ત તે ॥
શ્રુતયઃ સ્યુઃ સ્વરાભિન્નાઃ શ્રાવણત્વેન દેતુના
અહિકુંઙ્કલવત્તત્ર મેદોક્તિઃ શાસ્ત્રસંમતા ॥

૧૮. જાતિ:—

ષડ્ઞમધ્યા તથા ચૈવ ષડ્ઞપ્રામસમાશ્રવાઃ
જાતયોઽષ્ટાદશોદ્દિષ્ટા મધ્યમપ્રામમાશ્રિતાઃ ॥

૧૪૧ અંશ:—રાગમાં વારંવાર આવનાર પ્રધાન અથવા મુખ્ય સ્વરને અંશ
અથવા સ્થાયી સ્વર કહે છે. આની ૧૪૧ સંખ્યા પ્રસ્તુત
સ્થળે જતાકલામાં આવી છે; જાનું સાક્ષપ્રત્યોમાં તે
મળતી નથી.

૫. ગીતિ:—

ગીતયઃ સ્યુઃ પંચ શુદ્ધા ભિન્ના ગૌડી ચ વેસરા
સાધાણી ચ શુદ્ધા સ્વાવધકૈર્લક્ષિતૈઃ સ્વરૈઃ ॥

૨૫૧. આ પંક્તિમાં બતાવેલી સંગીત પરિભાષાના ઉલ્લેખો શાસ્ત્રપ્રત્યોમાં
મળી શકતા નથી. ત્રીસ પ્રામશત, અને તેના પર આશ્રિત સંદેહી ૪૦ ભાષા
અને ૬ વિવિધતા.

૨૫૨. ૧. પ્રામ:—પ્રામાત્રયઃ સ્યુર્વિંશતિસ્વરસંદોહસ્તિર્નિઃ

ષડ્ઞમધ્યમગાંધારસંસ્ત્રકા મૂર્છનાશ્રયાઃ ॥

૨૧. મૂર્છના:—સત્તસ્વરક્રમારોહાવરોહો મૂર્છનોક્તિઃ

તાશ્ચ પ્રોક્તાઃ સત્ત્રિપ્રામં સત્તસંખ્યા મુખીશ્વરૈઃ ॥

૪૯. તાન:—શુદ્ધપ્રયોગ સ્વર સાત છે, આ સ્વરો પૈકી એક કે એકથી
વધારે સ્વરોનું એક જ કંપથી ત્વરિત ગણિત આશ્રયે
કરડું તેને તાન કહે છે. સંગીતપ્રામકારણે સાત

સત્સકનો ખટમા કહેલી છે. આ કારો ૪ સત્સકનાં કુલ

૭ × ૭ = ૪૯ તાલ થઈ શકે.

૨૬૧. સ્વશિષોસર=શાશીશ્વરા: સૂકો નંદ્ર અને સૂર્ય. શશિ+દન+શ્વર
અથ વળ વિશેષ થઈ શકે.

૨૬૦. (૫.) આ સંઘદિ ધનુગુણિ સરુ. ધનુષની મળણ કર માન
જાણવીશ થઈ. મૂળનો પાઠ કોટો છે માટે લખવો. મૂળની અંકુશનાયા પણ
કહેલી છે.

૨૭૧. (૪૦) વહુ ને બદલે થઈ.

૨૭૪. તમે પણ એ અભિમાની રાજાની આજ સેવા કરી રહ્યા છો અર્થ
સુધી યુદ્ધમાં તે નમ્યો નથી.

૨૭૫. (૫૦) રોહિણી, રોહિણીને સ્થલે

૨૦૮. (૫૦) વિંધંતે, શર વીંધતાની સાથે. વૃદ્ધત્વેન એમ છાયા
આપી છે તે કોટી છે.

૨૮૧. વસુદેવે પોતાના નામથી અદ્વિત બાળ પેંવયું.

૨૮૨. સઝરીણહ=સૌરિનાય, સમુદ્રધિજય.

૨૮૩. (૫૦) આહજલોહિય સાચના સારી છે.

૨૮૫. (૫૦) સહ, સયને બદલે. (૫૦) નો પાઠ સપ્તમી વરોચર
બતાવે છે.

૨૮૭. કોહિસરુ=કોટીશ્વર, કરોડોનો અધિપતિ.

૨૯૮. સરલાવો ચ્યુત્વા કલ્પાન્મદાશુકાન્મદાસામાનિકઃ સુરઃ ।
ગર્ભેઽભૂદિહ રોહિણ્યા ધરણ્યા ઇવ સન્મણિઃ ॥ હ. પુ. ૨૨. ૭. મૂળનો
અર્થ:-શંખ નામે ઋષિ જે હતો તે મહાશુક નામના કલ્પસ્વર્ગનો શશિમુખ નામે દેવ
થઈ ત્યાંથી ચ્યવી રોહિણીના પુત્ર ભરતક્ષેત્રના રાજાઓના પૂજ્ય નવમા રામારૂપે
ઉત્પન્ન થયો. પુષ્પદંત(નવમા તીર્થંકર)ના તેજમાંથી તેણે પોતાનું
ત્રેજ મેળવ્યું.

૩૦૦. કવિની નામમુદ્રા છે.

॥ અષ્ટમુદ્રણમ્ ॥

૧. કવિ અને તેનું જીવન:—

મસ્તુત મદ્રસ્ય અન્નપાલ કવિન્ય અવિસયત્તકદ્વા અમે અપ્રમંસ
કાવ્યમાંથી લેવામાં આવ્યું છે. અ. ક. ૨૨ સંચિતું કાવ્ય છે, જેવાનો અર્થ

સંધિ. ૪. પ્રસ્તુત ઉદ્ધરણ તરીકે છેવામાં આબ્યો છે. **ભવિસયત્તકહાનાં** વે સમ્પાદનો પ્રસિદ્ધ થયાં છે. એક પ્રો.યાકોબીની જર્મન આવૃત્તિ જે હ. સ. ૧૯૧૮માં પ્રસિદ્ધ થઈ હતી; અને બીજી સદ્. ચિમનલાલ દલાલ અને સદ્. ડો. પી. ડી. ગુણેની સહસંપાદિત આવૃત્તિ જે હ. સ. ૧૯૨૩માં ગાયકવાડ ઓરીએન્ટલ સીરીઝના ૨૦મા મળકા તરીકે પ્રસિદ્ધ થઈ હતી. આ બન્ને આવૃત્તિઓ એક-બીજાની પૂરક છે; કારણ કે પ્રો. યાકોબીની આવૃત્તિ અને ડો. ગુણેની આવૃત્તિ જુદી જુદી હાથપ્રતો પરથી રચાયેલી છે. ડો. ગુણેની હાથપ્રત, પ્રો. યાકોબીની હાથપ્રત કરતાં સારી હતી; જ્યારે ડો. ગુણેની આવૃત્તિમાં પ્રો. યાકોબીની આવૃત્તિ જેટલી ચોકસાઈ નથી. પરન્તુ ડો. ગુણેની આવૃત્તિમાં એક ગુણ એ છે જે તેમને તેમના પુરોગામી સંપાદક પ્રો. યાકોબીની આવૃત્તિનો લાભ લીધો છે.

ભવિસયત્તકહાના કર્તા **ધનવાલ=ધનપાલ** વિષે તેણે આપેલી હકીકત ઉપરાંત કાંઈ પણ વધારે આપણે જાણી શકતા નથી. કાવ્યના છેલ્લા ૨૨મા સંધિના કઢવક ૯માં પોતાના સંબંધી નીચેની માહિતી તેણે આપી છે:—

ધક્કડવાણિવંસે માણસરહો સમુબ્ધવિણ

ધણસિરિહો વિ સુણણ વિરહુ સરસહસંભવિણ ॥

પટલે કે ધક્કડ વાણિયાના વંશમાં પિતા માણસર અને માતા ધનશ્રીનો તે પુત્ર હતો; અને તે પોતાને ‘સરસ્વતીસંભવ’ કહેવડાવતો હતો. ધક્કડ વાણિયાનો ઉલ્લેખ જાવણ્યસમયના વિમલપ્રબંધ (સં. મણિલાલ. બ. વ્યાસ) માં ૮૪ જાતના વાણીયાની ગણતરીમાં કરવામાં આવ્યો છે:—

ધાકડીયા મહિયા મુંગડા, બ્રહ્માણા, વીધૂ, વાયડા । (પાન. ૪૯.)

આથી વિશેષ કવિસમ્બન્ધી હકીકત મળતી નથી. આ ધનપાલ, ઋષભ-પંચાશિકા, તિલકમંજરી અને પાદઅલચ્છીનામમાલાના કર્તા ધનપાલ (ઈ. સ. નું ૧૧મું શતક) કરતાં જુદો છે. આપણી કવિની ભાષાના પૂરાવાથી તેને આપણે વિક્રમના ૧૦મા શતક પૂર્વેનો સહજ કહી શકીએ. ધનપાલનું અપભ્રંશ બોલાતી ભાષાને વધારે સમીપવર્તી છે; જો કે ધનપાલની મેધા સંસ્કૃત અને પ્રાકૃત સાહિત્યમાં વિચરી હોય તેના અનેક પૂરાવા કાવ્યમાં દેખા દે છે. ધનપાલ દિગંબર જૈન હોવો જોઈએ, કારણ કે મ. ક. પ. ૨૦. ૩. માં મંજિવિ તેણે દિયંબરિ લાહુ । એમ લખે છે, અને અચ્યુતસ્વર્ગને તે ૧૬ માં સ્વર્ગ તરીકે ગણે છે.

૨. ઉદ્ધરણવસ્તુ:—

ભવિષ્યત્તકહા ઇટલે ભવિષ્યદત્તની કથા. ગજપુર નાનું નગર હતું. ત્યાં ધનપતિ નામે નગરશેઠ (રાયસિદ્ધિ) રહેતો હતો. તે જ નગરમાં હરિબલ નામે બીજો વણિક રહેતો હતો. એક દિવસ ધનપતિ હરિબલને ઘેર ગયો અને ત્યાં હરિબલની ડીકરી કમલશ્રી પ્રતિ તેની દૃષ્ટિ ગઈ. હરિબલની પાસે ધનપતિએ તેની ડીકરી માટે માગું મોકલ્યું જે સ્વીકારાયું, અને કમલશ્રી અને ધનપતિનાં લગ્ન થયાં. તેમને ભવિષ્યદત્ત નામે પુત્ર થયો. કેટલોક સમય વીત્યો; અને પૂર્વજન્મનાં કોઈ કર્મથી ધનપતિનો પ્રેમ કમલશ્રી પરથી ઓસરી ગયો. એક દિવસ ધનપતિએ કમલશ્રીને કડવાં વેળ કહ્યાં અને તેને તેના પિંદર ચાલી જવા કહ્યું. તે પોતાના પિતૃગૃહે ગઈ. ધનપતિ સરૂપા નામે ધનદત્તશેઠની ડીકરીને પરણ્યો. તેનાથી તેને બંધુદત્ત નામે પુત્ર થયો. બંધુદત્ત યૌવનમાં આવ્યો ત્યારે તે ધંધા માટે પરદેશ નીકળ્યો. ભવિષ્યદત્ત પણ માતાને નહિ ગમવા છતાં તેની સાથે વેપાર માટે નીકળ્યો. તેઓ તિલકદ્વીપ નામે દ્વીપ પર આવી પહોંચ્યા. ભવિષ્યદત્તને દૂર ગળેલો જોઈ, બંધુદત્ત પોતાનાં વહાણ હંકારી ગયો. આ ત્રોથા સંધિમાં ભવિષ્યદત્તને તિલકદ્વીપમાં કેવી રીતે લામ થયો તેની કથા કહેવામાં આવી છે.

ભવિષ્યદત્ત હાથપગ ધોઈ, કમલ લઈ આવી જુવે છે ત્યારે તે વહાણ ચાલ્યાં ગઈને દેખે છે. તેને બહુ જ શોક થાય છે. (૧) ભવિષ્યદત્ત પોતાના માઈ બંધુ-દત્તની દ્વીપી વંચના ઉપર વિચાર કરે છે. પોતાના હૃદયને દૃઢ કરી, સ્વલદૈવને પડકાર કરી તે વનમાં ચાલવા માંડે છે. (૨) ભવિષ્યદત્ત ગહન વનમાં પ્રવેશે છે. તે વન પંક્ષી અને સાવજથી ભરપૂર છે. છેવટે અતિમુક્તતાના મળ્ડપમાં વૃક્ષ નીચે શિલાતલ ઉપર તે બેસે છે. (૩) સૂર્ય આશમે છે; સંધ્યા થાય છે; ઇટલે હાથ પગ ધોઈ, કુસુમ લઈ, જિનની તે અર્ચના કરે છે. મયંકર રાત્રિનું વર્ણન કવિ કરે છે. (૪) સવાર પડે છે. ભવિષ્યદત્ત એક જૂનો માર્ગ જુવે છે. તેને શુભ શુકનો થાય છે. તે માર્ગે જવાનો તે નિશ્ચય કરે છે. (૫) આ પ્રમાણે ગિરિકન્દરાનો પ્રદેશ અને શ્યામતમાલપૂર્ણ વનને ઓઢંગી પ્રાસાદ, પ્રતોલી સ્ત્યાદિથી સુશોભિત અને ધવલિત ગૃહોથી વિરાજિત છતાં નિર્ધ્વનિક એક નગર તે જુવે છે. (૬) નગરનું વર્ણન કવિ કરે છે. ત્યાં મંદિર હતાં પણ પૂજક કોઈ ન હતા. કુસુમ હતાં પરન્તુ વાસ લેનાર કોઈ ન હતા. આ પ્રકારનું નગર જોઈ ભવિષ્યદત્ત વિસ્મિત થાય છે. (૭) આ પ્રકારનું જ વર્ણન ચાલુ. અર્ધ ઉઘાઠાં બારણાં અને બારીઓવાળાં ગૃહો, પળ્ય વસ્તુઓથી ભરપૂર બજારો તે જુવે છે; પરન્તુ ત્યાં કોઈ રહેનાર કે સ્ત્રીદનાર નથી. આજો દેશાવ શોકજનક લાગે છે. પરન્તુ તે શુભચિહ્નો જુવે

છે; અને તેના મનમાં ડરસાહ આવે છે. (૮) ભવિષ્યવક્ત્ર નગસસં મળે છે; પણ આ ધોર શૂન્યતાનું કારણ તેને સમજાતું નથી. (૯) ફરતો ફરતો તે યશોધન રાજાના પ્રાસાદ આગળ આવી પહોંચે છે. તે પ્રાસાદ અને તેનાં ઉપગૃહોને તે શૂન્ય દેખે છે. (૧૦) તે આયુષશાલા ક્યાદિ સ્થાનોએ મટકતો ચન્દ્રપ્રભજિનના મંદિરે આવી પહોંચે છે. (૧૧) વિશાલ, સુઘટિત અને અલંકૃત મંદિરમાં તે પ્રવેશે છે. તેની આગળ આવેલા સુંદર કમલ-સરોવરમાં તે સ્નાન કરે છે અને ચન્દ્રપ્રભજિનની સ્તુતિ કરે છે. (૧૨) ચન્દ્રપ્રભજિનની તેણે કરેલી સ્તુતિ આપવામાં આવેલી છે. (૧૩)

૩. હંદોચનાઃ—

પ્રસ્તુત ઉદ્ધરણમાં ૧૩ કડવક છે. સમસ્ત સંધિના આદિમાં ત્રણ ધ્રુવક છે. પ્રથમ ધ્રુવક સંધિવસ્તુસૂચક છે. બીજાં બે આ કડવકનો બોધ તારવતાં ધ્રુવક છે. આ ઉદ્ધરણની પં. ૩. ત્રણ ધ્રુવક રીતે ચાર પંક્તિની બનેલી છે. કડવક ૭. અને ૧૧. ની ઘટ્ટા બાદ કરતાં બીજી બધી ઘટ્ટાઓનો હન્દ આદિ ધ્રુવકના જેવો જ છે; એટલે કે તેમનું માત્રામાન $૧૫+૧૩=૨૮$ નું છે. પ્રા.પિં. (પા. ૨૦૫) પ્રમાણે આ ઉલ્લાલ હન્દ છે: તિણિણ તુરંગમ તિઅલ તહ હહ ચહ તિઅ તહ અંત । ઇમ ઉલ્લાલા ઉટ્ટવહુ વિહુ દલ હુપ્પણ મત્ત ॥ $૪ + ૪ + ૪$ (ત્રણ તુરંગમ) + ૩ = ૧૫; $૬ + ૪ + ૩ = ૧૩$; કુલે ઘટ્ટા હન્દમાં ૫૬ માત્રાઓ, માત્રાજૂથનો બંધ પ્રસ્તુત ઉદ્ધરણની ઘટ્ટામાં સચવાતો નથી. સામાન્યતઃ $૧૫+૧૩$ નો મેળ જ અહિં તો ઇષ્ટ છે. હં. શા ૪૨ (બ) સમૈ ચતુર્દશ ઓજે ષોડશ મન્મથવિલસિતમ્ । યથા,

મયવસતરુણિવિલોઅણતરલુ કલેવરુ સંપહ જીવિહ
મેહહુ રમણીઅણિ સહુ સંગુ ચયહ હયવમ્મહવિલસિહ ॥

એટલે $૧૫+૧૩=૨૮$. હેમચન્દ્રના અભિપ્રાયે પ્રસ્તુત ઘટ્ટાનો મન્મથવિલસિત હન્દ છે.

કડવક ૧૧. માં મારકુતિ હંદ છે. હં. શા. ૪૩ (અ) 'અપદ્મ-આતૌ વા મારકુતિઃ ॥ ચતુર્માત્રપદ્મમાત્રદ્વિમાત્રાઃ । ચતુર્માત્રદ્વય-ત્રિમાત્રૌ વા મારકુતિઃ । યથા,

તુહ મ્માર મારકિકી કવિ હહ નવલ્લિઅ ।

દુદિ સઃ અલ્લહં મલ્લિ જં દિઅહહ સલ્લિઅ ॥

કડવક. ૭ માં સામાન્ય વજ્રસંક્રિયા જ ઘટ્ટાના હન્દ તરીકે છે.

સંક્રિયા આદિની બીજાં બે ધ્રુવક મંદર હન્દમાં છે. પ્રા. પિં. પા. ૨૫૫

૪. ટિપ્પણ:—

૨. ગિરુ મૂઠમાં ણરુ=નર: છે. જો તે સ્વીકારીએ તો ભવિષ્યત્તની સાથે તે પાઠ લેવો પડે. ગિરુ=નિશ્ચિત.

૬. કોઈ દ્વિતીયા એકવચન, પિત્ત્વહનું કર્મ.

૪-૬. પંદર માત્રાઓનો છન્દ છે; કહવકના દેહમાં સામાન્યતઃ એક જ છન્દ હોવો જોઈએ. કવિનો પ્રમાદ હોય કે ગમે તે ઘીનું કારણ હોય, પણ કવિની આ રીત અસાધારણ તો છે જ.

૭. સુહાવહ [સુખાપયતિ] મૂઠમાં સુહાઈ છે; પરન્તુ મૂળનો પાઠ સ્વીકારવામાં એક માત્રાની તૂટ પડે છે અને અન્યાનુપ્રાસ બેસતો નથી.

૯. દુઃખહો ભરિંડ તૃતીયાને બદલે ષષ્ઠીનો પ્રયોગ. અર્વાચીન ગૂજરાતીમાં આવો પ્રયોગ દૃષ્ટિગોચર થાય છે. દા. ત. દૂધનો દાઝ્યો, દુઃખનો માર્યો ૬૦. આવા પ્રયોગ રૂઢ થવાનું કારણ એ હોય છે કે બોલનાર ‘દાઝ્યો’ ‘માર્યો’ નો કૃદન્તાર્થ મૂલી જઈ વિશેષણાર્થ ઉપર જ એકલો ભાર મૂકે છે.

૧૩. દહિંડ પરમ્મુહુ સામાન્યતઃ સતિ સપ્તમી આવે સ્થળે હોય; પરન્તુ અવાન્તરાગત વાક્ય (Parenthetical clause) તરીકે આ બે શબ્દો કવિએ અહિં મૂક્યા છે.

૧૫. સંવારિંડ ડૉ. ગુણેની ભ. ક.ના શબ્દકોષમાં સંવારહ=સંવૃણોતિનો ‘સંતાહું, ઢાંકું, અટકાવું’ એ અર્થ થાય છે, જે સંદર્ભની દૃષ્ટિએ અયુક્ત અને અનર્થક છે. જો સંવૃણોતિ લઈએ તો સં દ્વિમાત્રિક બને અને માત્રાતિરેકની અનિષ્ટાપત્તિ આવી પડે. સંનો અનુસ્વાર ધ્વન્યાત્મક છે અને સંવારિંડ <પ્રા. સમારહિંડ <સં. સમારચિત એ અર્થ, માત્રા અને વ્યુત્પત્તિની દૃષ્ટિએ સ્વીકાર્ય છે. “દુર્જનજનમાં ઓટી વાયકા પેદા કરી છે.” સરખાવો સિ. હે. ૮૧૪૧૫. સમાર=સં. સમ્+આ+√ગ્ચ્.

૨૦. આ પંક્તિનો વાક્યરચના:—જહ તં તેમ ઘહિંડ, તો તેણ હ (ઘહિંડ); તો કિર કાઈ (મહં) ણહ વિસૂરહ ॥ જો તે પ્રમાણે અપયશ કરાયો છે, તો તે તેનાથી કરાયો છે; તો પછી યેરેયર મારે એનાથી શા માટે ઢહિંગન થયું ? ”

૨૪. પ્રથમ ભાગમાં ૧૬ માત્રા છે; સંચહિંડ સંમુહુ કાણણહો એમ વાંચીએ તો ઘનથી થતો પુનરુક્તિદોષ દ્ર થાય અને માત્રા મળે.

૨૫. સ્વ્યાલ્લ બીજા કોઈ ગ્રન્થ કે કોષમાં આ દેશ્ય શબ્દ મળતો નથી. 'શ્વાલી' એ અર્થ ઠીક છે.

૨૬. ડૉ. ગુણે અર્થ કાઢવા માટે વ્યાકરણની માંગતોડ કરે છે. નિષ્પત્તિ હેતુર્થકૃદન્ત તે મુખ્ય ક્રિયાપદની ગરજ સારે છે અને નરિદં છન્દોમેલ સાતર નરિદોને સ્થલે મૂકવામાં આવ્યું છે; એટલે નરિદં તેમને અભિપ્રાયે પ્રથમામાં છે. આ તદ્દન ધોળું છે. ૨૮-૩૨ સુધી વર્ણવેલા, ગજેન્દ્ર, મૃગેન્દ્ર, વરાહ, હતાશ અને મયૂર પં. ૩૩ માં મુણેવિનાં કર્મ છે. “કોઈક સ્થલે નરેન્દ્રને (= ભવિષ્યદત્તને) જોવાને, નાસેલો નહિ અને રુદ્ધ થયેલો નહિ એવા અભિમાની સિંહને જોઈને.”

૩૦. ગુણે અને દલાલ કઝજલાહં ગયં એમ બે અક્ષર છૂટા પાડે છે; તેમાં કાંઈ અર્થ નથી. તે ભેગા કરી સંસ્કૃતછાયા પ્રમાણે અર્થ કરવો.

૩૧. હુયાસો દ્વિતીયા, સરસાવો કોઈ આજ ઉદ્ધરણ પં. ૬.

૩૨. અપ્પાણયં વિણ્ણહંતં (ભવિષ્યદત્તના) આત્માને વ્યાકુલ કરતો સંસ્કૃત છાયામાં વિગોપાયન્તં ને બદલે વિનટન્તં વાંચો.

૩૩. હિંદંતુ થિડ હીંહનો થયો. ગૂજરાતીમાં પ્રચલિત રચના.

૩૫. ધુષ્વિમાં એ એકમાત્રિક છે.

૩૭. ગુણે સંજ્ઞતેયતંબિરસરાય ઇત્યાદિ ભેગાં લઈ પં. ૩૬ના દિણ-મણિનું વિશેષણ બનાવે છે. જ્યારે પ્રો. યાકોબો સંજ્ઞને કર્તા ગણે છે. યાકો-બીની અર્થસંકલ્પના અહિં સ્વીકારી છે પ્રો. ગુણેની સૂચનામાં (૧) હુઅ, 'થઈ' અને આય એટલે 'આવી' એ સમજાવડું મુશ્કેલ છે; કારણ કે પં. ૩૬ માં દુક્કુ એટલે 'ગયો' ક્રિયાપદ તરીકે મળ્યું છે. (૨) સંધ્યાની નાયિકા તરીકેની કલ્પના અને તેનો પ્રવેશ - આ વાતનો સમજાવાતો નથી. પ્રો. યાકોબીની વાચનામાં આ સ્પષ્ટ રીતે આવી શકે છે.

૪૦. રહંગ ચક્રવાક.

૪૧. પરમિટ્ટિ પંચ અર્હત, સિદ્ધ, ગણધર, ઉપાધ્યાય, સાધુ.

૪૭. દુવિદ્દે પચ્ચક્ષણુ બે રીતે - એટલે ભાવથી - વિચારથી અને દ્રવ્યતઃ-કાર્યથી - પ્રત્યાખ્યાન=સાવય એટલે પાપયુક્ત આચરણમાંથી નિવૃત્તિ.

૪૮. મંત સત્તક્ષરુ-નમો અરિહન્તાણમ્ । એ સાત અક્ષરનો મન્ત્ર.

૫૧. પયહિંતિ બરોબર જમણી બાજુએ. સામ કાલો કાગલો.

૫૩. કળાઓ સરલાંગણે સોસે તો પ્રિયજનની મેલપ કરસને; એ શુકન નજાય છે.

૫૬. જણ હોમિ ' આ રસ્તે જઈશ ' પછીથી તે વિચાર કરે છે કે આ સાર્વ માણસના ચાલવાથી જ અણો દોષો જોઈએ; કારણ કે ' વિચારધર અથે સુર જમોન પર પગ મૂકી ચાલતા નથી.' સંસ્કૃતમાં ' અનેન તપઃદ્ ભવતિ ત્વમે તો આત્મ જઈશ ' એવો પ્રયોગ માલમ પડે છે.

૬૦. નિવ્વહિડ કજ્જુ કિં વિત્થરેણ—બહુ લાંબું કાંત્યે કયું કાર્ય થયું છે ? એલે બહુ ચિંતા કરવા કરતાં આગલ જ જબું; બહુ ચિંતા કર્યે શું કાર્ય થવાનું છે ? પ્રો. ગુણે નિવ્વહિડ સુધારવા કહે છે પણ તેની કાંઈ જરૂર જણાતી નથી. આ જ વિચાર ૬૧-૬૨ (પદ્મા)માં આરણ્યક પ્રતિપ્રદિત કરવામાં આવ્યો છે:-જ્યાં સુધી (જનો) (કાર્ય પ્રતિ)સાંચરતા નથી, ત્યાં સુધી (કાર્ય) દુસ્તર દુર્લભ અને દુરંતરિત છે; પૌરુષયુક્ત અને મરણના ભયની અવગણના કરતા (પુરુષોનું) શું સિદ્ધ થતું નથી, બોલો ! ”

૬૧-૬૨. આ પંક્તિઓ પ્રો. ગુણેને વ્યાકરણદૃષ્ટિ સમજાઈ નથી તેથી જ અવગણનાતંત્ર બહુવચનને અપભ્રંશની બહુલતાનો આશ્રય લઈ એકવચન તરીકે ગણાવવા યત્ન કરે છે; કારણ કે સુરિસહં=સુપુરુષસ્ય અર્થ કરવા તેમનો અભિપ્રાય છે. વળી સંચરહિં=સંચરન્તિ એ બહુવચનરૂપ છે તેની સમજાવટ એકવચન તરીકે તેમણે કરી છે. આ બધા વ્યાકરણદૃષ્ટિ પ્રમાદો છે. ક્ષણા અર્થ માટે સંસ્કૃતછાયા જુઓ.

૬૩ સુહિસયણ બે શબ્દો મૂળમાં છૂટા વાળ્યા છે; ન છૂટા પાડીએ તો પણ જાહે, તેથી તેના અર્થમાંથી કાંઈ વ્યાકૃત્તિ નહિ થાય. “ મિત્ર અને સ્વજનને છોડી ” એટલે કે મિત્ર અને સ્વજનને હવે મઝાણ કે ન મઝાણ એમ કરી, તેમના પ્રત્યેના પ્રેમનો અવરોધ કરી. પ્રો. ગુણે સુહિ=સુધી:, સયણ=સજ્જન એમ અર્થ કરી ભવિષ્યદત્તના વિશેષણ તરીકે આ શબ્દોને કે છે તેનો સ્વીકાર કરવો મુશ્કેલ છે. જો પ્રો. ગુણે કહ્યું છે તેમ સુહિસયણ એ અપભ્રંશ સુહિસ્વજનના અર્થમાં સામાન્ય જોઈ શકે છે, તેનાથી પણ વિપરીત અર્થ પ્રો. ગુણેને લેવો પડે છે.

૬૫. અંતરિડ કાલેમ્મ કાલુ કાલ જેમ કાલ્યપી અંતરિટ થાય છે એટલે જેમ એક પછી બીજી પછી એક પછી એક આવ્યા કરે છે, તેમ એક પછી એક તેનાં પગલાં પડતાં જ્યાં અને ભવિષ્યદત્ત અમ્યક ચાલતો હતો.

૭૪. કર્તારિ વર્તમાનકૃદંતને સ્થલે કર્મણિ વર્તમાનકૃદન્ત એટલે કે પ્રવિશતા ને બદલે પ્રવિશ્યમાન > પવિસ્સમાણ.

૭૫. હેત્વર્થને બરલે સંબંધકભૂતકૃદન્ત-પૂજ્જિઝુણ. ત્યાં તે (મનુષ્ય) ન હતો જે પૂજવાને માટે (તેનો અંદર) દૃષ્ટિ કરે.

૮૦. પસૂણ પ્રસૂન; ગુણે-યાકોવી પસૂઅ; પસૂઅ સ્વીકાર્ય છે. દે. ના. ૬. ૧. કુસુમે પશૂઅ ।

૮૭. સંબંધક ભૂતકૃદન્તને સ્થાને હેત્વર્થ તોડિંડં.

૮૯. પ્રો. ગુણે “ There was no one who would be affected by others’ riches, covet it, take it to himself and think about doubters ” ઉપરના અર્થમાં ણ લુઘ્મણ ના ણ =not નો અર્થ કયાં ? વઢી અપ્પણમ્મિ અપ્પણની છાયા પ્રો. ગુણેની દૃષ્ટિ “આત્મનિ અર્પયેત્” થાય. વિયપ્પણસુ એક શબ્દ તરીકે વાંચવાનું સૂચન તે કરે છે. આ પ્રમાણે કરેલો અર્થની કલ્પના દૂરાકૃષ્ટ છે. અર્થ:-“પારકાનું ધન જોઈને ભવિષ્યદત્ત ક્રુદ્ધ થાય છે પણ લોભાતો નથી; પોતાની મેલે વિકલ્પો કરે છે અને તે ચિંતે છે.” અપ્પણમાં ચોથીનો ણ પ્રત્યય આત્મનેનો અવશેષ; અને આત્મનું અપ્પ અને અપ્પણમાંથી અપ્પનો સ્વીકાર; આમાંથી અપ્પણ રૂપ બન્યું.

૧૦. પુત્તિચોજ્જુ-ચોજ્જુ=આશ્ચર્ય દે. ના. ૩. ૧૪ ગૂ. માં ‘ માઈં બેટું’-‘મારી બેટીનું ।’ એમ આશ્ચર્યવાચક ઉદ્ગાર વપરાય છે. તેવો જ આ ઉદ્ગાર છે. ‘પુત્તિષ’ ‘અમ્મણ’ એ આશ્ચર્યદર્શક ઉદ્ગારો અપભ્રંશમાં સામાન્ય છે. જુઓ પાહુડ્ડોહા. ૧૦૮.

૧૧. વાહિ મિચ્છ તં જણં દુરવ્વસેણ સ્વદ્ધયં । દલાલ - ગુણેની વાચના બરોબર નથી; તેમજ પ્રો. ગુણે તેમની ટિપ્પણમાં કે કોષમાં કાંઈ સમજાવ્યું નથી. ‘વ્યાધિ, મ્લેચ્છ, ચરાચ રાક્ષસથી તે માણસ સ્વવાઈ ગયા હશે !’ આશ્ચર્યોદ્ગાર હોવાથી વાહિ અને મિચ્છના તૃતીયા પ્રત્યયો ત્યજી દઈ દુરવ્વસેણના પ્રત્યયથી ચલાવી લીધું હોવું જોઈએ.

૧૩. યાણિમોનું આહું વાક્ય કર્મ હોવાથી જં પહું અને કહં ગયં માં કર્તાવિભક્તિ હોવા છતાં તેની કર્મવિભક્તિ કરી અવ્યવસ્થા આપી છે. જ્ઞત્યુ જુ પહુ આસિ સુ કહં ગડ - ણ યાણિમો એમ સ્ત્રી રીતે હોવું જોઈએ. અથવા તો છન્દ ક્ષાતર પણ પહુની જાતિ બદલી હોય.

૧૮. છન્દ સાચવવા ફલઅધુઘ્નાડિયગવક્કસદં । ગવને ગુ જેવો વાંચો.

૧૦૨-૧૦૩ આપણ = બજારનું સ્લેષાત્મક વર્ણન છે.

૧૦૪. રંધિ પલિસાઈ (બીજાની) ખૂલ થતાં ગુસ્તે ચતા, ધન એ જ કોનો અમિલાસ છે તેવા પુરુષોની માફક, ઢાટ તેમનાં છિદ્રોમાંથી પણ પ્રકાશ આપતાં હતાં. બંધ દુકાનોનાં છિદ્રોમાંથી અંદરનાં રત્નો અને એવા બીજા ચલકતા પદાર્થોને લીધે પ્રકાશ આવતો હતો.

૧૦૫. વરદત્તજુગાળઈ ણં વઙ્ગકુમારિહુ ચિત્તઈ વર થતા જુવાનોનાં ચિત્ત જેમ ઉત્તમ કુમારિવાઓ તરફ હોય છે તેમ સુંદર કુમારીવાઓનાં ચિત્રોથી ભરપૂર ઢાટ હતાં. સરી રીતે વઙ્ગકુમારિહુ ચિત્તઈ એનો બહુમીઠિ સમાસ હોય તો જ આવાળાઈના વિશેષણ તરીકે તેને લઈ શકાય. શું આ પણ અપભ્રંશની અગાજકતાનું પરિણામ હશે? હુ ને બદલે સુ કરીએ તો એકમાં વિલિષ્ટ શબ્દો અને બીજામાં એટલે વિષ્ણુ સમાસ એમ લઈએ તો મુશ્કેલી ટલે.

૧૦૬. યોગીજનોનાં વિવાદનાં સાધન, જેમાં યૌગિક રીતે પ્રતિપક્ષીને સ્તબ્ધ કરવાનું સમાયલું છે, તેવાં ઢાટ, જેમાં સઘલું સ્તબ્ધ થઈને દેખાતું હતું પ્રો. ગુણેનું વિવેચન જરા અસ્પષ્ટ છે.

૧૧૦. દલાલનો પાઠ પ્રો. ગુણેના સૂચન કરતાં સારો છે; વઢી પ્રો. ગુણે છન્દોમેઢ સાતર વ છોડી સુરઈ પાઠ કરવા કહે છે તે ખોટું છે; ડલટું તેથી તો એક માત્રા ભટશે. દલાલના પાઠમાં વ ધ્રુતિ છે જ્યારે પ્રસ્તુત ઉદ્ધાત્નમાં ય ધ્રુતિ મૂકી છે એટલો જ ફેરફાર છે.

૧૧૧. પ્રો. ગુણે તિત્થ<તોર્થ 'પવિત્ર સ્થાન' એ અર્થ લે છે, તે યથાર્થ નથી. તર્થ=ઓવારો એ અર્થ લેવાનો છે. 'જે પાણીખારીઓના ઘાટ પહેલાં છીનોછીનો હતા તે આગ્યવશાત્ નિ.શબ્દ અને દયાજનક સ્થિતિના થયા છે. "

૧૧૨. ટિટા કે ટેટા શૂતસ્થાન. દે. ના. ૪. ૩. ટેટા જૂયપયમ્મિ; આ ઉપરથી જ ટિટાઉત્ત એટલે જુગારી. મયરટ્ટા આ શબ્દ મદરક્તા ઉપ થી હોવા સંભવ છે. દે. ના. માં નથી. વારવનિતા, વેદ્યા એ અર્થ વેસતો અને અનુરૂપ છે.

૧૨૦. આદ્યોય=આભોગ કુલ્લો જમીનનો વિસ્તાર; " કુલ્લા જમીનના વિસ્તાર, સુંદર ઘરનાં આંગણંથી યુક્ત હોવા છતાં, લોકોથી ત્યજ્ય હોવાને લીધે, ક્ષોભા આપતા નથી."

૧૨૩. જે ક્ષયવાચથી અંતગતિ થયું હોય તે કેવી રીતે તેથી ડલટી એટલે સારી સ્થિતિમાં મઠે ? એટલે કે જે વસ્તુ નાશ પામી હોય તે આછી અને સાજીસમી કેવી રીતે મઠે ? પડીવડ=તેથી ડલટું.

૧૨૪. જેમ કાલ ક્ષયકાલે કરેલા વિનાશ તરફ જુણે દેવી રીતે ભવિષ્યદત્તે તે નગર તરફ દૃષ્ટિ કરી.

૧૨૫. મદ્વાહુત=મહાત્મનું; આય=આત્મનું એ રૂપ માગધીમાં અને તદનુસાર મહાશત્રીમાં દેખા દે છે.

૧૨૬. સોહદુવારહો સુધારી ડગમાન સાથે મેલ લાડવા સોહદુવારહું 'જાણે શરમાતાં હોય અને તેથી અર્ધાં ઉઘાડાં રજાં હોય એવાં રાજાને સિંહદ્વારને તે જોતો હતો.'

૧૨૭. ણિગગય (૧) નિર્ગજ=હાથી વિનાની (૨) નિર્ગત = બહાર રહી જતી. આ શબ્દ પર શ્લેષ કરો ઉપમા અર્થ મૂકો છે.

૧૨૮. ણિગયાસહં (૧) જેમાંથી ઘોડા જતા રહ્યા છે એવી તુલનાલાઝો (૨) જેમાંથી આશા વિનષ્ટ થઈ છે એવા પ્રાર્થનાભંગ. હવેના જેવી જ શ્લેષોપમા.

૧૨૯. સહુ પંગણુ આ વાચના સુધારો સહ-પંગણુ=સમગ્રપાંગણું સમામંડળનું આંગણું એ અર્થ કરવો બરોબર છે. સહુનો સર્વ અર્થ હેમચન્દ્રે વિહિત કર્યો નથી. સિ. હે. ૮૧૩૬૬. સર્વ=સહુ વિહિત કરે છે; જો કે પાછલથી સહુ વપરાશમાં તો આવે છે.

૧૩૦. ચામર, પોશાક સહિત અને રાજચિહ્ન સાથે ઇત્રા અને કનકપીઠ સહિત સિંહાસન તેણે ત્યાં જોયું.

૧૩૧. ણિપ્પહુ ગહુ અને વિલક્ષુ અલગ્નિજ્ઞાત્રી ક્ષિપ્રોધામાસ અલંકાર આવેલો છે. વિલક્ષુ=વિલક્ષ: 'ગાંડો.'

૧૩૨. ઘીણાલાવણિવંસવિસેસહં વીણા, આલાપની (જુઓ પા. સ. મ. એક વાચકશ્લેષ) વંશી જેમાં મુખ્ય છે એ.

૧૩૩. અચ્છંતહં સમત્તહંની સાથે લઈ સમાપ્તે સતિ એમ કરીં સસમીનો અર્થ કરવાનો

૧૪૬. ભવિષ્યદત્તને નરેન્દ્ર એટલે માનવોમાં ઉત્તમ કહેવામાં આવ્યો છે. નરેન્દ્ર એટલે રાજા એ અર્થ નથી લેવાનો. મંચરિકાન્દીજી નંદીશ્વર નામનો આટમો દ્વીપ જુઓ તરવાર્યં ૩. ૭.

૧૪૭. વિદ્યવદ્યકાદિભુજ રહી રીતો જેના લેખક અંધ્યા છે એવું વિદ્યા

૧૫૦. આગમજુત્તિપમાણવિહંજિત શાસ્ત્રમાં બતાવેલી યુક્તિ અને પ્રમાણથી વિભક્ત કરેલું.

૧૫૧. સુહલક્ષણલક્ષણચર્ચકિંતુ શુભ લક્ષણથી યુક્ત એવી સુ-
ખહની ચર્ચાથી અંકિત થયેલું.

૧૫૨. સચ્છાચપઓહર (૧) શોભાયુક્ત અથવા સ્વચ્છ પાણીને ધારણ
કરતી વાથ (૨) શોભાયુક્ત જેના સ્તન છે તેની કામિની.

૧૫૫. પરિઅંચિવિ અંચિવિ પ્રદક્ષિણા કરી તેમ જ અર્ચના કરી.

૧૫૬. સામાઈડ સામાયિક કરીને.

૧૫૮. કાલે ચડત્થે અવપ્રિણીનો ચોથો આરો ઇટલે સુષમદુષમામાં.
જાઓ તત્ત્વાર્થ. ૪. ૧૨.

૧૫૦. તસ્સેવ તે જ કાઢના; પ્રો. ગુણે તસ્મિન્ને વિશેષનામ લે છે;
પરંતુ તેનો આધાર કશોય નથી. તિત્થેસ્ય માગધીના અનુકરણમાં પ્રથમા
હોવી જોઈએ.

૧૫૧. દસલક્ષણપુવાડસે ત્યારે મનુષ્યનું આયુષ્ય દશ લાખ પૂર્વનું
હતું પૂર્વ માટે જાઓ તત્ત્વાર્થ ૦ ૪. ૧૨. ભાષ્ય:—વર્ષશતસહસ્રં ચતુરશો-
તિગુણિતં પૂર્વાગમ્ । પૂર્વાક્ષશતસહસ્રં ચતુરશોતિગુણિતં પૂર્વમ્ ॥
આ પછી માગધીના અનુકરણમાં પ્રથમા.

૧૬૦. જેમની ડંચાઈ ઢોઢસો ઘનુષ્ણની હતી.

૧૬૧. જેમણે આઠમું તીર્થ પવિત્રિત કર્યું હતું. ચંદ્રપ્રભ આઠમા તીર્થકર હતા.

૧૬૭. તક્કુઓ જાઓ પા. સ. મ. સ્વજન.

૧૬૮. માણમ્મિ કાડું ગણતરીમાં લઈને. કાડું હેતુવર્થકૃદંત સંબંધક
ભૂતકૃદંત તરીકે.

॥ સતમમુદ્ધરણમ્ ॥

૧. કવિ અને તેનું જીવન:—

પ્રસ્તુત ઉદ્ધરણ જોઈદુ=યોગીન્દ્રના પરમાત્મપ્રકાશ નામે ૩૨૩ દુહા
+૧ સ્તંભ અને ૧-માલિની એમ બે શ્લોક છેલ્લે મઠી ૩૪૩ પીતિકાઓનો

આ ગ્રન્થ છે. રાયચન્દ્ર જૈન શાસ્ત્રમાલાના એક મળકા તરીકે તે ઇ. સ. ૧૯૧૬ માં પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવ્યો હતો; પરન્તુ એક તો અપભ્રંશભાષાના એક અમોલ રત્ન તરીકે નહિ પણ એક ધર્મગ્રન્થ તરીકે અને તે ય દ્વિતીમાં પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવેલો હોઈ, તેના તરફ કોઈ વિદ્વાનનું ધ્યાન ગણેલું નહિ. પ્રો. યાકોવી તેમની ઇ.સ. ૧૯૧૮ માં પ્રસિદ્ધ થયેલ **ભવિસ્યત્કહામાં જોઈન્દુનો** ઉલ્લેખ કરતા નથી; તેમ જ પ્રો. ગુણે ભ. ક. ની તેમની ૧૯૨૩ ની આવૃત્તિમાં પણ **જોઈન્દુનો** ઉલ્લેખ કરતા નથી. ઇ. સ. ૧૯૨૭માં જિનદત્તસૂરિનાં ત્રણ અપભ્રંશ કાવ્યો (**અપભ્રંશકાવ્યત્રયી** G. O. S: XXXV.) ના સંગદનમાં પ્રથમ વાર **જોઈન્દુનો** ઉલ્લેખ કરી, **પરમાત્મપ્રકાશના** કેટલાક દુહા ટાંકી, **ચણ્ડ** અને **હેમચન્દ્રના** પ્રાકૃત વ્યાકરણમાં **ઉદાહરણ** તરીકે આવેલા કેટલાક દુહા સાથે સામ્ય બતાવી, **જોઈન્દુને** ચંડથી પ્રાચીનતર ઠરાવવા, તે ગ્રન્થના વિદ્વાન સમ્પાદક પં. લાલચંદ્ર ભગવાનદાસ ગાંધી યત્ન કરે છે. (જુઓ અ. કા. ત્ર. ની સંસ્કૃત ભૂમિકા પાન. ૧૦૨-૧૦૩). આ જ અભિપ્રાયનું સમર્થન શ્રી ઉપાધ્યે ' **Joindu and his Apabhramsa works.** ' નામે લેખમાં સવિસ્તર કરે છે. પ્રસ્તુત લેખ સને ૧૯૩૧માં **Annals of the Bhandarkar Oriental Research Institute**માં પ્રસિદ્ધ થયો હતો. તે લેખમાં તેમણે **જોઈન્દુના** બીજા ગ્રન્થોનો પણ ઉલ્લેખ કર્યો છે, જેવા કે **યોગસાર** (માણિક્ચન્દ્ર દિગમ્બર ગ્રંથમાલા નં. ૫૧. પા. ૫૫-૭૪.) **સાવ્યધમ્મદોહા**, **પાહુડદોહા** & છેલ્લા બે ગ્રન્થોનું વિવેચન આઠમા નવમા ઉદ્ધરણમાં કરવામાં આવશે.

પં. લાલચન્દ્ર અને શ્રી. ઉપાધ્યેનો આધાર:-

કાલુ લહેવિણુ જોડયા જિમુ જિમુ મોહુ ગલેહ

તિમુ તિમુ દંસણુ લહહ જિઉ ણિગમેં અપ્પુ મુણેહ ॥

મૂળ દોહા ૮૬. સદર ઉદ્ધરણ. ૩૦. આ **દુહો યથા તથા અનયોઃ સ્થાને જિમતિમૌ ॥** એ સૂત્રના ઉદાહરણ તરીકે **ચણ્ડના** પ્રાકૃતલક્ષણ (Ed. Hoernle P. 37.) માં ટાંકેલો છે. **ચણ્ડ**ને છઠ્ઠા સૈકા પછીનો જ ગણી શકાય, કારણ કે અપભ્રંશ સાહિત્યભાષા બને ત્યાર પછી જ સામાન્યતઃ તેની સૂત્રરચના થાય. (ભ. ક. Intro. P. 63. Gune) (Pischel: G. P. Ein. §. 35) (**ચણ્ડ**, હેમચન્દ્રનો પુરોગામી છે એ વિધાન માટે સર્વે વિદ્વાન સંમત છે.). **પટલે** જો **ચણ્ડ**ને છઠ્ઠા, સાતમા સૈકાનો ગર્ભ એ તો

જોઈન્દુને તેની પૂર્વે મૂકવો જોઈએ આ પ્રમાણે થી, ઉપાધ્યે છેવટે ચણડના સમયની પૂર્વે જોઈન્દુને થયેલો માને છે. પરંતુ આ દલીલની સામે તેટલી જ સબલ વિરોધી દલીલો છે.

(૧) પ્રા. લ માં આ ફક્ત જોઈન્દુનો ઉદાહરણ તરીકે આપવામાં આવ્યો છે; બીજાં અપભ્રંશનાં સૂત્રો છે તેના પર પ્રા. લ. માં ઉદાહરણ નથી. પ્રા. લ. ની એક જ હાથપ્રતમાં એક બીજો અપભ્રંશ દુહો છે. પરંતુ ડો. હર્નલે તેને પાછળના ઉમેરા તરીકે ગણ્યો છે. પ્રથમ દુહો કે જેના આધારે ચણડથી જોઈન્દુને પ્રાચીનતર ટરાવવા પ્રયત્ન કરવામાં આવે છે, તે હેમચન્દ્રનો ઉદાહરણની પદ્ધતિને અનુસરીને પાછળથી ઉમેરાયો હોય તો કાંઈ નવાઈ નથી.

(૨) ઉપરની દલીલને વધારે ટેકો તો જોઈન્દુની ભાષાનો છે. ભાષા તો આમ સરલ છે. પરંતુ ક્ષીણવટથી જોઈએ તો વેટલાક પ્રયોગો દા. ત. અણુ=અને (સદર ઉદ્ધરણ. દુ. ૪૬, ૫૧.) જવલા=પાસે પાસે (ઉદ્ધરણ. દુ. ૬૫.) અર્વાચીનતા તરફ વધારે વળે છે. અણુ=અને; પ્રા. ગુ. કા. જંબુ-સામિચરિય (પા. ૪૧-૪૬) કઢી ૩૯. (વિ. સં. ૧૨૬૬) પંચમહ-વ્યયભાર મેરુસમણાઉ અંગમદ્વય ૫ । અનુ તેતડ પરિવાર સોહમસા-મિદિ દિક્ષિત ઓ ॥ તે જ પ્રમાણે સપ્તક્ષેત્રિસુ (પા. ૪૭-૪૮,) કઢી ૩૮. વડલિ સિરોવાલડ વેઅલુ અનુ કરણો પાડલ । (વિ. સં. ૧૩૨૭) હ. આ પ્રયોગ હેમચન્દ્રે વિહિત કર્યો નથી; તેમ બીજાં જૂનાં અપભ્રંશ લક્ષણોમાં દૃષ્ટિગોચર થતો નથી. જવલા = મેળા, સાથે સાથે' ૫ અર્થમાં જૂના ગુજરાતીમાં માલમ પડે છે. શ્રી. નરસિંહરાવ G. L. L. II. P. 117 " The periods covered by this word જમલો range from Narasimha Mehta down to Akho; the word is however in frequent use upto about V. S. 1900. " અર્વાચીન મરાઠી જવલ=પાસેના અર્થમાં છે. આ ઉપરાંત કેટલાંય તત્ત્વો છે જે જોઈન્દુના અપભ્રંશને પ્રાંતીય ભાષાઓની સમીપતર લાવે છે.

(૩) સિ. હે. ના ઉદાહરણ સાથેનું સામ્ય અમોને કબુલ છે. અને હેમ-ચન્દ્રની પૂર્વે જોઈન્દુ મૂકાય; પણ એક તો ચણડના સમયનું જ ટેકાણું નથી. અને તેને સામાન્યતઃ છઠ્ઠા, સાતમા શતકનો ધારી તેની પૂર્વે જોઈન્દુને મૂકવો તે યથાર્થ નથી.

જોહન્દુ-પરમાત્મપ્રકાશ ॥
 સંતા વિસય જુ પરિહરહ
 બલિ કિઝ્જડં હડં તાસુ ।
 સો દશ્વેણ જિ મુંડિયડ
 સીસુ ખલિહ્લડ જાસુ ॥ ૨૭૦ ॥
 પંચહં ણાયકુ વસિ કરહુ
 જેણ હોંતિ વસિ અણ્ણ ।
 મૂલ વિણ્ણહ્લ તરુવરહં
 અવસહં સુક્કહિં પણ્ણ ॥ ૨૭૧ ॥

હેમચંદ્ર-સિ. હે. ॥
 સંતા ભોગ જુ પરિહરહ
 તસુ કન્તહો બલિ કીસુ ।
 તસુ દશ્વેણ વિ મુણિહ્લડં
 જસુ ખલિહ્લડં સીસુ ॥ ૮૧૪૧૩૮૯ ॥
 જિભિન્દિડ નાયગુ વસિ કરહુ
 જસુ અધિચ્છં અન્નં ।
 મૂલિ વિણ્ણહ્લ તુંવિણિહે
 અવસં સુક્કં પણ્ણં ॥ ૮૧૪૧૪૨૭ ॥

ઉપરનાં કારણોથી જોહન્દુને હેમચન્દ્રની પૂર્વે મૂકી શકાય; પરંતુ વિક-
 મના દશમા અગીઆરમા શતકની પૂર્વે તેને લઈ જવો વરોબર નથી.

જોહન્દુના પરમાત્મપ્રકાશ પર એક સંસ્કૃત ટીકા છે. ટીકાકારનું નામ
 બ્રહ્મદેવ છે; અને વિ. સં. સોઠમા સૈકાના મધ્ય ભાગમાં તે થઈ ગયો (જુઓ,
 પ્રસ્તાવના-પરમાત્મપ્રકાશ)

૧. ઉદ્ધરણવસ્તુ:—

આપણે જોયું કે આ પ્રન્થનો મૂળ કર્તા યોગીન્દ્રદેવ છે. આ પ્રન્થ
 એને મહાપ્રભાકર નામે શ્રોતાને ઉદ્દેશીને કહ્યો હોય એવી રીતે રચ્યો
 છે. (જુઓ સદર ઉદ્ધરણ દોહા. ૪.) જંનોના અનેકાંતવાદ કરતાં, ઉપદેશ
 પરમાત્મવાદ કે પરબ્રહ્મવાદ જે ઉપનિષદોમાં ઉપદેશાયલો છે તેના તરફ વળે છે.
 કેટલીકવાર તો ઉપનિષદના મન્ત્રાં અને ભગવદ્ગીતાના શ્લોકના અપભ્રંશ ભાષાં-
 તર જેવા કેટલાક દુહાઓ છે પરમાત્મપ્રકાશના : ૭૫ દુહામાંથી ૧૪ દુહાઓ
 સદર ઉદ્ધરણમાં લીધા છે. ઉપનિષદના પરબ્રહ્મવાદને જેન તત્ત્વજ્ઞાનની પરિભા-
 શામાં ઘટાવવા પળ અત્રે ચાન કરવામાં આવ્યો છે.

૨. હંદોરચના:—

આજ્ઞા ય ઉદ્ધરણમાં દોહા-છન્દ છે; પ્રા પિં. પાન ૧૩૮ પર નીચે પ્રમાણે
 દોહાની વ્યાખ્યા આપે છે:—તેરહ મત્તા પદમ પઅ પુણુ એઆરહ દેહ ।
 પુણુ તેરહ એઆરહિં દોહા લક્ષણ એહ ॥ એટલે ૧૩+૧૧ । ૧૩+૧૧ ॥
 એમ દોહાની માત્રાઓ છે.

૪. ટિપ્પણ:—

૧-૪. આ બે દુહા સાથે લઈ વાક્યાર્થ કરવાનો છે. સરસાવો જ્ઞાનાગ્નિઃ સર્વકર્માણિ ભસ્મસાત્કુરુતેઽર્જુન ॥ ભ. ગી. ૪. ૩૭.

૩. અચ્છદિ=સન્તિ । છાપેલી આવૃત્તિમાં અર્થદિ=ટીકા તિષ્ઠન્તિ ।

૫. ણિયન્તિ=પશ્યન્તિ । સિ. હે. ૮।૪। ૧૮૧ । છાપેલી આવૃત્તિની છાયા નિર્યાન્તિ અને ટીકાકારનું નિર્ગચ્છન્તિ અસ્વીકાર્ય છે.

૬. તિણ્ણ આચાર્ય, ઉપાધ્યાય અને સાધુ એ ત્રણ.

૭. પંચગુરુ અર્હત, વિદ્વ, ગણધર, ઉપાધ્યાય અને સાધુ, એ પાંચને મટ પ્રભાકર નમસ્કાર કરે છે અને તે યોગીન્દ્રને અરજ કરે છે સિરિજોહન્દુજિનાડ “પ્રોયોગીન્દ્રજિનઃ” એમ ટીકાકાર અને છાયાકાર મેળું લે છે, તે તદ્દન ખોટું છે. અમારી સંસ્કૃતછાયા જુઓ.

૧૧. ચડગઢ નરક, તિર્યક્, મનુજ, અને દેવ એ ચાર ગતિ.

૧૩-૨૨ આત્માને ત્રણ પ્રકારનો ગણાવે છે: મૂઢ, વિચક્ષણ અને પરબ્રહ્મ. વસ્તુતઃ આત્મા અમેય છે પરન્તુ અજ્ઞાનને લીધે જ વિભક્તતાનો અધ્યાસ થાય છે. ૧૯-૪૪ સુધી પરમાત્માને જ લક્ષિત કરી વિવેચન કરેલું છે.

૩૭. કોઈની છાયા કંચિત્ કરી છે તે સુધારી કશ્ચિત્ કરો. સ્ફુરતિ=સંવિત્તિમાયાતિ.

૩૯-૪૦ મુક્કહં=એકવચનમાં વપરાયું છે; આ પળ જોઈન્દુની અર્વાચીનતાની નીશાની છે. “અનંત ગગનમાં એક નક્ષત્રની માપક ત્રણે ભુવન જે મુક્તના કેન્દ્રજ્ઞાનરૂપી પદમાં વિવિત થયાં છે, તે અનાદિ પરમાત્મા છે.” અનંત ગગનમાં વિવરૂપ પેદા કરતો સૂર્ય એ પરમ સત્ત્વ જે ગગન તેની સ્થાઈતાને દાનિ કરી શકતો નથી, તેવી જ રીતે, ત્રણેય ભુવનનું અસ્તિત્વ કેવલ પ્રતિવિભાત્મક અને અયથાર્થ હોઈ અનંત કેવલજ્ઞાનના સત્ત્વનું અબાધક નથી. આમ જે સમજે છે તે પરમાત્મા જ છે; આ દુહાના સ્પષ્ટાર્થ માટે જુઓ સદર ઉદ્ધરણ. દુહા. ૩૧.

૫૯-૬૦ આ શ્લોક ચ્વણ્ડના પ્રા. લ. માં છે.

૮૦. એક મ્યાનમાં બે ટાંકાં વ્યાપ્ત રહે ?

૧૦૩-૧૦૪. યા નિશા સર્વભૂતાનાં તસ્યાં જાગતિ સંયમી । યસ્યાં જાગ્રતિ ભૂતાનિ સા નિશા પશ્યતો મુનેઃ ॥ ભ. ગી. ૨. ૬૯.

૧૨૧-૧૨૨. અહો ટુર્જનસંસર્ગાત્માનહાનિઃ પદે પદે । પાવક્રો
લોહસંગેન મુદ્ગરૈરભિદ્વન્યતે ॥ સુભાષિત.

૧૩૫-૧૩૮. હેમચન્દ્રના ટુદ્ધાઓ સાથે સરસામળી. જુઓ ૧. કવિ અને
તેના જીવનમાં કરેલું વિવેચન.

॥ અષ્ટમુદ્ધરણમ્ ॥

૧. કવિ અને તેનું જીવન:—

પ્રસ્તુત ઉદ્ધરણ માટે 'Joindu and his Apabhramsa Works '
J. Bhand. O.R . I. 1931માં દોહાપ્રાપ્તમાંથી ઉતારા આવેલા તે
અમે લખી લીધેલા. ત્યાર પછી ઇ. સ. ૧૯૩૩માં પ્રો. હીરાલાલે 'પાહુડદોહા'
પ્રન્ય શ્રી. અમ્બાદાસ ચવરે દિગમ્બર જૈન પ્રન્યમાલાના મળકા. ૩. તરીકે
પ્રસિદ્ધ કર્યો. આ બન્ને મૂલના આધારે અમે પ્રસ્તુત ઉદ્ધરણ તૈયાર કર્યું છે. આને
માટે અમે શ્રી. ઉપાધ્યે તેમ જ પ્રો. હીરાલાલના શ્રદ્ધાળી છીએ.

પ્રો. હીરાલાલ આ કાવ્યના કર્તાને રામસિંહમુનિ ઓઢ્યાવે છે. તેમણે
વાપરેલી શ્રી. જુગલકિશોર મુખતારે મોકલી આપેલી વીલ્હીની પ્રતના અન્તમાં લખેલું
છે કે:—ઈતિ શ્રીમુનિરામસીંહવિરચિતા સમાપ્તમ્ । કોલ્હાપુરની શ્રી.
ઉપાધ્યે વાલી પ્રતને અન્તે:—ઈતિ શ્રીયોગેન્દ્રદેવવિરચિતદોહાપાહુડં નામ
સમાપ્તમ્ ॥ પ્રો. હીરાલાલ દલીલ કરે છે કે સામાન્ય રીતે જોહિન્દુ પોતાનું
નામ પ્રંથમાં મૂકે છે તે આ પ્રન્યમાં નથી. પરંતુ આ દલીલ ઇટલી બધી
સબલ નથી. જોહિન્દુનું નામ અમે પસંદ કર્યું તેનું કારણ તો કોલ્હાપુરની પ્રતનો
આધાર અને પ્રસ્તુત પ્રન્યનું પરમાત્મપ્રકાશ સાથે અસાધારણ સામ્ય એ જ
છે. બાકી આ પ્રન્યના કર્તાનો પ્રશ્ન પ્રો. હીરાલાલ કહે છે તેમ ચરેચર
જટિલ જ છે.

પાહુડ-દોહા અને સિ. હે.નાં કેટલાંક અપભ્રંશ ઉદાહરણો વચ્ચે સામ્ય
છે. (પ્રો. હીરાલાલની ભૂમિકા. પા. ૨૨-૨૫) તેમાં હેમચન્દ્ર જ પાહુડદોહામાંથી
ઉદાહરણ માટે લેનાર જણાય છે. ઇટલે વિક્રમના બારમા શતકના મધ્યમાં થયેલા
હેમચન્દ્રની પહેલાં આ પ્રન્યનો કર્તા થયો હોવો જોઈએ.

૨. ઉદ્ધરણવસ્તુ:—

પરમાત્મપ્રકાશની જેમ આમાં અધ્યાત્મવાદને અપ્રસ્થાન આપી દ્વિચ્છ-

સુખ, ક્રિયાકાંડ અને આ જગતની પ્રવૃત્તિઓને અજ્ઞાનરૂપ અને અયથાર્થ ગણાવી છે. આ પ્રત્યમાં કુલ ૨૨૨ દુઃખ છે. તેમાંથી પ્રસ્તુત ઉદ્ધરણમાં ફક્ત ૧૩ દુઃખ લીધા છે.

૩. છંદોરચના:—

દુઃખ. ૧૩+૧૧ + ૧૩+૧૧ ॥

૩. ટિપ્પણ:—

૩-૬. સરસ્વાતો.

કર્મેન્દ્રિયાણિ સંયમ્ય ય આસ્તે મનસા સ્મરન્ ।

इन्द्रियार्थान्विमूढात्मा मिथ्याचारः स उच्यते ॥

यत्स्विन्द्रियाणि मनसा नियम्यारभतेऽर्जुन ।

कर्मेन्द्रियैः कर्मयोगमसक्तः स विशिष्यते ॥

મ. ગી. ૩. ૬-૭.

૬. સાલસિત્થુ આને માટે એક વાર્તા છે. કાકીન્દી નામે નગરીમાં એક રાજા હતો. તે શ્રાવક હોવા છતાં એક વેદાનુયાયીની સંગતિથી માંસભોજન કરવા તેને ઇચ્છા થઈ. પરંતુ લોકાપવાદના ભયથી પ્રકટ રીતે તો તે માંસ खाई શક્યો નહિ. તેણે એક માંસની વાનીઓ બનાવનાર રસોઈઓ રાખ્યો. પેલો માંસની રસોઈ બનાવે પરંતુ રાજા હૃદયમાં ભાવ હોવા છતાં એક યા બીજા કારણથી તે खाई ન શકે. આમ કરતાં રસોઈઓ સર્પદંશથી મરણ પામ્યો અને સ્વયંભૂરમણ સમુદ્રમાં મહામત્સ્ય થયો. રાજાએ દ્રવ્યતઃ વ્રતભંગ નહોતો કર્યો છતાં ભાવથી તો કર્યો હતો. તે શાલિસિક્થ નામે કીડો બની પેલા મહામત્સ્યના કાનમાં જન્મ્યો. મહામત્સ્યના મુખમાં અનેક જલચરો પ્રવેશ કરી બહાર નીકળતાં જોઈ શાલિસિક્થના મનમાં વિચાર થયો કે, “ સ્વરેશ્વર આ મત્સ્ય મૂર્ખ છે; હું જો મત્સ્ય હોઉં તો એક પળ પ્રાણીને જીવતું ન મૂકું.” આ પ્રમાણે હૃદયમાં મલિન ભાવ ધરતો તે શાલિસિક્થ મરણ પામ્યો અને સાતમા નરકને પામ્યો.

૧-૧૦. પં. ૧ માં કમ્મહ હેઊ કરંતુ એ શબ્દસમૂહને સો મુણિ (પં. ૧૦) ના વિશેષણ તરીકે લેવો. અર્થ—“ જેના મનમાં જ્ઞાન ઉત્પન્ન થતું નથી તે મુનિ કર્મનો હેતુ ઉત્પન્ન કરતો હોઈ સુખ પામતો નથી—એમ બધાં શાસ્ત્રો કહે છે.” જ્ઞાનના અભાવે કદાચ દેખાદેખી કર્મ ન કરે તો પણ તેના મનના કર્મના ભાવ તો જતા જ નથી; એટલે કે એના કર્મનો હેતુ તો નાશ પામતો નથી, અને તેથી જ મિથ્યાચાર બની તે સુખ પામતો નથી. મુણંતુ= વર્તમાનકૃદંત ક્રિયાપદ તરીકે.

૧૨. અત્યહ-અચ્છહ એ સ્વ અપભ્રંશ છે. પ્રો. હીરાલાલ અચ્છહ વાંચે છે.

૧૪-૧૫. તમેવ ધીરો વિજ્ઞાય પ્રજ્ઞાં કુર્વીત બ્રાહ્મણઃ । નાનુ-
ધ્યાયાન્બહુશ્ચ શબ્દાન્ વાચ્યો વિગ્લાપનં હિ તત્ ॥ વૃહદારણ્યકોપનિષદ્ ૪,
૪, ૫. અહિં એક અક્ષરનો ઉલ્લેખ છે તે ઝં છે. સરસ્વાતી ઓમિત્યેકાક્ષરં
બ્રહ્મ વ્યાહરન્ મામનુસ્મરન્ । યઃ પ્રયાતિ ત્યજન્ દેહં સ યાતિ
પરમાં ગતિમ્ ॥ મ. ગી. ૮.૧૩.

૨૫-૨૬. જેઓ વાદવિવાદ કરે છે, જેમની ભ્રાન્તિ તૂટી નથી અને જે
પોતાના આત્માને ભ્રાન્ત કરે છે, તે જુગુપ્સિત (=ભ્રાન્ત) થાય છે. પ્રો.
હીરાલાલ રક્તા વાંચે છે, પરંતુ તે પાઠ અત્તા હોવા વકી છે.

॥ નવમમુદ્ધરણમ્ ॥

૧. કવિ અને તેમું જાવન:—

આ ઉદ્ધરણના ત્રણ આધાર છે. (૧) માંડારકર ઇન્સ્ટીટ્યુટની હાથપ્રત
(૨) પ્રો. ઉપાધ્યેનો જોહંદુ પરનો લેખ અને (૩) પ્રો. હીરાલાલ જૈને સંપાદિત
કરેલી ' સાવયધમ્મદોહા ' ની આવૃત્તિ (અમ્બાદાસ ચવરે દિગંબર ગ્રન્થ-
માલા-૨.). માંડારકર ઇન્સ્ટીટ્યુટ પૂના. નં. ૧૩૦૮૧૯૫૧-૫૫ ની પ્રતમાં
છેવટે: મૂલં યોગીન્દ્રદેવસ્ય લક્ષ્મીચન્દ્રસ્ય પંજિકા । વૃત્તિઃ પ્રભા-
ચન્દ્રમુનેર્મહતી તત્ત્વદીપિકા ॥ શ્લોક છે. આ ઉપરથી જોહંદુ ના
નામ હેઠળ આ ઉદ્ધરણ મૂકયું છે. પરંતુ આ કાવ્યના કર્તા વિષે છેલ્લો નિર્ણય
નથી. પ્રો. હીરાલાલ જૈન એક પ્રતિના અંતિમ દોહાને આધારે અને પરંપરાગત
કહાણીને આધારે દેવસેનને આ કૃતિના કર્તા તરીકે ગણાવે છે. દેવસેનને
આ કૃતિના કર્તા તરીકે ઠરાવવા તેઓએ આપેલી દલીલો સ્બલ તો નથી જ.
ગમે તેમ હો, પરંતુ કૃતિ દશમા અગીઆરમા વિક્રમશતકની હોવા સંભવ છે.

૨. ઉદ્ધરણવસ્તુ:—

સાતમા અને આઠમા ઉદ્ધરણમાં સામાન્યતઃ અભેદવાદ અને તત્ત્વજ્ઞાનને
ઠગતા દુહાઓ છે; જ્યારે આ ઉદ્ધરણમાં શ્રાવકોના આચારને ઠગતા દુહાઓ છે.
આ ત્રણેય ઉદ્ધરણના દુહામાં એક વસ્તુ સ્પષ્ટ ધ્યાન રાખે છે. લૌકિક ઉક્તિઓ
અને દૃષ્ટાન્તોથી આ દુહાઓ ભરપૂર છે. આ સત્ય તો સામાન્ય વાંચનારને પણ
પ્રતીત થશે. મૂળ ગ્રંથમાં ૨૨૮ દુહાઓ છે; તેમાંથી આ ઉદ્ધરણમાં ૨૪ દુહાઓ
લેવામાં આવ્યા છે.

૧. છંદોરચના:-

દુહા ૧૩+૧૧ | ૧૩+૧૧ ||

૪. ટિપ્પણ:-

૫-૬. તપાવું, કાપું, કસોટીપર ચઢાવું, ટીપું-આ ચારેય પરીક્ષામાં સોનું પાર ડતરે છે. તે જ પ્રમાણે જે મુનિ સંયમ, શીલ, શૌચ અને તપ એ ચારેય માં બરોબર પાર ડતરેલો હોય તે જ ગુરુ થવા યોગ્ય છે.

૮. પિડિ = પિણ્ડે મં હાથપ્રત ટિપ્પણ= પથિ 'માર્ગમાં' એમ નોંધે છે.
પિણ્ડ=સમૂહ

૯-૧૦. સાત વ્યસન+પાંચ ઉદુંબરનો ત્યાગ=આઠ ત્યાગ્ય વસ્તુઓ. સાત વ્યસનો તે યુત્ત, માંધ, સુરા, વેશ્યાગમન, આલેષ, ચૌર્ય અને પરસ્ત્રીગમન સાતેય વ્યસનો દુહામાં ગણાવ્યાં નથી, જો કે પં. ૧૦માં અટ્ટ શબ્દનો પ્રયોગ કર્યો છે. પાંચ ઉદુંબર એટલે શ્વહ, પીપ્પ્લો પીપ્પ્લી, ઉંબરહો અને કોઠિંબડી એ પાંચ જાતનાં ફળોનો સમૂહ. ત્રસ બે-ઇન્દ્રિય આદિ જીવ.

૧૧. મહુ પ્રથમ વ્યસન 'મય' તેની ચર્ચા કરે છે. તિડિક્ક=તળાવો.
પ્રો. હીરાલાલ: તિડિક્કડડ.

૧૩-૧૪. 'સૂકા મેનું લીલું બહે' એ ગૂજરાતી કહેવત સરખાવો.
પ્રો. હીરાલાલ: 'વસનાસક્ત=વ્યસનાસક્ત જનો' એમ અર્થ કરે છે. પં. ૧૪માં (હી.) નો પાઠ હડ્ડંત છે.

૧૫-૧૬. 'દૂધ પાઈને સાપ ઉછેરવો નહિ' એ કહેવત સરખાવો.

૧૭-૧૮. કાયડ=કામપિ રૂપ જૂનું દેખાતું નથી. જહિં સાહસુ તહિં સિદ્ધિ । આ ચરણ ભૂં જૂના ગૂજરાતીમાં ઘણા દુહા બનાવેલા માલમ પડે છે. શા. ત. સીંહ ણ જોયઈ ચંદબલ નવિ જોયઈ ઘણરિદ્ધિ ।
શક્કલડો બહુ આભિહિ જાં સાહસ તિહાં સિદ્ધિ ॥

૧૯-૨૦. દાનને માટે ત્રણ યોગ્ય જન- ૧ મુનીન્દ્ર, ૨ શ્રાવક ૩. અવિરત સમ્યગ્દષ્ટિ પુરુષ. આ પ્રમાણે દાન કરનારને પાંચ કલ્યાણનો લાભ થાય છે.

૨૧-૨૨. કુપાત્રને આપેલા દાનનું વિપરીત પરિણામ સમજાવે છે.

૨૯-૩૦. ધર્મને લીધે માણસ વાહનમાં જાય છે; પાપને લીધે માણસને વાહન ચેંચવું પડે છે. ઘર બાંધનારા ઘર પર ચઢે છે; જ્યારે કુવો ખોદનારા નીચે જાય છે.

૩૧-૩૨. સેંકડો શાસ્ત્રો જાણવા છતાં, વિચારીને તે ધર્મ આચરતો નથી;

સો સૂરજ ઝગે તો પળ ધૂવડ તો આંધળું જ રહેવાનું. (હી.) વિચાળિયહં++
ચઢહ મળે વિ । આપળા પાઠ ચરહને કોઈ હાથપ્રતનો ટેકો નથી. (હી.) ની
દ. હાથપ્રત ચઢહ વાંચે છે.

૪૧-૪૨. જિનપૂજાને લગતો આ ટુહો છે. ગંધોદકપ્રક્ષાલનના વિધિની
અત્રે શ્લોક છે:-જિનવરને ગંધોદકથી સ્નાન કરાવ્યાથી બહુ પુણ્ય થાય છે;
વિમલ જલમાં પડેલા તેલના બિંદુને પસરતાં કોણ અટકાવી શકે ?

૮૫ અસિધ્વાડસા આ પાંચ વર્ણ અનુક્રમે અર્હત, સિદ્ધ, આચાર્ય, ડ-
પાધ્યાય અને સાધુ એમ પાંચના ચોતક છે...આ પાંચ જેના હૃદયમાં છે, તેને
પાપ પહોંચી શકતું નથી; ડંડા પાળીમાં ડમેલાને દાવાનલ શું કરી શકે ?

॥ દશમમુદ્ધરણમ્ ॥

૧. કવિ અને તેનું જીવન:-

ઉદ્ધોતનની કુવલયમાલા હજુ અપ્રસિદ્ધ છે. શ્રીજિનવિજયજી શાંતિ-
નિકેતનથી બહાર પડતી સંઘી ગ્રંથમાલામાં આ ગ્રંથનું સંપાદન કરી રહ્યા છે.
આ ગ્રંથની બે પ્રતો મળે છે. એક માંડારકર ઇન્સ્ટીટ્યૂટની કાગળની હાથપ્રત
અને બીજી જેસલમીરના મળ્ડારની તાઢપત્રની હાથપ્રત. બન્ને હાથપ્રતોની વા-
ચના ફરકવાળી છે અને એકબીજાની કેટલીક વાર પૂરક છે. શ્રીજિનવિજયજીએ
કૃપા કરી તેમના સંપાદનના આશિનો મુદિત ભાગ અમને આપ્યો હતો. તેના
પરથી પ્રસ્તુત ઉદ્ધરણ લેવામાં આવ્યું છે.

ઉદ્ધોતનની જીવનમાહિતી માટે અત્યારે ત્રણ લેખ ઉપલબ્ધ છે: (૧)
વસન્તરજતમહોત્સવસ્મારકગ્રંથમાં શ્રી. જિનવિજયજીનો ઉદ્ધોતનની કુવલય-
માલા નામે લેખ; (૨) રત્નપ્રભસૂરિનો કુવલયમાલાનો સંસ્કૃતસંક્ષેપ શ્રી.
ચતુરવિજયજી મહારાજે ભાવનગર જૈનસાહિત્યપ્રસારક સમા તરફથી સંપાદિત
કર્યો છે; તેની સંસ્કૃતપ્રસ્તાવના; (૩) અપભ્રંશકાવ્યત્રયી (G.O.S.No.37)
ની પં. લાલચંદ્રની સંસ્કૃતપ્રસ્તાવના, પા. ૮૧-૯૪. ઉદ્ધોતને પોતાના જીવ-
નની સર્વ માહિતી કુવલયમાલાના આરંભમાં જ આપી છે. તેના ઉપર જ
આધાર રાખી ઉપરના લેખકોએ તેના વિષે ઘટાંતંત્ર લખ્યાં છે. જેસલમીરની હાથ-
પ્રતની ફોટો-કોપી બરોડા ઓરીઅન્ટલ ઇન્સ્ટીટ્યૂટ પાસે છે.

ઉદ્ધોતન ઉર્ફે દાક્ષિણ્યચિહ્ને કુવલયમાલાકથા વિ. સં. ૮૩૫ માં
લક્ષી. તેના પિતાનું નામ ઘડેસર=ઘટેશ્વર હતું. તત્ત્વાચાર્ય-જેના ગુરુ
ઘટેશ્વર હતા-તે જ ઉદ્ધોતનના ગુરુ હતા આચાર્ય વીરભદ્ર અને સમરાધિત્યકથાના

रचयिता प्रख्यात आचार्य हरिभद्रसूरि उद्द्योतनना विद्यागुरु होता. उद्द्योतनना गुरु अने तेमनी परंपरानुं मुख्य निवासस्थान भिन्नमाल नामे नगर हतुं. उद्द्योतन लखे छे के ते समये गुर्जरदेशने जैनमुनिओए देवमंदिरो बंधावी रम्य बनाव्यो हतो. जाबालिपुर (जालोर ए जोधपुर राज्यना दक्षिण भागना एक जिल्लातुं मुख्य स्थान छे) त्यां उद्द्योतनना गुरु वीरभद्र-आचार्ये ऋषभ-जिननुं एक मंदिर बंधाव्युं हतुं. त्यां रही तेणे “चैत्र कृष्णपक्षनी चतुर्दशीना दिवसे भव्यजनोने बोध करनारी आ कथा पूर्ण करी.” “शककालनां सातसो वर्ष व्यतीत धवामां मात्र एक दिवस न्यून हतो ते दिवसे अपराह्ववेळाए आ कथा समाप्त थी छे.”

उद्द्योतनसूरिनी कुबलयमालाकथा भाषानी दृष्टिए अति उपयोगी ग्रंथ छे. उद्द्योतनसूरिना काळमां संस्कृत, प्राकृत अने अपभ्रंश ए त्रणे साहित्यभाषा तरीके एक पंक्तिए गणाती भाषा हती:-

आयणिणऊण य चित्तिं य णेण-‘ अरे कयलीष उण भासाए णं उल्लवियइ केणावि किंपि । हूं अरे, सक्कअं ताव ण होइ, जेण तं अणेयपयसमासणिवाउवसग्गविभत्तिलिगपरिअप्पणाकु-वियप्पसंगदुग्गमं दुज्जणहिययं पिव विसमं ।

इमं पुण एरिसं । ता कि पाययं होज्ज । हूं । तं पि णो जेण तं सकलकलाकलावमालाजलकल्लोलसंकुलं लोयवुत्तंतमहो-अहिमहापुरिसमहणुग्गयामयणीसंदबिंदुसंदोहं संघडिणक्केक्कमव-णपयणाणारूवविरयणासहं सज्जणवयणं पिव सुहसंगयं ।

एयं पुण ण सुदुटु । ता किं अवहंसं होहिइ । हूं । तं पि णो जेण सक्कयपाययउभयसुद्धासुद्धपयसमतरंगरंगंतवग्गिरं णवपाउस-जलयपवाहपूरपव्वालियगिरिणइसरिसं समविसमं पणयकुवियपिय-पणइणिसमुल्लावसरिसं मणोहरं ।

एयं पुण ण सुदुटु । किं पुण होहिइ त्ति चित्तंतयेण पुणा समा-यणिणअं । अरे अत्थि चउत्थी भासा पेसाया ता पुण इमा होहि त्ति । (ताडपत्रप्रती-पत्र ५७-५८.)

उपरना अबतरणमां अपभ्रंशनुं संस्कृत अने प्राकृतनी साथे स्थान तो हतुं एटलुं ज नहि पण उद्द्योतनना हृदयमां तेनुं स्थान संस्कृत, प्राकृत अने पैशाची करतां य उंचे आसने हतुं, ते तेनां अत्यन्त श्लाघापूर्ण वचनो कबरी बतावे छे.

આ ઉપરાંત આ ગ્રન્થની આદિપ્રશસ્તિમાં પણ અપભ્રંશનો ઉલ્લેખ છે,

પાયયભાસારહયા મરહટ્ટયદેસિવળ્ળયણિબદ્ધા

સુદ્ધા સયલકહ ચ્ચિય તાવસ-જિણ-સત્થવાહિલા ॥

કોઝહલેણ કત્થઈ પરવયળવસેણ સક્કયણિબદ્ધા

કિંચિ અવઘ્ભંસકયા કા વિય પેસાયભાસિલા ॥

આ પ્રમાણે અપભ્રંશ એક વિકસિત અને સંસ્કૃત અને પ્રાકૃતની પંક્તિમાં બેસવા યોગ્ય ભાષા તરીકે ઉદ્દ્યોતનસૂરિણ ગણી છે. આ ઉપરાંત અપભ્રંશ દોહા પણ આ કથામાં સ્થલે સ્થલે દેખા દે છે. પ્રસ્તુત અપભ્રંશપાઠાવલીના ચૌદમા ઉદ્ધરણમાં અમે બે દુહાઓની નોંધ લીધી છે. આ ઉદ્ધરણમાં પણ બે દુહાઓ છે જે વાચક જોઈ શકશે. એટલે કે વિ. સં. ૮૩૫માં તો ક્યારની ય અપ-ભ્રંશ સાહિત્યભાષા થઈ ચૂકી હતી.

ભાષાસમ્બન્ધી બીજી શાબત જે આપણને કુવલયમાલામાંથી પ્રાપ્ત થાય છે તે દેશ્યભાષાઓ સમ્બન્ધી માહિતી. સંસ્કૃત, પ્રાકૃત, અપભ્રંશના ત્રણ મહા-નદોની આગળ પાછળની ભૂમિમાં દેશ્યભાષાઓના સ્રોત વહેતા હતા. આના પૂરાવા આપણને કુવલયમાલામાંથી પ્રાપ્ત થાય છે. સામાન્યતઃ શ્વેતાંબર આગમ-ગ્રન્થોમાં અઢાર દેશી ભાષાઓના ઉલ્લેખ આવે છે. (જુઓ, G.P. Ein.30.). આ અઢાર દેશ્યભાષાઓને ઉદ્દ્યોતને બોલી-પ્રકારનાં ટૂંકાં ઉદાહરણ આપી સમજાવી છે. (તાહપત્ર પત્રી. ૧૩૧-૧૩૨) આ વિષયને લગતી ગાથાઓ બીજા લેખકોએ નોંધી છે એટલે અત્રે તેને ટાંકી વિસ્તાર કરવો અનાવશ્યક છે. (જુઓ. અ. કા. ત્ર. સંસ્કૃત પ્રસ્તાવના પાન. ૯૧-૯૪; પં. બેચરવાસ પ્રાકૃતવ્યાકરણ પ્રવેશક. પાન ૧૮-૨૪). પણ આ ઉપરાંત કેટલીક દેશ્યો-ક્તિના આશા ફકરા ને ફકરા આ ગ્રન્થમાં માલમ પડે છે. તેવું એક દૃષ્ટાંત તાહપત્ર પોથી, પત્ર ૫૧. માંડારકર પ્રાચ્યમન્દિરની પ્રત અને અ. કા. ત્ર. પ્રસ્તાવના પાન. ૧૦૯-૧૧૦ને સરખાવી નીચે ટાંક્યું છે તે જોઈું:—

તહ મળિયં ઇક્કેણ ગામ-મહત્તરેણ,

“ ઇહ વહ્હં હોહ મણુસ્સાહં સવ્વુ ઇહ આયરિહં । તુજ્ઞા-
-ણહ વંકુ વલિયહ । પ્રારહ્હં ઇહ પ્રહ સુગહ । આતુ ચર
આતિ સંપ્રહ । ”

તથો અળ્ળેણ મળિયં,

“ જં જિ ચિરહુ ધનલવાસાણ સુહ-લંપટેણ ઇડ મહં દુત્થ-
ઠમણમોહલુદ્ધં તું સંપ્રતિ બોલ્લિયડ । ઇડ ઇડ પારદુ ભલ્લડં । ”

તડ અણ્ણેણ મણિઅં ચિરજરાજુણ્ણદેહેણ,

“ ઇત્થ સુજ્ઞહ કિર સુવર્ણં પિ વહસાણરમુહગયડં । રે ઇડ
પાડ મિત્તસ્સ વંચણ । કામાલિયવ્રતધરણે ઇડ ઇડ સુજ્ઞેજ્ઞ ણાહિ ” ।

તડ સયલદ્રંગસામિણા મણિઅં,

“ ધવલવાહણ-ધવલ-દેવસ્સ સિરિ ભ્રમતિ જા વિમલજલ
ધવલુજ્જલ સ મહારિ યદિ પ્રાવેસિ તુંહું મિત્રદ્રોજ્ઞુ તો ણામ
સુજ્ઞહ ॥ ”*

ઉપરના અવતરણ ઉપરથી માલમ પડશે કે દેશ્યભાષા અપભ્રંશની સમીપ-
વર્તિની હતી; પરંતુ તે તેનાથી કાંઈક અંશે જુદી પડતી હતી એ વાત પણ સાથે
સાથે खरी છે. આ વિષયની વધુ ચર્ચા અન્યત્ર કાવી પડશે એટલે અહિં તો
આટલેથી બસ.

*તતો મણિતમેકેન ગ્રામમહત્તરેણ,

“ ઇતદ્ ઇતાદશં ભવતુ મનુષ્યસ્ય સર્વમેતદાચરિતમ્ ।
તવ વક્રં વલિતમ્ । પ્રારબ્ધમેતત્ પ્રતિ સુગતિમ્ । આતઃ ચર
આતઃ સંપ્રતિ । ”

તતોઽન્યેન મણિતમ્,

“ યદેવ વિરચિતં ધનલવાશયા સુખલંપટેન ઇતન્મયા દુષ્ટ-
ર્થમનોમોહલુદ્ધેન ત્વાં સંપ્રતિ કથિતમ્ । ઇતદેતત્પ્રારબ્ધં મદ્રમ્ । ”

તતોઽન્યેન મણિતં ચિરજરાજીર્ણદેહેન,

“ અન્ન શુદ્ધ્યતિ કિલ સુવર્ણમપિ વૈશ્વાનરમુખગતમ્ । રે
ઇતત્પાપં મિત્રસ્ય વશ્ચના । કાર્પટિકવ્રતધરણેન ઇતદેતચ્છુદ્ધ્યેન્ન । ”

તતઃ સકલદ્રંગસ્વામિના મણિતં,

“ ધવલવાહનધવલદેહસ્ય શિરસિ ભ્રમતિ યા વિમલજલા
ધવલોજ્જ્વલાં તાં મહારિકાં યદિ પ્રવિશસિ ત્વં, મિત્રદ્રોહસ્તતો
નામ શુદ્ધ્યતિ । ”

આ છાયા અર્થવાહી છે. દેશ્યભાષાના પાઠ બે પ્રતોની સરસામણી કરી
મૂકવામાં આવ્યાં છે. અર્થસૂચન જેમાંથી અધિકતર થાય તેવા પાઠો લીધા છે.

પ્રસ્તુત ઉદ્ધરણની ભાષા મહારાષ્ટ્રી અને અપભ્રંશ એ બંનેના મિશ્રણયુક્ત છે. આથી ય ઉદ્ધરણ ગદ્યમાં છે સિવાય કે વચ્ચે વચ્ચે ૬ ગાથા ૪ ૨ શુદ્ધ = ૮ પદ્ય છે. હાથપ્રતોની લઘાણપદ્ધતિને કારણે ડ અને ઈના લઘવામાં પ્રાપ્તો ફેર ન હોવાથી, એકલા પ્રથમાના ઓને કારણે આ ઉદ્ધરણની ભાષાને મહારાષ્ટ્રી કહેવી યુક્ત નથી.

૨. ઉદ્ધરણવસ્તુ:—

આથી ય કથાવસ્તુ નાટ્યદૃષ્ટિથી મૂકવામાં આવી છે. લેખક પહેલા વાક્યમાં કથા કહેવાની શરૂ કરે છે; પછી તરત જ તેને કાંઈક માદ આવે છે. ‘સજ્જનને તો પિંડ આપવાનો રહી ગયો!’ પછીથી અલંકારયુક્ત ગદ્યમાં લેખક પ્રથમ ધુર્જનની વ્યાખ્યાસ્તુતિ કરે છે; (૫-૪૧.) સ્વારપછી સજ્જનપ્રશંસા એવા જ અલંકારયુક્ત ગદ્યમાં લેખક કરે છે. (૪૧-૭૧.)

આ પ્રમાણે સજ્જનધુર્જનવિવેક અપભ્રંશમાં કવિઓ લખાઈ કરીને કરતા. દા. ત. જુઓ ભવિસ્યત્તકદા. સંધિ. ૧. કઢવક. ૩. ૪.

૩. ટિપ્પણ:—

૮. કહસડ [કોદશ:] અપભ્રંશપદ સિ. હે. ૮।૪૧૪૦૩। મહારાષ્ટ્રી પ્રાકૃત કેરિસો ।

હં-હું દાનપૃચ્છાનિવારણે । સિ. હે. ૮। ૨। ૧૧૭।

સુણડ=શુનક: વાંચો; શ્રુણોતુ છોયા સ્ત્રી છે.

૧. પટ્ટિમાંસસડ [પૃષ્ઠિમાંસસક:] શ્વાને લાગુ પાડતાં ‘વિદ્યા ખાનાર’ ધુર્જનને લાગુ પાડતાં ‘વાઘીઓ ખાનાર.’ સરખાવો, શ્વશ્વૈકસલિક. ૮.૧૦. અપુચ્છિઓ ન માસિજ્ઞમ, માસમાણસ્સ અંતરા । પિટ્ટિમાંસં ન સાદજ્ઞા માયામોસં વિવજ્જયે ॥ તે જ પ્રમાણે પ્રાકૃ પાદ્યો: પત્તિતિ સ્વાદતિ પૃષ્ઠમાંસં કર્ણ કલં કિમપિ રૈતિ શનૈવિચિત્રમ્ । છિત્રં નિરુપ્ય સહસા પ્રવિશત્યશંકં, સર્વે સ્વલસ્ય ચરિતં મશકઃ કરૌતિ। સુમાણિત ॥ પટ્ટિ=પૃષ્ઠિ । સિ. હે. ૮।૪।૩૨૧। ટીકા.

અસણસ્થિલ (૧) અસનાર (૨) ચક ચક કરનાર.

તહે સર્ત્તમી ચતુષ્ચનસું સ્વ અપભ્રંશમાં નહું જ છે. સિ. હે. અપભ્રંશો સો સામાન્ય અપભ્રંશમાં તે દૃષ્ટિગોચર નહું નથી.

મંડલ ક્રતરો સે. જા. ૬. ૧૨૪. મંડલો સ્થાને ।

૧૦. મયર્હિ ષષ્ઠી બહુવચનનો પ્રત્યય હં છે. તૃતીયા અને સપ્તમી બહુવચનો પ્રત્યય હિ છે. (સિ. હે. ૮૧૪૩૪૭). મયર્હિ=મૃતાનામ્ એ નહું જ ષષ્ઠીનું બહુવચનનું રૂપ છે.

૧૧. ઘઈ અપભ્રંશમાં વપરાતો અનર્થક નિપાત. સિ.હે. ૮૧૪૪૨૪.

માયહે ષષ્ઠી એકવચન નારીજાતિ; સરખાવો તહે=તસ્યાઃ। સિ.હે. ૮૧૪૩૮૨। નું દ્ષાન્ત.

ષષ્ઠીમાંથી દ્વિતીયામાં સંક્રાન્તિ, જેમ નરજાતિના ષષ્ઠીના પ્રત્યય હોની થઈ તેમ. સરખાવો માર્કણ્ડેય પ્રા. સ. ૧૭. ૧૧.

૧૨. દુર્જનના પક્ષે 'હંમેશ કકળાટ કરાવનારો' અને 'પોલા દેશકર પેસ જાના' એ નીતિને અનુસરનારો. સરખાવો પંક્તિ ૧.૭૫૨ ટાંકેલું સુમાધિત 'છિદ્રં નિરૂપ્ય સદસા પ્રવિશત્યશંકમ્ ।'

૧૩-૧૬. કાગડાના કર્કશ ધ્વાનની ઉત્તમતા એ છે જે પ્રોષિતપતિકાને કાગડો તેનાથી શુભ આગમનના શુકન આપે છે; અને છિદ્રોમાંથી તો કાગડો પોતાના બાહ્યરૂપનું જ છે છે; જ્યારે દુર્જન પ્રોષિતપતિકા વ્યાકુલ સ્ત્રીઓને પોતાના કર્કશધ્વનિથી શારી નાલી દુઃખ પેદા કરે છે, અને તે બીચારીઓનાં કાંઈ પણ છિદ્ર કે દૂષણ ન હોય છતાં ય તેમના જીવિતવે હળે છે.

૧૬-૨૧. દુર્જનની અને ગર્દભની સરખામણી કરે છે. અહિમુક્ત્ય=સામાન્ય રીતે અતિમુશ્કળતા એટલે મોગરો; પરંતુ કોઈ કોઈ સ્થળે 'દ્રાક્ષનો વેલો' પણ અર્થ થાય છે. ગર્દભ તેને ખાઈ શકતો નથી તેથી મનમાં જ બલ્લ્યા કરે છે. જાયલ્હિય=જાતા રૂપ જોવા જેવું છે.

૨૧-૨૪. કાલસર્પની સાથે દુર્જનને કવિ સરખાવે છે. દુર્જન અને સાપ બન્ને એ પારકાનાં છિદ્ર (દુર્જનપક્ષે, અન્યનાં દૂષણો, સર્પપક્ષે, બીજાં પ્રાણીએ સ્ત્રોદલાં દર) શોધે છે અને બન્નેયનો કુટિલગતિયુક્ત (દુર્જનપક્ષે-કપટનીતિથી ભરપૂર જીવનચર્યા વાલો; સર્પપક્ષે-વાંકીચૂંકી રીતે સરકી પૂરો કરાતો) માર્ગ છે. છતાં ય દુર્જન કરતાં એક રીતે સર્પ ઉત્તમ છે; કારણ કે સર્પ તો પારકાનાં સ્ત્રોદલાં દર શોધે છે, પોતે દર સ્ત્રોદતો નથી; અને કુટિલ ગતિથી ચાલે છે પણ પોતાની ગતિથી શરમાતો હોય એમ પેટથી ચાલે છે—જ્યારે દુર્જન તો પોતે જ બીજામાં છિદ્રો ઉત્પન્ન કરે છે અને જાણે અભિમાની (થડ્ઢો=સ્તબ્ધઃ ભૂત કુદન્ત<✓સ્તમ્ભ અભિમાન કરવું) હોય તેમ ચાલે છે.

૨૫-૨૭. દુર્જનને વિષની સાથે સરસાવે છે.

૨૬. મહુરડ=ક્ષેર વિપંતુ મધુરં પ્રોક્તં ॥ (વઢી જુઓ આપ્ટે-સંસ્કૃત-અંગ્રેજી કોષ.) વિષ તો મુઢે (=સ્વાદમાં) મધુરં હોય અને મન્ત્રોવડે તો તેનું ઉત્તમ રસાયણ બનાવાય. ઁલ તો પહેલા અનુભવથી જ કઢવો હોય છે, અને ઘડેલી મન્ત્રણાઓને પણ તોડી નાઁ છે.

૨૮-૨૧ દુર્જનને (=ઁલને) ઁલની સાથે સરસાઁ છે. બન્ને ય ત્યક્ત-સ્નેહ (ઁલને પક્ષે-તૈલ વિનાનો; દુર્જનપક્ષે-પ્રેમવિનાનો) અને પશુભક્ત (ઁલને પક્ષે-પશુના ભોજનરૂપ; દુર્જનપક્ષે-પશુનું ભોજન કરે છે તે, ઁલે માંસા-હારી); વઢી ઁલ તો જ્યારે પીલાયં ઁયારે જ સ્નેહ (=તૈલ) ત્યજી દે છે અને ઁચારો અંજાણ સ્થિતિમાં પશુથી ઁવાય છે; જ્યારે દુર્જન તો પહેલેથી જ સ્નેહ વિનાનો હોય છે અને જાણે છે છતાં ય પશુઓને (=પશુઓના માંસને) ઁાય છે.

સામાન્યતઃ જૈનમ્ન્યોમાં ' માંસાહારી ' કોહને કહેવો ઁ અપશબ્દ છે. ઢા. ત. સરસાવો. મ. ક. ૧. ક. ૩. પં. ૧.-૧૦. દુઁવયણવિયઁહુ ઁવકુ વિ દુમ્મહ સુયણસય । જો મવઁહ મંસુ તાસુ કહિં મિ કિં હોહ ઢય ॥

૨૧-૨૮ દુર્જનને વિઢા સાથે સરસાવે છે. દુર્જન અને વિઢા ઁજેયને વિશિષ્ટ (=દુર્જનપક્ષે-ઁમદા, વિઢાપક્ષે-પવિત્ર) માણસ ત્યજે છે; અને બન્નેયની આગઢ પાછઢ અસ્ફુટ શબ્દથી ઢુદ્ર(દુર્જનપક્ષે-છૂપી રીતે અસ્પષ્ટ ઁક્તિથી મંત્રણા કરતા હલકા માણસો, વિઢાપક્ષે-અસ્પષ્ટ ઁમણાટ કરતી માઁલીઓ)ની મંઢલી ગગણે છે. તો ય વિઢા દુર્જન કરતાં સારી; કારણ કે ઁ તો કોહ અન્ય વસ્તુનો ફેરફાર કરે છે જ્યારે દુર્જન તો પોતે જ માતમાતના ઁકારોથી મરપૂર છે. ઁલે કે વિઢા ઁજી વસ્તુના ઁકારથી ઉત્પન્ન થઁલી છે; જ્યારે દુર્જન તો પોતે જ ઁકારનું સ્થાન છે.

૨૬. મહુનું મળણંતસ્સ વર્તમાનકુદન્ત વિશેષણ છે. બન્ને ય શબ્દો ઁઢી ઁમવિત્તમાં છે. પરન્તુ ઢાયમાં સંસ્કૃતની દષ્ટિઁ તે બન્નેને સપ્તમીમાં મૂક્યા છે.

૨૮-૨૧. દુહો છે. પ્રથમ પંક્તિમાં જ્ઞાઅહો અને જ્ઞિ છન્ઁસાતર ઁવઢાઁયા છે. ઁજી પંક્તિમાં ' જેણ=જેથી કરીને ' આ દુહાને પાછલી ગાથા સાથે જોડે છે. તેથી કરીને તેનું સમાન્તર દર્શક સર્વનામ આ દુહામાં નથી. મંગ્ગઁ=પાછઢ; જુઓ ઢે. ના. ઢ. ૨૧૨. મંગ્ગો પચ્છા । મરાઠી-માંગે. આઁસા દુહાનો અર્થ:

-જેથી જારપુત્ર, દુર્જન અને દુષ્ટ ઘોડો એની આગલ કે પાછલ જવાનું શક્ય થતું નથી.

૪૮-૫૨. દુર્જનનિષ્ઠ પૂરી કરી, સજ્જનપ્રશંસા કવિ આરંભે છે, અને પંક્તિઓમાં સજ્જનની સરસામણી રાજહંસ સાથે કરી છે; રાજહંસ અને સજ્જન બન્ને ય વિશુદ્ધોભયપક્ષ (રાજહંસપક્ષ-જેની બજે ય પાંચ સફેદ હોય-છે; સજ્જનપક્ષ-જેનું પિતા અને માતા બન્નેયનું કુલ વિશુદ્ધ હોય-છે) અને (સજ્જન પક્ષ-શબ્દને છૂટા કરી સમજવાની શકિતયુક્ત, અને રાજહંસપક્ષ-ક્ષીરનીરવિવેકની શકિતયુક્ત, અર્થ છે); તો ય એકાએક મયંકર મેઘાડમ્બર ચઢી આવે તો માનસ સરોવર પહોંચવાનું દુઃખ હંસને થાય છે [અત્રે માનસિક દુઃખ થાય છે. એવા પણ અર્થનો ધ્વનિ છે]. જ્યારે સજ્જન તો મેઘ જેવા શ્યામ અને આડમ્બરી સ્થળોનો સ્વભાવ જાણે છે. એટલે તો તે જ્યારે તેમનાં આક્રમણ થાય ત્યારે તેનો માન્યનો સમજી હસતો જ બેસે છે.

૫૦-૫૧. હુહો છે અને પં. ૪૭-૪૮ અને પં. ૫૨ની સાથે તે એક જ વાક્ય બન્યું છે. તેના સંબંધે મૂઢની નીચે આપેલી ટીપ જુઓ.

૫૨-૫૫. આ પંક્તિમાં સજ્જનને પૂર્ણમાચન્દ્ર સાથે સરસાવવામાં આવ્યો છે. તે બન્ને ય સકલ કલાથી (સજ્જનપક્ષ-કલાઓ Arts. ચંદ્રપક્ષ-તેની સોઠ કલાઓ Digits) પૂર્ણ અને માણસોના મનને આનંદ આપનાર હોય છે. તો ય ચન્દ્ર તો કલંકથી દૂષિત હોય છે અને અભિસારિકાઓના મનને પીડા આપનાર હોય છે (કારણ કે ચન્દ્ર કામોત્પાદક તો હોય છે અને અભિસારિકા ચન્દ્રના પ્રકાશમાં દેખાઈ જવાના મયે પોતાના પ્રિયતમને મઠવા જઈ શકતી નથી.); જ્યારે સજ્જન તો નિષ્કલંક અને સર્વ જનને સુખ આપનાર હોય છે. વિદ્ધિ=ધૃતિ સુખ, સરસાવો ઉદ્ધરણ ૩. પં. ૧૬.

૫૫-૫૮. સજ્જનને મૃણાલ (=કમલનો ઘેલો) સાથે સરસાવ્યો છે. બન્નેયને પીલે તો ય તેમના સ્નેહ-તંતુ (મૃણાલપક્ષ-તેની ચીકટ રેષાઓ; સજ્જનપક્ષ-પ્રેમનો બંધ)ને ઘસે થતો નથી અને બન્ને ય સુખ ક્ષીરક હોય છે; છતાં ય મૃણાલ તો સમુદ્રી લગાટે તેમજ સ્વમાલને, અને જલ (=‘જલ’ પર શેષ સરસાવો) ઉદ્ધરણ ૫. પંક્તિ ૧૦૦)ના સંસર્ગમાં ઉછર્યો છે; જ્યારે સજ્જન તો મધુર સ્વમાલને અને જેને રણ વિદમ્બાને વર્ધિત કર્યો છે તેવો છે.

૫૯-૬૨. સજ્જનને વિશાગજ સાથે સરસાવ્યો છે. બન્ને ય સ્વમાલે ઉન્નત (ગજપક્ષ-ઉંચો, સજ્જનપક્ષ-ઉમદા) છે, અને બન્નેયમાંથી અટક્યા વિના

દાન (ગજપક્ષે-મદ; સજ્જનપક્ષે-દાન)નો પ્રસર વ્યાજ કરે છે; તેમાં ય વિશાગજનું તો મદવિકારથી (શ્લેષે કરીને-મદનું આગમન થાય તે સમયે) વદન ર્યામ થાય છે; પળ સજ્જનને તો મદ થતો નથી, અને દાન દેતાં તો તેનું વદનકમલ વિકસે છે.

૬૨-૬૫. સજ્જનને મુક્તાહાર સાથે સરસાવ્યો છે. બન્નેય સ્વભાવે વિમલ (મોતીપક્ષે-શ્વેત; સજ્જનપક્ષે-શુદ્ધ) હોય છે; અને બન્ને બહુ ઉત્તમ ગુણ (મોતીની માલાના પક્ષે-દોરા) યુક્ત છે. પળ મુક્તાહાર તો સેકંદો છિદ્રોથી ભરચક અને વનમાં (=પાણી; શ્લેષે 'વનમાં ઉછરેલો ' એમ અર્થ આ વાક્યના છેલ્લા ભાગમાં લેવાનો છે) ઉછરેલો છે; જ્યારે સજ્જન તો કોઈ પળ છિદ્ર (=દૂષણ) વિનાશક ગુણથી ભરપૂર છે અને નગરમાં ઉછરેલો નાગરિક છે.

૬૫-૬૯. સજ્જનને સમુદ્ર સાથે સરસાવ્યો છે. બન્ને ય ગંભીર (સમુદ્ર પક્ષે-હંડા) સ્વભાવના અને મોટા અર્થ (સમુદ્રપક્ષે-રત્નોથી ભરેલો, મહાદ્રવ્યવાન; સજ્જનપક્ષે-મહાન હેતુવાળો) વાળા છે. પળ સમુદ્ર તો ઉત્કલિકા-(વીંચિઓ, ચિત્તાઓ)શતશ્ચી ભરપૂર છે અને નિત્ય કલકલ-અવાજથી (કકલાટથી) બાજુએ ઉબેલતો જતોને દુઃખ આપે છે;-એમ જાણે દુઃખી સ્થિતિએ પામેલા કુટુંબનું અભુક્ષણ કરે છે. સજ્જન તો ધીર સ્વભાવનો હોય છે અને મધ જેવાં મધુરો વચ્ચોથી લોકોને આનંદ આપે છે.

૭૦-૭૧. સજ્જનગુણપ્રશંસાના ઉપસંહારની ગાથા છે.

॥ એકાદશમુદ્ધરણમ્ ॥

પ્રસ્તુત ઉદ્ધરણ માટે નીચેનાં પ્રમાણો લીધાં છે. તેના સંકેતશબ્દ પળ કૌંસમાં આપ્યા છે:—

(1) S. P. Pundit's Edition of વિક્રમોર્વશીય (વં.)

(2) R. Pischel: Materialien zur Kenntnis des Apabhramśa. P. 57-64, (પી.)

(3) Nirnayasagar Edition with Ranganath's Commentary (રં.)

(૪) દિ. જ. કે. હ. ધ્રુવ : પરાક્રમસી પ્રસાદી (ધ્રુવ.)

૧. પ્રસ્તુત ગીતોની સમીક્ષા:-

આ ઉદ્ધરણમાં કાલિદાસના પ્રખ્યાત નાટક વિક્રમોર્વશીયના ચોથા અંકમાંથી અપભ્રંશ ગીતો લેવામાં આવ્યાં છે. આ અપભ્રંશ ગીતો કાલિદાસનાં છે એમ તો કોઈ કહી શકે જ નહિ. એને માટે અનેક કારણો છે. (૧) આ ગીતો ઉત્તરની હાથપ્રતોમાં માલમ પડે છે; અને દક્ષિણની હાથપ્રતોમાં બીલકુલ માલમ પડતાં નથી. (૨) આ ગીતો અને મૂળની સંસ્કૃત ઉક્તિઓ વચ્ચે મેલ નથી. (૩) કેટલાંક બીજાં કારણસર-દા. ત. બંગાળના અસ્તાત તરફના પૂર્વદિશાના પવનનો ઉલ્લેખ (પ્રસ્તુત ઉદ્ધરણ પં. ૩૧ જુઓ) તવ્વે=તાવત્ (પ્રસ્તુત ઉદ્ધરણ પં. ૬ S. K. Chatterji. O. D. B. L Intro § 61.) જેવાં બંગાળીરૂપ. આ પ્રયોગો બતાવે છે કે બંગાળ બાણુ આનો ઉમેરો થયેલો હોવો જોઈએ. એટલે દક્ષિણની હાથપ્રતોમાં આનો ઉલ્લેખ નથી. (૪) બે ટીકાકારોમાંથી કાશીમાં રહી ટીકા કરનાર રંગનાથ આ અપભ્રંશ ગીતો પર ટીકા કરે છે; જ્યારે કાટ્યવેમને તો તેનો જ્યાલ સરખોય નથી.

દિ. બા. કેશવલાલ હર્ષદરાય ધ્રુવે આ ક્ષેપક અપભ્રંશ ભાગ વિષે વિસ્તારથી વિવેચન, પ્રસ્તાવના પા. ૪૮-૪૨ માં કર્યું છે. તે વિવેચન આ વિષય પરત્વે વિશેષ ચોતક હોવાથી, તેનો નિષ્કર્ષ અમે આપવા ચત્ન કરીએ છીએ. કાલિદાસનાં કોઈ પણ નાટકોમાં નહિ અને તેના વિક્રમોર્વશીયના ચોથા અંકમાં જ અપભ્રંશગીત પ્રક્ષિપ્ત થવાનું કારણ એ છે જે તે અંકનો મોટો ભાગ સંસ્કૃત બોલનાર પાત્રનો અને લોકોત્તર કલ્પનામય વૃત્તાન્તવાદો હોઈ અપભ્રંશ સમજનારા લોકોને કેવલ દુર્ગમ નીવડે એવો હતો. આથી ભારત નાટ્ય-શાસ્ત્રના બત્રીસમા અધ્યાયની ધ્રુવાની યુક્તિ વાપરી અન્યોક્તિદ્વારા રાજાના સંચારથી પ્રેક્ષકને વાકેફ રાખવાનું કોઈને સૂઝ્યું. ધ્રુવાઓ ઉમેરાઈ અને તેની પાછલ અપભ્રંશ પથાત્મક કૃતિઓ પણ રચાઈ. આમ રસિક પ્રેક્ષકની જિજ્ઞાસા તૃપ્ત કરવા ક્ષેપક અપભ્રંશભાગ અસ્તિત્વમાં આવ્યો. અપભ્રંશ કવિતા કાલિદાસની કૃતિને પહોંચે જાણી લાગે છે. એનું સૌન્દર્ય રસમાં નહિ પણ સંગીતમાં સમાયું છે.

આ ક્ષેપક અપભ્રંશભાગ હેમચન્દ્રના અરણ્યમાં કે જરા પહેલાં અને પ્રાકૃત પિજ્જલની પૂર્વે ઉમેરાયો હશે, એમ ભાષા પરથી લાગે છે. આમ આને લગભગ ૧૧ કે ૧૨મા સૈકાનું અપભ્રંશ કહેવાય.

આ અપભ્રંશ ભાગ છન્દ અને ભાષાની દૃષ્ટિએ ઘણો અષ્ટ છે. પ્રસ્તુત ઉદ્ધરણમાં વિક્રમોર્વશીયનાં ચર્વા અપભ્રંશ ગીત લેવામાં નથી આવ્યાં. આ ઉદ્ધ-

રણમાં કુલ ૧૬ ગીત છે. આ સોઢ ગીતમાં ૩, ૮, ૯, ૧૧, ૧૩ ઉક્તિઓ નથી, જ્યારે શાકીનાં ૧૨ ગીત પુરુષ રાજાનાં ઉન્માદવચનો છે. આશી પરિસ્થિતિનું વાતાવરણ અને ઉક્તિની પરમતાને લઈને જ ‘પુરુષાનાં ઉન્માદ-વચનો’ એ અભિજ્ઞાન ઉદ્ધરણને આપવામાં આવ્યું છે.

૨. ટિપ્પણ:—

૧-૨ ઉપદોહક ॥ ૧૨+૧૧ ॥ છં. શા. પા. ૪૨ (અ); બીજી પં-ક્તિમાં રં. અને તેને અનુસરી પં. ‘ળુ.’ ટીકામાં રં. નુ નિશ્ચયાર્થે । લક્ષી આ પ્રમાણે અર્થ કરે છે “ જ્યારે સરેસર નૂતન વિદ્યતથી વિરાજિત શ્યામલ મેઘ વરસે છે, ત્યારે મૃગલોચની ઉર્વશીને કોઈ રાક્ષસ હરી જાય છે એમ મેં જાણ્યું.” પ્રો. પીશલ નુ બધલે ન વાંચે છે. એક તો આ ગીત વિભાવના પછોની સ્થિતિને વર્ણવતું છે અને વઢી જાવ=યાવત્ ને ઘટાવવાનું છે. એને મેઘની વિભા-વના અને ઉર્વશીને હરી જતા રાક્ષસની ભ્રાન્તિનો નિરાસ ‘ફોરાં શરીરે અહતાં’ થાય છે. એટલે જ “ જ્યાં સુધી નવ વિદ્યતથી વિરાજિત શ્યામલ મેઘ વરસ્યો નહિ ત્યાં સુધી તો મેં જાણ્યું કે કોઈક નિશાચર મૃગલોચનાને હરી જાય છે ! ”

૩-૬. અનન્તરે ચર્ચરી એમ નાટકમાં નિર્દેશ કરી, આ અપભ્રંશ ગીત લખવામાં આવ્યું છે. ચર્ચરીની વ્યાખ્યા રં. પ્રમાણે:—દ્રુતમધ્યલયં સમાશ્રિતા પઠતિ પ્રેમભરાન્નટી યદિ । પ્રતિમઞ્ઠકરાસકેન યા દ્રુતમધ્યા પ્રથમા હિ ચર્ચરી ॥ આમ તે એક પ્રકારનો નૃત્તવિશેષ છે. પ્રા.પિ.પા.૫૨૩માં ચર્ચરી છન્દ આપ્યો છે, તેની સાથે આને કાંઈ લેવાદેવા નથી. છન્દ ૨૦ માત્રાના ચાર ચરણનો છે. પં. ૩માં બે માત્રા વધારે છે. જહ ને દૂર કરી મેઢ લાવી શકાય.

૧. ષમહં (રં.) ષ્ ઇતિ સંબોધને ષવમર્થે વા । (પી.) ધં મહં બાંચી અનેન મયા । સરી રીતે ષમહં=હદાનિમ્ । અપભ્રંશમાં પ્રચલિતરૂપ લેવા યોગ્ય છે.

૪. (રં) તચ્છે વાંચે છે. ટીકા ‘મહં તચ્છે જંજુ ઇત્યાદ્ય’=અહં, તદા; યદ્ યદ્ ઇત્યર્થે દેશ્યશબ્દાઃ । બંગાલની હાયપ્રતો તચ્ચે વાંચે છે. એ જ રૂપ પ્રા. પિનાં ઉદાહરણમાં અને દોહાકોશમાં પણ આવે છે, તચ્છેના જેવો પ્રયોગ કોઈ અર્વાચીન દેશ્યભાષામાં નથી એટલે તે અસ્વીકાર્ય છે.

૭-૧૦ આ ઉક્તિ નથી પણ વર્ણનાત્મક ધ્રુવા છે. પ્રા.પિ. (પાન.૨૨૦) માં વર્ણવેલો અહિલ્લા છન્દ લાગે છે. ૧૬ માત્રાનું ચરણ અને છેલ્લી બે માત્રા લઘુ એ તેનું લક્ષણ છે. પં. ૭, ૮. નિયમ પ્રમાણે મળે છે. કદાચ એમ પણ

હોય કે બીજી બે પંક્તિ ૧૧ માત્રાના બીજા છન્દની બનાવી હોય. આ છેવટની બે પંક્તિ અ. કા. પ્ર.ના પ્રથમ કાવ્ય સ્વરૂપીમાં છે. ત્યાં ટીકાકાર તે છન્દને **અર્કવિશતિમાત્રાકલિતં કુચ્છનામકં છન્દઃ** એમ કહે છે. છં. શા. ૫ પા. ૩૭ (અ.) $૬ + ૪ + ૬ + ૫ = ૨૦$ માત્રાનો રાસાવલય આ છન્દને કહી શકાય.

અર્વાના પ્રત્યક્ષેશ કરતો રાજા આ ગીતમાં વસન્તનું વર્ણન કરે છે.

૧૧-૧૪ આ છન્દમાં બીજી જ ઘટ્ટતા છે. છન્દની પ્રથમ બે પંક્તિ ૧૫ + ૧૦ માત્રાની છે. અબ્ધત્થેમિમાં બ. દ્વિમાત્રિક છે. બીજી પંક્તિમાં છેલ્લા માત્રામાંથી સા છન્દથી દૃષ્ટિ સ્વાજ્ય છે. બીજી બે પંક્તિઓમાં ૧૩+૯ માત્રાનો છન્દ છે. ચિત્તરેમાં પહેલી એક માત્રા ગણવી. પ્રથમ બે પંક્તિનો છન્દ છં. શા. ૪૨. (અ) પ્રમાણે ચિત્તરધરહાસ છે. છેલ્લી બે પંક્તિઓમાં છં. શા. ૪૩ (ક) પ્રમાણે અભિનવવસન્તશ્રી નામે ચતુષ્પદી છે.

૧૫-૧૮. આમાં ૧૫ માત્રાનો પારણક છન્દ છે જેના લક્ષણનું વિવેચન પૂર્વે કરવામાં આવ્યું છે. પં. ૧૭માં દિટ્ટી છે તેને બદલે વિટ્ટિ વાંચો.

૧૯ ૨૨. આમાં ૧૬ માત્રાની અહિહા છે જેનું લક્ષણ આ જ ઉદ્ધરણ ય. ૭-૧૦. માં નિરૂપિત કર્યું છે.

૨૩-૨૪ આ ગીતમાં શર્શાકવદના નામની ચતુષ્પદી છે. છં. શા. ૪૨ (અ)માં ચૌ દઃ શર્શાકવદના । એ લક્ષણ બરોબર વેસે છે. $૪+૪+૨= ૧૦ \times ૪ = ૪૦$ આંખી કહીમાં કુલ માત્રાઓ. (પી.) મળાદિને સ્થાને મળ્ણાદિ વાંચે છે. તે છન્દોદ્દિષ્ટિ યથાર્થ છે. આપણે પણ મળ્ણાદિ વાંચવું પડશે, જો કે કૌંશી આકરણદિષ્ટિ અર્થાન્તર તો નહિ જ થાય.

૨૫-૨૬. આમાં પણ ઉપરનો જ છન્દ છે. (પી.) **અર્કકેવકમ=અન્યો-ન્યં** । દે. ના. ૧.૧૪૫. વાંચી, વર્ધિત=વધેલો એમ અર્થ કરવા માગે છે. (રં) ની સમજાવટ દૂરાકૃષ્ટ છે. **અર્કકેવકમ=અર્કક્રમ શુગપદ્** એ અર્થ કરે છે પ્રો. પીશલને અનુસરી “ જેમાં પ્રેમરસ અન્યોઅન્યને (પોતે અને પોતાની પ્રિય-તમાની અન્યોઅન્યતા) સ્તીધે વખ્યો છે, તે કામરસથી હંસયુવા સરોવરમાં खેલે છે. ” (રં.) વિયોગદશા સૂચવવા વર્ધિત=કપાઈ ગયેલો, એમ અર્થ કરે છે.

૨૭-૨૮ (રં.) ગણો અમતીતિ શીષઃ । ૧૪ માત્રાની દ્વિપદી; પ્રાસ પ્રસૂતી નથી; ચૃટલે અઞ્જ હોવાનો સમ્ભવ છે. આ ઉપર નથી પરન્તુ માત્ર વર્ણનાત્મક પ્રશ્ન છે.

૨૧-૩૧. પ્રથમ બે પંક્તિમાં અડિલ્લા જ્યારે ત્રીજી અને ચોથી પંક્તિમાં પજ્જાડિયા છે. આ બે છન્દોમાં ઘણી બાર બહુ ઓછો ફેર હોવાને ક્ષીધે મેઢ-સેઢ થઈ જાય છે. જુઓ મ્ર. ક. Intro. P. 29. બીજી પંક્તિમાં ગામિ-યતરુવરુ (ધ્રુવ) એમ બાંચીએ, તો લલિયપહારે સાથે મેઢ સચવાય.

૩૩-૩૪ છન્દ બ્રષ્ટ છે. વરાહ=મુંહનું વર્ણન છે. આ ઉક્તિ નથી પણ ધ્રુવા છે. પેચ્છહુ 'જુઓ' પ્રેક્ષકોને ઉદ્દેશી પદ્ધતિ પાછલથી આવી ધ્રુવાઓ બોલાતી હતી તે બતાવે છે.

૩૫-૩૮ છન્દ અડિલ્લા । પ્રથમ પંક્તિમાં ફલિહ અને પંક્તિ. ૨.માં કુસુમે ને બદલે કુસુમહિં.

૩૯-૪૪ આ ગીત છ પદનું છે. આદિ બે પદ ૨૫+૨૫=૫૦ માત્રાનાં છે; અને અંતનાં ૪ પદ ૨૧ માત્રાનાં એક પદ લેખે છે. છાં પદમાં વર્ષાકાલનું વર્ણન છે. પરન્તુ સમુદ્રની તે સમયે સ્થિતિ શી હશે તેના તરફ વર્ણનનું લક્ષ્ય છે. પં. ૩માં રહંગ (રં.) વાંચે છે; પરન્તુ વિહંગમ (પં.) નો પાઠ છન્દની દૃષ્ટિએ સ્વીકાર્યો છે. કુંકુમસંસ્થ=કુંકુમવર્ણના શંસ્થ. પં. ૪. હાથી અને મગરથી મરપૂર, શ્યામ, અને કમલથી ઢંકાણો.

૪૫-૪૮ છન્દ બહુ જ બ્રષ્ટ છે. ૨૬, ૧૮, ૨૬, ૧૮ આ પ્રમાણે માત્રાચુક્ત ૪ પંક્તિનો છન્દ થાય; પણ તેમાંય સુધારા તો કરવા જ પડે. શા.ત.પં ૨. સરીરી વાંચવું પડે; પં. ૪. વિરહસમુદ્દહ વાંચવું પડે. પં. ૧માં મુદ્દાદોષ સુધારી સુંદરિ વાંચો. પં. ૪માં તહને બદલે તુહ એ પ્રચલિત રૂપ છે આ ગીત મૃગને ઉદ્દેશી બોલાયલું છે.

૪૯-૫૨ પૂર્વસન્દર્ભ આ પ્રમાણે છે: અયે કિં નુ ચલુ કુસુમરહિ-તામપિ લતામિમાં પદ્યતા મયા રતિરુપલભ્યતે । + + + + યાવ-દસ્યાં પ્રિયામુપકારિણ્યાં લતાયાં પરિસ્વંગપ્રણયી ભવામિ । (રં.) પ્રમાણે “ હે લતા, જો, હું હૃદય વિના મરું છું. જો વિદ્યાના જોગે ફરીથી પ્રિયા મને મળે, તો ચરેચર હું આ અરણ્યમાં તેને પ્રવેશ કરાવીશ નહિ [તારૂં વિણ-કરમિ (વિનાકરોમિ=નિષ્કાસયામિ) ણિભન્તી (આન્તિ વિના યથા સ્યાત્ તથા ।] (રં.) અને ફરીથી વિરહવેદના કરાવતી તેને છૂટી મૂકીશ નહિ. ” આપણી વાચના પ્રમાણે “ લતા તરફ જોઈને મને હૃદયમાં આંલના થાય છે, “ જો વિધિજોગે તે મને પ્રાપ્ત થાય તો હું આ વનમાં ભ્રમણ નહિ કરું અને વિરહદાહ પેદા કરતી તેને વિચ્છેદી નહિ કરું. ” મૂળમાં પાઠાંતરનું ટિપ્પણ જુઓ.

૫૩-૫૬ અડિલ્લા છન્દ પ્રથમ બે પંક્તિમાં; બોલી બેમાં પજ્જાડિયા.

॥ દ્વાદશમુદ્ધરણમ્ ॥

૧. કવિ અને તેનો સમય:—

કાળદેવના દોહાકોશમાંથી કેટલાંક ગીતો ઉધૃત કરી પ્રસ્તુત કર્મ-
રણમાં લેવામાં આવ્યા છે. કાળદેવના દોહાકોશની વાચનાનો આધાર અમે
બે અવૃત્તિઓ ઉપર રાખ્યો છે. (૧) મહામહોપાધ્યાય દરપ્રસાદ શાસ્ત્રી સંપાદિત
“ ઘોઠગાન ઓ દોહા ” જેમાં કાળદેવ અને સરદેવના દોહાકોશ આપવામાં
આવેલા છે; અને (૨) M. Shahidulla; Le Chants Mystiques de
Kanha et de Saraha જેમાં પણ કાળદેવ અને સરદેવના દોહાકોશ આપ-
વામાં આવેલા છે. આ ઉદ્ધરણની વિશિષ્ટતા એ છે કે પ્રસ્તુત ગીત પૂર્વ હિન્દુસ્તાન
-બંગાળ અને આસામ-બાજુથી મળે છે.

કાળદેવના સમયની ચર્ચાને માટે આપણી પાસે ત્રણ સાધન છે:—(૧)
ઘોઠ ગાન ઓ દોહાની અંગ્રેજી તેમ જ બંગાળી પ્રસ્તાવના.(૨) ડૉ. સુનીતિ-
કુમાર ચેટરજી: The Origin and Development of Bengali
Language: Introduction P. 120-123. (૩) ડૉ. શહિદુલ્લાની
Le Chants Mystiquesની Introduction (Chapitre II Les
Auteurs des Dohakosa). આ ત્રણ લેખોને નીચેની ચર્ચામાં
પ્રમાણ તરીકે લેવામાં આવ્યા છે.

ગોપીચન્દ્રરાજાના વૈરાગ્યના અને મત્સ્યેન્દ્રનાથ ગોરક્ષનાથ અને મર્ત્યુહરિનાં
ગીત ગાતા, રચનાતા મરણીઓને આપણે ઘણીવાર સાંભળીએ છીએ. એ ગવાતી
આદ્યત્રિકાઓ નાથસમ્પ્રદાયની છે. તે સમ્પ્રદાયમાં મુખ્ય ૮૪ સિદ્ધ છે. એક વાર
નાથસમ્પ્રદાય, પંજાબ, ટીબેટ, બંગાળ અને લગભગ આખા ઉત્તર હિન્દુસ્તાનમાં
પ્રસરેલો હતો. કાળદેવ કે કાળદેવ (=કૃષ્ણપાદ) એ ગોરક્ષનાથ, મત્સ્યે-
ન્દ્રનાથ અને ગોપીચન્દ્ર રાજાનો સમકાલીન હતો તથા ટીબેટન અને હિન્દી
પરંપરા પ્રમાણે, ૮૪ સિદ્ધમાંનો તે એક હતો. કાળદેવ જાલંધરિનો શિષ્ય હતો.
ગોપીચન્દ્રની માતા મેનાવતી પણ જાલંધરિની શિષ્યા હતી. ગોપીચન્દ્રને જાલં-
ધરિ સ્વરો યોગી છે તેની પ્રતીતિ થાય છે અને તે રાજવૈભવ છોડી યોગી બને
છે, એ આદ્યત્રિકા સર્વવિદિત છે. ડૉ. શહિદુલ્લાના અભિપ્રાયે મત્સ્યેન્દ્રનાથ
ઈ. સ. ૬૫૭ માં નરેન્દ્રદેવના રાજ્યમાં થઈ ગયો. ગોપીચન્દ્ર કે ગોવિન્દ

ટીબેટન ઇતિહાસકાર તારાનાથના કહેવા પ્રમાણે રાજા વિમલચન્દ્રનો પુત્ર અને માઠવાના રાજા ભરથરી કે ભર્તૃહરિનો મંત્રીજો હતો. વિમલચન્દ્ર, તારાનાથના કહેવા પ્રમાણે, ધર્મકીર્તિનો સમકાલીન હતો. ચાઈનીસ મુસાપર ઇર્ષીંગ ઇ. સ. ૬૭૩માં “અર્વાચીન સમયના” બૌદ્ધ ધર્મના મહાન્ આચાર્યોમાંના એક તરીકે ધર્મકીર્તિને ગણાવે છે. ગોપીચન્દ્ર ભર્તૃહરિનો મંત્રીજો હતો, એ દંતકથા તો ચક્ષાઢની બહાર પળ જાણીતી છે. ઇર્ષીંગના કહેવા પ્રમાણે, ભર્તૃહરિ ઇ. સ. ૬૫૧ માં મરણ પામ્યો. ભર્તૃહરિએ જાલંધર પાસે જ વૈરાગ્યવીક્ષા લીધી હતી. જાલંધરિનો ગુરુ, તારાનાથ પ્રમાણે. ઇન્દ્રભૂતિ ધર્મકીર્તિનો સમકાલીન હતો. આ બધી હકીકતને ધ્યાનમાં લેતાં ડૉ. શહિદુલ્લાના મતે, કાળહ=કૃષ્ણાચાર્યનો સમય ઇ.સ. ૭૦૦ની આસપાસ હોવો જોઈએ. (Intro. P. 27-28).

ડૉ. સુનીતિકુમાર ચેટરજીના મતે કાળહનો સમય ઇ. સ. ૧૨૦૦ ની આસપાસ છે તારાનાથ બે કાળહનો ઉલ્લેખ કરે છે, એક વૃદ્ધ અને એક નવ્ય. ‘ચર્યાચર્યાવિનિશ્ચય’ની ચર્યા ૩૬ ની એક કહીમાં તે ચર્યાનો કવિ કાળહ પોતાને જાલંધરિપાદના શિષ્ય જેવો જણાવે છે. વઢી એ જ ચર્યામાં ઉલ્લેખેલો લૂહ-પાદ, દીપકર શ્રીજ્ઞાન કે અતિશની સાથે અભિસમયવિભક્ત નામે તાન્ત્રિક કૃતિનો સહકર્તા હતો. × અતિશ ઇ. સ. ૧૦૩૮માં ૫૮ વર્ષની વયે ટીબેટ ગયો. એટલે કાળહ લગભગ ઇ. સ. ૧૧૮૧ની આસપાસ થયો હશે એમ તેમનું માનવું છે. મરાઠી સંત જ્ઞાનેશ્વરની ગુરુપરમ્પરા પળ પોતાના મતની સાચમાં ડૉ. ચેટરજી લખે છે.

મલે આ બે અભિપ્રાયમાંથી ગમે તે ચરા હોય; પરન્તુ એક વાત તો દેખાઈ જ આવે છે કે ભાષા, લખાણની ધાટી અને વિચારવલણ ઝપરથી ઇ. સ. ૧૫૦-૧૨૦૦ સુધીમાં જ આ પ્રત્યોને આપણે લઈ શકીએ. વધારામાં આ લખાણની હાયપ્રત ૧૪ મા સૈકા પછીની છે અને લઘીઆની અને આ ગીતોની પરમ્પરા સાચવનાર સામાન્ય જનતાની ભાષાની છાપ આ લખાણ ઉપર વિપુલ પ્રમાણમાં દેખાઈ આવે છે.

× Shahidulla: Intro P. 19. ‘પ્રસ્તુત તંત્ર લૂહાએ રચ્યુ હતું; અને દીપકર શ્રીજ્ઞાને તે પર ટીકા કરી હતી’ એમ તે તંત્રની ટીબેટન પ્રતની અતિમ પ્રશસ્તિનું ભાષાંતર કરી તે જણાવે છે આ પ્રમાણે ડૉ. ચેટરજીએ (O. 1). B. L. Intro. §63, ડૉ. હરપ્રસાદ શાસ્ત્રીએ Intro P. 14. માં ઠપાવેલો લૂહાનો સમય જ તે સ્થોટો ઠરાવે છે. એટલે તેમના મૂલ્યભૂત નિષ્કર્ષ પર જ ડૉ. શહિદુલ્લા આ કરે છે. વાંચો: Shahidulla: P. 19.-24.

૨. દાદાકોશની ભાષા:—

આ પ્રશ્નનું અપભ્રંશ, જે સામાન્ય અપભ્રંશ અત્યાર સુધીનાં ઉદ્ધરણોમાં જોયું તે પ્રકારનું છે કે કોઈ બીજા પ્રકારનું ? પ્રો. યાકોબી (સનત્કુમારચરિત્ર Intro P. XVIII) ના અભિપ્રાયે કાળહ અને સરહના દોહાકોશનું અપભ્રંશ પૌર્વાત્ય અપભ્રંશ છે. તેના કારણમાં તે જણાવે છે કે તેના વ્યાકરણપ્રયોગો ક્રમદીશ્વર, રામશર્મન અને માર્કળ્ડેયને અનુસરે છે. પરંતુ અર્વાચીન પૌર્વાત્ય દેશ્યભાષાઓ જેવી કે મૈથિલી, ઓરિય, રજ્જાલી, આસામી ই. આ અપભ્રંશ સાથે સમ્બન્ધ ધરાવતી નથી. દા. ત. **ব্রাসু=ব্র্যাস**, **স্বার্থে** **নরজাতিমাং ড** અને **নারীজাতিমাং ডী**, **হুমু=অহম**, **মেয়=মম**, **তেয়=তব** ই. માર્કળ્ડેયાદિ પૌર્વાત્ય વૈયાકરણોએ બતાવેલા વિશેષો અર્વાચીન પૌર્વાત્ય દેશ્ય-ભાષાઓમાં માલમ પડતા નથી. આમ એક બાજુએ માર્કળ્ડેયાદિએ નોંધેલી અપ-ભ્રંશ ભાષા અર્વાચીન પૌર્વાત્ય દેશ્યભાષાઓની જનેત્રી નથી, એ તો સિદ્ધ જ છે.^૧ છતાં બીજી બાજુએ માર્કળ્ડેયાદિએ નોંધેલા અપભ્રંશને પૌર્વાત્ય અપભ્રંશ તરીકે જુદું ઓઝાવાવવા પ્રો. યાકોબી, ડો. શહિદુલ્લા આદિ પ્રયત્ન કરે છે. ડો. શહિદુલ્લા હેમચન્દ્રના અપભ્રંશ અને રામતર્કવાગીશ, ક્રમદીશ્વર અને માર્કળ્ડેયે નોંધેલા અપભ્રંશની વિસ્તરણ: સરસ્થામણો કરે છે. (સદર Introduction P.45-53.) પરંતુ અપભ્રંશના પ્રયોગની બહુલતાને હિસાબે તેમણે બતાવેલા વિશેષો એવા નથી કે પૌર્વાત્ય અપભ્રંશ તરીકે જુદી અપભ્રંશ ભાષા સ્થાપી શકાય. ટુંકમાં માર્કળ્ડેયે બતાવેલી નાગર અપભ્રંશ અને હેમચન્દ્રના વ્યાકરણની અપભ્રંશ જુદી છે, એવા સિદ્ધાન્તનું વિધાન વધારે પડતું છે. ત્યારે કાળહ અને સરહની ભાષાને કયા અપભ્રંશ તરીકે ગણવી ? શહિદુલ્લા કાળહ અને સરહના અપભ્રંશને અર્વાચીન પૌર્વાત્ય દેશ્યભાષાઓ સાથે સમ્બન્ધ ન હોવાને કારણે, પ્રો. યાકોબીને અનુસરી તેને પૌર્વાત્ય અપભ્રંશ કહેતા નથી; પરંતુ તેમને મતે પ્રસ્તુત ગીતોનું અપભ્રંશ બૌદ્ધ અપભ્રંશ છે.^૨ અમારે મતે તો આ પણ અમ છે; કારણ કે સદર ગીતો

૧. Shahidulla; Intro. P. 33. સરસ્થાવો સુનીતિકુમાર ચેટ-રજીના શબ્દો “ In the East, the local patois does not seem to have been cultivated after the days of As’oka.” – O. D. B. L. Intro. P. 91.

૨. Shahidulla: Intro. P. 55 (see the conclusion of the chapter).

સામાન્ય જનતામાં પ્રચલિત હોવાને લીધે^૩ સામાન્ય બોલીની છાંટ મૂક અપભ્રંશ પર આવી છે; શા. ત. કુચ્છ નાહિ (સદર ઉદ્ધરણ પં. ૧૦) કિ (પં. ૨૦. પં. ૩૪) જવ્વે-તવ્વે (ઉદ્ધ. ૧૩. પં. ૨૩. ૨૪.) इत्यादि. પ્રો. સુની-તિકુમાર ચેટરજી આ ભાષાને પાશ્ચિમાલ્ય અપભ્રંશ કહે છે, તેયુક્ત છે. તેમના જ શબ્દોમાં, “ The two Doha-kosas present the same dialect, which is a kind of Western (શૌરસેની) Apabhramsa, as its ઉ termination, its અહ genetives, its इज्ज passives and its general agreement in forms with the literary Western Apabhramsa, amply indicate. ”^૪

૩. ઉદ્ધરણવસ્તુ અને પરિભાષાવિવેચન:—

દોહાકોશનાં ગીતનો વિષય બૌદ્ધ તન્ત્ર અને યોગને લગતો છે. લેખક આ તાન્ત્રિક વિષયને અનુરૂપ પરંપરાગત ગુહ્ય પરિભાષા વાપરે છે. ટીકાકાર તેને સંધ્યાભાષા કહે છે. આ પરિભાષા, ટીકા અને આ વિષયને લગતા બીજા તાન્ત્રિક ગ્રન્થોની મદદથી જ, સમજી શકાય છે. આપણા ઉદ્ધરણમાં વપરાયેલી પરિભાષા અમે નીચે પ્રમાણે સમજાવીએ છીએ:—

પં. ૧. નિરજ્ઞન ટીકાકાર સહજકાય. કાળહના અભિપ્રાયે આ સહજ સ્થિતિ તે માધ્યમિક બૌદ્ધની ‘ શૂન્યતા ’ છે. સરલાવો પં. ૧૦ કુચ્છ નાહિ. હઠયોગપ્રવીણિકા. ૪. ૩-૪માં નિરજ્ઞનના પર્યાયશબ્દોનો સમૂહ આપ્યો છે:—

રાજયોગસમાધિશ્ચ ઉન્મનો ચ મનોન્મની

અમૃતત્વં લયસ્તત્ત્વં શૂન્યાશૂન્યં પરં પદમ્ ॥

અમનસ્કં તથાઽદ્વૈતં નિરાલંબં નિરંજનં

જોવન્મુક્તિશ્ચ સહજા તૂર્યા ચેત્યેકવાચકાઃ ॥

પં. ૫. ષવંકાર-સુભાષિતસંગ્રહ (પા. ૭૬.) દેવેન્દ્રપરિપૃચ્છા-તન્ત્રમાંથી ટાંકે છે:—

एकारस्तु भवेन्माता वकारस्तु पिता स्मृतः

बिन्दुस्तत्र भवेद्योगः स योगः परमाक्षरः ॥

एकारस्तु भवेत् प्रज्ञा वकारः सुरताधिपः

बिन्दुश्चानाहतं तत्त्वं तज्जातान्यक्षराणि च

૩. પાહુડદોહા ગ્રન્થ જે પશ્ચિમ હિંદમાં લખાયો છે તેમાં આ બન્ને દોહા-કોશના દોહા, ચરણો અને શબ્દસમૂહ (phraseology) માલમ પડે છે.

૪. Chatterji, O. D. B. L. Intro. P. 112,

ટીકાકાર:-**एवंकारः शून्यताकरुणाऽभिन्नरूपिणी महामुद्रा ।** करुणा शब्दनो बौद्धतन्त्रमां स्वाधिष्ठानचित्तरूपम् । = शुद्ध सत्ता. शून्यતા અને સત્તાનો યોગ તે **एवंकार** (સરખાવો ઉદ્ધરણ. ૧૩. પં. ૧૭-૧૮).

अरविन्द=उष्णीषकमल **एटले** મેઠુદણના શિખરરૂપ રહેલું કમલ જે શૂન્યતાનું આલય છે, જેમાં રહેલી શૂન્યતાની સાથે સત્તાનો લય થતાં પરમ સમાધિસુખ પ્રાપ્ત થાય છે. આ મહાસુખનું बीज **एवंकार** છે.

પં. ૬. **सुरतवीर=योगी.**

मकरन्द=टीकाकार:-अच्युतं महारागं सुखम् । સમાધિસુખનો અનુભવ.

પં. ૭-૮. **गअण-समीरण-सुहवासे-सुखवास=परमशून्यता** જેમાં પંચ મહાભૂત આકાશ વાયુ વ્યાદિ સભર રહ્યાં છે. તે પરમશૂન્યતામાંથી સઘળા સુર અને અસુરની ઉત્પત્તિ છે.

પં. ૧૪. **पवण-घरिणि** પ્રાણાવરોધ **ए** યોગપ્રક્રિયાનું એક અંગ છે. પ્રાણાવરોધરૂપી ગૃહિણી, સરખાવો **हठयोगप्रदीपिका** ૪. ૧૪.

यावान्नैव प्रविशति चरन् मारुतो मध्यमार्गे

यावद्बिन्दुर्न भवति दृढः प्राणवातप्रबन्धात् ॥ ૬૦

પં. ૧૫. **महागिरिकन्दर—गिरि =** કરોડનો દણ્ડ; અને કરોડના પોલાણમાં **सुषुम्णा** નાદી આવેલી છે. તેમાં શ્વાસ સ્થિર થતાં સકલ સંસાર નિર્મૂલ થાય છે.

પં. ૧૯. **मनोरत्न=सत्ता (Existence)**; **सहज=शून्यता.**

પં. ૨૩. **समरस** **एटले** સત્તાનું સહજમાં એકરસ થઈ જવું તે; જેમ મીઠું પાણીમાં સમરસ થઈ જાય છે તેમ (સરખાવો. પ્રસ્તુત ઉદ્ધરણ પં. ૩૭-૩૮.).

પં. ૨૬. **निर्वाण=शून्यता.**

પં. ૨૭-૨૮. **वरगिरिशिखरउत्तुंगस्थल=कमल** જે મસ્તકમાં આવેલું છે તે; **गिरि =** કરોડદંડ તેનું શિખર=મગજ જે શૂન્યતાનું સ્થાન છે **पंचा-णण=शिव** અથવા સિંહ. **करिवर=टीकाकार चित्तगजेन्द्र ।** શબર=શૂન્યતા.

પં. ૩૧. ૩૨. **घरिणि=टीकाकार:-ज्ञानमुद्रा=सत्ता.**

પં. ૩૦. ૩૫. **सहजक्षण =** સમાધિની પલ.

આ પરિભાષા સમગ્ર પછી, કાળહનાં આ ગીતોનો નિષ્કર્ષ સમજવો મુશ્કેલ નહિ થાય. માધ્યમિક બોદ્ધોની શૂન્યતાને તે પરમતત્ત્વ માને છે.

(सदर उद्धरण. पं. ७-१०). ते शून्यताने पामवा मन्त्र, तन्त्र, वेद, पुराण इत्यादिनो अभ्यास निरर्थक छे. (सदर. पं. २-३; पं. ३१-३४.) खरं तो चित्त के मन, जेने लोथे सत्ता छे, ते शून्यतामां लीन थवुं जोईए तो ज निर्वाण पमाय. श्वासने सुषुम्णामां स्थिर करी, सत्ताने शून्यतामां जेम मीठुं एकरस थाय छे तम समरस करी-एटले के एवंकार बीज रोपी-सुरतवीर योगी कीलेला कमळमां-शून्यतालयमां रहेल सहजक्षणरूपी मकरन्दनो वास ले छे.

४ छंदोरचना:—

कडी. १-६, ८, १०-१२, १४, १५, १८-१९। दोहा। १३+११। १३+११॥

कडी. ७, १३, १६, १७। पादाकुलक। १६ मात्रानो छन्द. (प्रा. पिं. पा. २२३-२२४).

कडी. ९. द्विपदी। (प्रा. पिं. पा. २५७.) ६, ५×४, २(गुह)=२८ मात्रा.

५. टिप्पण:—

१ लोअह < सप्तमी बहुवचन लोअर्हि; प्रथमा एकवचन (श.) ले छे ते बरोबर नथी.

२ सिरिकल बिल्वफळ. सरखावो संस्कृत कहेवत: पक्वे बिल्वे काकस्य किम् । अथवा बज्जाली कहेवत: 'बेल पाकले काकेर बाबार कि ?' सिरिकल=नारीएल अर्थ लईए तो पण अर्थने बांधो नहि आवे. बाहेरित भुमर्यान्त=भुमइ (सि. हे. ८।४।१६१) बाहिर (सि. हे. ८।२।१४४।) पालीमां पण ए ज रूप. अलिअ=देश्य.

५. अरविदष तृतीया एकवचन. लइअ=सम्बन्धक भूतकृदन्त (प्रा. गू प्रयोग.)

६. मअरंद्ष बांचो; द्वितीया एकवचन; ष-प्रत्ययान्त.

७-८. सुहवासे, परिपुण्णष, सुन्नष, ष-प्रत्ययान्त प्रथमा एकवचन. देश्यभाषानी असर वढिष संबोधनविभक्ति एकवचन.

९-१०. षप्रत्ययान्त प्रथमा. कुच्छ नाहि देश्यभाषानी असर.

१३ उहें । सि. हे. ८।३।८९; ८।१।५९. उब्भ, उद्ध; उह < उब्भ, उद्ध. अर्वाचीनता तरफ ढळतो प्रयोग. उअत्ति (पं. ८) उवज्जइ, विफारिआ < विण्फारिआ (पं. २२.); निधियार < निव्वियार (पं. २५); आ प्रयोगो अर्वाचीन देश्यभाषा तरफ ढळे छे.

ઊર્ધ્વ=ઊર્ધ્વહિ< ઊર્ધ્વ+સ્મિન્ ; તેવી જ રીતે અર્ધ

થાહ=સંસ્કૃતછાયામાં સ્થિતિઃ । જે તસુ=તસ્ય (પવનસ્ય) સમજાવવા પૂરતું છે. (Bendall: Le Mus'con, 1904. P. 261.) તસુ ને સ્થાને ઘટ્ટ મૂકે છે. આ સુધારો સ્વીકારીએ તો (શ.) અને ટીકાકાર સાથે આપણે થાહ=તિષ્ઠતિ લઈ શકીએ. ટીબેટનની સંસ્કૃતછાયા-નિશ્ચલં તિષ્ઠતિ યશે.

બેણિ-રહિઅ-ઊર્ધ્વગમન અને અધોગમન વિના સુષુમ્નામાં શ્વાસ સ્થિર થાય ત્યારે.

૧૪. ઘર=સુષુમ્ના નાડી.

૧૫. ગુહિર=ગમ્भीર. खरी રીતે ગહિર; सरखावो भुमयन्ति (પં.૪.) મુનહ (પં. ૨૦) ગુહિર (જુઓ પા. લ. મા.) શશ્વિદુઃખાઃ ગુહિરમાં ભ્રષ્ટ્ર ઉ (Contamination)✓ગુહ અને કુહરને લીધે આવ્યાનું માને છે. હાથ-પ્રતમાં કુહિર છે.

૧૮. દુરવવાહ<દુરવઆહ<સં. દુરવગાહ. અવવાહ (જુઓ ઘરરુચિનો પ્રાકૃતપ્રકાશ ૮. ૩૪. G. P. 233.)

૨૦ મુનહ । સિ. હે. ૮।૪।૭ કિ=કિમ્ (દેશ્યપ્રયોગ.)

૨૧-૨૨. પહ્ = માર્ગ; યોગમાર્ગે શૂન્યતામાં લીન થવા ચલ્ન કરતા જે યોગીએ પોતાની બુદ્ધિ=સત્તાને શૂન્યતામાં બાંધી દીધી છે, તેણે આહું વિસ્તૃત જગત્ પોતાનામાં સંકેલી લીધું છે.

૨૪. ભાય (શ.) ક્રિયાપદ તરીકે = વિમેતિ । जरामरणेभ्यः न विमेति । આપણી સંસ્કૃતછાયામાં ભાયને નામ તરીકે લઈ ભયમ્ લીધું છે.

૨૬. મન=બુદ્ધિ કાંઈ પણ માનસિક કાર્ય કરતી નથી.

૩૨. પંચવર્ણ = પાંચ ઇન્દ્રિયોના વિવિધ ભોગ. કિ=કિમ્ । (દેશ્યપ્રયોગ)

૩૭. જિમ લોણ વિલિજ્જહ ૬૦ આ હપમા ઠેઠ ઉપનિષદ્માં પણ માલમ પડે છે. (જુઓ છાંદોગ્યોપનિષદ્ ૬. ૧૩; સિ. હે. ૮।૪।૪૮. सरखावो पाहुडदोहा । ૧૭૬ ।

જિમ લોણ વિલિજ્જહ પાણિયહં તિમ જહ ચિત્તુ વિલિજ્જ ।

સમરસિ દ્વવહ જીવહા કાઈં સમાહિ કરિજ્જ ॥

॥ ત્રયોદશમુદ્ધરણમ્ ॥

૧. કવિ અને તેનું જીવન:—

આ ઉદ્ધરણ સરહના દોહકોશમાંથી લેવામાં આવ્યું છે. આ ઉદ્ધરણનાં આધારભૂત પ્રમાણો બારમા ઉદ્ધરણમાં જણાવેલા પ્રન્થ ‘બૌદ્ધ ગાન ઓ દોહા’ અને જૈ. શહિદુલાસંપાદિત *Les Chants Mystique de Kanha et de Saraha* છે. દોહાકોશનો ટીકાકાર અદ્વયવજ્ર સરહને સરોરુહવજ્ર, સરોરુહ કે સરોજવજ્ર નામ આપે છે. તારાનાથના ઇતિહાસ પ્રમાણે મહા-સિદ્ધ સરહ આર્યાવર્તના પૂર્વ પ્રદેશમાં રોલી નામના સ્થળે જન્મ્યો હતો. તે રત્નપાલ નામે રાજાનો સમકાલીન હતો. આ નામના રાજાએ આસામમાં ઇ. સ. ૧૦૧૦-૧૦૫૦ સુધી રાજ્ય કર્યું હતું; એટલે સરહ ઇ. સ. ૧૦૦૦ ના આશ-રામાં થઈ ગયો. સરહે દોહાકોશ ઉપરાંત બીજા અપબ્રંશ અને સંસ્કૃત પ્રન્થો રચ્યા છે; જે ટીકાકારનાં ટાંચળ, સુભાષિતસંગ્રહ ઇત્યાદિ પરથી માલમ પડે છે. (જુઓ વિસ્તૃત ચર્ચા માટે *Shahidulla: Intro. P. 29.-32.*).

દોહાકોશમાં કુલ ૧૧૪ ટીબેટન વાચના પ્રમાણે અને અપબ્રંશ પાઠ પ્રમાણે કુલ ૧૦૧ ગીત છે. તેમાંથી પ્રસ્તુત ઉદ્ધરણમાં ૨૨ ગીત લીધાં છે.

૨. ઉદ્ધરણવસ્તુ:—

સરહ પળ કાળહની માફક શૂન્યતાવાદી છે; અને ‘સહજસિદ્ધિ’ નું જ પ્રતિપાદન કરે છે. હોમ, કર્મકાંડ ઇત્યાદિનાં ધર્તિંગ કરનાર બ્રાહ્મણ આચાર્યો ઉપર તે સખત કટાક્ષ કરે છે. (૧-૪) ત્યાર પછી ક્ષપણકના બાહ્યાચારની કટાક્ષ-પૂર્વક સ્ખર લે છે. (૫-૬) કહણા = સ્વાધિષ્ઠાનચિત્તરૂપ સત્તા અને શૂન્યતા એ બન્નેનો એકરસ થાય તે જ મોક્ષ છે. કરુણાને છોડી જે શૂન્યને લાગે છે, તે ઉત્તમ માર્ગ પામતો નથી; અથવા કહણા એકલીને જ સમજવા યત્ન કરે છે તે સંસારમાં મોક્ષ પામતો નથી. (૭) મંત્ર, તંત્ર, ધ્યેય, ધારણ, ધ્યાન એ બધાં ચ વિષ્ણુને સ્ખરડે છે. (૮) તે દૈત્ય-સમાન માનવી અભિમાનને લીધે તત્ત્વ જોઈ શકતો નથી અને સર્વે સ્ખરા જ્ઞાનનાં સાધનોને દૂષિત કરે છે. (૯) સત્તાને શૂન્યતામાં લય કરી સમરસ એવા સહજને પહોંચાય છે; તેમાં શૂદ્ર હો કે પછી બ્રાહ્મણ હો, તેનો ભેદ રહેતો નથી. (૧૦) એકલી સત્તાથી ઉત્પત્તિ થાય છે અને ક્ષયથી વિનાશ થાય છે. સત્તા (Existence) જ ન હોય તો પછી ઉત્પન્ન થવાનું જ ક્યાંથી હોય? ભાવ અને ક્ષય બન્ને ચ શૂન્યતાને પામતાં સ્ખરો યોગ પ્રાપ્ત થાય છે, એમ શ્રી ગુરુનાથ કહે છે.

(૧૧) બધા ય ઇન્દ્રિયવ્યવહાર કર; પળ મનને તો શૂન્યતામાં જ લીન કર; એમ કર્યા વિના એકલો રહી (શૂન્યતાથી વિમુક્ત રહી) તારો વ્યવહાર ચલાવીશ નહિ. (૧૨) ગુરુનો ઉપદેશ મરુસ્થલીમાં અમૃત જેવો છે. (૧૩) શાસ્ત્રો ભણી માણસ પોતાને પંડિત કહેવડાવે છે; પરંતુ તે મૂર્ખે પોતાનાં જન્મ-મરણને વિનાશ્યાં નથી. (૧૪) ગુરુપદેશથી જીવન્મુક્તિ પ્રાપ્ત કરનાર કોઈક જ હોય છે. (૧૫) વિષયોને વિશુદ્ધ કરી તેને ભોગવવામાં વાંધો નથી; કારણ કે તેમ કર્યા વિના કેવલ શૂન્યના આચરણથી જેમ વહાળનો કાગડો સમુદ્ર ઉપર ઊડવા જાય પણ પાછો વહાળ ઉપર જ આવે, તેમ તે વિષયને જ પુનઃ વલ્લો છે. (૧૬) માટે જ મીન, પતંગિયું, હાથી, ભ્રમર અને હરણનું જૂથ જો. સરહ કહે છે, હે મૂર્ખ વિષયાસક્તિને બંધનરૂપ મા કર. (૧૭) હે પંડિતજન, આમાં શંકા ન કરશો; જે જ્ઞાન ગુરુએ મને આપ્યું છે, તેમાં શું હું એવું સુગોપ્ય કહું છું? (૧૮) ઘોર અંધકારમાં જેમ ચંદ્રરૂપી મણિ પ્રકાશ આપે છે, તેમ સહજ સુખ એક જ ક્ષણમાં બધાં ય પાપ હરી લે છે. (૧૯) ઘરમાં પણ ન રહીશ અને વનમાં પણ ન જઈશ; કારણ કે ય્યાં ત્યાં સત્તાસ્વરૂપ બુદ્ધિ છે તે જાણ; ય્યાં બંધુ ય શૂન્યતામય છે ત્યાં ભવ ક્યાં અને નિર્વાણ ક્યાં? (૨૦) ઘરમાં કે વનમાં સર્વ જ્ઞાન નથી; એ એક ભેદી વસ્તુ જાણ. સ્વભાવના નિર્મલત્વમાં તેને શોધ; તે એકલું જ અવિકલ છે. (૨૧) આ આત્મા છે અને આ શ્વનાત્મા છે; એમ જે કોઈ ભાવના કરે છે, તેણે બંધ વિના આત્માને બદ્ધ કર્યો છે; જો કે આત્મા તો પણ વિમુક્ત જ છે.

૩ છંદોરચના:—

કઢી. ૧-૫, ૭, ૯, ૧૨. પાદાકુલક । ૧૬ માત્રાનું એક ચરણ; અને એવાં ચાર ચરણ.

કઢી. ૬. ડૉ. શહિદુલ્લાના અભિપ્રાયે, આ એક જ કઢી ત્રણ જુદી જુદી કઢીઓ છે; અને તે ત્રણે ય કઢીઓને તે દોહા કહે છે. પરંતુ સામાન્યતઃ દોહા-નું લક્ષણ $૧૩ + ૧૧ = ૨૪$ એમ હોય છે. જ્યારે પ્રસ્તુત કઢીમાં 'છપ્પા'ની રીતને અનુસરી, ૧૧ માત્રા પછી યતિ આવે છે અને ત્યાર પછી ૧૩ માત્રા આવે છે. વલ્લી $૨ + ૪ + ૪ + ૪ + ૪ + ૪ + ૨ (\sim \sim) = ૨૪$ માત્રા-આ પ્રમાણે પ્રા. પિં. પા. ૧૭૭ ઉપર છે. પરંતુ પ્રા. પિં માં છપ્પાની ઉપ-સંહારાત્મક પંક્તિઓ ૨૮ માત્રાના ઉલ્લાલની મૂકવી જોઈએ જે અહિં નથી. અહિં તો ૨૪ માત્રાની બીજી પંક્તિઓ પ્રમાણે જ ઉપસંહારાત્મક પંક્તિઓ મૂકી છે. આ ઉપરથી આ એક પ્રકારનો 'છપ્પય' હોય એમ લાગે છે.

कडी. ८, ११, १४, अडिल्ला । ११ मात्रानो छंद परंतु छेल्ली बे मात्रा लघु.

कडी. १३, १५-२२. दाहा । १३ + ११ । १३ + ११ ॥

कडी. १० आ छन्द ११ + १३ अने छेल्ली बे मात्रा लघु-ए प्रकारनो छे; एटले स्पष्ट दोहो तो नथी ज, जो के डॉ. शहिवुल्ला तेने दोहो ज कहे छे.

४ टिप्पणः—

३ विणुआ । सि. हे. ८।१।५६। अने प्रा.स.३.९. विण्णु < विञ्ज । हंसउवेसैं । (श) टीबेटन (A.) = हंसोपदेशेन; टीबेटन (B.) = हंसकवेशेन. टीकाकार = परमहंसवेशेन । .

५. अइरिय < सं. आचार्य; प्रा. आयरिय के आइरिय (सि. हे. ८।१।७३।; G. P. 131.); ए < ँ = सं अनेन (उद्धरण ११. पं. १४.) जुओ. सि. हे. ८।४।३९९।.

६. बइसी = सं. उपविश्य । जाली < जालइ = सं. ज्वालयति; चाली < चालइ = सं. चालयति. मूळनो मुद्रादोष सुधारोः—‘ बइसी घंडा चाली ’ एम बांचो.

७. खुखखुसाइ ध्वनिक्रियापद. गू खसफूस करवी; बंगाळी. फुसफुशाना. धंधी = संबधक भूतकृदंत ✓ धंध = छेतरबुं. सरखावो धंधा (दे. ना. ५. ५७.) गू. ‘ धंधो ’ अने ‘ धांधळ ’ < धंध+ल्ल स्वार्थे.

८. रांडेलीना, मुंडेलीना के बीजा कोइना वेशथी दक्षिणाना हेतुथी स्त्री-ओने वीक्षा दे छे. दक्षिण-उवेसैंनी छाया दक्षिणा-उद्देशेन एम करवी. मूळनी छाया दक्षिणापदेशेन खोटी छे.

१—२. कर्मकांडीना प्रत्ये कटाक्ष; ३—४. परिव्राजको सामे कटाक्ष; ५—८. शैव आचार्यो सामे कटाक्ष.

९—१६, जैन क्षपणको सामे कटाक्ष.

९. नगगल = नग्ग + अल्ल स्वार्थे प्रत्यय. गू नागडो. उपाट्टिअ-केसैं केशलुंचन जैनसाधुओ करावे छे तेना संबधे.

१० जान = यान मोक्षनुं साधन; सरखावो उद्धरण. ९. पं. २९;

મોક્ષ-ઉપસે = મોક્ષોદ્દેશેન છાયા કરવી; જો કે મૂળની છાયા મોક્ષા-પદેશેન કરેલી છે.

૧૪. જાણ = જ્ઞાન.

૧૫. ભાવહ = સં. ભાવયતિ (Pischel, Materialien 420. 4) (શ.) = સં. ભાતિ । સિ. હે. ૮।૪।૨૪૦। ને અનુસરી. સરખાવો ‘મે ભાતિ = મને લાગે છે’ એ સંસ્કૃત પ્રયોગ. એ જ પ્રકારનો અર્હિ પ્રયોગ છે. ‘મહુ ભાવહ.’

૧૭-૧૮ કરુણા અને શૂન્ય એ બન્નેનું તાદાત્મ્ય જોઈએ; જુઓ ઉદ્ધરણ ૧૨ની પ્રસ્તાવનામાં પરિભાષાવિવેચન.

૧૯-૨૦ પાહુડદોહા । ૨૦૬ । મંત ણ તંતુ ણ ઘેડ ણ ધારણુ
૬૦ ધ્યેય = ધ્યાનનું પ્રતીક; ધારણ = ધ્યાન.

૨૧-૨૨. દત્ત = દૈત્ય. તે દૈત્ય બધાં મોક્ષનાં સાધનોને પોતાના અભિ-માનથી દૂષિત કરે છે.

૨૩ મળ અત્થવળ જાહ । આ શબ્દસમૂહ, પાહુડદોહા । ૧૮૩ । ૧૬૮ । માં શબ્દશઃ દેખા દે છે. ‘બુદ્ધિ શૂન્યતામાં મઠી જાય.’

૨૫-૨૬. એકલી સત્તા, કે એકલી શૂન્યતા નકામી છે; ભાવાભાવ એ જ સ્વરો યોગ છે. આમાં માધ્યમિકોનો નાસ્તિવાદ ઉત્તમ રીતે જણાવ્યો છે.

૨૮. આલમાલ ટીકાકાર:-ક્રયવિક્રયાદિ. જૈનસંસ્કૃતગ્રંથોમાં આલ-જાલ = જંજાલ એ અર્થમાં આવે છે. ભરટકદ્વાત્રિશિકા (Ed. Hertel P. 21.) આલમાલં લપતિ = અસંબદ્ધ બોલે છે.

૩૨ અમળાગમળ । અમળા < પ્રા. આઅમળ < સં. આગમનગમન (શ.) છાયામાં ગમનાગમન । લખ્યું છે. સરખાવો પાહુડદોહા । ૧૩૭ । ગમળાગમળવિવર્જિયડ ।

૩૬. બોહિત્થ । દે. ના. ૬. ૧૬. સં. બહિત્ર; હિં. બોહિત, બોહિય. ગૂ. બોયું (?) = સ્વરાશાની ચેતવણી આપવા માટે દરિયામાં તરતો રાખેલો લોઢાનો ગોઢો.

૪૬. સે ડ = તત્ તુ ।

॥ ચતુર્દશમુદ્ધરણમ્ ॥

આ ઉદ્ધરણમાં પ્રકીર્ણ અવતરણો આપવામાં આવ્યાં છે.

૧. વિ. સં. ૬૪૫ પહેલાંનું :—

આ ગીત વસુદેવહિંડી નામે પ્રાકૃતપ્રથમાંથી લેવામાં આવ્યું છે. આ પ્રથના અસ્તિત્વની સાચા આચાર્યશ્રી જિનભદ્રગણિ ક્ષમાશ્રમણે તેમના વિશેષણ-વતી નામે અચાવધિ અપ્રકાશિત એક પ્રકરણપ્રગ્ન્યમાં નીચેની ગાથાઓમાં આપી છે:—

સામાદ્યજુત્તીષ ઉસમસ્સ ધનાદઓ ભવા સત્ત

હોંતિ ય પિંડિજ્જંતા ચારસ વસુદેવચરિયમ્મિ ॥ ૩૧ ॥

સંખેવત્થા જુત્તીષ, સત્ત દ્યયરે સદ્ધાણુભૂય ત્તિ

સિજ્જંસેણઽવ્વચાયા, હોસુ વિ સંપિંડિયા સદ્ધે ॥ ૩૨ ॥

વસુદેવહિંડીને વસુદેવચરિય પળ કહેવામાં આવતું (જુઓ વ. હિં. પા. ૧. પં. ૧૬.). શ્રીજિનભદ્રગણિ ક્ષમાશ્રમણના સમય સંબંધે શ્રીજિનવિજયજી લખે છે. “ સ્વાસ કાંઈ વિરોધી પ્રમાણો નજરે ન પડે, ત્યાં સુધી પટ્ટાવલિયોમાં જે વીરસંવત્ ૧૧૧૫-વિક્રમ સંવત્ ૬૪૫ ની સાલ એમના માટે લખેલી છે, તેનો સ્વીકાર કરીએ તો કશી હરકત નથી.” (જીતકલ્પની પ્રસ્તાવના, પા. ૧૬.) ગીતનો અર્થ :—

ધમ્મિલ્લ પરણ્યો છતાં અધ્યયનપ્રવળ ચિત્ત રાખી, વિષયોપભોગમાં આસક્ત થતો નહિ. એક દિવસ ધમ્મિલ્લની સાસુ તેને ઘેર આવી. તેની પત્નીએ પોતાની મા આગળ પોતાનું દુઃખ રડવા માંડ્યું:—

(ધમ્મિલ્લ) પોતાની પાસે પાટી (= કાષ્ઠપટ્ટિકા, ચતુરસ્રિકા) ગોઠવી, રેવાના પાળીથી ભરેલી, શક્તિની કાન્તિ સમાન ઉજ્જવલ સ્વદીને લઈને, ઉદ્વિગ્ન અને એકલી સૂતેલી મારી પ્રત્યે પળ આંખી રાત સમાન-સર્વર્ણ ગોળે છે.

કપ્પિ, ગોળહેપ્પિ અપબ્રંશ સંબંધક ભૂતકૃદંત.

રેવાપયપુણ્ણિયં ધમ્મિલ્લ કુશાપ્રપુરનો હતો; કુશાપ્રપુર કદાચ રેવાકાંઠાનું નગર હોય તેથી રેવાનો અત્રે ઉલ્લેખ હોય એ સંભવિત છે.

૨. વિ. સં. આઠમા સૈકાના પૂર્વાર્ધ:—

આ દુહો જિનદાસગણિમહત્તરની આવશ્યકસૂત્રચૂર્ણિમાં આવે છે. જિનદાસ-ગણિ વિ. સં. ૭૩૩ માં પોતાની નન્દિસૂત્રની ચૂર્ણિ પૂરી કરી. (જુઓ જીત-કલ્પ. પ્રસ્તાવનાનું પરિશિષ્ટ ૧. પાન. ૧૯.)

ગીતનો અર્થ :—જે શકટાલ કરશે તે નંદરાજા જાણતો નથી. નન્દરાજાને મારી, શ્રીયક(= ચન્દ્રગુપ્તને)ને તે રાજ્ય પર મૂકશે.

ખંદો = ખંદુ માત્રા પ્રમાણે; ઇટલે અપભ્રંશરૂપ.

મારેવિણુ સંબંધકભૂતકૃદંત (અપભ્રંશ).

આ પરંપરાગત દુહો વિ. સં. ૧૦૫૫ માં વર્ધમાનસૂરિ (ઉપદેશપદ-વ્યાખ્યા), વિ. સં. ૧૧૭૪ માં મુનિચન્દ્રસૂરિ (ઉપદેશપદવ્યાખ્યાટીકા), તેમ જ ભદ્રેશ્વરસૂરિ જે આ જ અરસામાં થઈ ગયા તે તેમની કથાવલી (અપ્રસિદ્ધ) માં નોંધે છે.

હરિભદ્રસૂરિ તેમની આવશ્યકવૃત્તિ. પાન. ૬૯૪ પર પળ આ દુહો નોંધે છે. આ માટે જુઓ અ.કા.ત્ર. ની પ્રસ્તાવના. પા. ૧૦૩—૧૦૪; અને તે પાન નીચેની નોંધો.

૩-૪ ઉદ્દ્યોતનસૂરિની કુવલયમાલા(વિ. સં. ૮૩૫)માંથી નીચેના બે દોહા લેવામાં આવ્યા છે. પ્રસ્તુત લેખકની માહિતી ઉદ્ધરણ. ૧૦ ની પ્રસ્તાવનામાં આપવામાં આપી છે.

ગીત ૩ નો અર્થ :—“ પછી ગ્રામનટીએ આ ગીત ગાયું:—જે જેને વહાલું જન હોય તેની સાથે જો બીજું કોઈ ક્રીડા કરે, અને જો તે જાણે અને (તે અન્યજન) જીવતું હોય તો પેલો તેના પ્રાણ લે જ.”

રત્નપ્રભસૂરિના કુવલયમાલાના સંસ્કૃતસંક્ષેપ (પા. ૩૮. સં. ચતુર-વિજયજી) માં નીચે પ્રમાણે સંસ્કૃત છાયા છે :—

તાવદિદં નટયા ગીતમ્ । ઇષ્ટં યન્માનુષં યસ્ય તદન્યેન રમેત
ચેત્ । સ જાનન્નેવમિષ્યાલુરાદત્તે તસ્ય જીવિતમ્ ॥

ખાળ્હારકર ઇન્સ્ટીટ્યુટની પ્રત :—પં. ૨. વિ તો । જેસલમીરખાળ્હારની પ્રત વત્તો; (મં.) પાળ । (જ.) પ્રાળ.

ગીત ૪ નો અર્થ :—રાત્રિના પાછલા ચામે કોઈક ગુર્જરપથિકે બઢદની
 રેંચવાની મુશ્કેલી સંવંધી ગાયું :—ધવલ (બઢદ) જેમ જ સગો અસહાય
 (બઢદપક્ષે—ધુરા ધામળ ન કરી શકે તેવાનો) જનનો ભાર ન રેંચે, તો તે
 કોઢ અને આંગણાની શોભા જેવો, નકામો રહ્યા જેવો, અને દમ વગરનો છે.

છેલી પંક્તિમાં (જે.) સેસડ વજં(= વજ્જિય ?) સારુ । (મં.)
 સેસડ તદ્વિચસારુ ।

રત્નપ્રભસૂરિનો સંક્ષેપ (પા. ૫૩) :—

પાશ્ચાત્યચામે કેનાપિ ગૂર્જરપથિકેન ગીતમ્ ।—
 ધવલ ઇવ યોઽત્ર વિધુરે સ્વજનો નો ભારકર્ષણે પ્રવળઃ
 સ ચ ગોષ્ઠાંગણભૂતર્લવિભૂષણં કેવલં ભવતિ ॥

૫. આનન્દવર્ધન ના ધ્વન્યાલોકમાંથી :—(વિ. સં. નવમા સૈકાનો
 મધ્યભાગ). આ દુહો નિર્ણયસાગરની આવૃત્તિમાં અતિપ્રચ્છ છે.

૬, શીલાંકાચાર્યની સૂત્રકૃતાંગની ટીકામાંથી. (વિ. સં. ૧૦ મા સૈકાના
 પ્રથમાર્ધમાં) જુઓ. જીતકલ્પ (સં. જિનવિજયજી) ની પ્રસ્તાવના પા. ૨૧;
 વઢી જેસલમેરમહારાની સૂચિ (G.O.S.) નં. ૪૩, ૪૪.

નીચે પ્રમાણે આગમોદયસમિતિની આવૃત્તિમાં પ્રસ્તુત ગીત માટે પૂર્વાપર
 સંબંધ છે:—

૪. સ્ત્રોપરિજ્ઞા । ઉદ્દેશ. ૧ । ૧૦.

અહ સેઽણુતપઈ પચ્છા, ભોચ્છા પાયસં વ વિસમિસ્સં ।
 ષવં વિવેગમાદાય, સંવાસો નવિ કપ્પણ દવિણ ॥ ૧૦ ॥
 ઇત્યેવં બહુપ્રકારં મહામોહાત્મકે કુટુમ્બકૂટકે પતિતો અનુતપ્યતે ॥

કિં ચ—‘ અહ સે ’ ઇત્યાદિ । અથાસૌ સાધુઃ સ્ત્રીપાશાવબદ્ધો મૃગવત્
 કૂટકે પતિતઃ સન્ કુટુમ્બકૃતે અહર્નિશં ક્લિષ્ટ્યમાનઃ પશ્ચાદનુતપ્યતે, તથાદિ—
 ગૃહાન્તર્ગતતાનામેતદવશ્યં સંભાવ્યતે તદ્યથા—

“ કોઝાયઓ કો સમચિત્તુ
 કાહોવળાહિ કાહો દિજ્જડ ચિત્ત ।

કો ડગ્ઘાડડ પરિદ્વિયડ પરિણીયડ કો ષ કુમારડ

पडियतो जीव खडप्फडेहि पर बंधइ पावह भारधो ॥१॥‡

शीलांकनी सूर्यगडांगनी टीका (भा. स. आवृत्ति पा. १०७) मां नीचे प्रमाणे बीजो दुहो पण छे:—

घरि विस खइयं न विसयसुहु इकसि विसिण मरंति ।
विसयामिस पुण घरिया णर णरषहि विपडंति ॥

‡आगमोदय समितिनी आवृत्तिमां नीचे प्रमाणे छाया आपी छे:—

क्रोधिकः कः समचित्तः । कथं उपनय कथं ददातु वित्तं ॥

कः उद्घाटकः परिहृतः परिणीतः को वा कुमारकः ।

पतितो जीव खटस्फोटः प्रवध्नाति पापानां भारम् ॥

॥ शब्दकोशः ॥

॥ શબ્દકોશઃ ॥

શબ્દ પછીના બે અક્ષર અનુક્રમે ઉદ્ધરણ અને પંક્તિ બતાવે છે.

વિશેષનામ, કેટલાક અપવાદ સિવાયના તત્સમ શબ્દો ૬૦ લેવામાં આવ્યા નથી. દેશી શબ્દોની તથા અર્વાચીન દેશ્યભાષા અને ખાસ કરીને ગૂજરાતી શબ્દો સાથે સમ્બન્ધ ધરાવતા શબ્દોની ધ્યાનપૂર્વક નોંધ લેવામાં આવી છે.

સંકેતશબ્દો:—સરસાવો (સ. =); ગૂજરાતી (ગૂ.); હિંદી (હિં); મરાઠી (મ.); બજાલી (બં.); દેશીનામમાલા (દે. ના.); સિદ્ધહેમચન્દ્ર (સિ. હે.); પાઙ્ચલચ્છિનામમાલા (પા. મા.); પાઙ્ચસદ્મહર્ણવો (પા. સદ્મ.); ટિપ્પણી (ટિ.); પ્રા. ગૂ. = પ્રાચીન ગૂજરાતી; પ્રા. ગૂ. ગ્રામ્ય ગૂજરાતી; દ્રાવિડીભાષાઓ (દ્રા.); પાલી (પાલી.); મારવાડી (મા.)

अ [च, अपि] १. १५९. गू. य
 अहरिअ [आचार्य] १३. ५.
 अइस [ईदश] १२. १३. हिं.
 ऐसा; म. असा. प्रा. गू. इत्युं.
 अकखाड [अक्षवाट] ३. १५०.
 गू. अखाडो; म. हिं. अखाडा
 √अकख [आ+क्या] ११. २९.
 अकखान [आख्यान] ५. १००.
 अकख [अक्षिन्] १. ३१. गू.
 म. हिं. आख
 अगग [अग्र] ३. १५. गू. म. हिं.
 आगे; आगळ
 अगिग [अग्नि] १३. १. गू. म.
 हिं. आग; प्रा. गू. अगिग हिं. आगि
 अगघ [अर्घ्य] ५. १२१.
 अंघ [अंग्रि] ४. ६६.
 अचचभुय [अत्यद्भुत] ५. २२१.
 अचचंत [अत्यन्त] ३. ५.
 √अचछ [असू] २. ९३. गू.
 छे; प्रा. गू. आछि; व. आछे.
 अज्जुत्त [अयुक्त] ६. १४. गू.
 अजुगतु
 अज्ज [अय] १. ९५. गू. म. हिं.
 आज.
 अज्जोणिय [अद्यतन] ३. ११४.
 स. = पाली. अज्जण्हो, अज्जण्हो
 प्रा. गू. आजुनक गू. आजनुं.
 अछेरेय [आश्चर्यक] ६. ११६.
 गू. हिं. अचरज.
 √अंच [अर्च के अञ्च] १. ८८.
 अंचल ५. ११. गू. आंचलो

अडुवि [अटवी] ५. २०९. दा.
 अडवि
 अट्टम [अष्टम] ४. १७९. गू.
 आठमो; म. आठवा
 अट्टवीस [अष्टाविंशति] ३. १२७.
 गू. अट्टावीस. म. अठावीस.
 अट्टारह [अष्टादश] ५. २४९.
 गू. अठार, अराठ (व्यत्यय).
 हिं. अट्टारह
 अण्णेक्क [अन्यद्+एक] १. ५.
 म आणिक
 अण्णेत्त [अन्यत्र] २. १७३.
 अत्थक्कु [अस्ताद्य] २. १३५.
 गू. अथाग; म. अथाक, अथाग
 अत्थमउ [अर्थवत्] ३. १२६.
 अत्थयण [अस्तमन] ७. १४८.
 गू. आथमणुं
 अंतेउर [अन्तःपुर] १. १४.
 √अंदोल [आंदोल] १. २०.
 अंधल [अंध+ल] ५. ४८.
 गू. आंधळुं म. अंदळा
 अद्ध [अर्ध] १. ४७. गू. अरधुं,
 अघ. हिं. आघा
 अप्पा [आत्मन्] ७. १४. गू.
 म. हिं. आप
 अप्पाण [आत्मन्] ६. २४. गू.
 म. हिं. आपण
 अब्भंतर [अभ्यन्तर] १. ४५.
 गू. भितर
 अब्भट्ट [दे.] ५. १५४. (टि.)

√ અભિઙ્ઠ [દે.] ૫. ૨૭૭.

સંગતિ કરવી સિ. દે. ૯. ૪.
૧૬૪; પા. મા.; દે. ના. ૧. ૭૮; પ્રા.
ગૂ. આમઙ્ઠ ગૂ. મિઙ્ઠું; (અ-
ર્થાન્તરે) આમઙ્ઠું.

અમણાગમન [ગમનાગમન]

૧૩. ૩૨.

અમિય [અમૃત] ૧. ૩૬. ગૂ.
અમી.

અલત્તઅ [અલક્તક] ૨. ૧૦.

ગૂ. અલતો બં. આલતા

અલ્લીણ [આલીન] ૧. ૩૩. આસક્ત

અઘક્ષ્ણડી [દે.] ૭. ૭૨.

ચિન્તા. ગૂ. આક્ષડી

અવર [અપર] ૪. ૨૧૩. ગૂ.

અવર, ઓર; હિં. ઔર

અવર [અપર] ૨. ૪૧. પશ્ચિમદિશા

અવરેક્ક [અપર+અક] ૩. ૪૫.

અવરંડ [દે.] ૧. ૪૬. મેટું

પા. મા.; દે. ના. ૧. ૧૧.

અવરુપ્પરુ [પરસ્પર] ૬. ૭૪.

અવલુઆ [દે.] ૪. ૧૮૬. ક્રોધ

દે. ના. ૧. ૩૬.

અવહેરિ [દે.] ૩. ૬૬. અપમાન

સ.=અવહેરિ (મવિ.)

અંસુ [અન્ન] ૬. ૧૦૪. આંસુ

અસમત્તણ [અસપત્તત્વ] ૫. ૨૦૩.

અસમલ [અશ્યામલ] ૧૩. ૨૦.

અહરુલ [અધર + હલ સ્વાર્થે]

૨. ૧૧.

અહ વ [અથ + વા કે વ]

૧. ૪. ગૂ. હવે; સ.=સિ. હે.

૮. ૪. ૪૧૯. અહવહ;

પ્રા. ગૂ. હિવ

અહિણવ [અમિનવ] ૧. ૧૯.

ગૂ. અધનહું

અહિરણિ [અધિકરણી] ૭. ૧૧૩.

ગૂ. અરણ

અહે [અધ:] ૨૨. ૧૨.

અહોરણ [દે.] ૧. ૭૩. ગૂ.

ઓહળું, હોરળું.

અહોરત્તી [અહોરાત્ર] ૧. ૧૨

ગૂ. અહોરાત્ર

આઅ [આયાત] ૧. ૪૬. પ્રા.

ગૂ. આયો; હિં આયા. મ. આલા

આઅ [અદસ્] ૨. ૩૦. ગૂ. આ.

આહઅ [આયાત] ૧. ૧૦૬

આહસ [આયુસ્] ૬. ૧૫૯.

ગૂ. આયહ્લું મ. આહસ

આણસ [આરેશ] ૧. ૯૬.

પ્રા. આયસ

આંહલિઅ [અસ્થલિત] ૪. ૧૦૦

આંહેલિય [અ+હેલમાંથી નામ-

ક્રિયાપદ અને તેનું કર્મણિ

મૂ. ક.] ૧. ૯. (ટિ.)

આહત્ત [દે.] ૬. ૧૫૬. આરંભી

સિ. હે. ૮. ૧. ૧૩૮.

આણ [આજ્ઞા] ૫. ૨૬૭. ગૂ.

મ. હિં. આણ.

√ આણ [આ+ની] ૨. ૨૩.

ગૂ. આણહું; મ. આણે

√ આદણ [દે.] ૩. ૭૬. વ્યા-

કુલ થયું સ.=મ આધણ. સિ. હે.

૮. ૪. ૪૨૨.

√ આપિક્ષ [આ + પ્ર + ઈક્ષ]

૫. ૮૮.

આય [આગત] ૨. ૫૧. હિં આયા

आयड्ड [दे.] ३. ७५. आक-
षुं; खंचुं स=दे. ना. ६.

२१; १. ६४. आयड्डी

आयरिअ [आचार्य] ५. ६४.

आयल्लय [दे.] २. १४; ३.

१५. व्याकुलता, कामपीडा. (टि.)

आयामिय [आयामित] २. ४९.

नियंत्रित कर्मा

√आरक्ख [आ+रक्ष] १. ४३.

गू. राखुं. म. राखणें हिं रखना

आलअ [आलय] २. ८७.

आवइ [आपद] ५. २८८.

आलमाल [दे] १३. २८. मिथ्या-
प्रलाप (टि.)

आलावणि [आलापनी] ६. १३८.

एक वाद्यविशेष

√आव [आ+या] ३. २३२.

गू. आवडुं.

आवेढ [दे] ५. २३, आवेष्टन,

वींटाळुं ते स.=म. वेढणें

सि हे. ८. ४. २११. वेढ=वेष्ट

√आसंघ [दे.] ५. १४० अपेक्षा

राखबी. सि हे ८. ४ ३५; दे.

ना. १. १६३. आसंघा=इच्छा.

√आहल्ल [दे] ६ ९. गू. हालुं; म

हालणें

आहित्थ [दे.] ३. १५८. चलित

दे. ना. १. ७६

आहोय [आभोग] ६. १२० खाली जगा

आहंडल [आखण्डल] ३. ९५. इन्द्र.

इ [अपि] २. ६१. गू. य.

इत्थि [स्त्री] ४. २१९.

इत्थु [अत्र] ९. ६८. म. इथे; मा. अठे.

इंदिय [इन्द्रिय] ४. ९.

इय [इति] ५. ९९.

इलायल [इलातल] ५. १३२

पृथ्वीतल.

ईषु [ईषत्] १. २१.

उक [उत्क] १. ५०

उक्कोवण [उत्कोपन] ३. ५४.

उद्दीपक

उ [खलु] १२. ३३. अनर्थक निपात

उअअ [उदय] १२. २५.

उअत्ति [उत्पत्ति] १२. ८.

उग्ग [उग्र] ५. ५९.

उग्गअ [उद्गत] २. ६८. गू.

उगयो

√उग्गम [उद्+गम्] २. ४० गू.

उगडुं; म. उगवणें

उग्गम [उद्गम] १. ४७. गू.

म. ऊगम

उग्गमण [उद्गमण] ७. १३१.

गू. उगमणुं. म. ऊगवण

√उग्घाड [उद्+घाट्] १४. १८

गू. उघाडुं. म. ऊघाडणें; हिं. उघाडना

उच्चारउ [उच्च+कार स्वार्थे] १.

९२. गू. उंचो.

√उच्चाय [क्रि. उच्च] ५. १९५.

गू. उचकवुं

उच्चिट्ट [उच्छिष्ट] ६. २०८ गू.

उजीठुं, अजीठुं, एठुं; म. ऊष्टा

√उच्छल [उत्+सृ] ३. १९५.

गू. उच्छलवुं.

उच्छव [उत्सव] ४. २८४. गू.

ओच्छव.

उच्छव [उत्सर्ग] ६. ६७.
 उच्छु [इक्षु] १. ९. शेरडी म.
 कस
 उज्जअ [उद्यत] ११. ३४.
 उज्जंगल [दे.] ३. ६४. दीर्घ
 दे. ना. १. १३५.
 उज्जल [उज्ज्वल] १. १२ गू.
 कजळुं, हि. कजरा म. कजळ
 उज्जालिय [उज्ज्वलित] १. ६१.
 उज्जाण [उद्यान] १. १५. स.=
 गू. उज्जानी
 उज्जोअ [उद्द्योत] ३. १७१.
 उज्जोयण [उद्द्योतन] ५. ६.
 सूर्य.
 उज्झ [उपाध्याय] ५. ६१. गू.
 ओझा
 उज्झर [दे.] १. १०३. निर्झर,
 म. ओजर
 √उट्ट [उद्+स्था] १३. २७. गू.
 कठवुं. म. उटणें हि कटना
 उण्ह [उष्ण] ५. ७४. गू. ऊनुं
 उण्हाल [उष्णकाल] ६ १५९.
 गू. उनाळो. म. उन्हाला
 उत्त [उक्त] ५. ६१.
 √उत्तार [उद्+तृ] ११. ४८.
 गू. कतारवुं. म. कतरणें
 उध्धुर [उध्धुर] ३. २८.
 उद्धूल [उल्लूखल] ५. २७.
 खांडणी
 उध्धूलिय [उद्धूलित] १३. ५.

√उप्पज्ज [उत्+पद्] २. ३९.
 गू. ऊपजवुं
 उप्पण्ण [उत्+पन्न] २. २५.स.=
 गू. ऊपन्युं
 उप्परि [उपरि] २. ३३. गू.
 ऊपर
 उप्पाड [उत्+पाट्] १३. ९. गू.
 उपाडवुं. म. उपडणें
 उप्पील [उत्पीड] ४. १०६.
 √उब्भ [उद्+भावय] २. ९१. गू.
 उभवुं; म. उभणें
 उब्भड [उद्भट] ६. २३ गू. म. ऊभड.
 उब्भा [दे.] २. ३२. म. हि. ऊभा
 उम्माह [उन्माथ] ५. १८८.
 √उम्मिल्ल [उद्+मील] १. २८.
 गू. ऊमळवुं; म. उमलणें
 उल्ल [उन्द*] १. ८२. म. ओळ (टि.)
 उल्लव [उल्लाप] १. १९.
 √उल्लुक [दे.] < उद्+लुक्. १.
 ४९. संताइ जवुं
 उल्लोल १. २६. गू. उल्लोल =
 रमतीआळ
 √उल्लाव [दे.] २. २६. गू.
 ओल्लववुं.
 √उवज्ज [उत्+पद्] १३. २५.
 गू. ऊपजवुं. म. उवजणें
 उवरि [उपरि] २. १४१.
 उवल [उपल] २. ८५. पयरो
 उवेस [उद्देश] १३. ४; १३. १०;
 १३. ३ (?)

√ ઉઘ્વર [ઉદ+ઘ] ૧. ૭૦ શેષ
વધેલું મ.ઉરળે; દે.ના. ૧. ૧૩૨

√ ઉઘ્વલ [ઉદ+ઘલ] ૭. ૧૪૩.
ગૂ. અવલું કરવું

√ ઉઘ્વેલ [દે.] ૫. ૭૩. સિ.
હે. ૮.૪.૨૨૩. ઉઘાડવું

ઉહુ [દે.] ૩. ૧૧૭ જુઓ! ગૂ.
ઓહો!

ઉહે [ઉર્ધ્વ] ૧૨, ૧૨. ડંચે.

ઝઢળ [દે.] ૧. ૨૫.સ.=ગૂ. ઓઢવું-
ઓઢળી; હિં. મ. ઓઢળી

ઝળ [ઝન] ૨. ૧૨૮. ગૂ. ઝળું; મ. ઝળા

ઘ [એતદ્] ૧. ૯૪. ગૂ. એ.

ઘઅ [એતદ્] ૨. ૧૩.

ઘક્કમ [એકમ] ૧૧. ૨૫.
એક સાથે

ઘક્કમેક [એક+એક] ૨. ૮. ગૂ.
એકમેક

ઘક્કલિય [એકાકિની] ૧૪. ૩. ગૂ.
એકલી; હિં. એકેલી

ઘસ્ટડ [એતાવત્] ૧. ૧૦૭. ગૂ.
એટલું; પ્રા. ગૂ. એટલું

ઘત્તિઅ [એતાવત્] ૬. ૧૭. ગૂ.
એટલું

ઘત્થુ [અન્ન] ૧૨. ૩૦ મ. એથે

એમ [એવમ્] ૧. ૨૦. ગૂ. એમ

એયારહ [એકાદશ] ૧. ૫૧. ગૂ.
અગીઆર

એવ [એવમ્] ૨. ૧૬૭

એવઙ્ [એતાવત્] ૨. ૮૮. ગૂ.
એવડું. મ. એવઢા

ઓઠ [ઓષ્ઠ] ૩. ૫૩. ગૂ. ઓઠ.

√ ઓત્થર [અવ+સ્ત્] ૧૧. ૪૪-
ગૂ. ઓથરવું; દે.ના. ૧. ૧૫૧

√ ઓયર [અવ+ય] ૨. ૧૧૯
ગૂ. ઓતરવું

√ ઓલક્ષ [ઉપ+લક્ષ] ૫. ૨૭૮
ગૂ. ઓલક્ષવું; મ. ઓલક્ષળે

√ ઓલગ્ [ના. ક્રિ. < અવલમ]
૫. ૨૦૦. સેવા કરવી. પ્રા.
ગૂ. ઓલગ = સેવા; ગૂ. અંગ-
ઓલગણું; ઓલગાળો.

ઓલિ [આવલી] ૧. ૩૮. ગૂ.
ઓલ

√ ઓસર [અપ+સ] ૩. ૭૬. ગૂ.
ઓસરવું મ ઓસરળે

√ ઓહામ [દે. આ+ક્રમ્] ૨.
૪૯. હુમલો કરવો સિ.
હે. ૮.૪. ૨૫. અને ૧૬૦

ઓહિ [અબધિ] ૫. ૧૮૫. જૈનમ-
તનાં ૫ જ્ઞાનમાનું એક જ્ઞાન

√ ઓહુલ્લ [દે. અવ+ફુલ્લ*] ૨.
૧૬૧. સ્થિત, અવનત સ. =
ગૂ. પાક ઓલાઈ ગયો. (ટિ.)

ક [કિમ્] ૧. ૨ ગૂ. કો.

કહસ [કીદશ] ૧૦. ૯. હિં.
કૈસા મ. કસા. ગૂ. કશું
પ્રા. ગૂ. કિસ્યું

कउह [ककुभ] ३. ८४. दिशा.
 कज्ज [कार्य] ११. ३४. गू.म. हिं.
 काज
 कज्जल १. ३१. गू. काजल
 कडक्ख [कटाक्ष] १. ५०.स.=गू.
 कडङगी; कडखां
 कडउल्ल [कटक+उल्ल] १. ५२.
 गू. कडाँ, कल्लां.
 कडियल [कटी+तट] ५. १८
 स=गू. केड.म. कडिये, कडिये-
 णा (काव्य)
 कडिल्ल [दे.] ६. २४९. कांइ पण
 छिद्र विनानुं दे. ना. २. ६२
 कडूय [कडुक] १०. १७. गू. कडबुं.
 म. कडू
 कट्ठ [काष्ठ] ७. ७०. गू. काट
 (-माळ), काठी. म. काठी
 √कंड [कण्ड] ५. २७; ८. २२.
 गू. खांडवुं म. खंडणे, खांडणें
 √कड्ड [दे. कृष्] ३. ११०.
 गू. काडवुं, म. काडणें.
 हिं. काडना.सि.हे.८.४.१८७.
 कणय [दे.] ५. ७०. बाण.
 दे. ना. २. ५६.
 कणण [कर्ण] १. १२२. गू.
 कान.
 कांठ [कंठिका] ३. १२७. गू. कंठो,
 कंठी
 कण्ह [कृष्ण] ४. १८३. गू.
 कहान
 कत्थ [कुत्र] ४. १६१. मा.कठे;
 म. कुठे

कहम [कर्म] १. ६३. गू.
 कादव.
 कंत [कान्त] ५. २३. गू. कंथ.
 √कप्प [कल्प] १४. १. गोठवुं
 कप्पडिय [कार्पटिक] ३. ४३.
 गू. म. कापढी
 कब्बुरिय [कर्बुरित] ६. ७१.
 गू. काबवं; म. कबरा.
 कम [क्रम] ३. १६६. पगळें.
 कंचुलिअ [कंचुलिका] ४. २२.
 कंपण [कृपाण] ५. ७०.
 कांबल [दे.] ३. २२. गू. कांबडी
 कम्म [कर्मन्] ३. १४७. गू. हिं.
 काम
 करड [करट] ३. ८७. गंडस्थल
 करंबिअ [कर्बुरित] १. ६३.
 कयवय [कतिपय] ५. ४६.
 केटलाक
 कलयल [कलकल] २. १११
 कलयंठिणि [कलकण्ठिनी] १.
 १२२. कोयल पा. मा.
 कलिय [कलिका] १. ४०. गू.
 कली; म. कळी
 कल्लोणिय [कल्यतन] ३. ११४
 गू. कालनुं; प्रा. गू. कालुनडं
 कवण [दे.] २. ८९ गू.
 म. हिं. कोण.
 कसण [कृष्ण] ३. २४. श्याम
 √कह [कथ्] १. १८७. गू.
 कहेवुं.
 कह [कथा * = कथम्] १. ५.
 हिं. कहं, कहा,

काण्ड [कृण] १२. १० गू.

हिं. काण्डा.

कायर [कतर] ४. २६७. गू.

हिं. कायर

कारिम [दे.] १. १२९.

कृत्रिम. दे. ना. २. २७

काल [दे.] ५. १२२. गू.

कालं दे. ना. २. २६.

कालंबिणि [दे. कादंबिनी] ५.

१३. मेघमाला. (टि)

कि [किम्] १२. २०.; १२.

१७.; प्रा. गू. कि; गू. कै;

म. कि; हिं. कि; की.

किथु [कुत्र] ४. १६४. मा.

कठे, केथे म. कुठें हिं. कित.

किय [कृत] १. १, हिं. कीया

किय [किम्+इव] ३. १६२

किर [किल] १. ९० खरेखर

प्रा. गू. किर, किरि.

✓ किल्लाम [कलम्] ४. १७४.

धाकवुं.

✓ किलकिच [प्वणि कि. दे.]

६. ५३. कलकलठ करवो.

सि. हे. ८. ४. १६८.=रम्

किलेस [क्लेस] ३. ३.

किविण [कृपण] १. १२८.

किस [कृष] ४. १४२.

✓ कील [कीड्] ११. २६.

कील [कीडा] ३. ८१.

कुच्छ [कश्चित्] १२. १०.

काइ हिं कुछ

कुहाडि [कुठार] ७. १३४.

गू. कुहाडी; हिं. कुहाडा;

कुहिणि [दे.] ३. १७६.

मोहोल्लो, मार्ग.

कूष [कूष] ६. ७६. गू. कुवो

केत्तड [कियत्+ड स्वार्थे] ३. १२९.

गू. केटलुं; प्रा. गू. केतुं; म.

किति हिं. कितो.

केत्तिअ [कियत्] ३. १०८.

केम, केम्ब [कथम्] २. ७८.

गू. केम. हिं. किमि

केयइ [केतकी] १. ११. गू. हिं.

केवडा.

केयार [केदार] १. ११. गू.

क्यारो, क्यसडो हिं. क्यारा

केरड [दे सत्क] २. २९.

सम्बन्ध किमिणि अनुसर्ग.

गू. केरो-री-क.

केहउं [कीदशं] ५. ९४. प्रा.

गू. केहं; गू. केवुं; हिं. केह.

केह

कोइल [कोकिल] ५. ११४. गू.

हिं. कोयल प्रा. गू. कोईल.

म. कोयाळ

✓ कोक्क [दे.] ५ १३६. बोलावुं.

म. कोकणें; सि हे. ८.

४. ७६.

कोट्ट [कोष्ठक] ४. १०५.

गू. म. कोठा; कोठो

कोडूमिउ [दे.] १ १३ सुरतकीडा
स=म. कोदवणे, कोदावणे
(अर्थान्तरे) सि. हे. ८. ४.
१६८. कोडुम=रम्

कोपल [कुड्मल] ४. १४८
कळी गू. कुंपल सि हे ८.
१. २९.=कुंपल.

✓खंच [दे कृष्] ३ १०.
गू खेंचवुं म खंचणे हिं
खंचना

खड [दे] २. ८१ तृण गू.
म. हिं खड. दे ना. २. ६७.

खडप्फड [दे.] १४. २३.
भ्रांति गू. म. हिं खटपट

खडिल्लुउ [खस्वाट] ७. १३६
स=सि हे ८. ४. १२६
खडु=मृदु+इल्ल स्वायें

खणय [खनक] २. १०४.

खंड [खज] ७. ६०. गू. खांडु;
हिं. खौडा.

खंत [खात] १. २६.

खंध [स्कंध] ७. १३४. गू. म. हिं.
खांध

खंधावर [स्कन्धावार] १. १०७.
सेमा

खप्पर [कर्पर] ६. ४२. गू. हिं.
खप्पर; म. खपरी

खयाल [दे.] ६. २६. झाडी

✓खरड [दे] १३. २०. गू. म.
हिं. खरडवुं दे ना. २ ७९.
(खर+ड स्वायें)

✓खल [स्खल्] १ २६. गू.
खळुं, खाळुं हिं. खलाना

खल [दे] १०. २८. गू. खोळ

खवग [क्षपणक] ४ ९४;
१३. १० जेन साधु.

खार [क्षार] २. ८२. गू. म. हिं.
खार

✓खिज्ज [खिद्] ५. १२.
गू. खीजवुं; खीजणें; हिं
खीजना; सि. हे. ८. ४.
२२४.

खीर [क्षीर] १. ८८. गू. म. हिं.
खीर

✓खुड [दे.] ६. १५३. तोडवुं
म. खुडणें; गू. खंतवुं; हिं.
खंतना; सि. हे. ८. ४. ११६.

खुह [क्षुद्र] १०. ३३. हलको
माणस, मक्षिका

✓खुभ [क्षुभ] ६. ८८. स.=
म. खुबा, खुबवणें; हिं. खुभना.

✓खुसखुस [दे.] १३. ७.
छानी वातो करवी. गू.
खुसफुस करवी; म. खुसखुसणें;
बं. फुसफुशाना

खेड [दे.] ३. ९४. गू. खेल

खेत्त [क्षेत्र] २. १९३. गू. हिं.
खेत; म. शेत

खोणी [क्षोणी] २. १०४.
जमीन

✓खोह [क्षुभ] ४. ३०४.
क्षोभ करवो.

गअ [गत] १. २. गू. गयो
गयद [गजेन्द्र] ६. २९. गू.
गयंद

✓गंजोल्ल [दे.] ५. ११९.
पुलकित थवुं सि. हे. ८. ४.
२०२. गुंजोल्हळ=उल्लस्; दे.
ना. २. १००. रोमांचित.

गंठियाल [ग्रन्थिपाल] १. १७.
भण्डारी

गगगर [गद्गद] २. ८९. गू.
गळगळो; म. हिं गळगळा,
गळगळित; पा. मा.

गरिगर [गद्गद] २. ५५ गू.
गळगळो. सि. हे ८. १. २१९

गरुअ [गरुक] ४ १३१ गू.
गरवो; पली=गरु; म =म =
गरीयस्

गवक्ख [गवाक्ष] ६ ९८
गू गोख प्रा गू गुख;
हिं गौख.

गविट्ट [गवेषित] ३. १०२
पा. मा.

गंव [गव्य] ३. १४७. नायतुं

गहिर [गभीर] ३. १५२. गू.
वेहं. हिं. धैरा.

गहिल [ग्रथिल] ७. १०२.
गू. घेलो स.=म. घैलट,
घैलाड.

गाम [ग्राम] १. ७, गू. गाम.
म. गांव. हिं. गाम. ५.
२३९. संगीतनां ३ ग्राम.

°गारउ [°कारक] २. १२१.
गू. हिं. °गार.

गिज्झ [ग्राह्य] ६. ८६.

गिणगिणाविउ [दे.] १०. ३२.
गू. °गणगणवुं; म. गिणगिणनें,
गणगणनें

गिंभ [ग्रिभम] ४. १८२.
उनाळो म. गीम, गीझ

गिच्चाण [गोर्वाण] २. १०७.
देव

गु [गो] ३. १३६.

गुज्जर [गुर्जर] १४. १०. गू.
म गूजर.

गुज्झ [गुह्य] १ ७ १ स. = गू.
गूझुं; प्रा. गू. गूझ

✓गुंथ [ग्रथ्] १. २८ गू. गुंथवुं
म. गुथणे. गुंथणें (उच्चार-
गुतणें).

✓गुमगम [ध्व.क्रि.दे] १३५
म. पुमपुमणें; स.=सि हे.
८. ४. १६१ गुम=अम्

गुहिर [समीर] १२. १५ गू. बेरुं;
पा. मा.

√ गेणह [गृह्] १४. २. म. घेणें
सि. हे. ८. ४. २०९.

गोजि [दे.] ५. ११६. मजरी.
दे. ना. २. ९५.

गोठ [गोष्ठ] १४. १३. गू. गोठो
म. गोठण. पा. मा. = गुठ

घई [दे.] १०. ११ पादपूरक
अव्यय. सि. हे. ४. ४. ४२४.

घंघ [दे.] १. १३७. घर गू.
घंघोलियुं. दे. ना. २. १०५.

घण [घन] ७. ११३. गू. घण
(लुहारनो)

घंडा [घंटा] १३. ६. गू. हिं. घंट.

घत्त [दे. क्षिप्त] २. ११ प्रा. गू.
घातवुं. सि. हे. ८. ४.
१४३. = क्षिप्

घर [गृह] २. २२. गू. म. हिं.
घर

घरिणि [गृहिणी] ४. ३१५.
पत्नी गू. घरणी.

घल्ल [दे. क्षिप्] ३. १९०. गू.
घालवुं; हिं. घालना; म.
घालणें. सि. हे. ८. ४. ३३४.
(उ.)

√ घवघव [दे. ध्व. क्रि.] १.
२४. घूघववुं.

घाभ [घात] १; ६६. अहार. गू. घा.

घित्त [दे. क्षिप्त] १. ८. लुब्धो
घत्त स. = अ. व.

घिभ [प्रिभ के घर्म] ५. १०२.
ताप, गू. म. हिं. घाम म.
गिम

√ घुज्ज [दे. कर्मणि ज्ञस्] २.
८६. गू. घूचाइ जवुं.

√ घुल [दे.] ५. १२४. खंखेरवुं
सि. हे. ८. ४. ११७. म.
घोळणें; गू. घोळवुं.

घुसिण [घुसण] ६. १५१ कंकु.

घूहड [घूक+ड] ९. ३२. गू.
घूवड; म. गू. हिं. घूड

√ घेप्प [दे. = गेह्* = गृह्
कर्मणिरूप] १० ६० ग्रहण
करवुं. म. घेणें सि. हे. ८. ४.
२५६.

√ घोळ [दे.] १. २६. गू. घोळवुं;
हिं. घोळना.

चउ [चतुः] २. ५३. गू. चो.

चउ-कोणी [चतुःकोणा] २. १०४.
म. चौकोण.

चउत्थ [चतुर्थ] ६. १५७. गू.
चोथुं; म. चौथ; हिं. चौथा

चउपास [चतुःपार्श्व] २. १०६.
गू. चौपास.

चउरंसिय [चतुरस्रिका] १४. १.

चार खुणा काळी लखनामां
जूना वखतमां नपराती स्लेट
जेवी काष्ठपट्टिका.

चक्र [चक्र] ५.६२. गू. म.हिं.
चाक.

चक्रा [चक्र] ११.२४. चक्रवाक
गू. चकलो, चक्रवो.

चंग १.२७. गू. चंग; हिं. चंगा;
म. चांगला. दे. ना. ३.१.

चट्टु [दे.] ५.२८. गू. चाटवो
म. चाट्ट दे.ना.३.१.

✓चड [दे. इह] १.८७. गू.
चडवुं; हिं. चडना; म. चडणें

✓चडफड [द्वे. ध्वनि क्रि.]
१०.११. गू. तरफडवुं. म.
तडफडणें

चडियराय [गृहीतराय] २.१०७.

चडयार [चटुकार *] ३.५७.

चत्त [त्यक्त] ४.२९१. पा. मा.

चत्तर [चत्वर] ५.८. गू. चोतरो,
चकुतरो.

चम्म [चर्मन्] ८.१३. गू. म.
हिं. चाम.

चंइ [चन्द्र] २.५३. गू. चंइ,
चांदो. म. हिं. चांद.

चय [लज्] ४.३२४. लामाकपवो.
पा. सा.

चालीस [चत्वारिंशत्] ५. ५१
गू. चालीस; म. चाळीस.

✓चव [दे.] २.१७८. कहेवुं
गू. चववुं; चव चव करवुं.
सि. हे. ८. ४. ३.

✓चव [च्यु] ४.१७९. च्युत वहुं
गू. चववुं; म. चवणे

चावल [दे.] १.४२. चोखा गू.
हिं चावल; दे.ना.३.८.=चाडल

✓चिकव [चमत्+कृ] ५.२०.
गू. चमकवुं.

चिट्ट [चेष्टा] ७.१४३. गू. चेडां

चित्तत्तण [चित्तत्व] १.१२२.

चिंध [चिह्न] ५.७. स.=गू.
चींधवुं; पा. मा.

चिराणउ [चिरंतन] ५.१८०.
पुराणुं; प्रा. गू. चिराणुं.

चिहुर [चिकुर] २.१७९. केशपाश.

✓चूर् [चृ] २.८. गू. चूरो
करवो.

चुक्क [च्युत] ३.६९. गू. म.
हिं. चूक. पा. मा.

✓चुक्क [क्रि. < च्युत] ४.१९७.
गू. चूकवुं म. चूकणें पं.
चुक्कना. सि. हे. ८.४.१७७
=भ्रंश

चोज्ज [दे] ५.२१४. शास्त्र्य.
दे. ना. ३. १४. चुज्ज,
चोज्ज; पा. मा. चुज्ज

चोप्पड [दे.] ७.१४३. नैल.
मर्दन करवुं गू. चोपडवुं म.
चोपडणें; हिं. चोपडना,
सि. हे. ८.४.१९१=चुप्पड.

चोप्पड [दे.] ७. ११२. चीकडुं
गू. म. चोपड.

छ [षट्] ५.५१. गू. छ. म
सहा.

छज्ज [दे.] ५.२४८. गू. छाजवुं,
हिं. छाजना; म. साजणें
सि. हे. ८.४. १९९. = राज्

√छड् [दे. मुच्] २.१२७. गू.
छाडवुं, हिं. छाँडना; म. सां-
डणें. सि. हे. ८.४.९१. पाली
छड्ढेति

छण [क्षण] ६.१४८. पूणमा.

छण्ण [छन्न] १.३. गू. छानुं.

छत्तिय [छत्रिका] ५.२२४. गू.
म. हिं. छत्री.

छप्पय [षट्पद] २.१३५. गू.
सट्पद, छप्पय छप्पो (अर्था-
न्तरे)

छार [क्षार] ७.१४२. राख गू.
छार. पाली. छारिका

छत्त [दे.] ५.२०७. स्पृष्ट; गू.
छीतवुं, हिं. गू. छूतअछूत.
पा मा.

√छिप्प [दे. स्पृश] २.८५. सि.
हे. ८.४.२५७. पाली. छुपनि;
गू. छूपड

√छिव [दे. स्पृश] ६.५६. गू.
छोवावुं सि हे ८.४.१८२.

छुड् [दे.] १.४७; छुड् छुड्
१. ७५; सि हे. ८.४.४२२
(उ.) छुड्=यदि

छुस [क्षुब्ध] ३.९३. पाली. छुस.

छेअ [छेद] ३.१०४. गू. छेओ.

ज [यत्] १.२९.

जअ [जगत्] ६.

जइ [यदि] २.३७. प्रा. म. जइं.

जइसउ [यादश] १०.९. हिं.
जैसा; म. जसा. प्रा. गू.
जिस्यूं.

जउ [यत्र] ३. ५७.

जउण [यमुना] ४. १३७.

√जगड् [दे.] १३.२०. गू.
झघडवुं; म. झघडणें हिं. झ-
घडना. दे. ना. ३.४४.

जणण [जनक] २.३१२.

जणवउ [जानपद] २.८. प्राम-
जन,

जणेरी [जनयित्री] २.२९. माता

जंत [यन्त्र] १.९. गू. जंत,
जंतर

जंत [यात्] १.३४व. कृ √जा.

जमल [यमल] ३.२७. प्रा. गू.
जमलो; म. जवळ (अर्थनारे)

√जंप [दे. कथ< जल्प्] ३.८३
म जांपणें जापण. सि हे.
८.४.२=वध्

जंपण [जल्पन] ३.१६३ वाच्यता
निंदा दे ना ३.५१.

जंपाण [दि] ५.२२७. एक प्रकारनुं
वाहन.

√ जयजयकार ['जय' 'जय' + कृ]
 २.७. गू. जेजेकार करवो
 जयहर [जगदगृह] १.४. जगत
 रूपी घर.
 जर [ज्वर] ३.५३. म. जर.
 जलजंत [जल्यन्त्र] ६.८. बहान
 जवल [यमल] ७.१३०. पासे
 पासे प्रा. गू. जमला. म.
 जवल.
 जस [यशस्] २.९४. गू. जस.
 √ जा [या] २.६३. गू. जवुं;
 हिं. जाना; म. जाणे
 √ जाण [ज्ञा] ३.११. गू. जा-
 णवुं; म. जाणनें; हिं जानना
 √ जाण [ज्ञान] १३.१४. गू.
 म. हिं. जाण.
 जाण [यान] ९.२९. गू. जान
 जाणय [जानपद] २.१४०.
 जाम [यावत्] ६.५. गू. जां.
 जाल [ज्वाला] २. १२४. गू.
 झाल. म. जाल; पाली. जाल
 जालडिय [ज्वाला + डिय] २.१११.
 जाव [यावत्] २.१८१
 जावहिं [यावत् + स्मिन्] १.९०.
 जि [दे.] १.२३. अनर्थक निपात
 गू. ज.
 जिजि [दे.] २. ३४. अनर्थक निपात

√ जिघ [घ्रा] १२.६. वास लेवी.
 पा. मा.
 √ जिण [जि] ५. १९४. सि. हे.
 ८.४.२४१.
 जिभा [जिह्वा] ३.८. गू. म.
 जीभ.
 जिह [यथा] २.९२. जेम.
 जोढा [जिह्वा] १.१२२. पा. मा.
 √ जुज्ज [युज्] ५.१७३. सि. हे. ८.
 ४.१०९
 √ जुज्ज [युज्] १.४९. गु. झु-
 जवुं म. जुजणे, जुजणे हिं.
 झुंजना. सि. हे. ८.४.२१७.
 जुज्जणअ [योधनशील] ३.१८.
 गू. झूमणुं.
 जुत्ति [युक्ति] ५. २६५. गू.
 जुगत
 जुत्थ [यूथ] १३.३८. गू. जूथ.
 जुप्प [दे.] ३.८२. बेसतुं आववुं
 सि. हे. ८.४.१०९. जुंप्पणे
 जुवाण [युवन्] ३.१२६. गू.
 जुवान.
 जूधारिअ [कृतकार] ३.१६. गू.
 म. जूगारी.
 जेठ [ज्येष्ठ] ३.२७. गू. जेठ
 म. जेठा.
 जेतहे [यावत् + स्मात्] १. ४२.
 गू. जेटले

जैहउ [जाहश] ५.९४. गू. जैवुं

जेम [यथा २.५३. गू. जेम

✓जौअ [दे.] ७.१११. गू.

जोवुं, म. जौवणें, पाली.

जोतति (=सं. झुत).

ओअण [दे.] ६.९६. इष्टि, नेत्र.

जोइखिउ [ज्योतिषिन्] ३.२९.

गू. म. हिं. जोशी.

✓जोख्ख [दे.] ५.५०. निर्णय

करवो गू. जोखवुं. म. जो०

खणें हिं. जोखना.

जोगि [योगिन्] ३.११. गू.

म. हिं. जोगी.

जोव्वण [जौवन] १.९७. गू.

जोवन.

झकार [ध्वनि झ.] १.२४. गू.

झंकार.

झत्ति [झटिति] २.७१. गू. झट.

पा. मा.

✓झडप्प [दे.] ४.२७९. गू.

झडपवुं, म. झडपणी, हिं. झडपना

✓झळक [दे.] ५.१५५. गू.

झळकवुं, हिं. झळकणें

झळरि [दे.] १.४. एक वाद्य.

✓झा [ध्यै] ६.४८. सि. हे. ८.४. ६

✓झिज्ज [दे.] ३.५६. सूकावुं; म.

झिजणें.

झुणि [ध्वनि] ४.११० हिं. झुण.

✓झुलुक्क [दे.] ३. ४४. म.

झुळकणें

झेंडुय [दे.] ५.४२. दबो. गू.

मैंदो; म. झेंडु द्रा. चेंडु

टिंटउ [दे.] ६.११९. जुगार

रमवानी जगा. दे. ना. ४. ३ = टेंटा.

✓ठव [स्थापय्] ५.१७८. गू.

ठववुं; म. ठेवणें; पाली. ठपेति

ठाण [स्थान] ५.१३७. गू.

थानक; म. ठाण

ठाव [स्थामन् *] १३.२९. गू.

ठाम. म. ठाव

✓ठाहर [स्था] ९.३६. स=गू.

ठरवुं; हिं. ठहरना म. ठरणें.

डसण [दशन] ५.१२३. दांत

स.=गू. डसवुं, म. डसणें

हिं. डसना; पाली डसति

✓डह [दह्] २.९०. बाळवुं; पाली.

डहति; स.=म. डहणी, डह.

✓डहुल [दे.] ७.१४६. गू.

डोळवुं म. डहुळण

डाइणी [डाकिनी] ५.३०. हिं.

डायन.

डाल [दे.] ९.२८. शाखा गू.

हिं. डाल, म. डाल्ला. दे. ना. ४. ९.

✓बज्झ [कर्मणि दह्] २.३७.

गू. दाक्षवं; दाक्षणे

डिंडीर १.२०. फीण.

हुकर [दुष्कर] २.६१.

डोब [डुम्ब] ५.६१. चांडाल. पा. मा.

✓डोल्ल [दोल्] ४.२४९. गू.

डोलवुं; म. डोलणे; हिं. डोलना

✓दुक्क [ढौक्] २.१२५. गू.

ढुंकवुं.

✓ढोअ [ढौक्] ५.९.

णं [दे.] १.४५. जेम सि. हे.

८.४.४४४.

✓णश्च [नृत्] १.१०२. गू.

नाचवुं; म. नाचणे; हिं. नाचना

पाली. नच्चति.

णञ्चण [नर्तन] ३.११५. गू.

नाचण. पाली. नच्चन

णट्ठवयहर [नाटयगृह] १.१२३.

णट्ठावउ [नर्तापक*] ३.१४६. नर्तक.

णट्ठ [नष्ट] १.११. गू. नाटुं,

स. = म. नाट

✓णड् [दे.] ५.१६५. हरकत

यवी गू. नडवुं म. नडणे,

हिं. नडना. पा. मा.

णमिर [नम्+इर] ३.१५५. नम-

मशील

णवर [दे.] ५.११३. केवल.

१७

णह [नभस्] २.६८.

णह [नख] १.१२. नख. हिं. नहँ

णहर [नखर] १.७४. गू. न्होर

✓णा [शा] १.१०९ स = गू. नाणवुं

णाह [दे.] १.२. जेम; सि. हे.

८.४.४४४. हिं. नाहं

णाण [शान] २.१९८. गू. नाणुं;

नाणवुं.

णावइ [दे.] १.२९. जेम; सि.

हे. ८.४.४४४.

णाहल [दे.] ५.१८. एक वन्य

माणसनी जात.

णाहि [दे.] २.२२. गू. नाहि.

म. नाहिं. सि. हे. ८. ४.

४१९ = नाहिं

णि [नृ] ५.६०.

✓णिअ [दे.] २.१८०. जोडुं;

सि. हे. ८. ४. १४१

✓णिअच्छ [दे.] ५.१५७. जोडुं;

पा. मा.

णिउड्ड [दे.] १. ४६. डूबकी

मारवी सि. हे. ८. ४. १०१

= मज्ज

णिक्खंत [निष्कान्त] ४.२१८.

णिगाल [निर्गल] १. १२८ म.

निगळ

णिच्चित [निश्चिन्त] ७.७१. गू.

नचित.

✓णिज्झाय [नि+घ्यै] ३.१७१.

जोडुं सि. हे. ८.४. ६.

णिज्जुण [निर्धनि] ६.१११.

√ णिट्ठ [नि+स्थाप्] ३.१६८.
नीचे नाखडुं

णिडाल [ललाट] १.४८. गू.
नीलवट, म. निडळ, निठळ,
पा. मा.

णिप्पेहुण [दे.] ४.२१. मोर (?)

णियल [निगड] १.८. बेडी

णियाण [निदान] ६.११४ चिह्न.

णिरारिउ [दे.] ५.९८. निश्चया-
र्थी निपात; गू. नर्यु.

णिरिक्क [दे.] १.९. चोर दे.
ना. ४.४९.

√ णिरिक्ख [निर+ईक्ष] ३.१०८.
गू. निरखडुं, म. निरेखणें

णिरु [दे.] १.१०४. निश्चयार्थ
अव्यय; गू. नर्यु.

णिरुत्त [दे.] १. ९५; ५.४६.
निश्चयार्थ अव्यय.

णिल्ल [दे.] ४.६२. ललाट.

√ णिवड [नि+पड] ३. १३३.
गू. निवडडुं; म. निवटणें,
निवडणें.

√ णिव्वड [निष्पद] ६.६०.
सि. हे. ८.४.६२=भू.

णिस्सावण्ण [निःसापत्न्य] १.१९६.

णिसिक्कय [दे.] ५.१४२. बहार
काढी नाखेला. गू. नसीकडुं
सि. हे. ८. ४. ९१-१४४.
=उत्सिक्क

णिहाय [दे.] १.७. समूह. दे.
ना. ४.४९.

√ णिहाल् [नि+भाल्] २.१९१.
गू. निहाळडुं म. निहाळणें
हिं. निहालना

निहेलण [दे.] ५.२५. धर. दे.
ना. ४.५१; पा. मा.

√ णे [नी] ६.८३. पाली. नेति
णेउर [नूपुर] १.१४. गू. हिं.
नेवर; म. नेउर, नेवर. पा. मा.

णेण्ण [नयन] २. १९२ गू.
नेण.

णेह [स्नेह] ५.३९. गू. नेह.

√ ण्हा [स्ना] १.४९. गू. न्हाडुं
म. न्हाणें, न्हाणें; हिं. न्हाना.

त [तड] १. ३०. गू. त-ने.

तउ [तत्र] ३. ५७.

तउ [ततः] ४. १७६ गू. तो,
तव.

तक्खण [तत्क्षण] ४.२३६. प्रा.
गू. ताकणें; बं. तखन. हिं.
ततखण.

तक्कुअ [दे.] ६. १६६ स्वजन
पा.स.म.

तण [दे.] ४. २६२. बघी विभ-
क्तिनो अनुसर्ग गू. तणो-णी
-णुं.

तत्ति [दे.] २. ५५. चिता
 तत्परता, दे. ना. ५. २०.
 तंघ [ताम्र] ४. १००. गू. तांघुं
 म. तांबा; हिं. तांबा; पा.मा.
 तंघिर [ताम्र] ६. ३८.
 तंमोल [ताम्बूल] १. ३०. गू. हिं.
 तंमोल.
 तयंग [दे.] ६. १४१. पलंग
 तव्वे [तावत्] ११. ६. हिं. बं.
 तवे. हिं. तव. गू. तव.
 ता [तावत्] १३. ११.
 ताण [प्राण] ४. ४१.
 ताण [तान] ५. २५२.
 ताम्र [तावत्] ६. ५१. गू. तां
 ताघ [तावत्] २. १८२.
 तावहिं [तावत्+स्मिन्] १. ९०.
 ✓ताव [ताप्] ३. ५३. गू.
 तावुं; हिं. तावना,=तायना.
 ✓तास् [त्रस्] ४. २४०. गू.
 प्रास आपवो.
 तिक्ख [तीक्ष्ण] ५. २५४. गू.
 तीखुं. म. हिं. तीख
 तिडिक्ख [दे.] १. १२. गू.
 तणखो
 तिण्ण [त्रि.] २. ९५. गू. त्रण.
 हिं. म. तीन

तित्ति [[वृत्ति] ४. १३६.
 ✓तिम्म. [दे.] ५. १३१. भार्ग
 करुं. दे. ना. १. ३७. म.
 तिबणे.
 तिय [स्त्री] २. १७५. स्त्री. हिं.
 ति, तिय, तिया.
 तियसिद्ध [त्रिदशेन्द्र] ४. १४.
 इन्द्र
 तिलु तिलु [दे.] ५. १२. जरा
 जरा
 तीमइ [स्त्री] ३. ६६. हिं. तीवई.
 ✓तीर् [तीर्] १०. ३९. शकडुं
 सि. हे. ८. ४. ८६.
 ✓तुट्ट [त्रुट्] १. ५७. गू. तू.
 टुं; म. तूटुं; हिं. तूटना.
 तुंगि [दे.] ३. ११३. रात्रि.
 दे. ना. ५. १४.
 तुण्ण [दे.] १. ८८. म. तूण.
 पा. मा.; दे. ना. ५. २२.
 तुम्हारिस् [युष्माद्वा] ३. ११.
 तुरंत [त्वरत्] १. २३. गू.
 तुरत.
 तुरिय [त्वरित] १. ९६. गू.
 तुरत.
 तुहार [तव] ५. १३०. गू.
 त्हाहं
 तुहुं [त्वम्] ३. १३२. गू. तुं;
 म. तु.

तेत्तहे [तावत्] १. ४२. गू.
तेटले.

तेत्थहो [तत्र] ३. १३३.

तेम [तथा] ४. १३५. गू. तेम

तेत्थु [तत्र] ३. ४५. म. तीथे.
प्रा. गू. तीथे.

तेरह [त्रयोदश] ३. १९९. गू.
तेर. म. तेरा. हिं. तेरह.

तो [ततः] १. ४२. गू. तो.

✓तोड [त्रोट्य्] ६. ८७. गू.
तोडुं म. तोडणें हिं. तोडना.
सि. हे. ८. ४. ११६.

✓थक्क [स्थक् *] २. ८२.
रहे छे. गू. थाकडुं, स.=गू.
थकी; स.=सं. स्थगयति; पाली.
थकेति; सि. हे. ८. ४. १६.
म. थाकणें. हिं. थाकना.

थक्क [स्थिर] ५. १७. स्थिर

थड्ढो [स्तब्ध] १०. २४. गू.
टाढो पाली. थड्ढ; पा.मा.

थण [स्तन] १. २८. गू. थान;
हिं. थन; म. थन, थना.

थत्ति [स्थिति] ३. १९९. दे. ना.
५. २६.

✓थंभ [स्तम्भ्] १. १३१. गू.
थामडुं; म. थाम्बणें

✓थरहर [ध्व. क्रि. दे.] ५.
११७ गू. थथरबुं; पा.मा.; दे.
ना. ५. २७.

✓था [स्था] २. १८३. गू.
थबुं, थाबुं

थाण [स्थान] १. १५. गू.
थाणं

थिअ [स्थित] २. ५. गू. थयुं

थित्ति [स्थिति] ५. २२०.

✓थिप्प [दे.] ५. १३. झरडुं
म. थिपणें. थिबणें. सि. हे. ८. ४.
१७५.

थुइ [स्तुति] ६. १५६.

थेलासण [दे.] ४. ११. कमळ.
दे. ना. ५. २९.

थोव [स्तोत्र] ६. ५५. पाली. थोक.
सि. हे. ८. २. १२५.

थोड [स्तोत्र] ३. ११०. गू.
थोडुं, म. हिं. थोडा.

थोर [दे.] ३. १०६. स्थूल म.
थोरला, थोर. पाली. थेर.
दे. ना. ५. ३०.

दइअ [दैव] ६. १३. नसीब,
प्रा. गू. दै. 'दै जाणे'

दउवारिय [दौवारिक] ३. ४१.

✓दक्खव [दर्शय्] १. ९५.

गू. दाखवबुं; म. दाखविणें
 सि. हे. ८. ४. ३३.
 दार [दे.] ५. १९. थोडा दे. ना.
 ५. ३३; पा. मा.
 दवणा [दमनक] १. १७. एक
 जातनी वनस्पति; गू. दमण;
 हिं. म. दवणा.
 दहि [दधि] १. ३. गू. दहिं
 म. हिं. दही.
 दार [द्वारिका] ४. १५५. स. = म.
 दार.
 दाव [दे. दृश्] ६. १६५. सि. हे.
 ८. ४. ३२.
 दाहिण [दक्षिण] ६. ५३. ज-
 मणो; हिं दाहिना.
 दिअह [दिवस] २. ५१. प्रा.
 गू. दीह; गू. दी. प्रा. म. बी.
 दिठ [दृष्ट] १. ४७. गू. दीठो.
 पाली, दीठ.
 दिठ्ठि [दृष्टि] ३. १३३. गू.
 ब्रेठी; म. दीठ
 दिण्ण [दत्त] १. ३३. हिं. दीना.
 प्रा. म. दिन्हा. पाली. दिन्न.
 दिवहडा [दिवसाः] ७. १३३.
 दिवसो प्रा. गू. दीहडा.

दिहि [धृति] ३. १६. धैर्य, सुख.
 पाली. धिति
 दीउ [दिव्य] २. २.
 दीव [दीप] २. ८७. गू. दीवो
 दीव [द्वीप] २. १९८.
 दीस् [कर्मणि दृश्] १. १. गू.
 दीसुं; हिं. दीसना; म. दिसणें
 दुज्जस [दुर्यशः] २. २. अपकीर्ति.
 दुवार [द्वार] ६. १२५. म. दार;
 हिं. दुवार
 दुस्सील [दुःशील] २. ९६.
 दूउ [दूतः ?] १. ५.
 दुहल [दुर्भाग्य] ४. १८८. गू.
 दोहलो. दे. ना. ५. ४३.
 १/दे [दा] २. ११. गू. देउं.
 म. देणें; हिं. दे. ना.
 देवर [देव] २. ५२. गू. दिअर;
 म. देबर.
 देवल [देवकुल] ७. ३३. गू.
 म. हिं. देवल.
 देहुर [देवगृह] ६. ७७. गू.
 दहेरं
 धण [धन] ३. ३०. गायोनुं जूय.
 गू. धण.
 धणिअ [दे] ११. २६. प्रिया
 मा. धण; दे. ना. ५. ५८.

धत्थ [धाट्ठ] ४. २९२.

धंघ [दे.] ७. १२७. मोह; गू.

धंघो, धंघळ. म. धंदरा,
धंदर्या. दे. ना. ५. ५७.

✓ धंघ [दे.] १३. ७. छेतरखं.
दे. मा. ५. ५७. म. धंदरणें

धय [ध्वज] १. १७.

धवल [धवल] १४. १३. गू.
धोलो.

धाइय [धावित] ३. १६९. गू.
धाया. स.=धावडणें, धावणें
(काव्य).

धाइडिय [दे.] २. ११३. गू.
धाइ

धि [धिग्] ३. ७७. पाली. धि.

धिट्ट [धृष्ट] २. ७६. गू. धीट;
म. धिट्ट.

✓ धीर [धीर्य] ३. १६३. गू.
धीर, धीरो,

धुअवड [धुवपथ] ४. २७५.
धनातन मार्ग

धुककुधुअ [दे.] ४. १८७.
कंप स.=गू. धकाधुंवा.
म. धुगधुगणें, धुकधुकणें;
दे. ना. ५. ६०.

✓ धुण [धू] ४. २९३. गू.
धणवः सि. हे. ८. ४. २५१.

धुयगाय [दे. धूतकाय ?] १. ३८.
अमर; दे. ना. ५. ५७

धूअ [दुहितृ] ५. २७१. दीकरी
मा. धी.

धूमंधारिअ [धूमांधकारित] २.
गू. धूंघळुं; म. धुंडाला.

नगगल [नगमल] १३. ९. गू.
नागढो; म. नागडा, नागटा

नवल्ल [नवमल] १. ४०. गू.
म. हिंनवल.

✓ नास [नश्] १. ८. गू. नासडुं;
म. नासणें (दौगिकार्थ)

✓ निअ [दे.] २. ७८. जोखुं
सि. हे. ८. ४. १८१.

✓ निउड्ड [दे.] १. ४६. गू.
बूडुं. सि. हे. ८. ४. १०१.

नियत्थ [निवस्त] १. ९९. म.
नेसणें

नियर [निकर] १. १६. समूह
नियरिसण [निदर्शन] ४. १६३.
दाखलो

नियलण [निगडन] ५. ४७.

✓ नीसर [निः+सृ] १. ५. गू.
नीसरडुं; म. निसरणें.

णेसण [निबसन] ६. १०७. म.
नेसण

नोक्खी [नव+क्ख] ३. १८४.
अपूर्व गू. नोखुं; सि. हे. ८.
४. ४२२.

- पइट्ट [प्रवृत्ता] ३. १८७.
 पइट्ट [प्रविष्ट] १. १३. गू. पेठो.
 पइरिक्क [दे.] १. १३०. विशाळ
 दे. ना. ६. ७१.
 √ पइस्स [प्र+विश्] १. ४. गू.
 पेसडुं
 √ पइसार [कारकरूप प्र+विश्]
 २. १. गू. पेसाडुं; स.=गू.
 (पग.) पेसारो; हिं. पैसारना.
 पइसर ['पइसार' कारकरूप परधी
 प्रकृतिरूप] १. १२.
 पईहर [प्रतिगृह] १. १३. पड-
 शाळ, दिवानखानुं (टि.)
 पडत्थवइया [प्रोषितपत्तिका] १०.
 १३. नायिका जेनो पत्ति पर-
 देश गयो छे ते.
 पडम [पद्य] ४. ८९ स.=गू.
 पोमलो (अर्थान्तरे), पोयणी;
 पडर [प्रचुर] ५. ३८. पुष्कळ
 प्रा.गू. पो'र पो'र.
 पओलि [प्रतोली] ६. ७०. गू.
 पोळ; प्रा. गू. पोलि.
 पक्ख [पक्ष] २. ७२. गू. पख,
 पाखुं.
 √ पक्खाल [प्र+क्षाल्] ३. १९१.
 गू. पक्खालुं; म. पक्खळ्णे.
 √ पंगुर [दे.] ६. ३८. म. पांघरणें
 स.=म. पांघरुण. दे. ना. ६. १९. टीका

- पच्चक्ख [प्रत्यक्ष] १. २१७.
 √ पच्चीर [दे.] ४. ३०३. शान्त
 करडुं.
 पज्जत्त [पयसि] २. १७६. पूरेपूडं
 √ पज्जल [प्र+ज्वालय्] ३. ५४.
 गू. पजाळुं
 √ पच्छव [प्र+स्पृश् दे.] ५.
 २०३. जुओ छवू
 √ पंचेड [दे.] ४. २७९. कचरडुं
 दे. ना. ६. १५. 'पच्चेड=
 'मुशल.' तेना परधी क्रियापद.
 स.=सि. हे. ८. ४. १७३.
 पच्चड=क्षर
 पट्टण [पत्तन] ६. ११७. नगर
 प्रा. गू. पाटण.
 √ पट्टव [प्रस्थापय्] २. १७. गू.
 पाठवडुं; म. पाठविणें; सि. हे.
 ८. ४. १७.
 पड [पट] २. ३७.
 पडह [पटह] ३. १६२. गू. पडो
 पडिम [प्रतिमा] ३. ८६. प्रतिमा
 पडियार [प्रत्याकार] ७. ८०.
 म्यान. गू. 'हयीभारपडियार.'
 पडिवक्ख [प्रतिपक्ष] ३. १.
 पडिवत्त [प्रतिपत्ति] १. १०६.
 समाचार
 √ पडुक्क [प्र+ढौक्] १. १३३.
 पण्ण [पर्ण] १. ६९. गू. म.
 हिं. पान

पण्णारह [पंचदश] ३. १०४.
गू. पंदर; म. पंधरा, हिं.
पंदरह.

पण्णास [पञ्चाशत्] ५. २५२
गू. हिं. पचास. पाली. पञ्चास;
पन्नास

पंडिअ [पंडित] ७. १८. गू.
पंडयो

पंडित्त [पंडित] १२. ३.

✓ पत्तिज्ज [प्रति+इ] २. ८०.
विश्वास करवो; गू. पतीज प-
डवी

पत्तिज्जवण [प्रतायन] १. ८०.
वंचना

पत्त [प्राप्त] ७. १०. प्राप्त कर्तुं
गू. पो'तुं; प्रा.म. पातला.

पत्थिव [पार्थिव] ५. २००. राजा

पटुर [दे.] ३. १८. सरल; गू.
पाधरा. दे. ना. ६. १०.
पट्टर=सरल.

पंति [पङ्क्ति] १. ३३. हार.
गू. पांती; पांथी.

पंथ [पथिन्] ३. १६८. गू. पंथ.

पण्णार [दे.] १. २४. समूह
दे. ना. ६. ६६.

पम्हुट्ट [दे.] १०. १. विस्मृत
थयुं. सि. हे. ८. ४. ७५ पम्हुस=
वि+स्मृ

पयट्ट [प्रवृत्त] २. ४६.

पयडिअ [प्रकटित] ६. ४९.
प्रकट थयुं स.=गू. 'सवार
पडयुं.'

पयाण [प्रयाण] १. १. प्रयाण.
गू. पियाणं

परहुय [परभृत] ५. २५३. कीयल

पराइय [दे.] २. १८. भेगा थया
स.=(भवि).

✓ पराण [प्र+आ+नय] ६. ८३.

परायउ [परकीय] ७. ५१. गू.
परायो.

परिक्ख [परीक्षा] २. २३. गू.
परख.

परिट्ठिय [परिस्थित] २. ५३.

परिमिय [परिभृत] २. ६५.
वीटळायला

परिवाडि [परिपाटी] ७. १३३.
परंपरा

✓ परिस्सक्क [परि+स्वस्क] ६.
१२५. परिक्रमण करवुं

✓ परीस [स्पृश्] १३. २७. गू.
परसवुं; सि. हे. ८. ४. १८२=फरिस

परोप्परु [परस्पर] ३. १५१.

पवल [प्रवर] ४. ७. मुख्य (मागधी)

पलित्त [प्रवीत] २. ११३. स.
=गू. पलीतो; म. हिं. पलिता ~

पलुटिअ [प्रतिनिवृत्त्य] १३. ३६.
पलटी. म. पालटणे

पल्लट्ट [प्रतिनिवृत्त] ३. १८८.
निवृत्त थयो; गू. पलटथो;
म. पालटणे; सि. हे. ८.४.
२८०.

√पल्लाण [पर्याण्य] ५. ७२.
गू. पल्लाणवुं

पव [प्रपा] १. ९. गू. परब

पसाय [प्रसाद] ४. २७०. गू.
पसाय, पसायतु.

पसाहिअ [प्रसाधित] ५. ७.

√पसिलाव [प्रभाव्य] ४. ५.

पसुरुहण [पशुरोधन] ४. १७१.

पह [प्रभा] ४. १९१.

पह [पथिन्] ५. ११९.

पहाय [प्रभात] १. ३ गू. प्हो.

√पहाव [प्रभाव्य] २. १३१.

पहाव [प्रभाव] २. १३३.

पहिल्ल [दे. प्रथिल्ल *] २. ७२.
गू. पहेल्लं

पाइक [दे.] ५. २४६. पदाति
गू. पायक सि हे ८२ १३८.

पाउस [प्रावृष्] ६. १५९. म.
पाउस.

पाडल [दे.] ५. २५३ हंस.
दे ना. ६. ७६.

पाडिहेर [प्रातिहार्य] ४. २९०

पाणिअ [पानीय] १. ३०. गू.
पाणी

पाणियहारि [पानीयहारिणी]
५. ११. गू. पणीआरी.

पाय [पाद] ३. १६६ गू. पाय.

पायड [प्रकट] १. ६८.

पायस [प्रावृष् ?] ४. २१.

√पाव [प्र+भाप्] १०. ५०.
गू. पाववुं (कवितामां) हिं.
पाना; म. पावणे.

पावज्ज [प्रवज्या] ४. २२४.

पास [पार्श्व] १. १०५. गू.
पासे.

√पासेइज्ज [प्र+स्विङ्] ५. १३.
गू. परसेवो थवो

पाहाण [पाषाण] ५. १३७. गू.
प्हाणो.

पाहुड [प्राभृत] १. १०५. भेट

पाहुणउ [प्राघूर्णक] ३. ७४.
गू. परोणो; म. पाहुणो.

पिउवण [पितृवन] ५. ७१.
शमशान

पिक [पक्व] ६. ८२. म. पीक.

√पिच्छ [प्र+इक्ष्] ६. ७९.

√पिट्ट [दे] ७. १२१. गू. पीट्टुं.

पिड [दे.] ३. १३७; ९. ८;
°बिड १. ९.

पियर [पितृ] ४. ८९.

पियार [प्रियकर] ४. २४८. गू.

प्यारो.

पिहिमि [पृथिवी] २. ५३.

✓पील [दे. पीड] १. ९. गू.

पीलुं; म. पिळणें. हि. पीलना

पुण [पुनः] २. ८६. गू. पण.

पुत्त [पुत्र] २. ४८. गू. पूत.

पुत्तिचोज्जु [दे.] ९. ९०. (टि.)

पुराइड [पुराकृत] २. १७०.

पेअ [प्रेत] ५. ७८.

✓पेक्ख [प्र+ईक्ष] १. २१. गू.

पेखुं; म. पेक्कणें, पेक्खणें

पेम्म [प्रेमन्] ५. २३. गू. पेम

पेयाहिच [प्रेताधिप] ३. १६८

यमराज.

पेळण [दे.] ३. ७. पीडन गू.

पीलण. म. पेळण स=दे. ना.

६. ५७.

पेसण [दे.] ३. ५९. < सं.

प्रेषण दे. ना. ६. ५७. स.

=म. पेसणें

पेसणगारो [दे.] २. ३१ < सं.

प्रेषणकारिणी; दूती; दे. ना.

६. ५९.

पोट्ट [दे.] १०. २३. पेट म.

पोट दे. ना. ६. ६०

पोट्टल [दे.] २. ३७. गू. पोटळ;

म. पोटाळा

पोम [पद्म] १. ७३. गू. पोमळो.

पयंघण [प्रबंधन] ५. १९.

फग्गुण [फाल्गुन] १. ५. गू.

फागण.

✓फंद [स्पंद] ६. ५४. फरकडुं

म=पादिणें. पाली. फन्दति

✓फंस [स्पृश] ६. ८०. गू.

फांसडुं; म. फासणें; फांसणें.

पाळी फस्सति; बि. हे. ८४.

१८२.

फलअ [फलक] ६. ९८

फलिय [फलित] १. ४०. गू.

फळी= ' विकसित यई ' ना
अर्थमां

फलिह [स्फटिक] १. ६०. पाळी.

फलिक.

फार [स्फार] ६. ७०. म.

फार

फासुय [स्पर्शक] ६. ३६. पाली.

फासुक.

✓फिट्ट [दे] ८. २५. गू.

फीटडुं; म. फिटणें; सि. हे.

८. ४ १७७

फुड [स्फुटं] ७. ३८. स=गू.

फुड. स=सि. हे. ८. ४. २३१

✓फुर [स्फुर] १. ५८ गू.

फुरडुं, फोरडुं

✓फुल्ल [दे.] १३. ५२. खीलुं
गू. फूलुं; पाली. फुल.

✓फेड [दे.] ४. २८५. गू.
फेडुं; म. फेडणे. सि. हे.
८. ४. १७७=फिड

✓बहस्त [उप+विश्] १३. ६ गू.
बेसुं; म. बसणे; हि. बैसना.

✓बहसार [प्रे. रू. उप+विश्]
२. १४०. गू. बेसाडुं.

✓बज्झ [कर्म. प्र. बन्ध्] २.
गू. बाझुं. सि. हे. ८. ४. २१७.

बप्प [दे.] ५. २९५. गू. बाप.
दे. ना. ६. ८८.

बप्पुड्ड [दे.] ८. ६. गू. बापडो.
बंभ [ब्रह्मन्] ७. ९६.

बलि [बलि] ७. १३५. बलि
किण्जउ गू. बलिहारी.

बहुत्त [प्रभूत] ९. २५. प्रा. गू.
बहुत्त, हि. बहोत्त. म. बहुत्त

बम्हण [ब्राह्मण] १३. २४. गू.
बामण.

बार [द्वार] ३. ४३. गू. बार,
बारणुं.

बारस्त [द्वादश] ४. १५५ प्रा.
गू. बारह गू. बार.

बारह [द्वादश] ३. ४. गू. बार.

बारहम [द्वादश] ३. ५२. गू.
बारमो.

बावीसम [द्वाविंशतितम] ४. १९६
गू. बावीसमो

बाह [बाष्प] ५. ७४. गू. बाफ.

बाह [बाहु] ५. १०४. प्रा. गू.
बांह; गू. बांहा.

बाहत्तरि [द्विसप्तति] ३. १२७.
गू. बोतेर; हि. न्हात्तर

बाहिर [बहिः] २. ७६. गू.
बहार; बं. बाहिर; म. बाहेर.

बाहेरित [बाह्यतः] १२. ४.
बहारथी.

बिण्णि [द्वि] २. ३६. गू. बन्ने

बीया [द्वितीया] २. ६. गू. बीज

बुज्झणअ [बोधनक] ३. १८. स.
=गू. बूझनार. स =म बुझणे

✓बुड्ड [दे.] १. ५०. गू. बुडुं.
म. बुडणे; हि. बुडना. दे.
ना. ६. ९४. टीका

बे [द्वि] १. २४. गू. बे; म.
दो; हि. दो.

बोक्क [दे.] ५. २७२. गर्जना.
स.=सि. हे. ८. ४. ९८.
बुक्क=गर्जति

✓बोल्ल [दे.] २. १५८. गू.
बोलुं; म. बोलणे; हि. बोलना;
सि. हे. ८. ४. २.

बोल [दे.] १. ७६ गू. बोल.
 म. गू. हि. बोल; दे. ना.
 ६. ९०. = बोल
 भइय [भवित *] ३. ९०.
 ब्रज. भयो.
 भउहा [भ्र] १. ३२. गू. भमर;
 हि. भँवर.
 भग्ग [भग्] ६. १५ गू. भाग्युं
 भज्ज [भार्या] ४. १५८. गू.
 भारजा.
 भट्टि [भट्टि] ४. २४२. अष्टतानी
 गर्ता. गू. हि. भट्टी. म. भट्टी
 भड [भट] २. ७. गू. भड.
 भडारा [भडारक] २. २०६.
 महापुरुष.
 भडारिआ [भडाकि] २. ५२.
 भत्तार [भर्तु] २. ७८. गू.
 भरथार.
 भंति [भान्ति] १. २६.
 भंतर [अभ्यन्तर] २. १०१. गू.
 भीतर हि. म. भितर.
 √ भम् [भ्रम्] १. २२. गू.
 भमवुं म. भंवर, भोंवर
 भमर [भ्रमर] १. ३३. गू.
 भमरो म. भंवर, भोंवर.
 भमरड [दे.] ६. ९६. विस्फारित.
 भरिअ [भृत] १. ६२. गू. भर्युं

भरिअल्लउ [भृत] १०. ३६.
 गू. भरेलो
 भल्ल [भद्र] ७. १०६. गू. भल्लं
 म. भला.
 भल्लारी [भद्रकारिणी] ५. २६४.
 भवित्ति [भवित्री] ३. १९२. देवी.
 भाइ [भ्रतृ] ३. १४९. गू. भाइ
 म. भाऊ
 भायर [भ्रातृ] ४. २६७. भाइ
 भारह [भा-रह] ५. ९९. तेज
 ठांकनार
 भारह [भारत] ५. ९९.
 √ भाव [भावय् के भा] ५. १८. म.
 भावणें; गू. भाववुं; हि भावना.
 भिच्च [भृत्य] ४. २३९.
 √ भिड [दे.] ५. २७. युद्ध करवुं
 गू. भीडवुं; हि भीडना. म.
 भिडणें
 भुक्खालअ [बुभुक्षित] ३. १८.
 गू. भूखाळवा; म. भूकाळ
 भुंडिणी [दे.] ६. ३०. भूंडण
 दे. ना. ६. १०६.
 भुंज [भुर्ज ? भोजक] १. १९.
 आगळ जमनारा, एक जातर्तु
 वृक्ष
 भुंभल [दे.] १. २२. (टि) म.
 भांभळ. दे. ना. ६. ११०
 भंभळ=मूर्ख.

भुल [दे.] ७. १३४. भ्रान्त
गू. भूलो पडेलो स.=म.
भुलणे सि. हे. ८. ४. १७७.

भोलो [दे] १. २२. (टि.) म.
भोळा

म-म [मा] २. १६८; १३. २८.
प्रा. गू. म

√ मइल [दे.] १. १०. स=सं.
गू. मेलं करवुं, मेल; म हिं.
मैल, मैला. दे. ना. ६. १४१.

मइलउ [दे.] ७. ७८. गू. मेलुं;
पा. मा.

मउड [मुकुट] ६. १०३. मुकुट.
गू. मोड

मउर [मयूर] ६. ३२. गू. मोर

मउलिय [मुकुलित] ६. ४०.
स.=गू. मोल. पा. मा.

√ मग्ग [मार्ग] ३. १२९ गू.
मागवुं; हिं. मगना

मग्ग [मार्ग] ४. २९३. गू. माग.

मग्ग [दे.] १०. ३९. पाळळ.
दे. ना. ६. १११. म. मग

मंगुल [दे.] १०. ५. अमुंदर
दे. ना. ६. १०५ पा. मा.

मच्छर [मत्सर] २. १९५. गू.
मच्छर.

मच्छुड [मंक्षु] ३. ८१. जलदी

मज्ज [मय] ४. १६८.

मज्जाय [मर्बाद] ५. २१. गू.
मरजाद.

मज्झ [मध्य] १. ३४. गू. माझ;
म. माझि; हिं. मज्झ, मझ,
मझला.

मंछुड [मंक्षु] ६. १९. जलदी

मट्टो [मृत्तिका] १३. १. माटी;
हिं. मट्टी.

मडप्पर [दे.] १. ६. अभिमान.
दे. ना. ६. १२०. पा. मा.

मडय [मृतक] ३. ३६. गू.
मडं म. मड; पा. मा.

मडयाजाण [मृतकयान] ३. १७९.
ठाठढो

मढ [मठ] ६. ७७. गू. मढी

मणेजर [मनसि+ज+र स्वार्थे] १.
३५.

√ मण्ण [मन्] १. ९१. भोगवुं
गू. माणवुं.

मंठ [दे.] ३. १०७ दे. ना. ६.
१११. टीका.

मंडल [दे.] १०. ९. श्वान. दे.
ना. ६. ११४. पा. मा.

मंडव [मंडप] १. ९. गू. मांडवो.

मंती [मत्ता] १. २१.

मयभच्छी [मृगाक्षी] ४. १२४.

मयगल [मङ्गल] ५. ११७.

हाथी गू. मेगल पा. मा.

मयरंक [मकरांक] ४ ४७. प्रद्यम्न

मयरट्ट [दे. मदरका] ६ ११९

वेश्या.

मयरट्टअ [मवरध्वज] ५. १४३.

√मर [मृ] १. ५. गू. मरवुं;

हि. मरना; म. मरणे

मरट्ट [दे.] ४. ५५. गर्व दे.

६. १२८. गू. मरळ. पा. मा.

√मरुमार [मृ. नुं भारप्रदर्शक

द्वित्व] ३. ७४; ३. १६९.

√मरुसिज्ज [मृष्] २. १६०.

दया करवी

√मल [मृद्] ३. १००; ५.

१८८; सि. हे. ८. ४. १२६.

मसाण [शमशान] ३. १०० गू.

मसाण पा. मा.

√मह [दे.] ४. २९७. कहेवुं

सि. हे. ८. ४. १३२=काक्ष

मह [मल] ५. २०५. यज्ञ.

माइय [मात] २. ८. गू. मायो

√माण [मानय्] १. ८५. गू.

माणवुं

माणुस [मनुष्य] २. ५९. गू.

माणस. म. माणुस.

माम [दे.] ५. १५१. गू. मामो.

दे. ना. ६. ११२.

माय [मातृ] १. ५४. गू. माय,
मा

माहृप [माहात्म्य] ४. ११७.

गू. मोटप.

मिहुण [मिथुन] १. ८. स्त्री-

पुरुषं युगल. म. मेहुण

मुअ [मृत] २ ११४. गू. मुओ.

मुक्क [मुक्] १. ८५. स.=गू.

मूक्वुं

√मुक्कल [दे.] ३. १८५. गू.

मोकळुं करवुं; म. मोकळ;

दे. ना. ६. १४७; पा. मा.

मुट्टि [मुष्टि] ५. २८७. गू. मूठी

√मुण [दे] ४. २२३. सि.

हे. ८. ४. ७=ज्ञा.

मुद्धत्त [मुग्धत्व] ५. १६५.

√मुसुपूर [दे.] ४. १२३.

मसळी नाखवुं. सि. हे. ८.

४. १०६.

मुह [मुख] १. १०. गू. म्हो;

हि. मुँह.

मेत्ति [मैत्री] १०. ३७.

मेलोवध [मेलापक] ४. २५६.

गू. मेळावडो

√मेल, मिल [दे.] १. २; ६.

गू. मेलवुं; हि. मेलना. सि. हे

८. ४. ९१.

मेह [भेष] २. ६२. गू. मेह

मेहाल [मेघकाल] ११. ४४.
 मेहुणअ [दे.] ३. ७४. साळो
 म. मेहुणा दे. ना. ६. १४८.
 मोक्कलउ [मुक्क+ल स्वाये] ८.
 १२. गू. मोक्कळो; जुओ मुक्कळ
 ✓मोड [दे.] ४. २८०. म.
 मोडणें; गू. मोडडुं
 मोत्तिय [मौक्तिक] १. १२१.
 गू. म. हि मोतो.
 मोर [मयूर] ११. ५३. गू. म.
 हि. मोर.
 ✓याण [ज्ञा] ५. १४२.
 ✓रक्ख [रक्ष्] २. ५०. गू.
 राखडुं
 रक्खस [राक्षस] २. ५६. प्रा.
 गू. राखस
 ✓रंखोल [दे] १. २९. सि.
 हे ८ ४. ४८ = दोल्
 ✓रंग [रञ्ज्] १. ३०. गू.
 रंगवुं
 रज्ज [राज्य] २. ३०. गू. राज
 रण [वर्ण] १. ३०. रंग.
 रणउड्ड [रणयुध] ४. ३९.
 रणण [अरण्य] ५. १८४ गू.
 म. हि. रान.
 रत्त [रक्त] १. ५१. गू. रातुं
 रत्ति [रात्रि] ३. १७४. गू. रात

रयण [रत्न] २. २७.
 रयणि [रज्जनी] ३. ८४. गू.
 रेणी, रेण.
 रवणण [दे. रमण्य *] १. ३.
 सुवर स. = गू. रामणदीवी; (टि.)
 रसोइ [रसवती] ६. १२१. गू.
 रसोइ
 रहस [हर्ष] २. ८.
 राइत्तण [राजत्व] ५. २०३
 राउल [राजकुल] ३. १९६. गू.
 राओल; म. राऊल.
 राणिय [राज्ञो] ३. ३३. गू. राणी.
 राय [राजन्] २. ३०. गू. राय.
 रिक्ख [ऋक्ष] ५. २१७. नक्षत्र.
 रिच्छ [ऋक्ष] २. ५८. गू. रिछ;
 पा. मा.
 रिछोलि [दे.] १. ३८. हरोळ.
 दे. ना. ७. ७; पा. मा.
 रिद्धि [ऋद्धि] १. ६. गू. हिं.
 रिद्धि.
 रिय [ऋच्] ५. २२३.
 रोण [रीण] ५. १०१. थोकेलो
 रुक्ख [वृक्ष] ३. १०९. गू.
 रुखडुं; म. रुख (कोकणी.)
 रुट्ट [रुष्ट] ३. १५३. गू. रुठवुं.
 रुण्ण [रुदित] ५. ८५.
 रुंद [दे] १. ७१. विशाळ. म.
 रुंद; दे. ना. ७. १४. पा. मा.

✓रुव [रुव] २. ५६. गू. रोडुं
सि. हे. ८. ४. २२६=रुव

✓रुहवुह [दे.] ५. ११५.

✓रुहरुह [दे.] ६. ५२.

✓रेल्ल [दे.] १. ९२. गू.
रेल्लुं

✓रेह [दे.] ४. २८९. शोभवुं
सि. हे. ८. ४. १००=राज्

लइ [दे.] १. ९. < सं. लात्वा,
सामान्य निपात गू. ले.

लइय [लातव्य] २. ६६. लेवा
योग्य

लकड [दे.] २. ८१. गू. लाकडुं.
म. हि. लकडा. दे. ना. ७.
१९. लक्कुड.

लक्ख [लक्ष्मी] ५. ११९. गू.
लक्ष्मी

लच्छि [लक्ष्मी] ३. ४७. पा. मा.

लंगदि [दे. रंगति *] ४. २९.
क्रीडा (?)

लडह [कटभ] ३. २०. गू.
लाडो दे. ना. ७. १०.

लड [लब्ध] २. ९६. गू. लाघवुं

✓लह [लभ्] ७. ५९. गू. लहेवुं

✓लहस [दे.] ५. १८. सि. हे.
८. ४. १९७=संस्

लाइअ [लायित] १. ३५. गू.
लाय्यो.

✓लाव [प्रेरकरूप ला] ३. ५३.
गू. लाववुं

लावण [लावण्य] १. ११८.

लाह [लाभ] ६. २. गू. लहावो

लिह [लेखा] २. ९४.

लुक्क [लुत्त] ४. २७८. स.=सि.
हे. ८. ४. ५५=ली

लुंचोड [दे.] ७. १२३. खेचवुं

✓लुंच [लुंच्] २. ५९. लूंटवुं
म. लुंचणे

✓लुह [दे] २. ९४. गू.
लाहवुं, सि. हे. ८. ४. १०५.
मृज्

✓ले [ला] १. २. गू. लेडुं;
हिं लेना; म. लेणे

लेह [लेखा] २. ७२.

✓लोट्ट [लुट्] २. ३८. गू.
लोटवुं, सि. हे. ८. ४. २३०

✓लोट्ट [लुट्] १. १३३. गू.
लोथवुं.

लोण [लवण] १२. ३७. गू.
लूण; म. लोण.

लोलि [दे.] २. ९२. गू. लोला.

वइवस [विवस्वत्] ३. १६५.
यमराज.

वउल्ल [वर्तुल] १. ६८.

वंक [वक्र] ५. २८६. गू. वांकुं

वक्ख [पक्ष] ४. २८४.

वक्खार [वक्षस्कार] ४. ११८.

म. म. हिं. वखार.

°वच्छ [वृक्ष] १. १२०.

वच्छ [वक्षस्] २. ११.

√वज्ज [कर्म प्र. वद्] २. ४.

वाजवुं, वागवुं

वज्ज [वाय] ५. १७१. गू. वाजुं.

√वज्जर [दे.] २. २०५. कहेवुं
सि. हे. ८. ४. २.

√वट्ट [वृत्] ३. ९४. म. वाटणें

वट्टि [वर्ति] २. ८८. गू. वाट;
म. वात

°वडाय [पताका] २. ८९.

वडु [दे.] ५. २७१. गू. वडो;
दे. ना. ७. २९.

√वड्ड [वृध्] १. ४३. हिं.
बडना. म. वाढणें

वढ [दे.] ७. ८०. मूर्ख

वणप्फइ [वनस्पति] १. ६.

वत्ता [वार्ता] ५. ६७. गू. वात

वत्तिअ [वृत्त] २. १०२.

वंद् [वृन्द] १. १८.

वमाल [दे.] ६. ४६. दे. ना.
६. ९०. पा. मा.

वम्म [मर्मन्] १. २०.; ५. १४.

वम्मह [दे.] ५. १४. < सं.
मन्मथ. पा. मा.

वम्मीसर [दे.] ४. ३. कामदेव;
दे. ना. ७. ४२.

वयण [वचन] २. ९३. गू. वेण

वरइत्त [वरयितृ] ६. १०५. दे.
ना. ७. ४४.

वरि [वग्म्] ३. १८५.

वरिस [वर्ष] २. ६२. गू.
वरसवुं

वरिस [वर्ष] ३. ५. गू. वरस.

√वलग्ग [दे] २. ८६ < अव-
लम्न गू. वळगवु म. वळगणें

वलग्ग [दे.] १. ७५.

वल्लर [दे.] ३. ८७. दे. ना.
७. ८६. पा. मा.

ववगय [व्यपगत] ३. ३४.

वहु [वधू] १. ४६. गू. वहु

वाणरमालिय [वन्दनमालिका]
१. १८. बारणे लटकाववामां
आवतां तोरण. प्रा. गू.
वंदुरवाल (टि)

वाय [वाचा] २. ५५.

√घाय [वाद्] १. १०२. गू.
'स्वर वाय छे.'

°वार [द्वार] १. ३०. गू. बार;
म. बार.

वावड [व्यापृत] १०. २२. गू.
वावड.

वावि [वापी] ५. ४५. गू. वाव.

वास [वर्ष] २. १४२.

वास [व्यास] ५. १७७. पद्मोद्भाई

वि [क्षपि] २. ३५.

विउव्वण [विकुर्वण] ५. २१९.

चमत्कार

विउज्झाविअ [विबोधित] ३.

८८.

विउस [विद्वस्] ५. १६७. पा. मा.

विग [वृक्] २. ५८.

✓विगगोव [वि+गुप्] ३. ८०.

गू. वगोववुं

विच्छड्ड [दे.] २. १०५. समूह.

दे. ना. ७. ३२.

विच्छंड [दे.] २. १३५. समूह.

विच्छोअ [दे.] ४. १७४. वि-

योग गू. विच्छोह. दे. ना.

७. ६२.

✓विज्ज [वीज्] ५. १०२. गू.

बीजवुं

विज्ज [विद्युत्] १. ६५. गू.

बीज.

विज्जुल [विद्युत्+ल] २. १२४.

गू. बीजली.

विट्ठु [विष्णु] ५. १८२. म.

विट्ठु, विठोबा गू. विट्ठल.

°विड [दे.] १. ९. जथो.

विड [विट] ३. ८०. विषयी

पुरुष

विणट्ठ [विनष्ट] ७. १३८. प्रा.

गू. विणट्ठं. गू. वंठयुं

वितट्ठ [वितत] ६. ४०. विस्तर्यो.

✓विद्ध [विध्] १. २०. गू.

वीधवुं

विद्धत्त [विद्धत्व] ५. २७८.

✓विन्नव [विज्ञापय्] २. ३६. गू.

वीनववुं

✓विप्फुर [वि+स्फुर] २. ९५.

✓विच्भाड [दे.] १. ६. < सं.

विभ्रष्ट प्रा. गू. विभाडवुं

विभिअ [विस्मित] ६. ६.

वियड्ड [विदग्ध] १. ९१.

वियप्प [विकल्प] २. १५८.

विरुआरी [विरूपकारिणी] २.

११०.

✓विरोल [दे.] ७. ११२. गू.

वल्लोववुं सि. हे. ८.४.१२१.

विलक्ख [विलक्ष] ६. १३६.

गू. वल्लुं

विलय [दे.] ६. १०१. वनिता.

विघरेरउ [विपरीत+इरउ स्वार्थे]

२. १२. उल्लुं (भवि.)

विवावड [दे.] १. ९४. < सं.

विव्यापृत, व्याकुल स. = गू.

बावरो

विसट्ट [दे.] २. ४६. विकसेलुं;
पा.मा.पाली. विसट्ट=सं.विस्तृत
स.=सि.हे. ८.४.१७६=दल्

विसुज्झ [विशुद्ध] २. ९१. स.
=गू. सूझडुं; पारसी. गू. सोजु.

√विसूर [दे.] ३. ८१. खेद
करवो गू. सोरुं सि. हे. ८.
४. १३२.=खिद्

विस्सत्थ [विश्वस्त] १. ९९.

विहङ्गफड [दे. ध्व. शब्द] १.
९३. गू. हडफड.

विहाणअ [विभानक] १. १.
गू. व्हाणुं; दे.ना.७.९०.

विहुवार [व्यवहारिन्] ५. ३४.
गू. वहेवारीओ.

विहूण [विहीन] १. १३१. गू.
विहोणं.

√वीसम [वि+श्रम्] ६. ३४.
वीसमडुं, विसामो लेवो

वीसढ [विलिगध] ५. ५५

√वीसार [वि+स्मृ] ५. २५.
गू. वीसरडुं.म. विसरणें; हिं.
विसरना; पाली. विस्सरति.

बुड्ढत्त [वृद्धत्व] १. १३१. गू.
बुड्ढापो.

बुत्त [उक्त] २. ५४.पाली. बुत्त

√वे [दे.] २. १९४. जोडुं

√वेढ [बिप्] ३. १७०. म.
वेढणें; पाली. वेढेति सि. हे.
८.४.२२१.

वेल्लि [वल्ली] २. ८८. गू. म.
हिं. वेल.

वेराउ [वैराग्य] ४. ३११.

√वेव [वेप्] ५. २५७. कंपडुं
वोहिथ्थ [दे.] ६. ४. वहाण.
गू. बोयुं; हिं. बोहित, बोहित.

सअ [शत] २. ६२. गू. सो.

सइत्तण [सतीत्व] २. १०९.

√सक [शक्] २. १३३. गू.
सकडुं

सग्गवच्छ [स्वर्गवृक्ष] १. १२०
कल्पवृक्ष.

संखोह [संक्षोभ] ५. ६.

संगरिय [दे.] ३. ३५. शींगो;
गू. सांगर-री.

सच्च [सत्य] १. १२६. गू. साचुं
सणेह [स्नेह] ३. १३४. गू.
स्नेह.

संझ [संघ्या] ६. ३८. गू. सांज,
संझा

सण्णिय [संज्ञित] ३. ७६.

सण्णित्तं [शनैः] ६. ११५.

संठिय [संस्थित] २. १०८.

संढस्सय [संढशक] ७. १२३.

गू. सांढसो; हिं. संढसा;म.

सांढस.

सत्त [सत्त] ५. ५८. गू. सात.

सत्थ [सार्थ] २. १४२. गू. साथ;

सत्थ [शत्र] ५. १५२.

सत्थ [शास्त्र] ४. ८४.

सद्द [शब्द] २. ३. गू. साद

सद्दूल [शार्दूल] ५. १२४. गू.

साद्दूलो

संत सत्] २ ९. छतां सारो

माणस. गू. संत.

✓संदाण [दे.] ५. १४२. निय-

न्त्रित कावुं स = सि हे. ८४

६७=कृ

✓सम [सम्+आ+इ] ७. ८०

गू. समावुं

समत्थिअ [समर्थित] २. १०३.

समसाण [श्मशान] ३. ३७.

गू. समसाण.

✓समाण [सम्+मानय] २ १७२.

मानथी भोगववुं सि हे. ८४

११८=भुज

समाण [सम्+आप्] ५. २५२. सि.

हे. ८. ४. १४२

समाण [मान] ३. १९४. साथे.

समालहण [समालभन] ३ ६७

अलंकार इ०

समील [सम+इल] ५. ४३.

समु [सम्+उच्च] २. १३९.

ग. उच्चं

समुट्ठिय [समुत्थित] १. २७.

समुब्भिय [समुब्भित] २. ८९

✓समोड [दे.] २. २; २. ७६;

गोठववुं; >सं.सम्+आ+वृत्

संफास [संस्पर्श] ४. ६२.

संम [सम्यक्त्व] २. २७.

✓सम्मा [सम्+मा] ५. ११८. गू.

समावुं म समावणे; हिं समाना

संवारिअ [समारचित] ६. १५.

(टि.)

सयल [सकल] १ २८. कलाथी

युक्त. गोळ.

✓सर [स्मृ] ६. १२.

सरघर [सरोवर] १ ४५. गू.

सरवर

सरिस [सदृश] १ ४४. गू.

सरसुं=साथे

सलवण [सलावण्य] ५. ५.

सलोणी [सलावण्या] १. २२.

गू. सलुणी हिं. सलूना

✓सल्ल [नामक्रियापद शब्दाय्]

५. १४ गू. सालवुं

सव्व [श्रव्य] १. ११६.

सवडंमुह [दे.] ३. १८०. पंमुख

दे. ना. ८. २१.

सवण [श्रमण] ५. २०८

सवत्ति [सपत्नी] ६. ४२. म.

सवत

सवाणिअ [स+वर्ण+इक] १. ३०

सस [स्वस] १. ६६.

ससुरय [श्वसुरक] ६. २२. गू.

ससरो; हिं. ससुर; म. सासरा.

√सह [दे.] १. १३५. शोभवुं

सि. हे. ८. ४. १००=राजू

सह [सभा] ४. १३५.

सहाव [स्वभाव] २. ८७.

सहसति [सहसा+इति] १. ४३.

सहास [सहज] ३. १४३.

सहु [सह] १. ४२.

√साड [शात्] १. ६. विनाशवुं

स.=गू. सडवुं; हिं. सडना

साण [श्वन्] २. ८३; ५. ५५.

साण [संज्ञा] ५. ५५. गू. सान.

साण [श्रवण] ४. २२६.

सामण [सामान्य] ३. ७८.

सामिसाल [स्वामिश्रेष्ठ] ५. १४८.

प्रा. गू. सामिसाल.

सायर [सागर] २. २८. गू. सायर

सार [सार] १. १०७. समाचार

सार [दे.] ३. १. दलन करनार.

पा. स. म.

सावय [श्वापद] ४. २६५.

सावय [श्रावक] ४. २६५.

सालण [स्मरणक] ५. ३२. स्मरण.

√साह [दे.] ४. २९९. सि

हे. ८. ४. २=कथ्

साहार [सहकार] १. १७.

साहुकार [साधुकार] ५. ३४.

शुभशब्द बोलवा ते.

साहुलउ [दे.] १. ध्वजानुं वन्न

दे. ना. ८ ५२. साहुली=वन्न, कपडुं

साहकार [साधुकार] २. १४०.

जयजयकार.

√सिक्ख [शिक्ष] ३. १९०.

गू. शीखवुं, स.=शीख.

शीखामण. म. शिखविणे.

सिग्घु [शीघ्रम्] ४. २७१

सिंग [शृङ्ग] ३. १५२.

सिर [शिरस्] १. ११. गू. शिर;

हिं. शिर

सिरि [श्री] १. १३. शोभा,

लक्ष्मी

सिरिखंड [श्रीखंड] २. १०५.

एक प्रकारनुं चंदन

सिविण [स्वप्न] ५. ३३.

सिसिर [दे.] १. ८८. इहिं

दे. ना. ८. ३१

सिहि [शिखिन्] १. १६. मोर

सिहि [शिखिन्] २. २५. आग्न.

सिहिण [दे.] ३. ११३. स्तन

दे. ना. ८. ३१.

सीयल [शीतल] १. ३६. गू. शीळुं

√सीस [दे] २. १८९. सि. हे. ८. ४. २.

=कथ्

सीह [सिंह] ३. ६९. प्रा. गू. सीह

सुक्क [शुष्क] ५. १०५. गू. सूकुं

√सुण [श्रु] १. १०७. गू.

सुणवुं; हिं. सुनना. सि. हे.

८. ४. २४१.

सुणहुल्ल [श्वानिक] ४. २१९.

कुतराना जेवुं

सुण्णउ [शून्यं] ६. ८५. गू. सूनुं
 सुण्ह [सुषा] ४. २१८. म. सून.
 सुत्त [सुत] १. १००. गू. सूतुं
 सुदिर [सौन्दर्य] ३. १२३.
 √सुव्व [कर्म. प्र. √श्रु] ३४.
 २५७. सि. हे. ८.४. २४३.
 सुमर [सृ] ४. ३१५. गू. सम-
 रतुं. हिं. सुमरना. सि.हे. ८.४. ७४.
 √सुम्म [कर्म.प्र. √श्रु] ५. २६२.
 सुह-अच्छण [सुखासन] २. ५३.
 पालखी.
 सुहअ [सुभग] ३. १२६.
 सुहाव [क्रि. < सुख] ६. ७.
 सुहि [सुहृद्] ५. २२.
 सूयार [सूपकार] ३. ४५.
 सूइ [सूचि] १. ५२. गू. सोय. म. सुई
 सुहव [सुभग] ५. १५.
 सेज्जा [शय्या] ४. १५. गू.
 सेज, सज्जा. म. शेज.
 सेडिय [सेटिका] १४. २. खडी.
 म. शेडी.
 सेहर [शेखर] १. ११. १६.
 सेहरा.
 सोत्त [श्रोत्र] ५. २०९.
 सोत्तिअ [श्रोत्रिय] ५. २०५.
 सोमाल [दे. सुकुमार] ६. ९७.
 गू. सूंषालुं दे. ना. ८.४४.
 √सोव [स्वप्] ५. ३३. हिं. सोना
 √सोह [शुभ्र] ५. १००. गू. सोहंतुं
 सोहाल [शोभा+अल] ५. १५.
 स.=गू. सोहलुं
 सोहिल [शोभा+इल] १. ४७.
 प्रा. गू. सोहेलो

√हकार [दे.] ३. १४९. गू.
 हकारतुं. म. हाकारणें
 हकार [दे.] २. १७. गू. हकारो, हाक.
 हकार [दे.] ४. २४३. बोला-
 वनार, हकारनार
 हट्ट [दे.] ५. ८. गू. हाट
 हट्ट [अस्थिन्] ५. २०६. गू.
 म. हिं. हाड. दे. ना. ८. ५९.
 हत्थ [हस्त] ५. २८. गू. हिं.
 हाथ. म. हात
 √हरिस [हृष्] १. ४१. गू. हरखतुं
 हलबोल [दे.] ५. १२६. कोलाहल,
 स.=म. हलबला. दे. ना. ८. ६४.
 हलि [हरि (मा.) हलिन्] ४. ८.
 √हव [भू] ७. ३. सि. हे. ८.४. ६०.
 हिअवअ [हृदयक] २. १०२.
 हिट्टा [अधस्तात्] ४. १०३. पाली
 हेट्टा; गू. हेटुं; म. हेट्ट; हिं.
 हेटा.
 हियय [हृदय] २. ५६. गू.
 हइडुं
 हियवड [हृदय+ड] ७. ७९.
 हिरणच्छि [हरिणाक्षी] ७. ७९
 √हिंड [हिण्ड] २. १७४. गू.
 हींडुं
 °हीर [धीर] ३. ९३.
 हु [खल] ४. २२६.
 √हुण [हु] ७. ४. होमडुं सि.
 हे. ८.४. २४१.
 √हो [भू] २. ७४. गू. होडुं.
 म. होणें; हिं. होना; पाली.
 होति. सि. हे. ८.४. ६०.

संकेतसूचि

- G.L.L.—Gujarati Language and Literature by Prof. N.B. Divatia, Vol. I, 1920 A.D. & Vol. II, 1932 A.D., University of Bombay, Bombay.
- G.P.—Grammatik der Prakrit-sprachen, by Prof. R. Pischel (Encyclopaedia of Indo-Aryan Research) 1900 A.D. Strassburg.
- J.A.O.S.—Journal of American Oriental Society.
- J.R.A.S.—Journal of Royal Asiatic Society.
- M K.A.P. or Materialien—Materialien zur Kenntnis des Apabhramsa by Prof. R. Pischel 1902 A.D. Berlin.
- O.D.B.L. or O.D.B.—The Origin and the Development of Bengali Language Part I, by Dr. Sunitikumar Chatterji 1928 A.D. Calcutta University, Calcutta.
- Shahidulla—Le Chants de Mystiques de Kanha et de Saraha, Ed. M. Shahidulla 1928 A.D. Paris.
- अ.का.त्र.—अपभ्रंशकाव्यत्रयी (जिनदत्तसूरि) सं. पं. जालचंद गांधी, (G.O.S. XXXVII) 1927 A.D. Oriental Institute, Baroda.
- अ.पा.—अपभ्रंशपाठावली.
- का.मी.—काव्यमीमांसा (राजशेखर) Ed. C. D. Dalal, (G. O.S.I.) 1920 A.D., Oriental Institute, Baroda.
- छं.शा.—छंदोऽनुशासन (हेमचंद्र) प्रकाशक, शेठ देवकरण मुलचंद, इ. स. १९१२, मुंबई.
- तत्त्वार्थ०—तत्त्वार्थाधिगमसूत्र (उमास्वाति) आर्हतप्रभाकरग्रन्थमाला, मयूख, २. वीरसंवत् २४५३, पूना.

- દે.ના. અથવા દે.ના.મા.—દેશીનામમાલા (હેમચંદ્ર) Part I, Ed. Murlydhar Banerjee, 1931 A.D. Calcutta University, Calcutta.
- પ્રા.ગુ.કા.—પ્રાચીનગુર્જરકાવ્યસંગ્રહ Ed. C. D. Dalal, (G.O.S. XIII) 1920 A.D. Oriental Institute, Baroda.
- પ્રા.પિં.—પ્રાકૃતપૈંગલમ્ Ed. Chandra Mohan Ghosha, 1902 A.D., Bibliotheca Indica Series, Calcutta.
- પ્રા.સ.—પ્રાકૃતસર્વસ્વ (માર્કણ્ડેય) Ed. S. P. V, Bhattanath Swami, 1927, A.D. Grantha Pradarshini Series No. 4, Part I, Vizagapattam.
- પા.સ.મ.—પાદઅસદ્મહાવળગો સં.પં.હરગોવિન્દદાસ ઇ. સ. ૧૯૨૮, કલકત્તા.
- મ.ક. અથવા મ.વિ.—મવિસયત્તકદ્વા Ed. C. D. Dalal, & Dr. P. D. Gune, (G. O. S. XX) 1923 A.D. Oriental Institute, Baroda.
- સિ.હે.—સિદ્ધહેમચન્દ્ર [પ્રાકૃતવ્યાકરણ] (હેમચન્દ્ર) Ed. Dr. P. L. Vaidya, (આર્હતપ્રમાકરગ્રન્થમાલા, મયૂલ ૬.), Poona.
- વિ પ.—વિરાટપર્વ (Kumbakonam Edition.)
- હ.પુ.—હરિવંશપુરાણ (જિનસેન),

આ ઉપરાંત શબ્દકોશના આદિના સંકેતો જે વપરાયલા છે, તે તે પ્રમાણે સમગ્રે સમજી લેવા. બીજા સંકેતો સહેલઈથી સમજાય એવા હોઈ અત્રે નોંધ્યા નથી.

। शुद्धिपत्रम् ।

अस्य शुद्धिपत्रस्य वाचने निम्नलिखिताः सूचनाः अवधेयाः ।

(१) प्रस्तुतोद्धारणार्थकः अशुद्धपाठः शुद्धपाठश्चेति क्रमो निम्नलिखित-
शुद्धिवाचनेऽवश्यः । (२) [] मूलवाचनाशुद्ध्यर्थं कल्पितः पाठः । (३) + इति
अवशिष्टोद्धारचिह्नम् । (४) मूलपाठशुद्धिः स्थूलाक्षरैः संस्कृतछायाशुद्धिश्च सूक्ष्मा-
क्षरैर्निर्दिष्टा । (५) स्पष्टशुद्ध्यर्थज्ञानाय टिप्पणी दृष्टव्यैव ।

॥ १ ॥

२० । विरहेन विध्यन् मन्मथगजपतौ । विरहिणः विध्यन् गतपतिकामर्मसु ।
२१ । ईषु । ईसु । ४९ । युध्यत स्नात । युध्यत रमध्वं स्नात । ६३ ।
कर्बूरितं । करेभितं । ६५ । बलाहकैः । बलाकाभिः । ६६ । करोति । कुर्वती
६८ । पायड । पाडल । ८० । प्रतायनायासेन । प्रत्यायनायासेन । ८३ ।
प्रविष्टः । प्राप्तः । ८६ । विरच्य । विरचय्य । ८७ । आरोह्य । आरोप्य ।
८८ । अभिसिंच्य । अभिषिंच्य । ९२ । धावत् । धावयत् । १०७ । शृण्वते ।
शृण्वते । ११२ । परिणामिताः । परिणामितौ । ११८ । मुयरहु । मुरयहु ।
प्रेक्षनक । प्रेक्षणक । सुमनोहरम् । मनोहरम् । ११९ । करकमल ।
करकमकमल । १२१ । सद्गण । [संदण] । १२३ । समुहाभंगउ । [भमु-
हाभंगउ] । १२९ । कृत्रिमानि । कृत्रिमाणि । १३० । सज्जनचित्तानि ।
सज्जनचित्तानि । १३२ । उरुचरण । ऊरुकरचरण । १३३ । स्तब्धा...लुठयता ।
स्तम्भित्वा...लोठयत् ।

॥ २ ॥

८ । मायितः । मातः । १७ । आकरणं...अशेषानां । आकारणं...
अशेषाणां । ४३ । तुल । तुला । ४४ । एतद् निश्चृत्य । तद् निश्चृत्य । ४७ ।
मायिताः । माताः । ५१ । अम्ह इ । अम्हइ । वयं अपि अयाता । वयं
आयाता । ५२ । पुप्प । पुष्प । ६२ । आदर्श्यते । विध्याप्यते । ६५ ।
परिमिता । परिवृता । ६६ । अस्तमनि । अस्तमनं । ७५ । दापित । दर्शित
। ८१ । काष्ठं । काष्ठं । ९३ । श्रुत्वा उच्चतरः । श्रुत्वा जनः हृष्टः उच्चतरः
। १०२ । कलुशं । कलुषं । १०६ । काञ्चनमञ्चः रचितः चतुःपार्श्वैः ।
काञ्चनमञ्चाः रचिताः चतुःपार्श्वेषु । ११५ । + धाहाविउ भामंडलजनयहि
धाहाविउ लवणंकुसतणयहि । १२० । नागरिकेन । नागरिकेण । १२९ ।
द्रोहिनी । द्रोहिणी । १४१ । लक्ष्मी । लक्ष्मीः । १४५ । दीर्घायुः...पार्श्व ।
दीर्घायुः...पार्श्व १४६ । ते । तौ । १४८ । सविभोषणौ कुमुदांगदौ । सवि-
भीषणाः कुमुदांगगदाः । १६३ । हृद । हृद् । १६९ । शचिः । शची । १६७ ।

वैदेह्याः । वैदेह्या । १७९ । रोघव । राघव । १९६ । देवहं । देवहं । १९७ ।
भिच्चिह्नि । भिच्चिह्नि । २१० । अवराणि । अपराणि ॥

॥ ३ ॥

१० । आयान्ति । एतानि । २३ । करे । करयोः । ५५ । स्तनतले
। स्तनतटे । ६७ । समालभनं । समालभनं । ७४ । मरु मारमि ।
मरुमारमि । म्रिये मारयामि । मारयाम्येव । ७८ । किमपि । किम् ।
११५ । कृत्वा । कुह । ११७ । नियथणि हेलणु । निययणिहेलणु ।
निजस्तने हेलनां । निजक-गृहे । १७४ । ण । णं । १७७ । उहु । [एहु] ।
पश्यत । एषः । १८४ । वइरिं । वइरि । १९० । निवासे । निवासात् ।
१९५ । निहेलना जायते । गृहं याहि । १९६ । जा जाहि । जाजाहि ।

॥ ४ ॥

३७ । णिमल्लि । णिम्मलि । ३८ । वेणुदारि रिपु । वेणुदारि
-रिपु । ४७ । मरंकि । म[य]रंकि । ४५-५६ । ये । 'यः' तथा च
बहुवचनस्थाने एकवचनं वाच्यं; एवं च ५५-५६ । ५३ । ध्रुततपः तपःसुत ।
७९ । हरि-राम । हरि राम । हरिः राम । ११२ । विस्सभर । वि-
स्संभर । १२०४ । उहयहि । [उहय] । उभयोः मालाकुरुपत्योः सुता । उदधिः
मालाकुरुपतेः सुता । २२६ । शाण । श्रवण । ३५० । सामित्ति । सोमित्ति ।
२६२ । विआण । विओष । गुरुणा भ्रातुः । गुरुभ्रातुः । ३११ । आसण्ण ।
ओसण्ण । ३१५ । पंचपयइं । पंच[व]यइं । पंचपदानि । पंचव्रतानि ।

॥ ५ ॥

३ । उइय उयय । १० । सचरंतु । संचरंतु । २४ । मुअइ ।
मुअ । म्रियते । मृता । ४२ । झडुय । झेंडुय । ४३ । णिट्ट । णिट्ठ ।
निष्ठ । निग्ग । ५० । जीक्खिउ । जोक्खिउ । ६० । निष्कंकाल ।
वृकंकाल । ६३ । कौल । 'कुल' इति सर्वस्थानेष्वस्यां पंक्तौ । ७० । कनक ।
शर । ७२ । पट । पट्ट । ९२ । नमित्तिक्कैः । नैमित्तिक्कैः । ९३ । सुदरु ।
सुंदरु । ९७ । रोमचिउ । रोमंचिउ । ९९ । सल्लण्णउ । संल्लण्णउ ।
१०० । सोहइ । निवडइ । १०३ । अचइ । अंचइ । ११३ । सतुट्टउ ।
संतुट्टउ । ११९ । संबरहि । सथरहि । १२० । गत्ता । घत्ता ।
१२१ । अर्घ्यः यथा दत्तम् । अर्घ्यः यथा दत्तः । १३१ । स्तीमित । स्तिमित ।
१३५ । कुंमइल । कुंमस्थल । १४० । ससि । ससि । १५२ । दीण्णी ।
दिण्णी । १५३ । सुइउ । सूइउ । १५४ । तावगारय । तावंगारय ।

१६५ । भणंत “मुद्धत्त । भणंति ”मुद्धत्ते । १६६ । चपाउरि । चंपाउरि । १७० । सपत्तउ । संपत्तउ । १८८ । बुद्धिउ । बुद्धिण । २२३ । पढतु । पढंतु । २३२ । मानसोत्तरे । मानुषोत्तरे । २४६ । वल्लकी । वल्लकी । २५१ । रचिताश्रयः । रचिताश्रयाः । २५९ । रिष्टनगरं । अरिष्टनगरं । २७० । धणगुणिसरु । धणुगुणि सरु । धनगुणेश्वरं । धनुर्गुणे शरं । २७१ । ध्रुव । ध्रुवं । २७८ । वृद्धत्वेन । विद्धत्वेन । २९९ । भरत क्षेत्रे । भरतक्षेत्रे ।

॥ ६ ॥

१५ । समाचरितं । समारचितं । २३ । चितंतु । चितंतु । ३२ । अवियल । [इअ] अवियला । ५६ । छिवति । छिवंति । ७४ । पुर । पुरं । ८० । पसुण । पसूअ । ८२ । प्रनष्टे । प्रणष्टे । १०७ । (नि) न् । न् । १३८ । वीणालावणि वंस । वीणालावणिवंस । आलापने वंस । आलापनीवंस । १४७ । नरेन्द्रसुरेन्द्रैः । नरेन्द्रासुरेन्द्रैः ।

॥ ७ ॥

८ । विज्ञासः । विज्ञासः । कंचित् । कश्चित् ।

॥ ९ ॥

१० । अष्टानाम् । अष्टानामपि । १८ । साहसः । साहसं । २० । कल्लाणाई । कल्लाणई । ३९ । गुणवद्भयः । गुणवद्भिः ।

॥ १० ॥

६ । लाओ । लोओ । ८ । श्रणोतु । श्रुनकः । १५ । मेदसंपादनैः । वेधसंपादनैः । ४६ । णइणाहं । णईणाहं । ६३ । बहु गुणसारः । बहुगुणसारः ।

॥ ११ ॥

१४ । जाणिहिसि । जाणीहिसि । १७ । दिट्ठी । दिट्ठि । २३ । भणहि । भण्णइ । ४५ । सुदरि । सुंदरि । ४६ । सरीरि । सरीरी ।

॥ १२ ॥

६ । मअरम्ह । मअरंढण । १८ । फरन्त । फुरन्त ।

॥ १३ ॥

६ । बइसा घडा । बइसी घंडा । ८ । दक्षिणापदेशेन । दक्षिणो शेन । ४० । थतं । धृतं । ४६ । सहावत । सहावत्त ।

ટિપ્પણી:—

ઉદ્ધરણ ૫.૨૮૭-૨૮૯. આમાં શ્રિષ્ઠ વિશેષણો વાપરી ધનુષ અને વ્હાલા ન્હાના વાલકનું સામ્ય ધ્વનિત છે. (૧) કોડિસરુ=૧. કોટિશર ૨. કોટી-શ્વર; (૨.) સુવંશગુણેન=૧. સારા વાંસ અને પળદથી; ૨. સારાવંશ અને ગુણથી. (૩) ભજ્જઈ-૧. પરાજીયતે; ૨. પલાયતે ।

ઉ. ૫. પંક્તિ ૩૦૦=પુષ્પદન્ત=(૧) સૂર્યાચન્દ્રમસૌ (૨) તન્નામા કવિ:।

